

408(477.43)
П 80

Віктор Прокопчук

ЛЮДИНА І ЧАС

Спогади

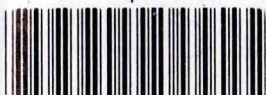
Віктор Прокопчук

ЛЮДИНА І ЧАС

Спогади

За татом краєзнавчого
визнання про час і
людину, що тече настільки
двох кілох.
18.02.2021. *В.М.*

Хмельницька ОУНБ

1158314

Дунаївці - Кам'янець-Подільський

Видавець ПП Зволейко Д. Г.

2020

УДК 37+001+908] Прокопчук: 82-94
П80

Прокопчук В.С.

П80 Людина і час. Спогади / В.С. Прокопчук. – Дунаївці; Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. – 412 с.; іл.

ISBN 978-617-620-330-8

Автор, представник двох епох – радянської і доби української незалежності, крізь призму свого бачення і на прикладі власного життя розглядає взаємозв'язок людини й історичного часу, в якому їй випадає жити, у контексті суспільного розвитку представляє події і людей, які зустрілись на життєвих перехрестях. У книзі знайдуть схоже минуле діти війни, покоління, якому випало жити і трудитись на зламі тисячоліть, у непростий перехідний період від одного суспільного устрою до абсолютно іншого, а юне покоління подивиться на радянське минуле очима учасника і свідка важливих подій недавньої, але й маловідомої для молоді історії своїх дідів і батьків.

УДК 37+001+908] Прокопчук: 82-94

© В.С. Прокопчук, 2020

ISBN 978-617-620-330-8

ЧОМУ Я ВЗЯВСЯ ЗА СПОГАДИ?

Хочу зразу пояснити: як і переважна більшість українців я не був організатором чи активним учасником подій, які впливали б на життя всього суспільства. Хіба що – у своєму мікрорегіоні, і то в співпраці з іншими. Власне, звичайне життя звичайної людини. І – ще одне: я є людиною свого часу з усіма наслідками, що із цього випливають. Ніхто з нас не вибирає час – такого вибору нікому не дано. Ми приходимо в нього і стаємо заручниками суспільного устрою, обставин і подій, притаманних історичній добі, вони накладають відбиток на наше життя, об'єктивно впливаючи на поведінку, спосіб дій, а також скромний слід, який залишаємо на відміряному долею відрізку. Однак вони, ці важливі події, знаходять віддзеркалення і в нашому житті. Ситуація дуалізму, роздвоєності: людина – в часі і час – у людині. Людина стає носієм інформації, важливої для розуміння епохи, відтворення в поєднанні з іншими джерелами правди про минуле. І це стало одним з мотивів, який підштовхував мене до написання спогадів, відтворення фактів і подій свого життя і життя мого покоління – покоління дітей війни, щоб у такий спосіб допомогти нашим наступникам наблизитись до розуміння попередньої епохи.

Мені випало жити в двох епохах – у радянській з її так званою загальнонародною власністю і плановою економікою і в добу незалежності України з власністю приватною та економікою ринковою. Цікавий, але дуже непростий час. Як історика за фахом довелося і доводиться й досі брати участь у написанні своєї української національної історії, очищенні її від ідеологічного намулу, підтасовок і фальсифікацій, стереотипів і міфів, які формувалися і в дорадянські часи, а тим більше в часи радянські з чіткою вимогою до митців оцінювати події і явища суспільного життя з принципів партійності і класового підходу, дотримання яких і породило усі ці негативні явища.

Переоцінка цінностей почалася з середини 80-х років минулого століття в умовах горбачовської перебудови і гласності, і особливо активізувалася після відкриття раніш недоступних архівних фондів, діаспорної літератури, праць репресованих українських істориків і письменників. Як і мої колеги, діяв у руслі своїх наукових зацікавлень – піддав

науковій реабілітації імена десятків репресованих земляків, з дотриманням принципів історизму, науковості, об'єктивності відтворив низку подій і реалізував їх у монографіях і книгах з історії свого рідного села Блищанівка ("Два села – одна доля", 2001), м. Дунаївці ("Дунаєвеччина: край і люди", 2013), селища Дунаївці ("Селище Дунаївці в сузір'ї громад", 2019), розкрив досягнення і трагізм краєзнавців та, власне, і краєзнавства, як галузі духовного життя суспільства, 1920-х – 1930-х років. У наш час під егідою Інституту історії України Національної академії наук України та Національної спілки краєзнавців України з'явилося чимало наукових праць, які засвідчили наявність в українців своєї багатовікової історії й зафіксували те історичне минуле з позицій нової історіографічної парадигми. Процес дослідження минулого триває. Ще багато фактів, подій і постатей необхідно дослідити, критично переосмислити і зафіксувати в наукових працях.

У той же час знаходяться автори, які не можуть зупинитися в своїй критиці минулого, підкреслю, не критичному підході до оцінки, а в чорній критиці як принципи посилення особистого авторитету. Якимось притихла критика царських часів, вогонь перекинута на радянську добу. Без сумніву, її є за що критикувати: диктатура пролетаріату вилася в диктатуру партійних верхів стосовно власного народу, тоталітаризм, репресії, голодомор, війна проти церкви, священнослужителів і навіть віруючих.

Але у відсталій країні, яка не мала навіть загальної обов'язкової початкової освіти, була запроваджена загальнообов'язкова середня, вибудована така система освіти та науки, яка забезпечила першість в освоєнні космосу, діяла мережа закладів охорони здоров'я, наближених до людей – ФАПів, дільничні, міські, районні, обласні лікарні, своя система закладів культури. З кінця 1930-х, а згодом, з 60-х років, після подолання важких наслідків війни, почав помітно зростати рівень життя народу – добробут, інфраструктура, на виробництво і в побут прийшла сучасна техніка, села і міста запульсували повноцінним життям. Поліпшилася демографічна ситуація – у добу незалежності вступило 52 мільйони українців. За 3-5 років в містах, а згодом і в деяких селах люди отримували цілком безкоштовні квартири та номінально оплачувані комунальні послуги. У центрі уваги партійних організацій та органів місцевої влади була людина, її інтереси. І це – не декларативні твердження, мені особисто довелося бути учасником і творцем цих процесів.

Не буду порівнювати це з нинішнім станом справ, особливо з селом, на яке махнула рукою і влада, та і молоде покоління, мігруючи в бік міст та чужих країн. Вкрай негативною стала демографія – по дорозі до кращого майбутнього ми десь загубили 15 млн. українців. Причину цих проблем новосформований клас буржуа намагається традиційно перекласти на попередників, на якусь “совкову” свідомість, тим часом продовжуючи ділити і переділяти матеріальні блага, створені руками трудівників тієї “совкової” доби – нині нікому непотрібними пенсіонерами. На законодавчому рівні остракізму піддані партійні працівники – секретарі райкомів і міськкомів компартії повоєнної доби, які ніякої причетності до негативних явищ кінця 20-30 років не мають, на своїх плечах винесли труднощі першого повоєнного десятиліття й забезпечили ці зміни на краще.

Хтось із читачів може звинуватити мене в ностальгії за минулим, особливо ті, хто не знайшов себе ні в ту, ні в нинішню добу. Незалежність, яку наближав, як міг, насамперед чесно і сумлінно працюючи в сфері освіти і науки, дала мені можливість максимально реалізувати свій потенціал – забезпечити формування в Дунаєвецькому районі Хмельниччини національної школи, захистити кандидатську і докторську дисертації, стати заслуженим працівником освіти України. Я щасливий, що маю можливість жити в своїй незалежній країні, і роблю, що ще можу, для її зміцнення. Але професійний кодекс вимагає, ліквідуючи лакуни на історичному полотні, не створювати нові. Тому це ще одна причина, яка спонукала взятися за спогади, щоб відтворити пережите з урахуванням конкретно-історичної обстановки та з його світлими і темними сторонами.

Чи легко це зробити? Не зовсім. Така праця, як спогади, завжди грішить суб'єктивізмом – бажанням гарно виглядати на тлі подій, посилити особистий внесок у їх перебігу. Розуміючи це, намагався не погрішити неправдою, хоча моє особисте бачення тих чи інших подій може не співпадати з думкою і позицією читача.

І ще про одну обставину, яка спонукала взятись за перо. Це – роки, мемуарний вік, період життя, коли усвідомлюєш, що твоїм світлим майбутнім було якраз твоє минуле з його труднощами, проблемами і людськими радощами. Та й на життєвому шляху зустрілося багато людей, про яких треба згадати, адже то постаті, золотий фонд нашої історії, та і подій, які знайшли місце у вітчизняному літописі. Тому, як історик, деякі факти з власного життя розглядаю в контексті важливих історичних подій.

Варто сказати, що на відміну від людей інших професій, маю деякий досвід дослідника, автора семи десятків окремих видань, кількості публікацій у наукових та періодичних виданнях. Вважаю, що маю залишити свідчення про нашу добу і від себе, і за багатьох ровесників – однокашників та колег по роботі, яким це зробити складніше. Даруйте, друзі-ровесники, якщо десь ненароком погрішив, щось опустив, когось не згадав: неможливо охопити неохоплюване.

Нарешті, виконую й побажання багатьох друзів і колег, зокрема професорів Л.В. Баженова, І.М. Конета, Ю.І. Блажевича, А.Г. Роздобудька та ін., хто десь жартома, а хто й цілком серйозно радив на пенсії зайнятись спогадами, мабуть подумуючи і про власні, адже кожен має чим поділитися, та і повне право на це. Вже тоді під впливом дружніх спонукань почав серйозніше задумуватися над тим, що можу сказати нинішньому і прийдешньому поколінням про добу, умовно кажучи, дітей війни і чи потрібно це робити. Крапку в моїх хитаннях поставив, як завжди мудрий і щирий Олександр Михайлович Завальнюк, упродовж 2001-2012 рр. ректор Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, доктор історичних наук, професор. Під час відзначення мого 75-річного ювілею він свої побажання в основному звів до одного: беріться, Вікторе Степановичу, за спогади, бо ви маєте про що сказати, і це не тільки побажання, а, мовляв, і наш дружній наказ. А наказ, як ми знаємо, треба виконувати, тим більше, якщо його висловив ректор. Ось так і з'явилися мої спогади, певний документ прожитого відрізка, розрахований здебільшого на ближче оточення – дітей, онуків, правнуків, друзі, колег і тих, кого може зацікавити моє бачення минулого.

Кілька слів про структуру книги. Її склали 6 розділів, поділених на частини з окремими заголовками. У їх межах для кращого сприйняття деяких сюжетів жирним шрифтом виділені опорні слова чи словосполучення. Щодо мовного стилю, то він усвідомлено різний, залежний від того, що і як хотів сказати. Розуміючи, що спогади – не монографічне дослідження, дбав про доступність тексту і думки для сприйняття читачем. Звідси – цілком художні сюжети. У більшості випадків події і факти викладав науково-популярною мовою. Є і науковий мовний стиль, особливо, коли йдеться про історичний контекст. Факти ілюстрував фотодокументами, десь більш вагомими, а здебільшого – чисто особистими, пов'язаними з життям автора спогадів.

З такими поясненнями і передаю книгу у ваші руки.

I. ДО КОРЕНІВ РОДУ

Родичів по материній лінії знав погано, можливо тому, що жили порівняно далеко одні від одних – вони в Антонівці, Мушкутинях біля Дунаївців, а ми – у Бليщанівці, поля якої межували на півдні з Тернавою і Супруньківцями Кам'янець-Подільського району, на заході – з Шатавою. Прабабусю звали Ганна Громяк. Краще всіх знав бабусю Михайлину, мамину маму, вона кілька разів на рік пішки через ліси приходила до нас, щось приносила на підтримку дочки – вдови з двома малолітніми дітьми, заощаджену копійку віддавала на придбання одягу для сестри, що спиналася на ноги в своєму дівочстві. За все життя був у бабки кілька разів. На жаль, не провів її і в останню дорогу, бо лежав у маківській шкільній квартирі з високою температурою – поїхала мама і дружина Тамара, залишивши на мене хворого однорічну дочку Людмилу.

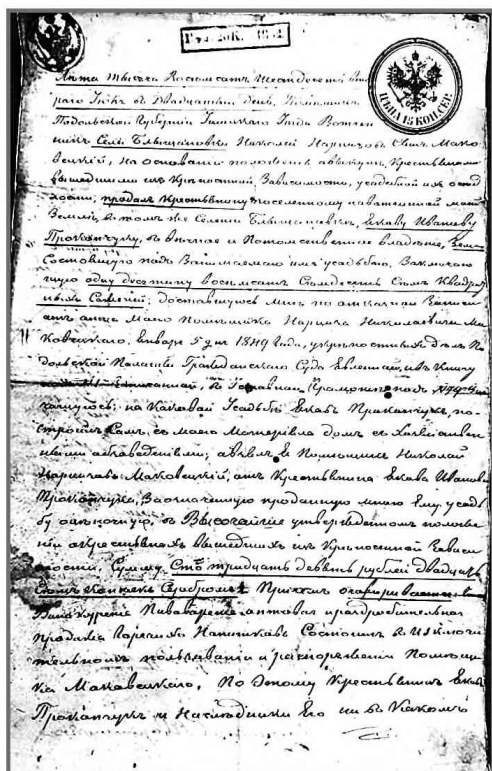
Про діда Івана Францішка чув із розповідей мами. До колективізації з бабусею зібрали, купуючи по клаптах, 4 десятини землі, мали пару коней, плуга, дві борони, дві дерев'яні стодоли, в яких тримали коней, худобу, свиней, снопи жита і пшениці, які по закінченні польових робіт молотили, різали січку, власне – концентрували господарське життя. Жили небагато, але раду собі давали. Однак колективізація всі їх зусилля звела нанівець, привела до голодомору. У пошуку хліба дід Іван їздив кіньми чи не до Проскурова. Одного разу грім вбив коня і оглушив діда, який ледь дібрався додому з торбою купленої вики. Хліб із вики був глевкий, у животі пекло, ту печію гасили кислим молоком. Виручали лобода, лісові равлики та інший підніжний корм. Люди вмирали від голоду і хвороб, породжених ним, здебільшого – чоловіки. Ховали без домовин. По селу снували жебраки, худі, як привиди, які нерідко зникали, а весною з'являлися з-під снігу. Нестатки забрали в могилу й дідуса Івана.

Мали Іван та Михайлина Францішки п'ятеро дітей. Я бачив дядька Івана, який кілька разів бував у нас у Бليщанівці. Він був вправним мулярем, непогано заробляв, утримував чималу сім'ю. Пам'ятаю його дітей Михайла, Ганну та її доньку вчительку початкових класів Мушкутинської ЗОШ І-ІІ ст. Галю. Більше знав тітку Філю з Мушкутинців, її дітей Якова, Тосю.

У моєму безбатьківському дитинстві важливу роль відіграли татові батьки – блищанівські дід Іван і бабуня Явдоха. Саме так називали ми з сестрою та двоюрідними братами Михайлом і Яковом, Петром, Юрієм і сестрою Надею своїх дідуса й бабусю. 18 березня 2000 року, працюючи в Кам'янець-Подільському державному міському архіві, де до пожежі зберігалися дореволюційні фонди Державного архіву Хмельницької області, знайшов у “Ревизских сказках” дані про наших попередників і встановив, що прапрадіда (це з XVIII ст.) звали Іваном. А прадід Яків Іванович Прокопчук 1858 року мав 24 роки від роду, його дружина – моя прабабуся Марфа Спиридонова – 21 рік, а отже народилися він 1834 року, вона – 1837-го. Їх дочка Марія померла ще малою. З молодим подружжям жила теща Ганна Василівна, яка померла 1863 року у віці 63 роки (ф.р-71 Рахнівське волосне правління, оп.1, спр.1, арк.30).

У нашому сімейному архіві зберігається досить цінний документ – договір про викуп моїм прадідом Яковом Івановичем садибної землі.

“Лета тысяча восемьсот шестдесят второго года июня в двадцатый день, – говорится в купчій, – помещик Подольской губернии Ушицкого уезда вотчинник села Блещановка Николай Нарцизов сын Маковецкий на основании Положения о выкупе крестьянами, вышедшими из крепостной зависимости, усадебной их оседлости, продал крестьянину, поселенному на вотчинной моей земле в том же селении Блещановке Якову Ивановичу Прокопчуку в вечное и потомственное владение землю, состоящую под занимаемою им усадьбою,

заклучавшую одну десятину в осемсот семдесят семь квадратных сажений, доставшуюся мне по отказной записи от отца моего помещика Нарциза Николаевича Маковецкого...”. За вказану землю прадід заплатив немалі гроші – 139,27 срібних рублів. Таких господарів на три села – Михайлівку, Блищанівку та Гуту Блищанівську, які в час реформи 1861 року змогли викупити землю “без содействия правительства”, тобто за власні кошти, було небагато. Отже прадід був непоганим господарем.

Із “Посімейного списку селян-власників с. Блищанівка за 1896 рік” (там само, спр. 441, арк. 47) дізнався, що на той час Якову Івановичу вже виповнився 61 рік, що підтверджувало 1834 рік як дату його народження. Мали з дружиною трое дітей: двадцятивосьмирічного Василя, дочку Пелагею вісімнадцяти років та Івана – мого дідуса, який народився 24 червня 1870 року і вже був одружений з Євдокією Євстафіївною.

Обоє, і дідусь, і бабуса, були грамотними. Цілком ймовірно, що закінчили Блищанівське однокласне народне училище міністерства народної освіти, яке почало працювати 1882 року на межі двох сіл в будинку біля річки, у 9-ому випуску “Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета” названої Гниловідкою, в 11-му – Блищанівкою. Будинок звели на свої кошти три сусідні сільські громади – блищанівська, михайлівська і супруньківська, вони ж у долі з державою утримували школу, в якій навчалися діти з цих сіл. Учителями перших школярів були Микола Никанорович Цішковський з Бердичева та михайлівський священник Федір Ісаєвич. Дідусь і бабуса пройшли в мирі і злагоді довгу сімейну дорогу, дали життя чотирьом дітям – дочкам Євдокії, Катерині та синам Василю і моему батькові Степанові.

Катерина померла молодою сімнадцятирічною дівчиною і була,

Дід Іван Якович Прокопчук
(24.06.1870 – 11.09.1954) – учитель
Блищанівського однокласного
народного училища міністерства
народної освіти

скільки пам'ятаю, болючою раною і дідуся, і бабусі. Вони доглядали її могили, щороку садили квіти, я не раз був при цьому і бачив, як очі бабуні росила щира сльоза.

Тітка Євдокія стала дружиною Гриба Василя, жили в будинку, побудованому за пана Стефана Маковецького для палацової прислуги. Мали синів Петра, 1925 р.н., Юрія, 1929 р.н., і Надію, що народилася 1939 року і зі своїм чоловіком відставним майором Олександром Ілюхіним доглядала батьківське обійстя до останнього свого дня.

Старший син Василь народився 1905 року, з дружиною Ксенею і синами Михайлом, 1929 р.н., та Яковом, 1937 р.н., жив у другій половині дідусевого дому.

Їх син Степан і мій тато, 1916 р.н., 21 лютого, після багаторічних переїздів із села в село на Дунаєвеччині, так у радянські 20-30-і роки пере-

Дідусь Іван з сином – моїм батьком Степаном, мама Ємілія і сестричка Олена. 1941 р.

кидали учителів зі школи в школу, аби не зживалися з місцевим населенням і не поширювали небажану інформацію про кривди, яких завдавала селянам нова влада, після учителювання в Держанівці, Антонівці, Мушкунцях, Дем'яківцях 1934 року в рідній Блещанівці на частині отієї 1862 року викупленої прадідом Яковом Івановичем садибної землі, що межувала з прицерковною територією, побудував невелику, всього з двох кімнат свою хатину, дильований хлівець і, нарешті, осів на своїй батьківщині.

1896 року у зв'язку з непоганим набором школярів (щороку школу відвідувало 85-90 учнів)

педколектив Блещанівського однорічного міністерського училища поповнили Василь Криворука та мій дідусь Іван Якович Прокопчук. Мені пощастило поспілкуватися з Настею Микитівною Грищук, колишньою вихованкою цього училища, коли вона перейшла 100-літній рубіж свого життя. Згадувала, що прихід нових учителів став шкільною подією. Дідусь мав всього 26 років, був молодим і гарним, фізично розвинутим – недарма запросили на посаду вчителя гімнастики. Уроки вів з хлопчиками, а дівчатка в цей час опановували ази домашнього господарства. Пропрацював учителем 15 років і звільнився 1911 року, бо важко захворів. На жаль, мені малому, а помер дідусь 11 вересня 1954 року, не дійшло розпитати його про школу, про його працю. Залишається лише жалкувати з цього приводу і сподіватися, що Ви, Читачу цього сюжету, врахуєте мій промах у своїй спробі осягнути родові коріння.

Дідусь був поважаною в селі людиною, не раз його авторитетне слово, як свідчать протоколи, звучало на сільських сходах при розгляді важливих для громади питань. Знали його і в Рахнівському волосному правлінні, бо певний час як висуванець сільської громади виконував обов'язки члена волосного суду, брав участь у розгляді некримінальних справ.

Я пам'ятаю його вже у віці під 80 років. Вічний трудівник, з ранку до вечора зайнятий по господарству. З першим весняним сонечком, виснажений літами, селянською круглорічною працею та зимовим безвітамінням, любив погрітися на сонечку під дерев'яним сарайчиком, в якому розкошувало десь зо двадцять курей. Коли під час гри в жмурки я намагався тихенько проникнути на їх територію, щоб зачaitись на кілька хвилин у куточку, вони зчиняли неймовірний галас, а півень поривався навіть покарати мене за небачене віроломство, і я швидко вилітав з досить просторого курника прямо в руки мого опонента по грі. Дідусь викурював самокрутку вирощеного ним же тютюну, зажмурював очі і так міг, майже непорушно, сидіти хвилин з десять – п'ятнадцять. Я встигав побігти додому і повернутися назад, а ще наганяти кругів зо п'ять навколо церкви, з якою межувало наше обійстя, а він сидів, не звертаючи уваги на мою метушню. Не раз думав, чого він так довго сидить. Відповідь знайшов ось недавно, вступивши в нинішню пору свого життя. Він ніколи мене не сварив, хоча, як усі діти, робив і я не мало дурниць. Але по його очах добре бачив, що він не схвалював мого вчинку. На старість недочував, більше мовчав, виглядав якимось таємничим, мудрим, мені здавався м'яким, дуже добрим і водночас – надто вольовим.

Це ж яку силу волі треба мати, щоби в перший день посту кинути палити і потім, упродовж кількох місяців, не торкнутися цигарки! Але з приходом Великодня, зразу ж після посвячення пасхи і святкового сніданку, витягував коробку цигарок, один раз на рік і саме для цього випадку куплену, запальював одну і з небаченим блаженством під вже згадуваним хлівцем – курником пахкотів пахучим як на мене, курця-початківця серед нашої пастушкової братії, димом. Саме в такий момент я, учень чи то першого, а може й другого класу, відважився скористатися дідусевою добротою і м'якістю.

– Христос воскрес! – тричі, як і годиться в такий день, привітав дідуса і сів поруч.

Він відповів, погладив мене по голові. І саме в цей момент я з благальним поглядом попросив: “Дайте покурити ...”. Він знав, що я почав

курити, бо мама, відчувши в хаті цигарковий запах і випробуванним способом переконавшись, звідки той запах йде, розповіла бабуні і дідові. З того часу в мене почалося гірке життя. Але нікотин робив свою справу, курити хотілося, витримки не вистачало. Дідусь онімів від моєї зухвалості. А я додавив: “Я тільки раз потягну...”. Він пробував щось пояснювати, але я наполягав, і він здався. Довго витягував вже не дуже послухними пальцями цигарку з пачки.

– Дивись, аби баба не побачила, – наставляв, тичьнувши одну цигарку.

Крадькома кидаю погляд ліворуч, на бабунине вікно, і вниз, у напрямку нашої хати, переконуюсь, що нікого не видно.

*Мама Ємілія Іванівна, син Віктор
і дочка Олена. 1950-і роки*

– Нема нікого, – таємничо шепочу дідові.

А десь під кінець тієї святошної і водночас ритуальної процедури, побачив, як мама, ніби не помічаючи нас, швидко пішла до бабуні. Обачно приховав недокурок, примружив очі – роблю вигляд, що після ситого сніданку та недоспаної передвеликодньої ночі спочиваю під теплим сонячним промінням.

Звертаю погляд у бік хати і бачу, що мама і бабуня, щось на ходу говорячи, прошкують до нас. Серце зачатило, відчувши небезпеку.

– Може б ти, старий, – це бабуня до діда, – брав малого та й щось попоїли.

Розслабився, подумав, пронесло. А в цю мить мама хвать за руку.

– Ану показуй, що в тебе в долоні!

– Я – нічого... У мене – нічого...

Не встиг докінчити, бачу бабуня насправді чи удавано лупцює діда по шії. На цьому мої спостереження закінчилися, бо міцний мамин ляпас ліг і на мою спину, потім нижче, ще нижче... Рвонувся і щосили в сад...

З точки зору дорослого – дідів вчинок нічим неоправданий. Але, як учасник нашого спільного гріха, і сьогодні відношу його на рахунок виключної доброти і співчутливості мого діда.

Пам'ятаю і такий епізод. Щороку 28 серпня в Блищанівці відбувалося і відбувається храмове свято Успіння Богоматері. З навколишніх сіл, передовсім Михайлівки, у кожную хату в обідню пору сходилися родичі, друзі, а після смачного пригостання, здобреного міцною самогонкою, біля клубу починалися танці з участю сільських або й найнятих музик.

Мама з сестрою Люсею, святково одягнуті, з нашими гостями, а це були, як правило, дядько Василь Гриб з тіткою Явдохою, тітка Явдоня зі своїм чоловіком Степаном – михайлівським завідуючим клубом, гарним художником і гармоністом, добиралися і мушкетинецькі родичі, зібралися до клубу. А мені, незважаючи на прохання і, навіть, сльози, наказали гнати корову на пасовисько.

Мало не плачу – господарі заготували корму для корів, всі, у тому числі й пастушки, святкують, а ти жени корову. Але нічого не поробиш – мушу гнати свою Зозулю. Пустив її попід цвинтарний окіп, де краща паша, і вона, ніби співчуваючи мені, спішить швиденько напастись. А музика грає. Уявляю, як мої ровесники Василь Боднар, Василь Блажійчук, Шурик Пурак, Віктор Трончук, Толя Котюк, Ваня Блажійчук, Зіна Церцвадзе, Катя Чекалюк та й інші веселяться на тому велелюдді, може й пританцьовують. Злюсь на маму і сестру. Їм що до мене – добре, що самі гуляють.

Раптом бачу дід Іван іде, спираючись на палицю. Сиджу на окопі, похнюпившись. І тут він: *“Чого сумуєш? Мабуть, до клубу хочеш?”*. Я підняв голову, збираючись жалітися на домашнє жіноцтво єдиному в нашій сім’ї чоловікові, а він продовжив: *“Іди, святкуй, я попасу корову”*. Вже на ходу кинувши “спасибі”, стрімголов кинувся додому. Настрій моментально покращився – вже й почав наспівувати популярну тоді в селі пісню:

Чорноморець, матінко, чорноморець

Вивів її босою на морозець...

Не раз думав і не знаходив відповіді, чому він, той чорноморець, поступав так безбожно з дівчиною, яка, мабуть, його кохала. Тим часом одягнув святошні штани, сорочку і заздалегідь намащені розчиненим у воді зубним м’ятним порошком білі парусинові туфлі і стежкою швидко попрощував до клубу. Цю дідусеву доброту проніс через усе життя.

Доречно сказати, що “урок” нашого спільного з дідом куріння і, головне, його наслідки, даремно не пройшли. Яюсь захворів я не то бронхітом, а може й запаленням легенів. То – наші генетичні хвороби. Тогочасне лікування зводилося до інтенсивного вживання досить неприємного риб’ячого жиру, гарячого молока з маслом, а ще добрячого шматка нутрянного сала, яке мама тісно примотувала до грудей зі словами: *“Бачиш, до чого ти докурився, сам помираєш і мене лишаєш саму без підтримки і допомоги”*. При цьому щиро заплакала. Я зрозумів, що справи мої кепські, ще й маму лишаю опори. Хіба та самокрутка важливіша життя? І дав слово мамі, і собі теж, що курити більше не буду.

Кидати курити дуже важко. Яюсь, ще під час лікування, приснилося мені, що на вулиці друзі Іван і Віктор почали сміятись з даного мною слова, мовляв, всі в селі курять від малого до старого, а ти що – не мужик. І я, щоб доказати свою дорослість і самостійність, взяв у когось з них недопалок і затягнувся. І тут же схаменувся: я ж дві неділі вже не курих, дав мамі слово і від нього відступив, який же я мужчина? При цьому проснувся і дуже втішився, що це мені тільки приснилося. З того часу і донині я не взяв цигарки в руки.

У мене в житті було багато учителів і в школі, і в інституті, у науковому середовищі, і в житті. Ще й досі вчуся, сповідуючи поговірку, що працювати можна до пенсії, а вчитися – усе життя. Бо час біжить, усе міняється. Особливо у цей перехідний період. Не ті тепер джерела інформації, міняється суспільна мораль, поведінка людей, прийшли нові пісні, нова музика, зароджуються нові традиції, свята, обряди. Доводиться

оволодівати гаджетами – ноутбуком, смартфоном. Тут головний мій учитель – наймолодший онук Вітя, який, ще навчаючись у четвертому класі, почав давати мені уроки комп'ютерної грамотності. Але найпершою моєю учителькою була бабуня Явдоха Стахівна. Колись вона мені похвалилася, що дід народився в один рік з Леніним, а вона – зі Сталіним. Тоді це була неабияка гордість – люди вірили в чистоту і праведність своїх політичних кумирів. Всі ми знали, що бабуня народилася 1879 року. Але ніхто не говорив про число і місяць, та і не відзначав тоді дні народження. Нерідко й не знали дня і місяця народження. Бувало народився одного місяця, а батюшка записував дату поминання святого, на честь якого давав ім'я. Тому швидше вшановували святих, вважаючи їх день і днем свого народження.

Бабуня прожила 87 років і з нею я контактував не менше ніж з мамою, вічно зайнятою колгоспною роботою. Мамина головна турбота – нагодувати і якось одягнути нас. А решту її часу і влітку, і взимку забирав все той же ненаситний колгосп. Нерідко вже перед ранком, десь біля 6-ої години, коли дуже хочеться спати, чую підвищений голос бригадира: “Ти довго ще будеш там копатися? Люди на Вуглярці (місце, де пересікалися центральна вулиця села з нашою, що вела до церкви) чекають!”. Чую і мамин благальний ледь не зі слізьми голос: “Вітю, вставай, треба корову гнати”. А очі не відкриваються, прошу маму: “Я ще трохи посплю, ніхто ж не жене корів...”. “Я тебе прошу, сину, не проспи, бо люди будуть з нас сміятися”, – кинула на ходу і побігла на Вуглярку, аби встигнути на єдину в колгоспі машину – полуторку. Інакше доведеться кілометрів зо 5-6 йти в Табори – до місця роботи, що під Шатавою і Супруньківцями, та ще й виконати норму. У таких умовах їй було не до уроків зі мною. Розуміючи ситуацію, цю роль брала на себе бабуня.

*Бабуня Євдокія Стахівна
Прокончук (1879 –1966)*

Зимою у вільний від роботи час вчила мене азбуки. Часто читала цікаві епізоди з Біблії, переповідала різні біблійні сюжети, житейські історії, зважаючи на мій зростаючий інтерес до них. Саме вона навчила мене головної молитви “Отче наш” у церковнослов’янській транскрипції. І закономірно, як у багатьох інших початківців, які накладали на церковнослов’янські слова і терміни вживану українську лексику з її змістовим наповненням, виникали питання: Що означає “прісно”? Чому хліб “насушний”? Навіщо “живот дарував”? А сам з чим лишився? І коли вона не знаходила відповіді на якесь важке запитання, то відсилала мене до отця Пилипа – настоятеля блищанівської Св. Успенської церкви і нашого територіально найближчого сусіда. І, можна сказати, не тільки територіально. Батюшка Пилип відіграв у моєму житті свою роль, дав кілька уроків високої моралі і людської доброти, про що маю сказати окремо.

Бабуня була й моєю годувальницею. Любив її борщі, супи. Коли страва домлівала в печі, вона не раз зверталася до діда: “А полізь но, старий, на під і візьми кусочок сала”. Дід помаленьку по драбині вилазив на горище, де у дерев’яному ящику загорнуте в біле чисте полотно лежало густо посолене сало, брав пожовтілий шматок, і бабуня його розтирала і заправляла ним перше блюдо. Інколи шкварками здобрювала кашу або посипала вареники. А я терпляче чекав, коли розпочнеться обіднє дійство. Інколи дід наливав два невеличких давньої роботи келішки, ставали обое до образів, і мене ставили поруч, і ми кожен про себе промовляли “Отче наш”. Вони випивали свої напої – грамів по 30 вишняку чи навіть домашньої горілки, і тоді ми дружно бралися за ложки. Особливо подобався мені узвар. Чого там тільки не було? І сушені яблука, інколи цілі грушки, черешні, які не раз збирали з нею в лісі і яких ще з літа насушила, а також кружельцята почищеного білого цукрового буряка, яким заміщали тоді відсутній цукор. То були мої ласощі. Узвар був мало не щоденним десертом. Інколи бабуня, побачивши мене, нагадувала: “Там на столику чекає тебе твій узвар...”. І я біг до хати, знав де постійно знаходився горщик і починав з шматочків цукрового буряка. Які то були ласощі! Дитині, яка постійно перебуває в русі, завжди хочеться солодкого – головного енергетика, тому буряк варений і печений тоді не раз заміняв і цукор, і цукерки.

Вона дуже хотіла бачити мене дорослим, самостійним і стабільним у своїх вчинках. У приклад не раз ставила вчительського сина і мого друга Анатолія Котюка. Тільки варто йому десь показатися, як вже чую: “Он Тольо Котюк – то дитина. А ти знов до Соньки в папірки заліз...”. І скрушно хитала головою, мовляв, коли ти вже нарозумишся. А папірки сусідки, яку всі звали Сонька, такі великі і соковиті. Перед ними жоден

з хлопчаків встати не міг. Той Толів приклад смирення перед різними дитячими спокусами не в малій мірі був пов'язаний з сімейним достатком – мама Надія Степанівна – учителька і тато Володимир Савович – завклубом щомісяця мали зарплату, яку колгоспники очікували цілий рік. Отримані мамою сотня-дві карбованців на трудодні моментально щезали, бо треба було розрахуватися з тими ж Котюками, спасибі їм, не раз виручали, і знову сім'я сідала на пісний пайок, бо м'ясо, молоко, яйця треба було обов'язково продати за державними нижчими, ніж базарні, цінами, фактично здати або внести відповідну суму, а решту мама несла на базар до Шатави, аби торгувати якусь копійку. А ми їли борщ, заправлений олією, кашу, варену картоплю чи мамалигу з молоком. Ось чому бабунин обід був таким цінним в момент мого фізіологічного формування і росту. Крім того, батьки Анатолія мали час для роботи з сином, чого моїй мамі бракувало катастрофічно. А отже, свій життєвий досвід здобував, як кажуть, шляхом проб і власних помилок. Це нагадування про Анатолія мене, безумовно, драгувало і разом з тим було мотивацією самовдосконалення, викликало бажання бути не гіршим.

У квітні 1966 року бабуня ще раз повторила вже призабуті мною слова. Це було на Великдень. Ми стояли, а хто й сидів, біля хвіртки, на межі нашого обійстя і церковної території, метрів за 20 від самої церкви, і спостерігали за хороводами, які водили хлопці і дівчата, й навіть чоловіки і жінки, вслухались у відомі з дитинства мелодії подільських гаївок. А бабуня хворіла, більше лежала, ніж ходила. Ми з мамою перед обідом відвідали її, занесли святкових наїдків, посиділи, поговорили. А тут раптом бачу – бабуня направляється до нас. Я побіг навпроти, аби допомогти їй.

– Принеси мені крісло, – попросила.

Мова йшла про простий дерев'яний стілець зі спинкою, який я приніс якраз, коли вона дійшла до гурту родичів і сусідів. Сказала, де поставити, сіла і почала розглядати прицерковний майдан та учасників гаївки.

Скільки разів чула вона цей спів. Невже це востаннє? Я стояв поруч, розумів її хвилювання, яке передавали хіба що ледь помітно зрошені сльозою очі. Ми про щось говорили. І бабуня несподівано промовила: *“Я би хотіла ще прожити стільки, щоб побачити, що ти маєш свій шматок хліба, що ти міцно став на ноги...”*. Наприкінці свого життя вона думала не про себе, вона хотіла, аби її онук жив краще, ніж дісталось їм, попередникам.

У жовтні 1966 року, коли я в Макові проходив останню інститутську педагогічну практику, вона відійшла у вічність. Поховали поруч з дідусем. Туди при першій ліпшій нагоді їду поклонитися їм, моїм дорогим і незабутнім бабусі і дідусеві.

II. ДИТИНСТВО ПОВОЄННОЇ ДОБИ

Так починалося

Найперше, хто мені запам'ятався з раннього дитинства – це мама і сестра. Вони увесь час були поруч і складали моє єдине оточення. Мабуть, ще тоді мене не цікавили їх імена – мама є мама. До сестри, хоч вона не так далеко втекла від мене, всього на 9 років, треба було якось звертатися. А як? Мама кликала її “Лю”: “Лю, принеси картоплі! Лю, подай води!” У такий спосіб почав спілкуватись з сестрою Люсею і я. А вона, жартуючи, кликала мене “Ві”. Так почалося моє входження в свідоме життя.

Інколи в хату приходили інші люди. По виразу маминого обличчя і тону незрозумілих розмов здогадувався, хто ближчий, а хто ні. Не раз добра жінка брала мене на руки, щось говорила, інколи приносила грудочку цукру – неабиякі ласощі тієї пори. То була моя бабуня Явдоха, яка з дідусем Іваном, батьком мого батька, жили поруч, метрів за 50 від нашої хати. Але то була для мене ще нездоланна відстань.

Мій маршрут пролягав з теплої печі на ще теплішу лежанку, яка взимку була моїм улюбленим місцем, а звідти – вже пів метра до печі, де горів вогонь і мліла каша. На тому маленькому місці, десь 50 на 50 см, я почував себе як літак на аеродромі – місця вистачало, можна було навіть ноги просунути ближче до вогню і спостерігати, як згоряють, потріскуючи дрова, щось булькотить у горщику. Правда, це чомусь не подобалося мамі, і вона постійно проганяла мене з улюбленого місця. Сестра була більш поблажливою, але саме вона, мабуть, ненароком відбила в мене охоту сунути ноги до вогню. Витягуючи горщика, торкнулася ноги, і пекучий біль струмом пройшов моїм тілом. Я заплакав і закричав: “Через тебе я пікся!”. Сестрі дісталось від мами по м'якому місцю, а мене вона негайно відправила у тривале заслання на лежанку. Цей урок запам'ятався, і я більше ноги до вогню не сунув.

Часто ввечері приходили ще молоді жінки. То були наші родичі, сусіди. Пізніше зрозумів, що це називалося посиденьками. “Мілю, ми до тебе на посиденьки”, – кидала з порога тітка Катеринка. Вони сиділи, розмовляли про щось сумне, співали. Інколи помічали і мою присутність, брали на руки, говорили зі мною, щоразу повторюючи слово “сирота”,

або “маленький сирота”. А коли почав цікавитися, що це означає, мама пояснила, що у мене немає тата. У Василя є тато Максим, а в мене немає, бо на війні його вбили німці. Так прийшло усвідомлення, що війна є страшним лихом, там убивають людей, а німці – то страшні вороги, вбивці наших татків.

А одного разу в хаті з’явився чужий дядя у військовій формі, він приїхав на страшній машині. Це голова колгоспу поселив до нас квартиранта, якого направили з Кам’янця, з військової частини, на збирання врожаю, а тією страхітливою машиною був військовий тягач. Незабаром я “освоїв” чудернацьку машину, з дозволу квартиранта навіть залазив у неї, тягав за важелі, голосом імітуючи гул мотора. І хоч машина з місця не рушала, все ж в однолітків, що збиралися, моє становище “водія” викликало неабиякі заздрості. Так крок за кроком освоював страшне для малого хлопчика поняття “війна”.

Війна для мене асоціювалася ще й з дуже сумними піснями, які співали згорьовані вдови. Десь о 23-ій, після цілоденної роботи в полі, нашвидкоруч поївши і впоравши невідкладні домашні справи, жінки спішили на ферму, що за 300 метрів від нашої хати, щоб нагодувати ненаситних хробаків – шовкопрядів. Ненаситних, бо нам із сестрою щоденно, поки вони не зів’ють кокони, доводилося наривати із кущів шовковиці мішок листків, які вони, мені здавалося, з’їдали блискавично. Ми з сестрою залишалися вдома, і я щоразу засипав під тужні пісні про чайку, яка виляса над озером, неподалік лісу, де під кущем лежав убитий солдат – чийсь син, чоловік чи батько. І мені здавалося, що то може мій татко лежить, вбитий німцями. Не раз чув пісню про темну ніч, свист куль, про те як на позицію, де йдуть бої, дівчина проводжала бійця, свого єдиного і коханого. Інколи, але рідше, співали “Катюшу”. З цими піснями ріс, вони, як кажуть, вросли в плоть і кров, ставали невід’ємною частиною нашого буття, а тепер можу сказати – й сильним інструментом виховання патріотизму – радянського, мілітарного, войовничого. Ці пісні й досі залишаються для мене важливою ознакою поняття “війна”.

Дитина війни

Це поняття у вжитку українців вкорінилося десь на початку третього тисячоліття від народження Ісуса Христа. Невідомо, хто був його автором, але люди мого покоління відчували себе причетними до важливої історичної події, оціненими державою за той бодай не вирішальний, але все-таки внесок у завершення Другої світової війни і відбудову країни.

Поговорюють, що до цього причетний Олександр Олександрович Мороз, тоді очільник Соціалістичної партії, спікер Верховної Ради України. По віку він і сам відноситься до цієї категорії громадян, яких нерідко називають “дітьми без дитинства”.

Потракування цього поняття дав Закон України “Про соціальний захист дітей війни”, прийнятий 18 листопада 2004 року і введений у дію аж з 1 січня 2006 року. У статті 2-ій першого розділу зафіксовано: *“Дитина війни – особа, яка є громадянином України та якій на час закінчення (2 вересня 1945 року) Другої світової війни було менше 18 років”*. Лаконічно і, головне, чітко для визначення кола осіб, яким у відповідності із вказаним законом передбачені деякі пільги. Але, на мою думку, потракування неповне з точки зору формування дефініції, адже воно, це офіційне потракування, задіяло тільки одну, вікову ознаку, а інші, які визначають причину надання цій категорії громадян України такого статусу, залишилися, як кажуть, за кадром. Правда, у статті 2-ій цього розділу, де формулюється мета державної підтримки дітей війни, вказується, що вона є певним *“визнанням на державному рівні важкого життєвого шляху громадян України, чиє дитинство збіглося з роками Другої світової війни”*. Варто оговорити зразу, що ця підтримка, особливо в головному – зменшенні плати за комунальні послуги на 25 відсотків, досить скоро була зведена нанівець і переважна більшість дітей війни її так і не відчула.

Не включило це поняття такої важливої ознаки, як морально-психологічні втрати, яких зазнали діти війни. Зовсім недалеко від моєї Блещанівки, біля річки Тернави, притулилося невелике село Гута Блещанівська – свого часу власність родини Маковецьких. Активізувала життя цього сільця поява млина, який приводила в рух річкова вода. Через виритий канал вона падала на велике дерев'яне колесо, прокручувала його і в такий спосіб приводила в рух величезний камінь, що перетирав зерно на муку різного гатунку. З того часу у віддаленому від центру невеликому селі поселилася єврейська родина Бронів – Брейманів. Вони працювали в єдиному на декілька довкружних сіл млині, були людьми зичливими, добропорядними, досить скоро зішлись з місцевим населенням, заслужили повагу і підтримку. У час *“остаточного вирішення єврейського питання” нацистами*, власне – його поголовного знищення, гутянські євреї були заарештовані, відправлені хто до Шатави, а хто – у Дунаєвецьке гетто.

Коли я працював над книгою про Блищанівку, мама розповіла: “Я щось робила біля хати і почула гуркіт підводи. Глянула на дорогу – Петро Кулічко з Гути Блищанівської віз сім’ю Хайма Бреймана в супроводі поліція Петра Бойчука. Хайм до війни завідував млином, не раз мололи там, знали одні одних. Він переховувався в лісі, голодував і попросив дати хоч яблучко. І я кинулася до хати, вхопила хліба, кусочок сала й цибулину. Догнала підводу вже біля церкви і сунула йому в руки. Було на підводі чоловік зо п’ять. Поліцай віз їх у гетто...”.

Борис Брон з тієї ж гутянської єврейської родини перед війною жив у Дунаївцях, у Шанхаї – довгому двоповерховому будинку на окраїні міста. Батько працював на суконній фабриці і отримав можливість евакуюватися. Однак не встигли далеко від’їхати – німецькі танки випередили колону біженців. Довелося повернутися в Дунаївці. А квартира вже виявилася зайнятою. “Іди, жиде, звідси поки я не покликав жандармів”, – була відповідь до війни досить знайомої людини – нового господаря чужої квартири. У тій квартирі, до речі, ще й сьогодні живуть нащадки того “добродія”. Так почалося микання по світу. Досить скоро і Брони опинилися в гетто.

Умови утримання і праці мешканців гетто були нестерпними. Голодували і діти, і дорослі. Через дротяну загорожу вимінювали на їжу все, що мали. Людей, особливо старих, добивали хвороби і щоденна непосильна праця. Щоразу з числа новоприбулих і “старожилів” вилучали старих, хворих, тих, хто чимось провинився, і цей гурт направлявся в бік Солонинчика. За годину з ліска між Січенцями і Чаньковом доносились автоматні черги і чийсь душі зринали у вічність...

Пам’ятний знак у Солонинчику на місці розстрілів і поховання земляків

Перший том “Книги скорботи України. Хмельницька область”, що включив дані про загиблих у тилу жителів 11 районів та м. Кам’янця-Подільського, у тому числі 739 жертв з Дунаєвецького району, на 320-321 сторінках зафіксував прізвища семи представників цієї єврейської родини: Брейман Хаїм Мотьович, 1904 року народження; Брейман Фаїна Іцьківна, 1910 р.н.; Брейман Роза Хаїмівна, 1938 р.н., дошкільниця; Брейман Раїса Хаїмівна, 1939 р.н., дошкільниця; Брейман Матвій Хаїмович, 1940 р.н., немовля; Брон Креїня Срулівна, 1902 р.н.; Брон Монасій Мордкович, 1941 р.н., немовля. 1942 року всі вони були розстріляні і поховані в Солонинчику, неподалік Дунаївців. Але декому з цієї родини вдалося вирватися з фашистських лабет.

Поліцаї дозволяли малим ходити по воду до Кам’яної криниці, що за 500 метрів від вхідних воріт. Пішов і Боря по воду, а звідти, як веліла мати, долиною попри річку Тернаву – до січинецького мосту. І засів у кущах. Через якийсь час появилася автомобіль, щент навантажений мішками. На кожному клеймо – німецький хижий орел, що схопив у свої лапи мішок вкраденого українського цукру. Побіг за машиною, вчепився за заднього борта і за мить причаївся в кутку, аби не побачили з кабіни. У Шатаві, де проживала бабуса, зістрибнув на підйомі і... попав прямо в руки тому ж гутянському поліцаєві П. Бойчуку, який того дня, мабуть, чергував у шатавській поліцейській дільниці. Можна тільки здогадуватися, які пекельні муки пережив дев’ятирчний хлопчик, запертий на ніч в льосі. А наступного дня з колоною приречених Боря знову опинився в дунаєвецькому гетто, отримав кілька ударів нагайкою, сліди від якої зберігалися довгий час. Матері Розалії Матвіївної в гетто вже не було, вона втекла під час дорожніх робіт, і мала чекати сина в блищанівському лісі.

А для малого Борі почалося очікування судного дня. Довгий час ховався то на горищі за комином, то в бур’янах за хатами. А гетто все маліло і маліло. Якось все-таки попався поліцаєві, і той віхнув хлопчика в колону, що направлялася до Солонинчика. У Заставлі голова колони повернула ліворуч, у напрямку лісу. Жити залишалося десь з пів години. Біля перших заставських хат стояла підвода з соломною, притягнутою рублем. Хтось із старших штовхнув у спину: “Ховайся під підводу!”. Не оглядаючись, кинувся під воза і причаївся між передніми колесами. Колона, здавалося, ніколи не мине воза – приречені йшли і йшли до своєї Голгофи. Нарешті, все стихло. Непомітно перебрався до купи соломи, що стояла на подвір’ї, зарився, очікуючи смерканку...

Маму з її сестрою Брейман Софією Матвіївною знайшов у лісі недалеко Дерев'ян, які з південного сходу межували з Блищанівкою. Перебивалися, як могли. Видавав себе за українця – хлопчика із Залісців, просився в найми пасти корів. І хтось зглянувся, на свій страх і ризик прихистивши дитину.

А восени 1942 року сім'я Бронів опинилися в нашій блищанівській хаті. Тато, сільський учитель, який по броні не попав у перший тур мобілізації і залишився на окупованій території, та мама заховали четверо “постояльців” на горищі, де вони біля комина в сні облаштували своє тимчасове мешкання. Працюючи конюхом, тато щоразу приносив то картоплі, то кукурудзи, чи якогось зерна, яке перетирали на жорнах, а отже мали такий-сякий суп, млинці чи паляничку. Мене ще о тій порі не було. Сестра, якій йшов 9-ий рік, відчула, що хтось на горищі є, намагалася прокрастися за мамою, аби побачити, кому вона несе їсти. Розмови про горобчиків, які теж хочуть їсти, її не задовольняли.

Тато з мамою зрозуміли, що з дитиною треба переговорити, аби знічев'я не накликала біду – тоді загинуть і Брони, буде розстріляна й сім'я. Покладалися на її особистий досвід. Адже влітку, коли дільничний комендант Гофф, що проживав у колишньому кривчицькому маєтку Крупенських, проїжджаючи повз нашу хату, ледь не застрелив дівча. Вона з ненависті до німців почала викрикувати: “Гоп-Гоп! Гоп-Гоп!”. Ще й показувати язика. Кучер замахнувся батогом, але вона не вступалася, прозиваючись поважному німцеві. І той зупинив бричку, потягнувся до кобури і почав витягувати револьвер. На цей момент нагодився батько, схопив малу за руку, кілька разів шльопнув по спині, відштовхнув у напрямку хати і кинувся назустріч німцеві. Знаючи кілька німецьких слів, почав благати: “Гер комендант, кіндер кляйн, дункель...”. І німець, відчитавши батька, сховав зброю і поїхав до сільуправи. Після цього з Люсею була проведена розмова. Вона не тільки ще більше зненавиділа німців, а й по – справжньому почала їх боятися. Якщо десь з'являвся німець чи, навіть, поліцай, ховалася і виходила з хати лише тоді, коли мама переконливо доводила, що німців вже немає. Розмова вдалася, дівчинка зрозуміла, що про перебування гостей ніхто не має знати, бо Гофф застрелить і маму, і тата, і її саму. Після цього Брони могли спускатися з горища в хату, а діти, як повідав мені вже у зрілі роки сам Борис Андрійович Брон, могли інколи гратися в запертій хаті. Так тривало до травня 1943 року.

30 вересня 1995 року на запрошення Бориса Андрійовича, який хворів, я побував у нього вдома. Розмова була довга і хвилююча, розповідаючи, 63-літній пенсіонер щоразу плакав – біль, завданий пережитим, не покидав і через десятиліття.

Борис Андрійович Брон
(1932-2003)

Частково записав розповідь на диктофон. У той же час Борис Андрійович подав бланк Картки “Пам’ять жертв фашизму” Республіканського товариства єврейської культури і попросив з його слів заповнити. У ній треба було вмістити дані про врятованого та того, хто врятував, а на зворотній сторінці описати, коли і як то відбувалося. З його слів я зробив запис, зачитав йому, вніс уточнення, зробив правки. Борис Андрійович підписав Картку, яку син Віктор мав передати за призначенням.

У мене збереглася касета з його розповіддю і чорновий варіант Картки врятованого. Наведу уривок його спогаду, занесеного до Картки: “...Коли стало

холодно, ми з мамою і моєю тіткою Брейман Сонею Матвіївною пішли до наших знайомих – учителя Прокопчука Степана Івановича і його дружини Прокопчук Ємілії Іванівної. У них була маленька донька Олена 1935 року народження. Вони прийняли нас, переховували і годували з листопада 1942 по травень 1943 року. Сім’я постійно піддавала себе небезпеці. Німці проводили облави, обшуки. Одного разу поліцей і жандарм обшукували будинки в Блищанівці, чи не ховаються там євреї. Люди сховали нас на горіщі в сні, старалися відвернути увагу непрошених гостей. Фашисти оглянули дім і пішли.

Пізніше чоловік Ємілії Іванівної загинув на фронті. Померла моя мати і тітка. А я до цих пір дуже вдячний цій сім’ї за її подвиг”.

Цей спогад тільки підкреслює, що діти війни були різні, у кожного своє життя, свої труднощі і тривоги, морально-психологічні травми, які не знайшли жодного натяку в трактуванні поняття “дитина війни”.

Ми зростали без татів

Діти війни, ті, що народилися і в 30-і, і в роки війни, не відчували міцного батькового плеча в самий складний період життя – у роки дитинства і юності. Бо майже всі чоловіки воювали на фронті. Бличанівські в переважній більшості були мобілізовані польовим військкоматом на початку квітня 1944 року. У перші тижні окупації призвати всіх не встигли – нацисти протягом першої декади липня 1941 року окупували всі населені пункти Дунаєвеччини, 11 липня – райцентр м. Дунаївці. Не взяли на фронт і мого батька – сільського вчителя, оскільки, як і інші колеги, мав “бронь”, тобто включений до списку тих спеціалістів, яких мали призвати до війська наступними хвилями у разі крайньої потреби. Тому опинився на окупованій території.

Школа пропрацювала рік, і він, щоб прогодувати сім'ю, пішов конюхом до громадського двору – так тоді називався колгосп.

А коли прийшло визволення, з тієї ж причини знову був залишений в селі, призначений завідувачим Бличанівською початковою школою, відновив її роботу, влився в активне громадське життя. Працюючи в Держархіві Хмельницької області над збором матеріалів до книги про рідне село, знайшов протокол засідання Бличанівської сільської ради від 23 квітня 1944 року, на якому йшлося про прискорення темпів першої повоєнної весняної сівби. А як його прискорювати, коли не вистачало насіння – позичали в людей з перспективою

*Прокочук Степан Іванович, зав.
Бличанівською початковою школою.
Квітень 1941 р.*

повернення з першого врожаю, інвентаря, тягла – до оранки і боронування залучали навіть корів з селянських дворів, бракувало робочих рух і в полі після уроків працювали учні початкової школи.

Виступаючи на засіданні, батько повідав про організацію агітаційної роботи серед населення, випуск першого номера колгоспної стінгазети і, звертаючись до голови блищанівського колгоспу імені Сталіна Арсена Гнатовича Чекалюка, голови сільради Дмитра Васильовича Цвітуна та бригадирів, пропонував *“до посівної віднестися серйозно, мобілізувати всі сили, всіх цілком дорослих на посівну, не опиратись тільки на підлітків, не розкачуватися”...*

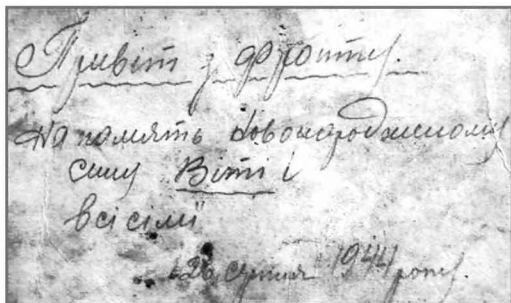
Але в цей час ще й жив думкою про участь у бойових діях, адже всі чоловіки-односельці гнали нацистів з української землі. З цього приводу побував у військкоматі, просився добровольцем на фронт. А там і не відмовили, і не взяли, мовляв, йди у відділ освіти, і якщо знайдуть тобі заміну, тоді знімемо бронь і призовемо. Завідуючий райвідділом освіти Іван Васильович Алексєєв, вислухавши щиру сповідь двадцятисемирічного вчителя, відповів: *“Я не маю кого послати на твоє місце. Знайдеш заміну, тоді приходь”*. Мені, вже дорослому, розповіла моя перша вчителька Надія Степанівна Коваль, що батько в той же день прийшов до неї, щоб вияснити скільки років перед війною провчилася в Городоцькому педтехнікумі і чи не пішла б працювати в школу. Вона згодилася, але на руках мала лише довідку про незакінчене навчання в технікумі, тому сумнівалася, чи її можуть призначити на вчительську посаду. Але за відсутності фахівців із педагогічною освітою тоді брали на вчительську роботу й випускників середніх шкіл. Надію Степанівну було призначено вчителькою початкових класів, а батько на початку травня вже був у лавах визволителів.

Попає у 60-у армію, якою командував подільянин генерал І.Д. Черняхівський, у 322 Житомирську Червонопрапорну стрілецьку дивізію полковника П.М. Лещенка. Дивізія пройшла короткий, але героїчний бойовий шлях. Сформована влітку 1941 року в м. Горький, бойове хрещення отримала в дні оборони Москви. У березні 1944 року прославилася в боях за Житомир, за що отримала найменування Житомирської, визволяла Полонне, Шепетівку. Згодом комдив став Героєм Радянського Союзу, отримав високе звання генерала армії. Але це було потім. Попереду були бої за звільнення Польщі, в яких брав участь і мій батько.

Його направили в 7-му батарею 3-го дивізіону 886 артилерійського полку і, як учителю, визначили місце штабного писаря. З фронту надсилав додому листи-трикутники та листівки. У родовідній книзі нашої сім'ї

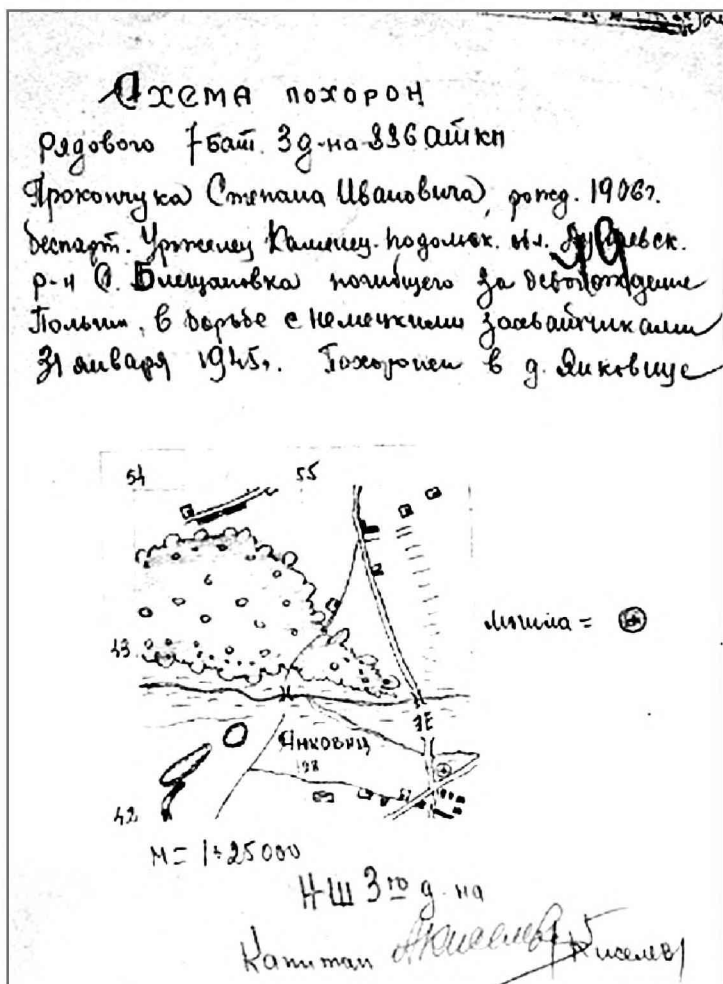
зберігається їх шість. Мое народження привітав листівкою із зображенням Ісуса Христа в терновому вінку і словами: “Привіт з фронту. На пам’ять новонародженому сину Віті і всій сім’ї. 26 серпня 1944 року”.

А 29 серпня 1944 року поздоровив з сільським храмовим празником Успіння Богородиці, яке в Блищанівці називають “Маткою Божою”. Отримала своє персональне привітання від батька – фронтовика сестра Люся, мабуть, з нагоди відновлення навчання в школі. У жовтні того ж року листівкою, на якій зображено упокій Божої Матері, привітав нас обох: “На пам’ять діткам від батька з фронту. Ваш батько Степан. 24 жовтня 1944 р.”.

Здавалося, чого хотіти? Захищений, весь час у колі командирів. Але батькові, який не раз оформляв подання на нагороди, хотілося на передову. І якимось чином це йому вдалося. Повторилося майже, як у Дунаївцях перед призовом: знайдеш достойну заміну – підеш в артилерійську розвідку. Пригадую 9 травня 1990 року. Я вже очолював Дунаєвецький райвідділ освіти. Вранці зателефонував з Макова учитель початкових класів – колишній мій колега по спільній роботі в Маківській СШ Павло Миронович Олійник. Мав би я його – фронтовика та ще й батькового фронтового друга привітати першим, однак не встиг. А він почав зі свого улюбленого звернення, яке застосовував до близьких йому людей. “Оце, браті (читай – брате), хочу привітати тебе з Днем Перемоги. Жаль, що не має батька...”. І почав згадувати: “Він, рахуй, життя мені спас. Це було на Віслі. Ми будували плоти для форсування річки. Батько

під'їхав на коні, свиснув, і помахом руки покликав до себе. На коні – збруя офіцерського рангу. Поговорили, батько був цікавим і товариським, а того дня ще й веселим. Він запропонував мені йти писарем. А сам пішов у наводку. Ми переписувалися. Але на останній лист відповідь не прийшла. На трикутнику – штамп “адресат вибув”. А потім хлопці розповіли, що його поблизу ворожих порядків з телефонним апаратом для наводки артилерії на реальну ціль вислідив снайпер...”. Це сталося 31 січня 1945 року в Польщі, біля Вісли. На сайті “Меморіал” Подольського архіву

міноборони Російської Федерації знайшов “Список безповоротних втрат особового складу по 322 стрілецькій Житомирській Червонопрапорній дивізії за період з 20 січня по 7 лютого 1945 року”. Це ж треба таке придумати – “безповоротні втрати”! Якщо є такі, безповоротні, то мали б бути і поворотні. А чи не простіше і зрозуміліше сказати “вбиті” і “поранені”? У цьому списку, завізованому начальником штабу дивізії полковником Коротковим і начальником відділу штабу майором Смирновим, нараховується 22 рядових, сержантів і старшин. Під номером 4 – мій батько, рядовий, телефоніст 7-ої батареї 886 артилерійського полку, безпартійний, помилково замість 1916-го записаний 1906 року народження. Додавлено, що призивався Дунаєвським райвійськкоматом Кам’янець-Подільської області, вбитий 31 січня 1945 року, похований на північній окраїні с. Янковіце, Польща, найближчі родичі – дружина Прокопчук Ємілія Іванівна, додана адреса, а на полях таблиці відмічено, що повідомлення направлено 3 лютого 1945 року.

У цій же архівній справі вдалося знайти схему місця поховання, кимось накидану на аркуші паперу простим олівцем і підписану начальником штабу 3-го дивізіону капітаном Кисельовим. У 70-х роках я побував у цьому селі, знайшов обеліск. Схема точно зафіксувала місце

886 Артх. полк 3 февраля 1945 г. в 12	<u>К О П И Я</u>
ДУНАЕВСКОМУ РАЙОННОМУ ВОЙНОВОМУ КОМИССАРУ Камени-Подольской области гор. с. Дунаевцы	
<u>ИЗВЕЩЕНИЕ</u>	
<p>Прошу известить гр-ку ПРОКОПЧУК Емилию Ивановну (жена), проживающ. в с. Блаещановки Дунаевецкий р-н К.-Подольской обл. о том, что её муж – телефонист рядовой ПРОКОПЧУК Степан Иванович, в бою за Социалистическую Родину, верный воинской присяге, проявив героизм и мужество, погиб 31 января 1945 года и похоронен с отдалением воинских почестей – северн. окраина дер. Никовиц север. восточн. местечко Яшница 2 км – Польша.</p>	
<p>Командир полка м.п. Вор</p> <p>Н.П. Начальник штаба капитан</p>	<p>—Ников—</p> <p>—Белунов—</p>
<p style="text-align: center;">Копия верна:</p> <p style="text-align: center;">ВРИО ДУНАЕВСКОГО РАЙОННОГО ВОЙНОВОГО КОМИССАРА</p> <p style="text-align: right;">—ВАСИЛЬЕВ—</p>	

Такою була так звана “похоронка”, яку мама отримала в лютому 1945 р.

колишньої могили радянських бійців. Я пишу “колишньої”, бо на той час останки загиблих перенесли на братське кладовище в м. Пщина, що за два кілометри від Янковіц.

“Похоронку” підписали командир 886 артполку майор Янков і начштабу капітан Бодунов. Ми з сестрою стали сиротами, а мама – вдовою. І я був не єдиним в селі, хто залишився без батька.

Таких повідомлень-похоронок тільки в Блещанівці отримали 65 сімей: 1941 року – на 3-х, на 3-х загиблих – у 1942 р., 1944-го – 51, 1945 – 8. П’ятдесят одну, або 79 відсотків – 1944 року, здебільшого в боях за Тернопіль. 2018 року прочитав книгу “Черняхівський”, талановито написану Акрамом Шаріповим. У ній досить детально описані бої за Тернопіль, взяття якого командарм І.Д. Черняхівський присвятив командуючому І Українським фронтом генералу М.Ф. Ватутіну, як пов’язку на його рану, отриману 29 лютого 1944 року. Надто дорогою була та пов’язка: бої за місто тривали з 4 березня по 15 квітня і там наклали головами тисячі подолян, призвані в 60-у армію в перших числах квітня того року.

У моєму класі в Блещанівській семирічній школі кожен другий учень залишився без батька. Це і Вася Блажійчук, і Саша Манчук, Катя Чекалюк та інші. Відчуття батька, як і потреба в ньому, не покидали мене впродовж усього життя. Особливо боліло, скажу – пекло, у дитинстві. Не стихало і пізніше, коли й сам став батьком двох дочок, думав, як би радів дідуся. Аж поки не знайшов його могили, не стрівся з ним, дорогим і ніколи небаченим.

*Пам’ятник дітям війни
в м. Глухові. 2019 р.*

Зустріч з батьком

Наш “Ікарус” мчав до Кракова. З вікон автобуса лунали українські пісні. Перехожі зупинялися, прислухаючись. Дехто радо махав услід. За десять днів перебування в Польщі ми, делегація подільських учителів, змогли відчутися такою, якою вона є. Все було добре. Але мене не покидав неспокій. Я їхав на зустріч з батьком, якого ніколи не бачив...

Він пішов на фронт, а через два місяці складений трикутником листок з його ж недописаних учительських зошитів ластівкою ввірвався в солдатський окоп і приніс звістку про народження сина. Батько дуже хотів мати сина...

Закінчивши вчительські курси, у шістнадцять років включився в боротьбу з неписьменністю, по букварю “Ярина” вчив удвічі старших із букв складати слова. Не вистачало навіть олівців. Повітова газета зверталась до людей: *“Прохання здати олівці на збірні пункти, бо на них чекають діти в школах, садках, приютах”*. Зарплату отримував натурою – пуд зерна, і то не кожного місяця. Щороку учителів чомусь перекидали зі школи в школу. У Мушкунтинцях стрів просту селянську дівчину. Припала до душі, поборалися. На плечі вісімнадцятирічного лягли додаткові труднощі. Народилася донька, згодом – друга. Гнітило проживання по чужих квартирах. Попросився в рідну Блищанівку і на відведених дідом десяти сотках почав будувати хату.

Не раз ділився з мамою:

– Був би у нас синок, Мілю! Хоч би жердинку підтримав, молоток подав.

Мама розповідала, як батько малював в уяві нашу спільну з ним рибалку, походи в ліс по гриби, плекав надію, що буде мати з ким порадитись у скруті. Батьки споконвіку покладають великі надії на синів, вбачають у них своїх послідовників-однодумців.

Життя йшло – труднощі налягали. Та виручали друзі. Любили батька за щиру й відкриту душу. Як тільки у недільний день на нашому дворіщі забринить гітара і його м'який тенор затьогне популярну в той час “Липу векову”, сходились стрий Василь, Григорій Трончук, Арсен Чекалюк, Максим Боднар, і пісня лунала на все село. О, як же тоді співали! Не встигала затихнути одна співанка, як вже в іншому кутку села хтось затьогував “Посію я огірочки”. Сельчани впізнавали своїх заспівувачів, з гордістю називали їх імена. Друзі й допомогли вчителю звести хату із

глиняних лампачів, дильований хлів. Та потішитись, пожити в своїй хаті не встиг. Почалася війна...

Йшли бої за Польщу. Зрідка додому надходили листи. Батько дуже хотів побачити новонародженого сина. Це бажання ятрило душу, викликало тугу. В одному з листів благав: “Сфотографуй, Мілью, синочка! Пришли карточку, хай подивлюся. Буду носити її біля серця”.

Та зробити фотокарточку виявилось неможливим. Мати кинулася туди-сюди, та де там – війна прибрала всіх фотографів...

І все ж, якось між боями, батько отримав довгождане “фото” – два аркуші паперу, на яких мати обвела олівцем дитячу ручку і ніжку. А через кілька тижнів надійшла відповідь: “Спасибі тобі, Мілью! Я цілував ці листочки. Як би хотів нині бути там, біля вас. Та нічого не вдієш, треба ще гнати фашиста”. Це був його останній лист. За три місяці до закінчення війни загинув у Польщі під час форсування Вісли.

Вперше я глибоко відчув полин сирітства, коли однолітки прийшли з татками в перший клас. Як хотілося мені, щоб хоч дядько Максим взяв за руку, як і свого сина Василя, дав помацати медалі. Щеміло, коли однолітки розповідали неймовірні історії про подвиги своїх батьків. Як заздрив їм, коли виганяли в поле корів у батьківських вигорілих на сонці пілотках. Та й значно пізніше, вертаючись зі школи довгою дорогою з Рахнівки до Блищанівки, уявляв батька. Говорив з ним, радився і, незважаючи ні на що, сподівався, що таки повернеться. Адже і хату треба перекрити, дилі в хліві розлізлися, мур повалився. О, безнадійне сподівання дитинства!

І ось сьогодні їду до батька в ті місця, де клекотіли бої, де він востаннє бачив сонце, де згасло його життя.

За кілька кілометрів від Освенціма автобус звернув з траси. Печать печалі зімкнула вуста. Дорожний знак засвідчив, що під'їхали до села Янковіце. Зміст похоронки знав напам'ять: “31 січня 1945 року ваш чоловік червоноармієць Прокопчук Степан Іванович загинув смертю хоробрих у боях за село Янковіце Катовіцького воєводства”... Рівна вулиця привела до центру села. Зупинились біля обеліска. Поки виходили з автобуса, хтось з місцевих жителів поспішив повідомити, що пам'ятник цей безіменний, що останки загиблих кілька років тому перенесли в містечко Пщина за два кілометри звідси.

Ще кілька хвилин дороги – і ми в Парку слави. Тут братське кладовище. Полум'яніють на сонці живі квіти. У центрі – обеліск. Від нього тягнеться довга алея, по обидва боки якої виструнчилися у вічному караулі десятки мармурових плит.

– Здрастуй, тату! Я привіз тобі нашої землиці. Прийми її. Нехай запахне тобі нашими садами, пшеничними колосками, димом рідної хати. Прийми низький уклін від мами, родичів, друзів, односельчан.

У відповідь теплий вітерець гойднув віти ялини, що схилилася над могилою, обласкав обличчя. В ту мить здалося, ніби батько торкнувся до мене, прошепотів:

– Спасибі, сину, я знав, що ти відшукаєш мене.

– Як же я міг не приїхати, тату? Хто б тобі розказав про все, що пережили без тебе? Я знав, що запитаєш про посаджені тобою деревця, про школу, в якій стільки пропрацював, про рідних і друзів. Тому перед від'їздом ходив селом, вдивляючись в обличчя людей, намагався відгадати їх думки, проїнятися їхніми турботами. Задивлявся на хати з телевізійними антенами, що утопали у вишневих садах. Запам'ятовував усе, щоб розповісти тобі. Питаєш, як мама і дочка Люся? Вірною тобі залилась наша мама. Сватались не раз – не пішла ні за кого. А важко нам було, тату. Натерпілися всього. Мати билася, нерідко з останніх сил. Люся поїхала в Казахстан піднімати цілину, заробити якусь копійку, щоб

Братське кладовище в м. Пищина, де похований батько С.І. Прокопчук

підтримати і мене в намаганні здобути вищу освіту, стати вчителем. Ти цього теж хотів би? Тепер виховую дітей, навчаю любити рідну землю, шанувати рід свій, мову, батьків.

А друзі твої вже на пенсії. Часто згадують тебе. Не раз розповідають, яким веселим, товариським був ти. Нікого не підводив, у біді не кидав. Максим Маркович з війни повернувся 1945-го. Добив фашистів, відомстив за тебе, за наше понівечене дитинство. Його майстровиті руки підняли з руїн фермські приміщення, а молоток і кельня дали прихисток не одній родині. Гарно трудяться твої колишні учні Семен Шевчук, Василь Кожух, Петро Кухарчук. Ти б гордився ними...

Я не пам'ятаю, як довго тривав наш діалог. Із задуми вийшов, коли керівник групи покликав до автобуса. Так, треба було поспішати. А я все не міг розпрощатись з батьком. Йому було двадцять вісім, коли загинув. Двадцять вісім сповнилось мені в день нашого побачення.

Податки, позики...

Мое життя, як і життя усіх дітей війни, почалося з труднощів, звичайних матеріальних і, нерідко і моральних втрат, тісно пов'язаних з пошуком хліба щоденного. Важко було спостерігати, як нелегко давалося мамі нагодувати і одягнути двоє дітей. Рік роботи в колгоспі, навіть узимку – розчистка кількадеметрових снігових заметів, добування з-під нього кормів для колгоспної худоби, заготівля органічних добрив, курячого посліду, попелу – не давав засобів для хоча б безбідного життя. Наприкінці року мама отримувала кілька центнерів зерна і якісь гроші, щоб вдягнути в першу чергу сестру, яка з кожним роком дорослішала, вже й до клубу ходила, пошити собі блузку і спідницю. І якби не бабуся Михайлина з Антонівки, мамі і це було б не під силу. А мені... Щось перешивала з батькового одягу. І якби не город, кури, корова, свиня, а ще швейна машинка, якою мама непогано володіла і обшивала не тільки сусідів, а й усіх блищанівців, що зверталися, вижити було б неможливо.

Серед перших ранньодитячих вражень – заплакана мама. Ввечері, закінчивши усі роботи, вона ділилася з Люсею, старшою від мене на 9 років: *“Вчора попередили, що до кінця тижня треба сплатити податок, бо ...”*. Не могла говорити, спазми стискали горло, котились сльози. Я пізніше усвідомив, що означало оте “бо”. Могли, у першу чергу, зменшити присадибну ділянку, яка годувала нас. Як таку, що не виконала завищену колгоспну норму трудовнів, могли й судити.

Працюючи над книгою про Блищанівку, знайшов в архіві документи про те, як 4 липня 1948 року загальні збори блищанівського колгоспу ім. Сталіна після доповіді голови О.В. Бойка “Про трудову дисципліну в колгоспі” на пропозицію члена колгоспу Мартина Керничного прийняли рішення на підставі указу президії Верховної Ради СРСР від 2 червня 1948 року “Про виселення у віддалені райони осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності і ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя” про висилку за межі України на 8 років Миколи Йосиповича Желіховського, оскільки він протягом кількох років не виробляв мінімуму трудоднів. Це рішення 10 липня затвердив Дунаєвецький райвиконком. Я не раз задумувався, чому колгоспники – жителі села підтримали це рішення. І зрозумів, що, по – перше, – боялися, на страху тоді трималася сталінська державна машина, боялися керівництва села – колгоспне і сільрадівське завжди нагадає збори тому, хто не промовчав і мовчки не згодився. І промовчали односельці, коли прозвучали майже без паузи звичні для таких okazji слова: “Хто “за”? “Проти”? “Утримався”? Одногосно”. По-друге, у багатьох, хто важко працював на полях чи фермах, була й образа на тих, хто ухилявся від роботи в колгоспі – важкої, щоденної і цілоденної. Збори, а точніше, сільське керівництво, до уваги не взяло і те, що він був фронтовиком, поранений. Колгоспам без техніки, електромоторів тоді потрібні були людські руки, якомога більше робочих рук, багато рабів, які в 40-50-і працювали майже задарма – і змушені були платити самі собі тим, що могли принести в торбинці чи в кошику з-під полуденку. Бригадири знали і бачили це, і робили вигляд, ніби не замічають. Але якщо ти слухняна, працюєш від зорі до зорі, хвалиш бригадира за заслуги, яких не мав. Ось так і платили, і мовчали, і вчилися красти покоління за поколінням. До речі, прокурор Козаревич відмінив це рішення і врятував фронтовика – інваліда війни, який з 1945 року отримував пенсію по інвалідності, від розправи. Ось, що означало мамине “бо”, ось чому вона плакала від неспланих податків і щорічних державних позик.

21 січня 1947 року райвиконком направив у Блищанівку на посаду голови сільради замість Зайця, звільненого, *“як такого, що не справився з роботою”*, росіянку Пелагію Андріївну Васильєву з м. Маленки Володимирської області, 1896 року народження, освіта – 5 класів. У 1911-1931 рр. працювала вона на фабриці “Червоний текстиль” мотальницею, помічником майстра, а після вступу до ВКП(б) отримала підвищення – очолила дитбудинок, у роки війни була головою колгоспу. Після війни за

сімейних обставин опинилася в Кам'янець-Подільській області. Після об'єднання блищанівського і михайлівського колгоспів та сільрад 28 грудня 1950 року була переведена на аналогічну посаду в Чанків У характеристиці, підписаній головою райвиконкому І. Фроловим і секретарем В. Данилевичем, зазначалося: *“Дисциплінована, вимоглива до себе і підлеглих, у повсякденній роботі енергійна, багато уваги надає виконанню всіх сільськогосподарських політичних кампаній, що проводяться на селі”*. Такий собі міцний гвинтик у державному механізмі викачування останніх крихт із вкрай збіднілих селянських родин. Головику Поліну (так називали її в селі) всі боялися, плакала не одна жінка із-за її бездушного *“виконання всіх сільськогосподарських політичних кампаній”*. Тому, коли в саду з боку сільради показалося троє – голова сільради Васильєва, уповноважений з райцентру та ще хтось з сільського активу, я, малий, став у дверях, розпростерши руки, перекрив вхід і надричним дитячим голосом почав кричати: *“Не пущу! Ідіть звідси! Не мучте маму, вона не має звідки платити податок!”*... Справу довершили мої і мамині сльози.

У перші повоєнні роки

Цього разу обійшлося без образ і погроз – зробивши якісь зауваження і нагадавши, що закінчується термін сплати податку, “комісія” пішла далі вибивати з нещасних згорьованих жінок той важкий повоєнний податок.

А передплата державної воєнної позики почалася вже через тиждень після приходу наших. Польовий військкомат зачистив чоловіче населення, нашвидкоруч призначене колгоспне керівництво кинулося по людських коморах, аби “позичити” зерна на перший повоєнний посів, а сільрада негайно почала доводити обсяг податків, суму передплати 3-ої Державної воєнної позики, кількість хліба у фонд Червоної армії, суму грошей на танкову колону та авіаескадрилью. А ще треба було здати певну

кількість молока, м'яса, яєць... Продавала мама все, що могла, аби зняти цей вантаж з сім'ї та своєї голови. Розписувалася в колгоспних відомостях за ще незароблене зерно чи гроші, які йшли на сплату позик. І виручала Надія Степанівна, учителька, батькова колега, позичаючи на невизначений термін якусь суму для цих потреб. Люди платили за визволення, віддавали останнє, підтримуючи своїх чоловіків і синів – фронтовиків, у такий спосіб наближаючи перемогу та їх повернення додому.

А з завершенням війни була запроваджена Державна позика відбудови і розвитку народного господарства: 1946 року держава позичила в населення 21,8 млрд. крб., 1947-го – 22,5 млрд., 1948-го – 22,6, 1949-го – 23,8, 1950-го – 27, всього за 5 років – 117,7 млрд. крб. на 20 років. Ніхто тоді не вірив, що колись ті гроші можуть бути повернені, облігації валялись на підвіконнях, за портретами, дехто на всяк випадок заховав у скриню або обклеїв ними внутрішній бік віка скрині. Мама складала кольорові папери у батьків учительський портфель і давала мені ними гратися. Аби мав заняття і не заважав. А я брав того портфеля і, вдаючи фінінспектора, йшов до бабуні “підписувати” позику. А від неї – до Нижників. Стукав у двері, характерно покашлював і, насупившись, повідомляв, що прийшов за позикою. Тітка Ксеня підіграла мені: “А на скільки цього разу ми маємо передплатити?”. Я називав цифру і простягав якийсь листок, аби вона розписалася. Повторював те, що бачив і запам'ятав. “Ми би хотіли зразу розрахуватися”, – усміхаючись, продовжувала вона. І сунула мені в руку жмут облігацій. Обійшовши ближчих сусідів, я повертався додому з доволі пузатим портфелем. Такими були реалії перших повоєнних років.

Фезеушники

Відбудова йшла важко – не вистачало ні техніки, ні робочих рук. Якщо напередодні війни в промисловості України було задіяно 2,6 млн. осіб, то на кінець 1944 року – ледь 1,3 млн. Вже з перших днів почалася мобілізація молоді на Донбас, де окупанти зруйнували 882 шахти. За Кам'янець-Подільською областю закріпили комбінат “Ворошиловградвугілля”, за районами – конкретні шахти, які треба було забезпечити робочими руками, лісом, продуктами, відбудувати і вдихнути в них життя. Донбас, багатий корисними копалинами, передовсім – вугіллям, насичений підприємствами, збудованими в ході індустріалізації, був серцем української індустрії. А в соціальному плані – дуже проблемним регіоном, який зібрав

з усіх кутків колишнього СРСР не завжди кращий соціальний елемент: військовополонені німці та їх союзники, значний пласт колишніх радянських солдатів і офіцерів, які потрапили в німецький полон і проходили так звану фільтрацію, чимало колишніх німецьких прислужників на окупованих територіях, засуджених до виправних таборів, частина оstarбайтерів, направлених органами НКВС на “перевиховання”.

Зразу ж після визволення на сільські ради і правління колгоспів посипалися одна за одною рознарядки та різні вимоги: направити на таке – то число четверо, через кілька днів – ще троє молодих хлопців і дівчат для відправки в школи фабрично – заводського навчання, а ще зібрати харчових продуктів – м'яса, яєць, масла, муки, круп – вказану кількість. Посилена агітація за добровільний виїзд на відбудову шахт вели райком комсомолу, військкомат, служба оргнабору при райвиконкомі. У 1990-і роки мені потрапила до рук районна газета “Ленінський шлях” за 2 грудня 1956 року, в очі кинулось звернення першого секретаря райкому комсомолу В. Доротюка до молоді їхати на Донбас. Наводилася цифра – 100 осіб з району, які вже працювали там, у приклад ставився Микола Коломієць з Михайлівки, який виконував норму на 140 процентів, заробляв по від 2 до 4,5 тис. крб. – небачені на той час в українському селі зарплати. І дехто відгукувався, їхав на заклик комсомолу відбудовувати промислові об'єкти Донбасу. А коли звідки почала надходити тривожна інформація – на шахті загинули той же М. Коломієць та З. Грищук, ті, що поверталися розповідали про п'янки, різні хуліганські прояви – бійки, поножовщину, крадіжки, вбивства, розбійні напади, добровольців не стало. Тоді почалося полювання на молодь. Як тільки на тракторному стані чи фермі, або в полі показувався голова сільради з міліціонером, молоді хлопці і дівчата зникали як привиди – хто куди.

Якось, коли ми вже лягли спати – я біля мами, а сестра – на печі, у вікно хтось забарабанив і зразу ж почувся притишений голос сусіда Якова Лисака: *“Вуйно, відчиніть, за мною женеться міліціонер Пономаренко, щоб забрати у ФЗУ”*. Школи фабрично-заводського навчання, які багатьом молодим людям дали професію, а отже – путівку в життя, тоді асоціювалися мало не з тюрмою. Мама запалила газову лампу – електрика прийшла в дім десь через десять років, відчинила двері і в хату вбіг Яків. *“Сховайте мене, вуйно, бо в клубі влаштували облогу, а я ледь утік. І погасіть лампу”*. Він заліз під нашу постіль. Лягли і ми, але сон покинув нас надовго. З напруженням чекали стуку в двері непростених гостей. І вони не забарилися. Десь за пів години почувся різкий стук. *“Відчиняй!”*, – вимагав

незнайомий голос. Мама почала виявляти вдаване невдоволення: “І кого там носить? Спати не дають! Хто там?”. “Відчиняй, це – голова сільради”, – донеслося з двору. Мама засвітила лампу, відчинила двері і двоє, один у міліцейській формі з кобурою біля пояса, ввірвались у хату і, нічого не кажучи, почали заглядати на піч, пішли в більшу гостинну кімнату. І вже тоді запитали: “До тебе тільки що ніхто не заходив?”. Отримавши негативну відповідь, так і не догадавшись заглянути під постіль, вони пішли. А Яків, побоюючись засідки, ночував у нас і тільки вранці повернувся додому. Цього разу йому повезло.

Але згодом його та і багатьох інших односельчан, зокрема Я.М. Боднаря, В.С. Бойка, Я.Д. Гончарука, В.І. Грищука, Я.І. Грищука, І.О. Залецького, В.С. Марценюка, В.Д. Мазура, В.І. М’ялковського, П.М. Цвітуна, таки забрали на Донбас.

Дехто самовільно покидав роботу. Тоді встановили кримінальне покарання. Василь Петрович Мельник з Воробіївки, з яким 1975 року познайомився вже в Дунаївцях, розповів, що йому втеча обійшлася роком ув’язнення, поверненням назад на Донбас. І – важкою працею, але вже в таборі для в’язнів, приниженням, хронічним недоїданням. Через рік повернувся додому хворий і худий, маючи 48 кг ваги.

З такими важкими потугами працею в основному українців спинався на ноги повоєнний Донбас, 2014 року окупований північним сусідом, український Донбас, якому випала трагічна роль в кривавій політичній грі російської правлячої верхівки.

*Односельці і сусіди – вихованці школи ФЗН
Яків Лисак, Василь Бойко (верхній ряд)
і Степан Манчук, Василь Марценюк. 1957 р.*

Справжній пастир

У Блищанівці ми жили біля Св. Успенської церкви. Відчинив хвіртку – і ти вже біля церкви. То було моє улюблене місце, завжди тихе, спокійне – тільки з трикутника над вхідними дверми на тебе завжди дивилося око. Мама казала, що то Бог дивиться, і він бачить кожен твій крок. Це мене спочатку насторожувало, а потім якось узвичаївся і вже й не дуже звертав увагу. Мене більше цікавили мешканці невеликої хатини, зведеної вірянами біля храму для священника.

З часу заснування знала блищанівська церква не одного священника. До 1731 року службу вів отець Феодор, тридцять років після нього – Іоан Давидович, у 1761-1793 рр. – Антоній Кобилянський, до 1818 року – Іоан Кобилянський. У дитинстві не раз чув про шанованого в селі батюшку Євдоксія, похованого на блищанівському цвинтарі. Були й інші священники, кожен залишив свій слід у житті парафіян. Але найбільш пам'ятний – отець Пилип.

Він прийшов на блищанівську парафію 1952 року, коли мені виповнилося лише вісім. Почав свою діяльність з капітального ремонту храму. На церковному подвір'ї з боку нашого дворища щодня кипіла робота. Були наймані майстри, але більшість працюючих складали добровольці – парафіяни, втішені тим, що нарешті з'явився священник, який дбає про храм, кинув клич і сам працює, не покладаючи рук. Він вправно орудував бардиною, рубанком, пилкою, розставляв людей, допомагав кожному якнайкраще виконати визначені обов'язки. Його оксамитовий м'який голос було чути то в одному, то в другому кінці прицерковної території. У роботі з ремонту церкви в усьому допомагала йому матушка Марця – варила обіди, годувала працюючих.

Бігав і я біля церкви, думав, може мені батюшка яку роботу дасть. Вирішив залізти на дах, де майстри міняли стару жерсть на нову. Непомітно по височенній драбині виліз на самий верх, походив, мені сподобалося, страху зовсім не було, почувався, як на землі. Нарешті сів, звисів ноги на висоті чи не триповерхового будинку. Це помітив батюшка.

– Хлопчику, – особливо м'яким голосом звернувся до мене, схоже побоюючись злякати непрошеного майстра. – Ти не міг би мені допомогти?

А я тільки того й бажав, аби чимось прислужитися новим сусідам.

– Я зараз, батюшко!

– Ти тільки не спіши, злязь помаленьку...

Спустився, став перед батюшкою, опустил голову, розуміючи, що вчинив необачно. Як тонкий психолог, він зрозумів мій стан і, особливо не акцентуючи, зауважив: *“Не лізь туди більше, дах старий, може провалитися, і ти покалічишся. А хто буде мамі допомагати? Ти ж у неї один господар...”*. А після невеликої паузи витягнув з кишені гроші, дав авоську і попросив принести майстрам кілька пляшок ситра з кооперації.

З цього розпочалося моє знайомство з батюшкою Пилипом.

Скоро все село переповідало біографію отця Пилипа Андрійовича Лаврентієва. Родом з Чанькова. Батько був гарним майстром по дереву, робив сани, вози, а допомагав йому син, змалку освоюючи столярну справу. З дружиною Катериною господарювали на чотирьох десятинах землі. Були людьми набожними, дітей виховували на принципах біблійної моралі, вчили трудитися і поважати людей праці. Сину дали початкову освіту і в третьому класі він вже читав “Апостола”.

Пилипа Лаврентієва забрали на військову службу, там застала Перша світова війна. Йшли безкінечні бої, був поранений, попав у полон, який відбував в Угорщині. Додому повернувся по закінченні війни. Одружився з сільською дівчиною Мартою Івановою. Працював у колгоспі, стельма-хував – робив колеса до возів.

А щонеділі та у свята був у церкві, допомагав священнику, набуваючи пастирського досвіду. Згодом за рекомендацією благочинного був рукоположений на священника. Блищанівка стала першою його парафією, де він успішно витримав випробування і заявив про себе як про одного з кращих священнослужителів у

Хресний хід навколо блищанівської церкви Успіння Божої Матері на чолі з отцем Пилипом. 1952 р.

благочинії. Жили удвох з матушкою Марцею, так звали її в селі, у церковному будиночку, що стояв за метр від нашого подвір'я. Кожного дня і мама, і сестра, і я бачили своїх сусідів, здоровались. Інколи батюшка запитував, як справи в школі, що вже вивчили, і, мабуть, по моїх відповідях оцінював, як вчуся, як іде мій розвиток. Нерідко до батьків довідувалися син Михайло, дочки Марія, Надія, Ліза, онуки Женя і Микола. З ними швидко познайомилися, подружилися, інколи гралися біля церкви.

Отець Пилип був справжнім духівником, тонко відчував як загальний настрій сельчан, так і психологію кожної людини. Оскільки жили поруч, обоє з матушкою пройнялись і нашими проблемами.

А їх, здається, завжди було більше, ніж успіхів. Часто до мами навідувалася матушка, про щось розмовляли, інколи чимось ділились. Нерідко молоток у вправних руках батюшки підлатував наш старий тин.

Одного літнього дня мама сказала:

– Давай, сину, поліземо на вишню, нарвемо зо двоє відер вишень, продамо в михайлівському будинку престарілих і купимо тобі портфель, підручники, зошити, ручку, чорнильницю.

Оскільки йшлося про те, аби зібрати мене, другокласника, до школи, я з радістю згодився. У саду росла висока крислата вишня, ще в 30-і роки посаджена батьком. Там можна було нарвати не одне відро вишень. Мама полізла на самий верх, а мені, побоюючись, щоб я не впав, сказала рвати з нижніх гілок. Не пам'ятаю, скільки ми встигли нарвати вишень, як почувся тріск гілля. Глянув вниз – мама лежить на землі нерухомо. Зліз з дерева, кинувся до неї, а вона не говорить і не розплющує очі. До кого звернешся? Бабуня з дідом на городі, стрий із стрийною – це батьків рідний брат з жінкою, що жили в дідовому домі, у полі. Пригадав, Надія Степанівна, наша учителька, розповідала, що в таких випадках треба приснути на непритомну людину водою. Побіг до хати і з переляку, замість того, щоби набрати води в кварту, набрав її в рот і побіг у сад, де метрів за п'ятдесят лежала мама. Приснув на обличчя і мама відкрила очі...

Фельдшерка повезла маму в Маківську дільничну лікарню, а я лишився сам на цілий місяць з курми, коровою, свинею та відчаєм. Підійшла бабуня, сіла біля мене.

– Не журися, якось воно буде. Добре, що мама жива. Будеш пасти корову, постарайся кожного разу назбирати в'язочку гілячок. А я зварю і курям, і свині.

Оскільки до села та колгоспних полів прилягав ліс, мені неважко було щодня до і після обіду, випасаючи корову, назбирати грабових сухих

гіллячок, зв'язати їх мотузочком і принести додому. Старався набрати якомога більше, бо плита під горіхом біля хати була ненаситною. Тому рубець від мотузки довго не сходив. Прижену корову з поля, а бабуня вже наварить їсти і мені, і курям, і свині. А я поїм і спішу навести лад у хліві, біля хати, води принести. За такими господарським клопатами якось застав мене батюшка Пилип.

– Я хотів би тобі купити портфель, – несподівано запропонував він.

– Ні! Що Ви! Ми не бідні, – ображено випалив я.

“Переговори” тягнулися недовго. Я подумав, що портфель мені конче потрібен. А купити його ні за що. Доведеться книжки знову в торбі носити. Ото буде потішатися Василь – Маркового Максима син і мій однокласник. Однак дитяча гордість – можливо від бідності або бажання бути такими, як усі, хто мав і маму, і тата, – не відпускала. Мабуть, усе це добре розумів батюшка, він і делікатно залагодив справу.

– Цього року гарно вродив церковний сад. Ти посторожи, щоби діти не обносили, а я з тобою розрахуюся.

Я згодився. Але за який тиждень-два у моїх недитячих турботах забув про домовленість. Пройшов якийсь час і батюшка покликав мене до сільського магазину.

– Пора розрахуватися. Цього року, дякуючи тобі, он який урожай зберігся...

Я промовчав. А коли з лікарні повернулася мама, у мене вже був і портфель, і підручники, і зошити, ще й відріз “чортової шкіри” – гарної фланелевої тканини на штани і “бобку-москвичку” – кофту з металевими застіжками.

Багато людей пройшли школу духовно- етичних настанов блищанівського батюшки Пилипа. Багато нових колядок принесла в село ця гарна чанківська родина. Зимовими вечорами мама спішила до матушки, і з їх хати незабаром доносилося:

Що то за предиво,

В світі новина,

Що Божя Марія

Сина родила.

А як вона породила,

У яселка положила

Пречиста Діва.

У хаті співали сільські жінки і чоловіки – мої сусіди і односельці, готуючись на Різдво в церкві крім традиційних “Добрий вечір тобі” і

“Нова рада стала” виконати й нові досі неспівані в селі колядки. Згодом ввійшли вони до двох збірок подільських колядок, щедрівок і гаївок, упорядкованих і виданих мною і дружиною Тамарою Костянтинівною, багатолітнім директором Дунаєвецької районної бібліотечної системи.

Отець Пилип знаходив потрібне слово, аби підтримати людину у відчаї чи в скрутний час, а коли потрібно міг надати матеріальну допомогу, докласти власних рук до доброї справи. Він завжди був у русі, з сумкою інструментів поспішав туди, де його допомога була потрібна парафіянам – комусь підправити тин, відремонтувати ворота, хвіртку. Таким запам’ятався і мені, і багатьом жителям Блищанівки. Добрим, терплячим, уважним і співчутливим. Справжнім духовним пастиром.

1962 року я став студентом педінституту. Кожного разу, приїхавши з Кам’янця-Подільського додому, прагнув зустрітися з гарними сусідами, поговорити. Батюшка не раз розпитував, що вивчаємо, чим жив тодішній студент. Ніколи не нав’язував своєї думки, міг делікатно порадити. А одного разу, після кількатижневої перерви приїхавши додому, не застав ні отця Пилипа, ні матушки Марці – їх перевели на сокілецьку парафію. 1969 року перейшов він на парафію тинянську і працював там до 1973 року, останнього дня свого життя. Більше з цими прекрасними людьми ми не бачились і не спілкувалися. А з їх онуками Женею, Царство їй небесне, та Миколою контактували як з давніми друзями.

Блищанівський хор

Пам’ятаю листопад 1953-го – січень 1954 року. В країні після смерті Й. Сталіна почалися зміни. Ослаб податковий тиск. Держава зміцнювала колгоспи, а отже – й села. Михайлівсько – блищанівському колгоспові імені Сталіна повезло на голову. Микита Миколайович Кислоокій змінив не тільки обличчя господарства (з’явились алея тополь і яблунь вздовж дороги з Михайлівки до Слобідки Рахнівської, нові автомашини і трактори, впроваджувались передові агротехнічні прийоми, колектив став учасником ВДНГ і т.п.), а й стиль взаємин: при дотриманні високої трудової дисципліни домінувала увага до людини, до молодих кадрів, їх навчання. Люди побачили позитивні зміни, відчули перспективу. Все це окрилювало, міняло стосунки, підвищувало градус суспільного настрою.

У цих умовах велася підготовка до відзначення 300-річчя Переяславської ради. Звичайно, під лозунгом добровільного і давноочікуваного возз’єднання двох братніх народів – України і Росії. Саме тоді

в Блищанівці почались репетиції сільського хору до його участі у великому святковому концерті в Києві. Він мав представляти область, тоді – ще Кам'янець-Подільську. Чому вибір впав на Блищанівку? Може тому, що в Блищанівській семирічній школі працював тоді відомий організатор кількох хорів учитель Василь Іванович Ірчишен. Але об'єктивною причиною швидше за все була участь жителів Блищанівки у церковному хорі, який крізь століття і покоління виробив у моїх односельчан витончений музичний слух, прекрасну голосову артикуляцію і диференціацію, власне – “виспівав” село. 3 листопада 1953 року, по закінченні польових робіт, у блищанівському клубі, який, здається, ще й не мав дерев'яної підлоги, розпочалися регулярні репетиції.

Хором керував В.І. Ірчишен, область, а може район, дали баяніста. Постійно приїжджав з Проскурова вже тоді відомий хореограф і режисер, згодом заслужений працівник культури Української РСР Юрій Іванович Кузьменко. Час від часу на репетиціях бували представники області, району, керівники села. Сидів постійно там і я, адже для села то була значна подія, а крім того в хорі співали мама, сестра Олена, стрий Василь і стрийна Ксеня, сусіди, односельці.

Дивлюсь на поживтілу фотографію і з віддалі більш як 60 років намагаюсь відтворити дороги мені імена. Ось у центрі сидять чотири

Блищанівський хор. 1954 р.

відповідальні за підготовку хору. Двох знаю точно – мій учитель по Блищанівській семирічній і Рахнівській середній школах, він же й хормейстер В. І. Ірчишен та Ю. І. Кузьменко, з яким пізніше мав різні службові контакти. Знайомі обличчя й двох інших. Але хто вони, як звались? Хіба мені дев'ятирічному було тоді до них. Я сидів з розкритим ротом і ловив звуки баяна, якого побачив уперше, спостерігав за ходом репетицій, разом з хористами вивчав тексти пісень, ставав учасником дійства, коли крізь шумливу какофонію звуків поступово проступала мелодія, а багатоголосся зливалося у милозвучний хор.

У першому ряду сидять жінки Ніна М'ялковська, Зоя Ірчишена – дружина хормейстра, Марія Боднар, завідувача сільською бібліотекою, Ганна Гавщук, Ніна Прокопчук, а далі, після керівників – Ганна Стадник, Євгена Файчук, Люба Савчук, Ольга Боднар та Марія Грищук. У другому, теж жіночому ряду – Ольга Рибак, Люба Боднар, сестра мого шкільного товариша Василя, Зіна Цвітун, Марія Лисак, Ксеня Мельник – Кернична, Ганна Лисак, Ксеня Пурак, Надія Цвітун, Віра Тодораш, Надія Залецька, Ганна Кожух, Ліда Цвітун. Третій і останній жіночий ряд зайняло старше покоління, в основному – церковні хористи. Вони відрізняються від молодших ще й одягом: дівчата та молоді жінки – у віночках з різнокольоровими стрічками, старші – у хустках, здебільшого чорних. Але всі вони у традиційному старовинному суто блищанівсько – михайлівському святошно – парадному вбранні: вишитих квітами блузах і безрукавках, широких кольорових спідницях, оздоблених барвистими стрічками. Правда, біля них фотограф поставив двох молодниць – Надію Лисак і Марію Грищук. А далі – найстарша серед жінок Тодоська Лисак, наступна – мама моя Ємілія Прокопчук, Ганна Гончарук – Прокопчук, стрийна Ксеня Прокопчук, Ксеня Блажійчук, Тетяна Цвітун, Катерина Боднар, Ганна Морозовська, Катерина Мельник, Ксеня Чекалюк. У верхньому ряду у вишитих сорочках і сірих смушкових шапках чоловіки: Арсен Чекалюк, перший повоєнний голова блищанівського колгоспу, Яків Заєць, Степан Цюняк, Яків Грищук, Василь Петров, Олександр Ткачук, деякий час учитель фізкультури Блищанівської семирічки, стрий Василь Прокопчук з пов'язкою на лівому оці, відміткою недавньої війни, Яків Пурак, Казимир М'ялковський, Степан Манчук, Григорій Блажійчук, теж фронтовик, кавалер ордена Слави III ст., Василь Боднар, Василь Цвітун і зав. блищанівським клубом Володимир Котюк. Власне, 48 блищанівських хористів – 34 жінки і 14 чоловіків. Думаю, що не всі учасники хору попали до знімка. Приміром, відсутня на ньому й моя сестра Олена, що вчилася

тоді в Кам'янець-Подільській сільськогосподарській школі, приїжджала на вихідні, включалася в роботу хору, з ним виступала в різних місцях – у Дунаївцях, Хмельницькому. І хоч чоловіків значно менше, зате голоси які. Чого тільки вартий баритон стрія Василя. Пригадую, у церкві та хорі його голос вирізнявся і силою, і тембром. Він, маючи гарний музичний слух, умів у слушний час підвищити чи понизити голосове звучання, надати співанці несподіваної окраски.

Ще й досі дзвенять у вухах ті пісні. “Ой, летіла горлиця через сад, гей!”, – заспівували перші голоси. І тут включались чоловіки: “Розпустила пир'ячко на весь сад, гей, на весь сад!”. Керівник хору руками подавав звичні сигнали, коли і кому включатися у спів, посилити чи приглушити звучання й вимагав: “Енергійніше!”. Серед народних жартівливих пісень, які виконував хор і нерідко й досі наспівую я, згадуючи далекі 50-ті, – “Гуляв чумак на риночку”, “Ой ти, гарний Семене”, “Кину кужіль на полицю”, “За городом качки пливуть”. Протяжно і тужливо і в той же час барвисто звучала українська народна пісня “Летить галка через балку”. Не знаю, як тоді до репертуару могла потрапити пісня “Чуеш, брате мій”, авторство якої належить двом братам Лепким: Богдан 1910 року написав вірша, а Левко згодом – музику. Пісню співали українці – патріоти ще в роки Першої світової, а згодом вона стала своєрідною прощальною для українських емігрантів, доля яких погнала в далекі краї. Мабуть, організатори хору про те не знали, адже пісня ще й донедавна вважалася народною. Звучала вона настільки тужливо, що не залишала байдужими ні хористів, ні слухачів, яких з кожною репетицією все прибавлялося, у першу чергу – за рахунок дітей самих хористів. Мені було жаль отих бідних журавлів, змушених відлітати в якийсь вирій, жалібно прощаючись з рідним краєм. Бо вони натерли крила і, як співалося у пісні, мали десь там померти. Якось непомітно і хід репетицій, і самі пісні з їх вражаючими словами і музикою, атмосфера спілкування засівали дитячу свідомість, дитячі душі зерном любові до рідного краю, до свого народу. Репертуар хору налічував більше десятка пісень. Були величальні, були й ідейні – без цього репертуар не міг бути затвердженим. Урочисто – піднесено звучала “Ой чого ти, земле, молодіти стала”. Але переважала все – таки народна пісня, адже хор то – з народу, із самого простого віддаленого від центру села, в основному з колгоспників, яких голова М.М. Кислокий не тільки відпускав на репетиції та виступи, а й усіляко підтримував. Завершувала програму пісня про Україну, про могутній Дніпро. Десь під кінець, на словах “любимо тебе, як батьки любили, наша ти слава й весна”, учасники

концерту піднімались, і, підспівуючи хору, цілком щиро демонстрували свою любов до рідної України.

Пройшли роки, відлетіла у засвіт більшість дорогих мені блищанівських хористів. Якось з допомогою моєї ровесниці з Блищанівки Зіни Трончук та колишньої хористки 86 – річної Ксені Пурак порахували. Із 48 учасників хору ще живуть – дай їм, Боже, здоров'я! – четверо: Любов Савчук – Сохатюк, Надія Федоришена – Цвітун, Ліда Цвітун, Надія Лисак. Не має і керівника хору незабутнього Василя Івановича Ірчишеного. Але пам'ять про те покоління не згасла. Не зник безслідно і їх талант – витончений слух, відшліфовані голоси, він переплавився в могуть голосів наступників – дітей, онуків, правнуків. Правда, все рідше звучить нині в селі співанка, здебільшого – у церкві, бо вже й школи не стало, у дні Великодні та Різдвяні, на Матку Божу і Михайла – храмові свята Блищанівки і Михайлівки, які й досі єднають жителів близьких долею двох сіл.

Підкорювачі цілини

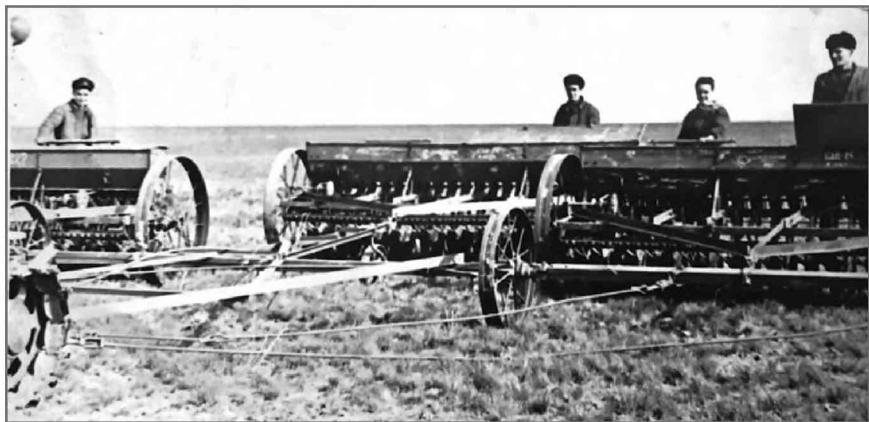
Сестра Олена наприкінці 1950-х опинилася на цілині, в Актюбинській області. Спочатку, під час посівної, працювала на сівалці. Згодом закінчила курси трактористів, кермувала колісним трактором. Врешті стала куховаркою – механізатори теж їсти хочуть. Кращої, мабуть, не знайшлося, тому її забрали з трактора на кухню. Писала, що мамина наука знадобилася, український борщ хлопці з усіх – усюд їли із задоволенням, та ще й добавки просили.

Чому опинилася там? Звичайно, покликала молодість і романтика. Іван Бровкін, демобілізувавшись, навіть кохану залишив у рідному селі і, коли отчизна покликала, поїхав “повинність ісправлять”. А вона, радянська Вітчизна, таки настирливо кликала. Розорене війною сільське господарство тільки спиналося на ноги. Низький рівень механізації і агротехніки, відсутність добрив та ще й засуха 1946 року привели до того, що на Дунаєвеччині урожай озимих склав у середньому 5 цнт з га, а вал зернових – третину довоєнного. Почався голод 1947 року.

Потребу в продовольчому зерні – 32 млн. тон – не вдалося забезпечити навіть у 1950 р. Проблему обговорювали на лютнево-березневому пленумі ЦК КПРС 1954 року. За відсутності достатніх капіталовкладень в інтенсифікацію виробництва хліба в діючих колгоспах та радгоспах вирішили взяти те, що, як кажуть, лежало під руками – ввести в оборот

43 млн. га цілинних і перелогових земель у Казахстані, на Поволжі, Уралі та Далекому Сході і частково – на півночі Кавказу і Криму. Постановою “Про подальше збільшення виробництва зерна в країні і про освоєння цілинних і перелогових земель” ЦК КПРС намітив першочергові заходи і закликав молодь освоювати неозорі степи Казахстану та інших регіонів, поклавши вирішення цього мобілізаційного завдання на обкоми і райкоми комсомолу.

І вже на початок квітня 1954 р. з України на цілину виїхало 20 тис. українців, а до кінця 1955 року – 93 тис. На цілину направляли своїх випускників сільськогосподарські інститути, технікуми, професійно – технічні училища, агітувало солдатів, що демобілізувались, командування військових частин.

*Цілинниками стали 5 тис. жінок з України, серед них – і моя сестра
Олена Прокопчук (у центрі – на сівалці).*

Справедливості ради слід сказати, що серед мотиваторів молодечого ентузіазму, окрім романтики, була й прагматика – бідність, бажання заробити обіцяні блага, можливо отримати житло і, що дуже важливо, паспорт, аби нарешті вирватись з колгоспного кріпацтва, відчутти себе вільною і повноцінною людиною.

На грудень 1956 року на цілині трудилося вже 120 представників Дунаєвеччини. Доводилося нелегко. Житель села Михайлівка Михайло Сорокатюк згадував: “У 24 роки по комсомольській путівці поїхав я на цілину. Перших три місяці рубав ліс. Жили в палатках, працювали позмінно без вихідних. Потім закінчив курси, став трактористом,

освоїв комбайна. Трудилися вдень і вночі, бо розуміли, що це потрібно для нашого народу...”

Піднята цілина за всі труднощі і незгоди вже першого року віддячила 23-центнерним урожаєм замість традиційних 6-10 ц. У 85,5 млн тонн зерна, зібраного в СРСР того року, було 27,1 млн тонн цілинного хліба. Багатьох відзначили орденами і медалями, зокрема орденом Леніна – Михайла Чорного з Михайлівки, звання Героя Соціалістичної Праці згодом присвоїли балинчанину – випускнику місцевого профтехучилища Олександрю Юхимовичу Боднару. А сестра повернулася з медаллю “За освоєння цілинних і перелогових земель”, трохи одягнулася, привезла кількасот карбованців, з яких і мені перепало на модний тоді плащ.

Епопея з освоєнням цілини – яскрава сторінка в історії нашого повоєння знайшла контраверсійну оцінку. З одного боку – чималі успіхи: таки розорано майже 43 млн га земель, за 50 років цілина дала 3,5 млрд тонн хліба, тільки в Казахстані з’явилося 337 нових радгоспів, цілинники отримали біля 300 тис. квартир. І в той же час – очевидні прорахунки: цілинні, зокрема казахстанські землі, не чорноземні, розташовані вони в зоні ризикованого землеробства – зимою тріскучі морози, а влітку посуха і вітри, що призводило до значної ерозії зораних ґрунтів. Тому казахи традиційно займалися на цих землях скотарством. Крім того, там не було ні виробничої бази, ні соціальної інфраструктури, що заставило протягом 1954-1960 років відволікти від інтенсифікації сільського господарства чорноземної зони 20 відсотків капіталовкладень. Та й завідома було зрозуміло, що екстенсивний шлях розвитку зернового господарства на цілині коли-не-коли приведе в глухий кут. Що незабаром і сталося: доля цілинного хліба у валовому зборі по країні знизилася від 46,8 відсотка в 1960 році, до 39,6 відсотків – 1976 року, а далі – до 18 %. А 1963 року країна вже закупила 12 млн. тонн хліба за кордоном.

Однак у непростий повоєнний час цілина допомогла годувати народ, відбудувати і стабілізувати як промислове, так і сільськогосподарське виробництво. Провела через серйозні випробування і загартувала кілька поколінь. Залишила значну художню спадщину, у тому числі й відому пісню “Едут новоселы” – гімн цілинників:

Родины просторы, горы и долины,
Серебром одетый зимний лес грустит.
Едут новоселы по земле целинной
Песня молодая далеко летит.

Ой ты, зима морозная, ноченька яснозвездная,
Скоро ли я увижу мою любимую в степном краю.
Вьется дорога длинная, здравствуй, земля целинная,
Здравствуй, простор широкий, весну и молодость встречай свою...

Мур

Мої земляки-подоляни добре знають, що таке мур. Це – невисока кам'яна стіна, що, як правило, відгороджує обійстя від дороги. Мої Блищанівка і Михайлівка мали доволі вапнякового каменю, бо знаходяться в місцевості, близькій до Карпат, точніше – карпатських відрогів. З давніх часів у кар'єрі біля Свірхів, у Панському яру, за певну плату поміщику, звичайно, мої земляки добували камінь, мурували з нього хати і хліви і, обов'язково, мур – загорожу з боку дороги. У залежності від конфігурації прилеглої території мури були різної висоти, здебільшого – метрові. Могли бути й нижчі, якщо хтось над муром влаштовував ще якусь надбудову з дерева чи заліза, а були й понадметрові, бо дорога з віками порівняно з обійстями сідала все нижче і нижче. І сьогодні центральна блищанівська дорога від в'їзду з боку Михайлівки і аж до виїзду з обох боків огорожена все тими ж періодично поновлюваними кам'яними мурами. Лише подекуди, більше над муром у ролі цоколя, з'являються надбудови з сучасної кольорової жерсті. У мої повоєнні дитячі роки блищанівські обійстя знали мур, біля хат – паркан із дерев'яних жердин, зрідка – штахетин, а на городах – окіп (невисокий земляний вал із жердинами поверх нього або й обрізаним з дерев гіллям) або тин з переплетених гілок лози, граба.

Наше обійстя з півдня межувало з церквою, з північного боку – з обитацією дідуся Івана і стрия Василя. А східна його частина, від дороги, була відгороджена муром. На жаль, за роки війни за відсутності чоловіків мури обносились, порозповзались, адже каміння укладалося з допомогою звичайної жовтої глини з домішкою піску, або й без неї. Про цемент я навіть і не чув. Ті, кому пощастило повернутися з фронту, своє господарство упорядкували – мури підправили, жердини замінили. А в нас це зробити було нікому. З сумом і незадоволенням щоразу поглядав я на наш мур, який почав розвалюватися. Навпроти льоху, де він виконував роль не тільки загорожі, а й підпорної стіни, що утримувала землю від сповзання, каміння попадало аж на дорогу. Не раз доводилося чути, як їздові, яким саме в тому місці було важко розминутися, кидали:

“Дохазяювалися – не можуть навіть камінь поскладати!”. Образа ятрила душу, але що я, 12-річний хлопчина, міг зробити? Ні камінь підняти, а тим більше прифасувати його так, як це міг зробити майстер. Дідусь, єдиний мій радник, вже покинув цей світ. А жердини, ще до війни прибиті татом, струхлявіли і ламалися то в одному, то в другому місці.

Пам’ятаю, вирішив за літа перерубати гіляки з очищених яблунь, слив, груш (а накопалося їх за кілька років чимало, заважали навіть до дерева підійти, траву скосити), скласти в хліві. Працював більше тижня у вільний від інших справ час, акуратно складав, забивав колики – дерев’яні підпорки, аби дрова не розповзалися. Так наскладав більше пів клітки. Радів я, раділа і мама – сад ставав чистим від гілля, та й дровець таких – сяких назбиралося потроху, своєрідна страховка на зимовий час. Підсихало й сіно в саду, а зібрати його було нікому – сестра на цілині, а мама з 6-ої до 22-ої – у полі. Назгортав верітку і поніс на подра – горішню частину хліва, забиту грабовими жердинами одна біля одної. А граб поїла шашіль, він сперх. І коли я став на ті жердини, щоб рівномірно розтрусити сіно, вони проломалися, і я спиною з висоти не менше двох метрів полетів на заготовлені мною дрова, хребтом – прямо на забитий колик. Ця травма з роками давала себе знати, а тепер – особливо. Власне, все потребувало міцних чоловічих рук, а їх не було, крім моїх ще дитячих. Я все більше усвідомлював, що мені немає на кого і на що сподіватися.

З жердиною, якою хату відгороджували від грядок, вдалося вирішити самому. Це було в липні 1957 року, я вже закінчив шість класів. Пішов до свого друга Василя Боднара: *“Допоможи, Васю, принести грабову жердку з лісу – треба десятиметрову знайти. А я тобі якимось чином віддячу – можливо потім тобі принесемо”*. У лісі, у так званому Дудковому яру, де грабчаки з самого низу тягнуться до сонця, знайшли один необхідної довжини і товщини, зрізали, обчистили, звалили на плечі і почали лісом просуватися до стежки, яка через поле вела до кладовища. Довга жердина хиталася то вниз, то вверху, натираючи плече. А поле треба було пройти якомога швидше, аби лісник не побачив. Зупинилися, готуючись до маршу-кидка, сорочкою обмотав свій кінець жердки, Василь – свій. І тільки подолали метрів з п’ятдесят польової стежки, як з лісу пролунав окрик лісника: *“Стійте!”*. Вибору не було – треба було або кинути жердку і втікати, або добратися до цвинтаря, там її залишити і сховатися. Лісник сам не зможе нести, а як тільки він відійде, ми і доставимо її додому. І ми з тією жердиною почали бігти, а вона – ще більше розгойдуватися. Лісник, мабуть, не мав наміру гнатись за нами, хотів лише налякати. Тому

ми маршовим темпом донесли її до кладовища, а далі – і до дому. В обох плечі були закривавлені...

Наступного дня з допомогою свого ж друга прибив десяти-метрову жердину до старих, але ще міцних стовпчиків, татовим вісняком, що зберігся, акуратно до білого обчистив кору. Подвір'я набрало гарного вигляду.

А що ж робити з муром? Рішили з мамою, що я назбираю в Панському ярі, де пасу корову, каміння васаг (на одну підводу), а мама попросить бригадира, щоб наприкінці робочого дня виділив підводу. Увесь тиждень збирав я каміння – виколупував зі скелі, щось – із землі, з річечки, що текла ярим, виносив наверх і складав біля дороги. Другу купу вершив мій товариш, з яким разом пасли корови. А в понеділок під вечір підвода мала забрати той будівельний матеріал.

– Я ще сьогодні трохи дозбираю каміння, аби підвода була повнішою, а Ви обов'язково домовтесь за підводу, – у понеділок кинув мамі, яка спішно збиралася в Табори – поле аж під Супруньківцями.

Не знав і не відав, що моє каміння ще в суботу ввечері з батьком – місцевим конюхом забрав той самий “товариш”, з яким пасли корови... Звичайно, – розпач, сльози, обурення і переоцінка цінностей, зрозумів, що з товаришуванням в житті буває не так просто, як у Гайдаровій книзі “Тимур і його команда”. Мама, як могла, втішала.

Але я не здався – помаленьку за наступний тиждень вже з допомогою старої домашньої сокири, бо іншого інструмента не знайшлося, наколупав знову васаг каменю, який цього разу благополучно доставили додому. У виконанні мого “стратегічного” задуму першу висоту було взято. А що далі? Мама порадила: *“Піди до дяка Мішки (так в селі називали фронтовика і дуже гарну й скромну людину церковного дяка Михайла Тодорчука, вправного муляра), попроси, може б він коли прийшов. У нас є 5 крб. – якось розрахуємось”*.

Ще ніколи і ні з ким не вирішував я важливих господарських питань. Але треба було йти. Десь біля восьмої ранку вже відчиняв хвіртку на садибі Тодорчуків. Знав цю сім'ю – Петра, старшого за мене, Ольгу, Катрю і наймолодшу Ганну.

– А ти звідки так рано взявся, – почув голос тітки Верки (так у селі звали небагатьох жінок і дівчат з цим ім'ям), – ти, мабуть, до Петра, а він ще спить.

Привітавшись, я повідомив тітку Віру, що маю справу до її чоловіка. Вона здивовано поглянула на мене й промовила:

– Йди, он він сидить під хатою.

Дядько Михайло вже був літньою людиною. Всі дивувалися його спокійній вдачі. Під час поминального обіду, знаючи, що дяк полюбляє борщ з пекучим перцем, біля його миски завжди ставили перчину, він розривав її і клав шматок у миску з борщем. Одного разу чи то спеціально, а може де заговорився і випадково кинув цілу перчину. Ті, хто сидів поруч, з цікавістю спостерігали, що ж воно буде. На їх здивування він з'їв її і навіть виду не подав, що вона пече.

– Мішка, – зауважила котрась жінка з церковного кліру, – ви з'їли цілий перець!

На що він, не піднімаючи голови, спокійно відповів:

– Може бути...

У селі поговорювали, що він навіть до молодших звертався на “Ви”. Я привітався, і він повторив те саме:

– Ти щось рано прийшов, Петро ще спить.

– А я до Вас прийшов. Хочу попросити, щоб Ви нам мур поправили, а то розвалився, не гарно якось, – прокричав якомога голосніше, бо знав, що він недочуває.

– Ти чого розкричався – я чую. Ще дітей розбудиш.

Стало якось незручно, розумів, що моя ділова розмова почалася не зовсім вдало. Стояв зніяковілий. А він мовчав. Нарешті, мабуть, проаналізувавши план на той день, запитав, чи вистачить каменю, чи є глина і пісок. Я про те не подумав і, звичайно, не заготував. Але нагадав, що перед великодніми святами мама тинькувала, отже глина є. Відповів ствердно. А тим часом подумав, що до того дня, коли він зможе прийти, принесемо і глини, і піску. А дядько Михайло ще раз уважно подивився на мене, мабуть, щоб переконатися в серйозності моїх намірів, і сказав:

– Іди додому, готуйся, я через годину прийду.

Я не йшов, а на крилах летів, водночас дорікаючи сам собі за те, що не обдумав всі деталі – і про глину, і про пісок. Та й води не наносив. На щастя, і глина, і пісок вдома були. Схопив відра і побіг до криниці, що навпроти церкви, біля хати сільського коваля, а мого нанашка (хрещеного батька) Максима Боднара. Поки мій майстер прийшов, я встиг все підготувати. Навіть глину і пісок у балії замочив. Так втішився і захопився, що й про сніданок забув.

Я не відходив від дядька Михайла, крутився, як в'юн – подавав каміння, великі каменюки допомагав підняти і поставити на потрібне місце. Десь до першої години половину роботи було зроблено. Я не міг

натішитись – мур набирав необхідної форми, ставав рівним і акуратним. Аж тут відчув, що хочу їсти. І подумав, а як нагодувати майстра? І чому я про це раніше не подумав, маму не спитав?

– Пора би й пообідати, – не то запропонував, не то запитав дядько Михайло.

Якщо він піде додому, хтозна, коли повернеться, подумав я. І миттєво знайшов рішення: у нас є сало, з десяток яєць, чай зроблю з цвіту липи і ромашки, цукор є.

– Я можу приготувати яешню з салом і чай, – відповів.

– Добре, цього нам вистачить, – прийняв пропозицію мій майстер, розуміючи, які випробування взяв на себе ще зовсім молодий хлопчина.

Запалив керосинку, нарізав шматками сала, вбив у велику пательню всі десять яєць, посолив. Дядько під час роботи увесь час мовчав, а за столом заговорив, почав розпитувати, в який клас перейшов, як закінчив навчальний рік. Я показав йому табель з оцінками за шостий клас і Похвального листа. По виразу обличчя побачив, що йому то сподобалося.

Перепочивши, ми до сімнадцятої години роботу закінчили. Повз нас постійно хтось проходив, проїжджали підводи на ферму чи на поле за пашею. І по мірі вивершення муру звучали все більш схвальні відгуки. Безмежно радів і я – обійстя набирало пристойного вигляду. А коли дядько Михайло почав мити свої інструменти і ховати в торбинку, зрозумів, що пора й розраховуватися. Приніс увесь наш з мамою капітал – п'ять карбованців і простягнув майстру.

– У мене більше не має, якщо це мало, то я згодом віддам, скільки скажете.

Дядько Михайло взяв моїх п'ять карбованців в руки, перелічив, залишив собі зелененьку троячку, і простягнув назад два карбованці, при цьому добавивши:

– Ти працював майже так, як я, тому заробив ці гроші...

Я ледь не зі слізьми на очах подякував йому, провів аж на дорогу, попрощався. Його, дядька Михайла, давно вже немає, померли тітка Віра, їх Петро і Катерина. А я й досі з почуттям великої вдячності згадую свого Майстра і той урок людяності, який він мені дав.

Притьмом навів порядок біля муру – прибрав залишки будівельних відходів, засипав ними ямки на ґрунтовій дорозі навпроти дому, навіть позамітав. Кинувся годувати порося, курей, які вже збиралися на сідало. І поки з боку Вуглярки (роздоріжжя, звідки центральна дорога розходила в різні кінці) показалася мамина ланка, що поверталася з поля,

я встиг усе впорати. Підійшовши до нашого обійстя, жінки зупинилися. Хтось вигукнув:

– Мілю, подивися, в тебе хазяїн з'явився...

Мені було приємно і трохи незручно від такої уваги. А також від маминих сліз – сліз радості і суму, бо ті мої ровесники, чий батьки повернулися з фронту, такими проблемами ще не переймалися.

Той мур був не просто кам'яною загорожею. То була моя перемога над собою, перший вдалий урок самостійно прийнятого і реалізованого рішення. Я усвідомив, що мені чекати допомоги і поради ні від кого, треба брати на себе дорослі турботи, добре обдумувати будь-яке рішення, старанно готуватись до його втілення і діяти. То був перелом у свідомості, раптове подорослішання, фундамент подальших мої життєвих кроків.

ІІІ. ДОРОГОЮ ЗНАНЬ

Ця дорога, як і в кожного, була не завжди прямою і рівною. У мене – ще й тривалою в часі. Якщо взяти трирічну “домашню освіту”, сім років у блищанівській, три – у рахнівській школах, п’ять років у Кам’янець-Подільському державному педінституті і три роки у Вищій партійній школі при ЦК КПУ, то це вже двадцять один рік. А потім шляхом самоосвіти і самовдосконалення в статусі здобувача наукових ступенів кандидата і доктора наук – ще років з п’ятнадцять. Власне, все життя поетапно, сходинками рухався дорогою знань і не припиняю цього руху дотепер. Майже за поговоркою: працювати треба до старості, а вчитися – усе життя.

Бабусяна “домашня школа”

Мої університети починалися з домашньої освіти. Азбуку проходив під керівництвом бабуні Явдохи. Дідусь Іван, хоч і був учителем з шістнадцятирічним стажем, займатися зі мною не міг – у старості погано чув, доводилося добре кричати, аби зрозумів, що я від нього хочу. Мамі і сестрі, зайнятим невідкладними повсякденними справами, теж було не до уроків зі мною. Тому моєю першою вчителькою в домашній школі стала бабуся.

“Навчальний рік” у її “класі” починався пізньої осені і тривав з перервами до весни – початку нового циклу городніх робіт. Бабусяна викладацька методика була простою і ефективною. На запітнілому віконному склі писала “А”, яке я мав повторити не один раз, поки не запам’ятовував. Кожного дня проходили одну – дві літери, які мав запам’ятати і відтворити. “А напиши но мені букву “П” – велику і малу”, – кидала від печі, витягуючи здоровенного обмотаного дротом глиняного горщика. І я йшов до вікна. Якщо перед тим витерта шибка ще не запітніла і не могла таким чином виконати роль мого “зошита”, притьмом кидався до другого або й третього вікна, а їх у бабусиній єдиній кімнаті, що в виконувала роль і спальні, і кухні, і гостинної, було якраз три невеликих, знаходив готову шибочку і виконував завдання моєї Вчительки. І якщо вона визнавала мою роботу доброю, ми переходили до наступної літери. І так, крок за кроком, опановував я азбуку, щоб відкрити вікно в Царство знань.

А далі пішли склади, їх об'єднання в прості слова “мама”, “баба”, “дід”. Слово “тато” не згадувалося, мабуть, щоб не травмувати дитину, яка росла без батька. Нерідко бабуся ставила завдання знайти в книзі, як правило – у церковній, бо інших у неї не було, десять слів, які починалися на вже вивчену букву. У її книгах букви були якісь не такі, як на віконному склі, з всілякими закрутками та в компанії з іншими, такими ж закрученими – поспробуй знайди. Справа пішла веселіше, коли сестра принесла зі школи старого потертого “Букваря”. Там літери – малі і великі – йшли в певному порядку, і якщо навіть довго в голову не приходив звук якоїсь літери, листав сторінки вперед – назад, і так пригадував а отже запам'ятовував надалі її звучання. По “Букварю” вчився не тільки складати слова, а й читати їх, потім – словосполучення, а згодом – і невеличкі тексти. Власне, дякуючи бабусі, я ще до першого класу освоїв алфавіт, навчився читати, писати і рахувати.

У бабусі здобував і “богословську освіту”, правда, кандидатом богослов'я не став, але ази Закону Божого таки отримав. А як же інакше? Жити через межу від церкви, за якихось двадцять кроків, і не знати елементарних церковних правил та істин, не годиться. Тому “Отче наш”, правильне покладання трьома пальцями хреста, відмінність причастя від сповіді, смачне коливо (заправлену солодощами варену пшеницю) від ще смачнішого і, головне, момент, коли відповідним піснеспівом закінчувалася служба і присутні починали частуватися тим коливом, це ще в дошкільну пору освоїв чітко. Брав домашню ложку, аби не чекати, коли черга дійде і ти отримаєш ту єдину спільну для всіх дерев'яну, і в такий спосіб встигав кілька разів черпнути смачної пшениці, поки хтось із сусідів чи односельців не кликав до своєї миски.

Згодом у мої стосунки з церквою, яку сприймав ледь не як свій дім, почала вбивати клин школа. І так аргументовано й переконливо, що я припинив щонедільну операцію “Коливо”, все рідше, лише у великі свята, відвідував з мамою храм. А надалі уроки і бесіди про “опіум” серйозно потиснули авторитет моєї вчительки Закону Божого, якій почав навіть натякати про релігію як пережиток минулого, чим викликав у бабусі явне незадоволення.

Домашня освіта цим не обмежувалася. Мама і бабуся вчили мене правильно вітатися, пояснювали, що при зустрічі зі старшими першим вітається молодший, ніколи не подаючи руку першим. Вчили допомагати старим людям, обов'язково уступати місце в транспорті чи в громадському місці, скажімо – у клубі. Вчили акуратності, відповідальності за доручену

справу, уміння планувати свій час, визначати пріоритети. До сьогодні пам'ятаю мамину настанову про те, що “треба” – старше за “хочу”, що вольова людина має правильно поєднувати бажання з потребами. Вдома вчили, з досвіду попередників, звичайно, як раціонально виконувати ту чи іншу роботу – копати, сапати, забивати цвях, тримати пилку, відрізняти їстівні губи (гриби) від “дурних”, тобто – отруйних та ін. Мене та моїх ровесників не вчили закручувати лампочки, ремонтувати розетки, бо електричного струму в селі не було. Тоді, у 50-і, вивчаючи фізику, ми лише мріяли і сподівалися, що прийде пора, коли домашні завдання зможемо виконувати при яскравому електричному світлі.

Прибавлялося років – з ними проблем і запитань. А досвід домашніх був завжди поруч. Нерідко і сам просив поради, придивлявся, як діяли старші, почав все виразніше відрізняти добре від не дуже доброго, а тим більше – поганого, у такий спосіб на досвіді рідних та на своїх помилках освоюючи принципи моралі та елементарні правила поведінки. Тому й досі з вдячністю згадую рідних за те, що не тільки давали “рибу”, а клали в руки “вудочку”, вчили нею ловити рибу тоді, коли був малим, і згодом, і впродовж усього життя.

У Блищанівській семирічці

А 1 вересня 1951 року пішов у перший клас Блищанівської семирічки. Вона мала два приміщення: основне з учительською і п'ятьма класними кімнатами, і менше – два класи, складське приміщення, в якому згодом, коли школа стала восьмирічною, в ньому розмістили клас, й кімната – шкільний буфет, де продавалося печиво, цукерки, ситро, учнівське приладдя (ручки, пера, олівці, гумки, гудзички чорнила, чорнильниці, лінійки), зошити, підручники тощо. Школа мені була знайома, бо не раз там бував. Та й що було перебігти від дому до школи садами, якихось п'ять хвилин стежкою, і ти вже б'єш м'яча, підтягуєшся на турніку. Ми любили гратися на шкільному спортивному майданчику.

Пам'ятаю, як одного разу мама, спікши в печі малая – таку велику на всю деку кукурудзяну паляницю, веліла занести шматок сестрі в школу, бо та пішла, не поснідавши – не було чим. Такі доручення виконував не раз. До школи домчав вмиг. Піднявся високими сходами в широкий коридор, в кінці якого була учительська, і, не зустрівши нікого, почав просуватися далі. Але в якій з п'яти класних кімнат шукати сестру? Пішов ліворуч довгим вужчим коридором, далі повернув праворуч,

і крізь привідчинені двері почув голос учительки. Просунув голову – три ряди парт, учні такі різні – і молодші, і старші, і парубки, що вже ходили на вечорниці, серед них і сусіди. Учителька математики Уляна Петрівна Гладун записувала задачу на дошці, а учні переписували в зошити. Нарешті аж в третьому ряду відшукав очима сестру Люсю і шмигнув у двері. “На, мама дала малая”, – простягнув завернуте в чисте біле полотно ще тепле печиво. Зніяковіла не те від скудності принесеного, а може від неправильного мого вчинку сестра швидко сховала їжу під парту. У класі помітили непрошеного гостя, пішов гул, і я швиденько на пальцях почав прокрадатися повз вчительський стіл, аби не побачила Уляна Петрівна, і досяг його якраз тоді, коли вона на шум повернулася обличчям до класу.

– А ти де тут взявся? – здивовано глянула на мене.

– Мене мама послала сестрі занести малая, бо вона не снідала і хоче їсти, – випалив перше, що прийшло в голову.

У класі запанувала тиша – всі чекали, як розв’яжеться ситуація. Учителька оцінила обстановку і швидко внесла розряду: “Ну, якщо мама доручила, то маму треба слухатись. Але наступного разу не забувай постукувати в двері і попросити дозволу зайти в клас. Добре?”. Присоромлений і почервонілий я махнув головою, мовляв – зрозумів, що тут незрозумілого, і швиденько ретирувався, ні вибачившись, ні попрощавшись. Звідки мені, малому, було знати ці елементарні правила. Правда, потім, після школи, сестра роз’яснила...

Знав і багатьох учителів. З Надією Степанівною Коваль бачився мало не щодня, бо жили неподалік, та ще й з сином її Анатолієм дружили. Любив бувати в цій інтелігентній родині. Батько Анатолія Володимир Савович Котюк завідував клубом, перший в селі придбав радіо, і ми, по черзі одягаючи навушники, інколи слухали радіоповідомлення, музику, пісні.

Пам’ятав директора Онуфрія Михайловича Матвійчука. Він – з Іванківців, дружина – з Михайлівки, мали старших від мене двох синів Анатолія і Віктора та дочку Галю. Одного разу зайшов і до нас, цікавився, як живе сім’я загиблого фронтовика – колишнього керівника Блищанівської початкової школи. Мабуть, таку вказівку отримав зверху.

Свіжий струмінь в життя школи, та і села, внесло подружжя вчителів Петро Іванович Хромий і Надія Іванівна Кірюхіна. З ними жила молоденька сестра Надії Іванівни Таня – предмет особливої уваги сільських парубків.

Десь ближче до мого вступу в перший клас в школі з'явився новий директор Станіслав Антонович Лаврентієв з дружиною Ганною Афонівною Тимофієвою і двома синами – старшим Віктором і молодшим Олександром, якого всі, у тому числі мама з батьком, звали Аліком. З ним, ближчим по віку, ми, сільські хлопчачки, гралися, пасли корови – у директора була своя корова.

Влітку перед моїм вступом до першого класу на волейбольному майданчику за школою, поділившись на дві команди, вирішили позмагатись. Був з нами й Алік. Не встигли зробити першу подачу, як з директорської квартири вийшла Ганна Афонівна.

– Ви, хлопці, краще б пішли на нижній майданчик, а то ще шибку виб'єте, – застережила. І, дійсно, майданчик був за якихось десять кроків від школи.

– Ні, – в один голос запевнили ми, – не розіб'ємо!

Але через кілька хвилин так захопились грою, що не стямились, як задзвеніло розбите вікно. За мить з'явився директор, і нас як вітром здуло.

– Тепер директор вам пригадає вікно, як тільки 1 вересня прийдете в школу, – підлила масла у вогонь сестра.

1 вересня йшов у школу за руку з мамою, увесь час попитуючи, чи не буде на лінійці сварити директор. Але все обійшлося. Директор привітав учнів, батьків та учителів з початком нового навчального року. Наголосив, що ним відкриваються 50-і, а вони стануть кращими ніж 40-і. Через кілька хвилин ми вже були в нижньому меншому шкільному приміщенні.

Облік дітей віком 6-15 років, здійснений школою, засвідчив: 1937 року в Близьчанівці народилася 31 дитина, 1938 – 18, 1939-го – 23, 1940 – 12, 1941 – 15, 1942 – 16, 1943 – 6, 1944 – 14, 1945 – 6 і 1946 – 8. 1951 року в Близьчанівській семирічній школі навчалася 202 учні. Така кількість учнів склалася не тільки за рахунок притоку михайлівських і гутоблизьчанівських дітей, а й, головним чином, за рахунок переростків. У 1951-1952 навчальному році дітям шкільного віку освіту в Дунаєвецькому районі надавали 33 загальноосвітніх школи, у 250 класах яких навчалася 7419 учнів, у тому числі 754 першокласники.

Того 1 вересня першокласниками стали діти воєнної пори – 1944 року народження, всього 14 учнів. Нашою першою вчителькою була Надія Степанівна Коваль. Садила хлопчика з дівчинкою. Мені дісталось сидіти із Зіною Церцвадзе. Ми давно знали одне одного, оскільки наші мами – солдатські вдови дружили і часто бували одна в одній. Надія Степанівна

здавалася дуже строгою – не такою, як вдома, коли приходив до Анатолія. Я навіть побоювався її і дуже уважно слухав під час уроків.

З того, що ми вивчали, мені багато було знайомого, учителька не раз хвалила. А ось по закінченні першої чверті сестра принесла табель з оцінками, а я не мав чим звітувати перед мамою. Якось на Долині, біля річки, куди з мамою понесли прати білизну, зустріли Надію Степанівну, яка на широкому відшліфованому прачками камені вибивала праником, спеціально зробленою дошкою з ручкою на кінці, своє прання. Ще здалека, побачивши вчительку, я зашепотів:

– Мамо, запитайте Надію Степанівну, коли вона буде ставити оцінки...

Але мама, захопившись роботою та більш важливими розмовами, забула моє прохання. Я крутився біля неї, намагаючись нагадати, але вона, орудуючи таким самим праником, не звертала на мене уваги. А Надія Степанівна помітила мій неспокій.

– Єміліє Іванівно, – звернулася до мами, – щось Вітя, видно, хоче.

Мама повернулася і, нарешті, згадала.

– Та це він хоче дізнатися, коли першокласникам будуть оцінки ставити.

– То ти не міг мене запитати сам? – дорікнула Надія Степанівна. – Скоро будуть і оцінки, у третій чверті.

І сьогодні з висоти віку можу стверджувати, що не тільки учитель, та і школа в цілому, а й оцінка мала тоді більший авторитет, була більш реальним мірилом рівня знань. Нинішня дванадцятибальна, хоч і демократичніша, все ж якась розмита.

У середній ланці побільшало як учнів, так і учителів. До нас блищанівських хлопчиків і дівчаток – Василь Боднар, Василь Блажійчук, Саша Манчук, Василь Марценюк, Саша Пурак, Ніна Кернична, Зіна Церцвадзе, Катя Чекалюк, Ніна Чекалюк – добавились випускники Михайлівської та Гутоблищанівської початкових шкіл Галина Лазарук, Василь Лень, Василь Мельник, Оксана Підопригора, Галина Брейман, Ганна Ковальська, Валентина Мельник, Віктор Шміголь та ін.

Добиратися їм було не просто. Гутянським страшноувато вдосвіта і ввечері долати стежку в кількасот метрів через ліс, що відділяв Блищанівку від Гути Блищанівської, а михайлівським і долиньським – річку Блищанівку весною. Пригадую, як у квітні, коли добре пригрівало сонце і на горбах і в ярах почав дружно танути сніг, забурлила наша річка, що перетинала єдину дорогу з Блищанівки в Михайлівку. Вона розлилася

і по Долині, частині села по обидва береги річки. Навіть брід – наймілішу частину річки – не могли переїхати коні з возом – їх зносило. Був випадок, коли брата моєї однокласниці Каті Чекалюк підхопила течія і врятуватися він не зміг. У такий час зв'язок між Михайлівкою і Блищанівкою, а в Блищанівці – між Горою і Долиною на кілька днів припинявся. Чимало учнів у цій ситуації завбачливо залишалися вдома, а ті, хто в надії, що вода піде на спад вранці все-таки добиралися до школи, після уроків змушені були залишатися на день – два в родичів або в когось з однокласників. У нас ночували родичі Надя – дочка тітки Явдохи і дядька Василя Грибів з Михайлівки та Ніна Трач – дочка тітки Філі з Долини. У невеличкій з двох кімнат хатині ставало людно й гамірно. Мама варила щось смачненьке, добре напалювала хату, і дівчата залазили на піч погрітися й готувати усні уроки. Так, до речі, було ледь не кожної весни.

Ми любили уроки природознавства, співів, які досить цікаво вів Василь Іванович Ірчишен, фронтовик, батьків товариш, організатор блищанівського хору дорослих, того, що 1954 року виступав і в Дунаївцях, і в Кам'янці-Подільському, у Хмельницькому і, навіть, у Києві. Подобалися уроки фізкультури під керівництвом Олександра Петровича Ткачука – чоловіка вчительки математики Уляни Петрівни, під час яких встигали випустити пар – набігатись, позмагатись. Звичайно, нам завжди не вистачало 45 – хвилинного уроку. Олександр Петрович розумів це і не раз організовував різні позаурочні спортивні заняття. Російську мову і літературу читала Надія Яківна Федоришена. Предмет знала добре, але їй бракувало душевності й поважливості в ставленні до учня. Мене вабила історія, яку викладала завуч Ольга Іванівна Мовчанюк. На жаль, дізнатися хоча б що – небудь про минуле села, його історію, не було можливості, тоді краєзнавча тематика ще була під забороною. Пом'якшення наступило після смерті Й. Сталіна.

Пам'ятаю ці траурні дні. Я ходив у другий клас. На великій перерві всіх учнів школи вишикували у вхідному коридорі – фойє, утворивши каре – по дві шеренги з усіх боків. Навпроти учительської стояли педагоги і техпрацівники. Внесли прапор піонерської дружини з чорною стрічкою. Прозвучала команда “Рівняйсь! Струнко!”. У центр прямокутника вийшов заплаканий директор Станіслав Антонович і повідомив про смерть Йосипа Віссаріоновича Сталіна, наголосив, що втратили ми вождя, з яким пов'язувалися всі наші успіхи на шляху до комунізму і, головне – перемога над німецьким фашизмом, оголосив хвилину мовчання. Ми всі спохмурніли, опустили голови, а далі в унісон з учителями й заплакали. Тоді ці

сльози були щирими. Не відаючи ні про голодомор, ні про репресії, ми свято вірили в геніальність і непогрішимість “вождя всіх часів і народів”, як тоді говорили і писали.

У тривозі була мама і сестра, дід і бабуня, сусіди – всі плакали. Було якесь відчуття, що досить скоро імперіалізм знову кине́ться терзати тіло молодій соціалістичній держави, яка ще не встигла загоїти рани від війни недавньої. А мені з голови не виходила пісня про Сталіна, яку нещодавно вчили в класі:

Із-за гір та з-за високих
Сизокрил орел летить...
Не зламати крил широких,
Того льоту не спинить!

На вершини всі ми лине́м,
Сонце променем в очах...
Льотом сонячним орлиним
Вождь показує нам шлях...

Підірвала сили вождя війна, думав я, а вороги обламали крила. І як воно буде далі? Хто буде показувати правильний шлях у майбутнє?

Але діти є діти, за годину ми з Василем Марковим вже ганяли поза хатою, спускались на дерев'яних санчатах з льоху, де ще збереглись залишки снігу. Аж раптом:

– Прокіпчук! Боднар! – ви що собі думаєте? В країні траур, а ви... – це Надія Степанівна, повертаючись зі школи додому, помітила наше “неподобство”.

Так офіційно вона ще зверталася, і ми зрозуміли, що справи наші кепські, опустили голови і за мить розійшлись по своїх хатах.

Одного разу дитячі враження про смерть Й. Сталіна заримував:

Коли малим ходив до школи
У Блищанівці в другий клас,
Помер тоді “отець народів”,
Що “наймудріший” серед нас.

Завмерла школа, стихла пісня,
Котились сльози, мов горох,
Мов світ скінчивсь, не знали далі,
Як жити без його “щедрот”.

Вже стільки років промайнуло,
А ми не зрушим ні на крок,
Чекаєм, щоб Мойсей з'явився
Й повів до жаданих висот.

Стереотип непорочного і незамінимого вождя руйнувався довго. Навіть після розвінчання культу особи Й. Сталіна ще були якісь сумніви щодо його причетності до війни зі своїм народом. І вже значно пізніше, з середини 1980-х, коли відкрились архіви і стала доступною документальна інформація про злочини сталінської кліки, сумніви зникли повністю. А тоді на уроках історії і в Блещанівській, і згодом у Рахнівській школах, та й інституті, мова йшла здебільшого про боротьбу з ухилами, відщепенцями і т.п.

Німецьку мову викладала Ганна Афонівна. Ненависть до німецького фашизму була настільки сильною, що учні майже в один голос заявили про небажання вивчати мову ворога, який забрав життя наших батьків, покалічив багатьох, понівечив життя молодих вдів та сиріт. Їй довелося затратити чимало сил і часу, аби розхитати нашу позицію, переконати в необхідності знати мову ворога, щоб успішно з ним боротися.

Згодом в учительський колектив прибуло молоде поповнення – вчителька початкових класів Марія Прохорівна Святкевич, учителька російської мови та літератури Марія Антонівна Костовська – дружина колгоспного агронома, вчителька фізкультури Людмила Станіславівна Махівська. Марія Прохорівна квартирувала у нас, навіть давала мені уроки каліграфії. Але – недовго. Прийшов з армії мій двоюрідний брат моряк Михайло, жив поруч, за кілька десятків метрів у дідовій хаті, зайшов раз – другий, і мої уроки стали рідшати, а незабаром і припинилися. Моя вчителька і квартирантка стала братовою й покинула наш дім.

Незабаром мене прийняли в піонери. Усім однокласникам, та і мені, на урочистій лінійці пов'язали червоні галстуки. Якихось яскравих подій піонерського життя не запам'яталося. Були збори загону (класу), на яких обговорювались наслідки нашого навчання і поведінки, в основному виступали класний керівник, рідше – піонервожата і ще рідше – голова ради дружини. А ми слухали, інколи когось піднімали, аби пояснив причину допущеного порушення. Треба було швидше запевнити, що все зрозумів, що більше таке не повториться – тоді дозволяли сісти. І бралися за іншого. Більш урочисто проходили збори піонерської дружини. На такі збори запрошували учасників війни, і ті розповідали про свій час, про

героїв війни, юних партизанів і підпільників. У приклад ставили Павлика Морозова, Валю Котика, Зою Космодем'янську.

Нерідко піонери отримували доручення здійснювати шефство над молодшими школярами, людьми похилого віку, які потребували нашої допомоги. Але чи не основним і досить нелегким дорученням було носіння галстука. Він мав бути завжди чистеньким, випраним, випрасуваним, правильно пов'язаним. І все це було не просто: галстук після школи попадав в купу одягу дітей і дорослих, а на ранок був схожий на гармошку. Вранці дуже хотілося спати, не завжди встигали поспідати, а тим більше пов'язати галстука – кожен поспішав до школи, аби не спізнитися на урок. Бо прийде час і перед усім класом учителька розкаже, хто скільки разів спізнився, скільки пропустив уроків. І лише, коли сідав за парту, згадував про галстук. Рідко, коли це не помітить класний керівник чи старша піонервожата – тоді на велику перерву замість того, щоб поганяти м'яча, мусиш бігти додому за галстуком. І таких випадків у кожного з нас було по кілька на тиждень. Приходив час, і на лінійці, чи класних або й батьківських зборах, як серйозне порушення поведінки, називалося, хто і скільки разів приходив у школу без галстука. Так було аж до закінчення семирічки. І, чесно кажучи, кожен із нас був втішений, що терор із-за носіння галстука нарешті закінчився.

Моє покоління здобувало знання не тільки з вуст учителя та підручників. Важливим джерелом знань були бібліотечні книги. 1948 року, після завершення реконструкції будинку в центрі села, у ньому розмістилися клуб, яким завідував В.С. Котюк, та бібліотека. Незважаючи на повоєнні труднощі, 1949 року завідуючий бібліотекою Григорій Михайлович Нижник придбав 477 книг через бібколектор, 29 – у районному відділенні “Союздруку”, 22 газети і журнали для бібліотеки передплатив колгосп, таким чином зібрав фонд у 1200 книг. Бувало, хтось прочитає цікаву книгу, розхвалить і створюється черга за нею. Завідуючий бібліотекою записував на чергу або казав, хто читає книгу, і ти вже пильнуєш, аби не попала вона в інші руки. Григорій Михайлович під час повернення книги запитував зміст прочитаного, хто автор, головні герої. Це дисциплінувало, я навіть завів читацький щоденник, куди заносив відповідні записи.

Таку практику продовжила і Марія Данилівна Боднар, замінивши Г.М. Нижника, висунутого на посаду секретаря сільської ради. Вона залучила до бібліотечної справи 12 книгонош з числа бібліотечного активу, 1957 року довівши читацький загал до 556 осіб. Їздовий Микола Терепенчук, наприклад, прочитав за рік 43 книги. Тоді часто можна було

бачити пастушка з книгою в руках, а корову – у посіві... Були такі читачі, у тому числі з числа учнів, хто за рік брав біля ста книг. Деякі, скажімо, Коля Кушнір з Михайлівки, перечитували практично увесь фонд художньої літератури. Блищанівська сільська бібліотека того року була відзначена Грамотою міністерства культури СРСР.

З приходом до школи Ганни Іванівни Яворської помітно посилилася участь школярів у художній самодіяльності, ми частіше стали виступати на сцені сільського клубу. У мене був непоганий тенор і музичний слух. Одного разу, коли дуєтом виконували пісню з старшим на два роки Юрком і він почав сповзати з тональності, я штовхнув його в бік, сподіваючись, що він зрозуміє причину. А коли цього не сталося, штовхнув знову та сильніше. Він відповів таким же стусяном. Власне, зал залився оплесками і сміхом, а Ганна Іванівна вивела “артистів” зі сцени.

Дуже хотів навчитися грати на гармошці. Двоюридному брату Якову батько з мамою купили інструмент, а в нас такої можливості, звичайно, не було. Як тільки він починав грати, я негайно з’являвся, приглядався, прислухався. Бувало він давав гармошку на кілька хвилин, і я намагався повторити почуту мелодію. Спочатку не виходило, але далі мелодія вирівнювалася, звучала все краще.

Однак скоро він пішов в армію, де служив три роки і дослужився аж до старшого сержанта. За його відсутності я інколи випрошував на годину – другу гармошку в його мамі – моєї стрийни Ксені, самотужки на слух розучував пісні, що звучали тоді по радіо чи в кінофільмах, мелодії популярних тоді танців краков’яка, карапета і, звичайно, польок, вальсів. Надалі, коли випрошувати гармошку стало соромно, взявся пасти стрийову корову за право пограти на гармошці. Одного разу, коли в черговий раз “запас” гармошку із задоволенням удосконалював свій “репертуар”, прийшла стрийна, слухала,

*Нарешті отримав свою гармошку.
1956 р.*

а далі запропонувала: “Паси корову ціле літо, і гармошка віднині твоя”.

Я глянув на маму, і вона хитнула головою на знак згоди. Так я отримав власну гармошку. Згодом досяг “вищого класу” – інколи у клубі визнаний сільський гармоніст йшов покурити, а мені давав зіграти кілька танцювальних мелодій.

Незважаючи на зайнятість (школа, домашні завдання, господарські справи, щоденний після уроків випас худоби), ми знаходили час і для дитячих ігор. Влітку, коли приганяли з пасовиська корів, нерідко на годину – другу, поки не зайде сонце, збиралися і починали гратись. Головною була гра у війну між “нашими” і “німцями”. Я очолював “наших” і мав можливість вибрати справжніх “гвардійців”, бо в протилежне військо набрати добровольців було дуже важко, особливо знайти “головнокомандувача”. Тоді хлопці звертались чомусь до мене, і я мав призначити і командира у “вороже” військо, обіцявши на наступний раз помінятися місцями.

Гра відбувалася або біля церкви, або на старому понадстолітньому зарослому кущами кладовищі. Там і місця було більше, і сховатися було де, щоб здійснити несподіваний “маневр”. Через кілька хвилин “війська” розходилися на свої позиції і починалися “бойові дії”. Група розвідників мала встановити, де противник розмістив кулемети, де знаходились автоматники (“зброю” виготовляли самі з дощок, дерев’яних палок, чіпляючи до них консервні банки, а дехто – якусь тріскачку, витісували й гранати) і, головне, де розмістився штаб і “головнокомандувач”, якого бажано захопити в полон. І починалися перші зіткнення, роздавалися автоматні “черги”, заклики заходити зліва чи справа. А закінчувалося атакою з криками “ура!”. Шуму було на цілу округу.

Ми вже знали про Нерубайські каменоломні, звідки партизани робили вилазки в Одесу, тому не раз ходили гратись у печеру, що на межі Блищанівки – Михайлівки. Каменоломні там мали кілька ходів і різних розгалужень. Дехто твердив, що тягнулися вони не менше кілометра, аж до блищанівського цвинтаря, власне, було де повоювати. Все залишалося, як і на землі, за виключенням освітлення. У хід йшло бабусине клоччя, всіяке ганчір’я, намотане на металевий прут і намочене в суміші дизельного пального чи гасу з мазутом, солідолом, аби довше горіло. Ми отримували величезне задоволення, виловлюючи “фашистів” по усіх печерних закутках. Але виходили на поверхню, чорніші негрів. Скидали з себе старе лахміття, довго вмивалися. Однак запах не проходив кілька

днів і по ньому в класах легко було виявити вчорашніх “партизанів і підпільників” з каменоломень...

Вчився добре – щороку у молодших класах отримував Похвального листа, а сьомий, останній, закінчив з Похвальною грамотою.

Такою була найвища нагорода за курс семирічної школи в 1950-і рр.

Влітку 1958 року постало питання, що робити. Мама бачила мій потяг до знань і підтримувала намір вчитися далі. Тоді не мало білицьких хлопців і дівчат, отримавши середню освіту, навчалися в інститутах. Василь Парашук, наприклад, вчився на інженера, Коля Бабійчук – на зоотехніка, Лена Гриб здобувала фах лікаря.

Навіть сестра Олена вчилася в Кам'янець-Подільській сільсько-господарській школі керівників колгоспної середньої ланки. Вирішили з мамою поїхати в Кам'янець-Подільський походити по технікумах. Перший, куди попали, був індустріальний технікум. У приймальній комісії хтось з педагогів, а потім і студентів, задіяних до роботи в комісії, побачившись моє свідоцтво з відмінними оцінками і Похвальну грамоту, почали вітати з успішним вступом до технікуму. Ми подякували, бо мали

намір побувати й в інших. Саме в цей час мене вже більше тижня мучила недуга – боліли суглоби, і ми, здійснивши на ринку необхідні покупки, вирішили їхати додому з наміром повернутися до Кам'янця-Подільського наступної неділі.

Але не так сталося, як гадалося. Наступного тижня я опинився в Дунаєвецькій районній лікарні з діагнозом ревматизм і цілий місяць пробув у терапевтичному відділенні. Лікували й горло – причину безкінечних ангін, а отже й ревматизму. Думки про технікум відпали самі по собі – прийом завершився. Залишалася Рахнівська середня школа, в яку й спрямував свої документи.

За атестатом зрілості – у Рахнівську СШ

Рахнівська школа мала більш тривалу ніж Близанивська історію, чималий досвід навчання і виховання, свої традиції. У статусі церковно – парафіяльної вона постала ще 1865 року. 1909 року Феодосій Демидович Панчук навчав 47 школярів – 38 хлопчиків і 9 дівчаток. 1912 року вона стала земською і перейшла в новозбудоване приміщення з квартирою для учителя, який вів заняття з трьома класами. 1920 року школі передано палац барона Корфа.

1934 року школа отримала статус семирічної, а 1951-го- середньої і базової для цілого округу з 10 навколишніх сіл, які до революції входили до Рахнівської волості. 1918 року в Рахнівській початковій школі працював Семен Дмитрович Риндик із Заставля, згодом учитель Дунаєвецької СШ №1, який одним із перших у районі ще 1958 року отримав почесне звання “Заслужений учитель шкіл Української РСР”. Школу очолювали свого часу знані директори Петро Самійлович Трончук, фронтовик Григорій Миколайович Терьохін, Софія Павлівна Пудловська, Едуард Іванович Гумінський.

З 1 вересня 1956 року Рада Міністрів СРСР скасувала плату за здобуття середньої освіти, і ця, старша ланка, з року в рік наповнювалася учнями, з'явилися навіть паралельні класи. 1 вересня 1958 року у 8-ий клас прийшли з Блищанівки я, Василь Боднар, Катерина Чекалюк, з Михайлівки – Ганна Котюк, Галина Лазарук, Василь Мельник, Оксана Підопригора, з Гути Блищанівської – Віктор Шмиголь, з Кривчика – Олександра Бойчук, Юрій Демчук, Олександра Сорокатиюк, Ольга Трончук, Надія Цикенюк, Надія Шевчук, Анатолій Шиверногий, з Дубинки – Григорій Гризак, Микола Нігерчук і Григорій Стрижак. Більшість складали рахнівські випускники 7-го класу. Памятаю Михайла Моргана, з яким приятелював, особливо, коли на перших порах жив на квартирі у тітки Євгени через межу з обійстям Морганів. Тоді часто зустрічались, разом робили уроки, їли смачні груші і яблука з його саду, декламували один одному вірші, які треба було вдома вивчити на пам'ять. Вчилися з нами Володимир Гусар, Галина Паштепа, Іван Підгорний та ін.

З перших днів відчув, що у своїх знаннях, особливо в умінні логічно будувати відповідь, висловлювати думки, та і знанні математики, відстаю від рахнівських відмінників. Довелося докласти чимало зусиль, аби до кінця року вирівняти знання. Восьмий клас закінчив з Похвальною грамотою. Клас наш був великий і, незважаючи на те, що прийшли ми з різних сіл і шкіл, швидко здружився.

У першу чергу – завдяки нашому класному керівникові учителю математики Миколі Пилиповичу Тихому. Він добре знав предмет, мав витримку, з повагою ставився до учнів, умів тримати дисципліну, ніколи не підвищуючи голосу. Був акуратний і скромний як в одязі, так і поведінці, з ним рахувалися старші за віком директор школи Василь Іванович Кліщ, завуч Петро Іванович Хромий, Іван Васильович Алексєєв, перший повоєнний завідувачий Дунаєвецьким районним відділом освіти, а в Рахнівці – учитель хімії, Надія Іванівна Кірюхіна, учителька російської

мови та літератури, згодом кавалер ордена “Знак Пошани”, Василь Іванович Ірчишен, якого з Блищанівської семирічної школи запросили в Рахнівську середню, що було досить престижно й вигідно, бо в середній школі – більше класів, більше навчальних годин, а отже – вища зарплата, Віра Миколаївна Шевчук, учителька української мови та літератури, дружина директора. Ми дуже переживали, що наш класний керівник ще не одружений. І коли в школі з’явилася молода учителька виробничого навчання Галина Михайлівна Овчарук, подумали, що то була б гарна пара. Але в кожного своя доля і свій життєвий шлях – Галина Михайлівна стала дружиною Вілена Чекурлія, Микола Пилипович посватав симпатичну рахнівчанку Марію Паштепу. Він був в усьому точний, скрупульозний, відповідальний. Ці риси його характеру рельєфно віддзеркалював почерк. Менші ніж звичайні букви він виписував наче на друкарській машинці, чітко й акуратно. Я завжди любувався його почерком, довго зберігаючи книжку – своєрідну відзнаку за успіхи в навчанні з текстом, від імені школи написаним Миколою Пилиповичем і засвідченим підписом директора й печаткою. Книга під час неодноразових переїздів десь загубилася, а почерк класного керівника й досі стоїть перед очима.

Кожен педагог нової для мене школи мав свою ізюминку. Ольга Никифорівна Ковальчук, учителька української мови і літератури, відкрила для мене раніш невідомий світ давньої літератури і, вперше дізнався про “Повість минулих літ”, “Слово о полку Ігоревім”, відчув колорит давньої мови, вивчив напам’ять уривок з поеми, що починався словами “Не лепо ли не бяшет ...”. Все тут було нове і цікаве, згодом доповнене і розширене на лекціях в педінституті.

Цікавою особою був учитель іноземних мов Федір Мойсейович Сміян. Родом він зі Станції Дунаївці. Поговорювали, що в роки війни був підпільником, мав зв’язки з партизанами. Ми намагалися, як це нерідко роблять учні й сьогодні, втягнути його в розмову про участь у боротьбі з нацизмом, але він відбивався від нас загальними фразами. Тоді, у 50-і, учасникам війни держава ще не віддавала належного. Зусилля концентрувалися на заліковуванні ран, нанесених війною. І лише 1965 року, у зв’язку із 20-річчям Перемоги, ветерани війни отримали медалі, відбулося урочисте відзначення ювілею, і з того часу героїзм фронтників, увага до них стали чи не основним методом виховання патріотизму, радянського, звичайно.

У той час ми мало що знали про репресії. 20 січня 1955 року в школу призначено учителем фізики Юхима Йосиповича Коцулевського, який

приїжджав на уроки з Кам'янця-Подільського. Якось і в учнівське середовище проникла інформація, що він був засуджений і звільнився з таборів. Про це ми його не розпитували, бо усвідомлювали, що такі питання виходили за межі такту. Та й він мало з ким спілкувався. На великій перерві фізика можна було бачити в парку, він самотньо прогулювався, завжди задуманий, мовчазний. Значно пізніше, працюючи над книгою “Кам'янець-Подільський учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни”, ознайомившись в архіві Управління Служби безпеки України в Хмельницькій області з кримінальною справою, я дізнався, що в роки окупації Ю.І. Коцулевський очолював Кам'янець-Подільський районний відділ освіти і культури, за його письмовими наказами вилучалася з бібліотек району політична література, а з підручників – тексти, де згадувались партійні і державні діячі, вирізались їх портрети. Авторський колектив за дорученням завідуючого відділом підготував “Буквар” з портретами Гітлера, нацистських лідерів та відповідними текстами про німецьку армію – визволительку від більшовизму, який поширювався навіть у генеральній окрузі “Волинь-Поділля”. 1944 року, після визволення Кам'янця-Подільського польовий військкомат призвав Ю.І. Коцулевського до війська. Був кулеметником, брав Берлін, визволяв Прагу, отримав бойові нагороди. 1945 року парторг підрозділу характеризував його “морально та ідеологічно стійким”. Але після демобілізації він був заарештований, отримав 10 років таборів. 18 жовтня 1954 року комісія з перегляду справ вирішила термін покарання зменшити до фактично відбутого. Такими карколомними були метаморфози доби війни та повоення.

Своєрідною особистістю був Іван Васильович Алексеев. Зовні суворий він насправді був досить доброю людиною, знав учнів, до кожного знаходив свій ключик. Завіса його суворості в моїх очах впала, коли я став дев'ятикласником. Ще в той час у дитячому середовищі, та і серед дорослих сусідніх сіл, тривала ворожнеча, жорстокість і, навіть, протиправні дії, породжені, на мій погляд, війною, окупацією, яка звела вартість людського життя мало не до нуля. Пригадую, як одного разу, під кінець жнив, погнав корову разом з іншими хлопчиками в Табори, аж під супруньківське поле. Десять під обід старші хлопці наказали нам малим збирати каміння, бо скоро мав початися бій із “супрунами”. І дійсно, через якихось півгодини не знаю з якого боку полетіло каміння. Кидали його з пращів, інколи влучаючи одні в одних. А коли пролилася кров, з обох сторін у бойовище включилися скиртувальники – дорослі хлопці і дядьки,

дехто навіть на конях і з вилами... Ситуація з цим протистоянням була нестерпною. Досить було хлопцеві з іншого села затриматися в Бличанівці до вечора, його обов'язково били парубки. Щоразу по дорозі до школи ми гуртувалися, аби пройти поле, де були пастушки з Кривчика чи Рахнівки. Мали місце зіткнення і в школі. Так сталося того разу. Іван Васильович на великій перерві сидів перед школою на лавочці і спостерігав, як спілкувалися, гралися діти. Покликав мене, не пригадую змісту розмови, але добре пам'ятаю, як несподівано крикнув Василь Боднар: "Вікторе, мене б'ють...". Я оглянувся і побачив, що два рахнівських хлопці, один із них – причіпливий В.П., вже напали на Василя і наносили удари кулаками. Вибору не було. Я з розвороту дав добрячого ляпаса одному з наших постійних кривдників, і ті почали тікати. А Іван Васильович замість того, щоб зробити нам рознос і т.п., розреготався. Учителі знали ситуацію, проводили виховну роботу з учнями і батьками, але не могли вирішити цю соціальну проблему. Її вирішив лише указ Президії Верховної Ради СРСР "Про посилення відповідальності за хуліганство" – арешт на 15 діб, коли пострижені під машинку хлопці замітали дунаєвецькі вулиці, штрафи, критика в засобах масової інформації. Івану Васильовичу сподобалося наше з Василем уміння постояти за себе. І він ніколи не дорікнув нам за це порушення шкільної дисципліни. А чутка про наш "подвиг" розійшлася по школі й селу, і, розуміючи, що ми здатні дружно дати здачі, ні рахнівські, ні кривчицькі хлопці більше нас не зачіпали.

Наш вступ до 8-го класу співпав з важливою подією в житті школи. У грудні 1958 року був прийнятий закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям та про подальший розвиток системи освіти в СРСР", який юридично закріпив важливий принцип побудови радянської школи – її зорієнтованість на підготовку молодого покоління до праці. Закон вводив загальну обов'язкову восьмирічну освіту для дітей 7-15 років та нову структуру загальноосвітньої школи. Він суттєво активізував трудове навчання і виховання в різних формах у 16 середніх, 27 семирічних і 20 початкових школах району. У середніх школах запроваджене виробниче навчання – у Рахнівській СШ ми вивчали трактора. І коли на перший урок замість учителя-чоловіка (а тракторна справа, оскільки час послідовниць Паші Ангеліної минув, асоціювалася для нашого покоління, як справа чоловіка) у клас зайшла тендітна дівчина Галина Михайлівна Овчарук, це викликало в нас явне здивування. Треба наперед сказати, воно, оте первинне здивування, швидко пройшло, Галина Михайлівна покорила нас своїм знанням матеріальної частини трактора, водила на

практичні заняття на тракторну бригаду, у результаті всі отримали певні знання, навички управління трактором і посвідчення трактористів. Я не мав можливості застосувати їх у своїй праці, але вони не раз ставали мені в пригоді.

У школах району з'явилося чимало різних форм трудового навчання і виховання. Вже 1959 року з учнів старших класів були сформовані перші учнівські виробничі бригади, у тому числі і в Рахнівській СШ. Все було як у колгоспі – ланки на чолі з учнями – ланковими, бригадир і його заступник теж із числа старшокласників. Куратором новоствореного трудового учнівського колективу був Іван Васильович Алексеев. За бригадою правління колгоспу закріпило площі цукрових буряків, кукурудзи. Ланки – супутники з числа учнів середніх класів у жнива працювали на току. У школі завели кролів, розгорнули дослідницьку роботу на шкільних ділянках. Дехто з юнаків, що вивчали тракторну справу, у канікули працював помічником тракториста, а після закінчення школи став колгоспним механізатором. Дівчата допомагали тваринникам – доглядали телят, опановували професією доярки. Вихованка школи Марія Войт після двох років роботи телятницею була нагороджена медаллю “За трудову відзнаку”.

Якимись досягненнями в цій галузі діяльності я не відзначився. У канікулярний час ми не раз з Блищанівки на восьму ранку добиралися до Рахнівки, долаючи велосипедами за пів години 6 км, і після такої розминки майже цілий день сапали кукурудзу. Дівчата Катя Чекалюк, Галя Лазарук, Оксана Підопригора, Галя Паштепа та деякі хлопці, маючи досвід такого роду праці, встигали пройти свій рядок чи два від крайніх хат аж до Рахнівського лісу, а я, та й більшість хлопців, ще пленталися на середині поля. Раптом Василь Боднар став різко прибавляти в швидкості, залишивши мене позаду. Аж тут “подвиг” передовика почав вивчати Іван Васильович. Не чув його розмови з “передовиком”, але Василь з сапою і явно без ентузіазму повернувся нижче нас і почав долати дистанцію вдруге. Не легка то була для нас праця, але не зайва: варто багато знати, але не все робити.

Влітку 1959 року, у жнива, я пішов на роботу до об'єднаного михайлівсько – блищанівського колгоспу вантажником на полуторку, водієм якої був Василь Павлович Федейчук. Пішов, бо це зараховувалося в учнівську виробничу практику, давало можливість заробити і зерна, і трохи грошей. У той час в колгоспі було дві полуторки, і проїхатися на машині, а якщо вдасться поспробувати самому покермувати, то була мрія всіх моїх ровесників. І таки вдалося. Водій бачив, як я жадібно приглядаюся до

його рухів, тому якось запропонував: “Хочеш попробувати?”. З вдячністю прийняв його пропозицію.

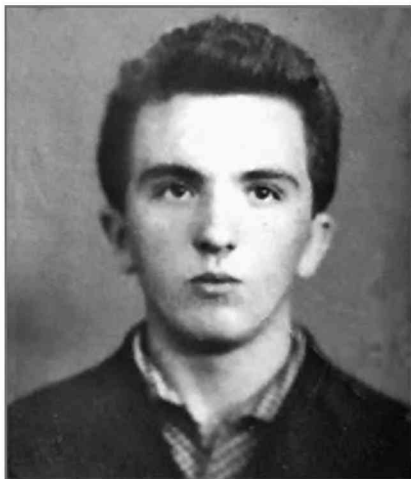
На перших порах під його наглядом після сигналу комбайнера під'їжджав до бункера, з якого машина завантажувалася зерном. Ніяк не вдавалося синхронізувати відпускання педалі муфти щеплення і натиск акселератора, машину шарпало, вона глохла і доводилося заводити її ручкою. Накрутився я тією корбою, так називали заводну ручку, аж мозолі з'явилися. При тому мовчки картав себе за промахи і настирливо оволодівав навичками. За кілька днів цю проблему якось подолав. Переконавшись, що мої навички набули більш – менш стійкого характеру, наставник дозволив мені вже самостійно під'їжджати до комбайна. Завантаживши кузов зерном, я повертався до копиці соломи, де з тіньового боку лежав господар машини. За кілька днів він запропонував мені їхати з блищанівських Пожарів, так називається поле за селом на місці вигорілого лісу, аж на михайлівський тік. Розвантаживши зерно, я і назад проїхав машиною. І так було кілька днів підряд – я за кермом, а “інструктор” поруч. Одного разу біля свого обійстя він звелів зупинитися. “Завантаж машину і під'їжджай до мене, я тим часом нагодую худобу”, – розпорядився. А коли хвилин за тридцять я під'їхав до нього, поступила наступна команда: “Відвези зерно сам, швиденько вдома пообідай і повертайся”. Треба було бачити, з якою гордістю їхав я селом, при зустрічі сигналячи знайомим хлопцям, з якою поважністю виходив з машини, під'їхавши додому. Матушка Марця, єдиний свідок тієї okazії, здивувалася: “Ти сам приїхав?”. “А що тут такого...”, – відповів я.

Власне моя виробнича практика 1959 року вдалася на відмінно – у школі хвалили, зерно і грошей заробив не менше, ніж мама за цілий рік, ще й навчився кермувати автівкою. І коли Галина Михайлівна пізньої осені повела нас на тракторний стан здавати практичну їзду на тракторі, у мене це вдалося чи не найкраще. До речі, посвідчення водія отримав аж через 14 років, здавши іспити в Дунаєвецькій автошколі.

Того ж року став я комсомольцем, що було своєрідним визнанням зрілості. Робилося це так: старша піонервожата, вона ж і секретар шкільної комсомольської організації, дала статут ВЛКСМ, який треба було вивчити “на зубок”, тоді подавав заяву, яку розглядали комсомольські збори за участі директора школи, класного керівника та інших учителів. Збори проходили зі значною долею хвилювання – було б соромно, якби

відмовили в прийомі або перенесли, бо не зумів відповісти на питання. А питання були різні: розповісти біографію, запитували, чому вирішив стати комсомольцем, хто може бути комсомольцем, скільки орденів і за що отримав комсомол, що таке демократичний централізм, були питання, пов'язані з поточною міжнародною та внутрішньою політикою та ін. Відпускало, коли всі одноставно піднімали руки “за”.

Не без хвилювання готувався до засідання бюро райкому комсомолу. Задавали приблизно такі ж питання, цікавилися успішністю і поведінкою, голосували члени бюро підняттям рук. “Вітаємо тебе зі вступом в ряди ВЛКСМ і сподіваємося, що гідно нестиш ім'я комсомольця”, – промовив наостанку секретар райкому комсомолу. І так я став на голову старшим піонерів, добавилося турбот, доручень, відповідальності. З Грицем Стрижаком щодня проводили з учнями початкових класів ранкову фіззарядку. Якщо дозволяли погодні умови, об'єднували класи – він керував фіззарядкою, а я підігрував на гармошці. Наша інновація сподобалася учням, стала предметом уваги учителів і старшокласників, накладаючи на нас ще більшу відповідальність за рівень занять. У школі був членом бюро, в інституті усі п'ять років – групкомсоргом, в армії – секретарем комсомольської організації батареї. Так набував навиків роботи з людьми, уміння організовувати, добиватися поставленої мети, що досить скоро пригодилося.

У день вступу до комсомолу. 1959 р.

Дуже гарними були наші шкільні навчально-дослідні ділянки, на яких під час уроків праці доводилося трудитись і мені. Районний відділ освіти навіть узагальнив досвід Рахнівської СШ з організації роботи на навчально – дослідних ділянках. Цей досвід під керівництвом педагогів творило моє покоління – діти війни, школярі повоєнної доби.

У центрі всіх справ був директор Василь Іванович Кліщ. Його поважали колеги-педагоги, любили учні. Поважали не директорську

посаду, як це здебільшого буває, а саме особистість, якій ця посада дісталася виключно за заслуги – міцні знання, досвід, окроплений власною кров'ю, талант організатора, прекрасного педагога і тонкого психолога.

Його впливу зазнав, мабуть, кожен, хто навчався в Рахнівській СШ. Відіграв він важливу роль і в моєму шкільному житті. Скажу прямо – фах історика обрав головним чином під впливом Василя Івановича як учителя історії. Він знав матеріал бездоганно, умів донести до учнів, щоразу урізноманітнюючи форми і методи подачі. У тому числі й такого, що виходив за межі програми і підручника. Саме він ще до кампанії з підготовки “Історії міст і сіл Української РСР”, яка, на мій погляд, остаточно зняла табу з краєзнавчої проблематики і страх репресій з дослідників, почав використовувати на уроках краєзнавчі матеріали, відродивши в закладі шкільне краєзнавство, у першу чергу такі його функції як освітньо – пізнавальна і перетворювальна, суспільно корисна. Це за нього в школі з'явився краєзнавчий куток з крем'яними знаряддями праці та іншими артефактами, які використовував на уроках.

Наприкінці кожного уроку цікавився, чи є в кого питання. Такі питання виникали не в усіх – дехто поспішав на перерву. А в мене вони були, і я не соромився задавати. Здається, Василю Івановичу було приємно, якщо його пояснення викликало інтерес в учнів, і вони задавали питання. На прості запитання відповідав зразу. Але часто, думаю, для поглибленої відповіді з посиланням на джерело, обіцяв дати відповідь пізніше. Урок за уроком, інформація за інформацією і, бувало, ти забуваєш про поставлене учителю питання. Але не забував його Василь Іванович. Під час перерви підходить хто-небудь з учнів і передає записку від директора, а в ній чітко сформульована і написана його виразним дещо розмашистим почерком відповідь на твоє запитання. Таких

*Василь Іванович Кліш – директор
Рахнівської СШ у 1955-1981 рр.*

записок я мав не одну, не раз із вдячністю перечитував, доповнюючи отримані на уроці знання.

Василь Іванович на вигляд був суворим, умів тримати дистанцію, адже був гарантом дисципліни і порядку в школі. Але водночас дуже справедливою і добропорядною людиною. В якійсь мірі цей його стиль відображало навіть звернення до нас – старшокласників. “Ви чому це не прийшов вчора на заняття гуртка?” – запитував когось із нас. І в цьому “Ви”, що нам дуже подобалося, була його повага до особистості учня, який через якийсь час міг несподівано і досить помітно зреалізуватись у тій чи іншій сфері. А ось “прийшов” – це вже із сфери обов’язку, мовляв, не варто забувати, що ти учень і маєш вести себе відповідно.

Його підтримку особливо відчували діти полеглих фронтовиків. Бо він і сам з когорта воїнів. Василь Іванович ніколи не розповідав про участь у війні з нацизмом. А запитувати людину, яка втратила на фронті і руку, і око, було якось не з руки. Аж 2017 року, працюючи на книгою “Освіта Дунаєвеччини: від перших шкіл – до суспільства знань”, я дізнався про те від його сина.

На фронт В.І. Кліщ пішов зразу після визволення рідного Волочиського району. Попав в артилерійську частину. Вирішальним у його фронтовому житті було 22 червня 1944 року, бій на Львівщині, у районі Бродів. Ось що розповів Віктор Васильович: *“Того дня 21 червня 1944 року біля 24-ої години ночі бійці артбатареї 31-го винищувального протитанкового артилерійського полку 1 Українського фронту, здолавши близько 30-ти кілометрів, тягнучи на горбах свої гармати, попадали без сил там, де зупинилися. Там же й поснули не вечерявши, бо кухня відстала...”*

А близько 3-ої ночі 22-го червня на них посунули німецькі танки. Німці з флангів двома зустрічними ударами відсікали радянські війська, що увійшли в прорив. Це був час літнього сонцестояння і довкруг виднілось, як удень. Почалося страшне побоїще...

Гармати не були вкопані, бо вже не було сил їх вкопати. А невкопана гармата – то вже мішень для танка. Часу на роздуми, а тим більше маскування не було – гармати почали бити прямою наводкою по ворожих машинах, що наближалися. Заряджаючий рядовий Василь Кліщ встиг принести та заштовхнути черговий снаряд у гармату і знову побіг до ящиків. У цей момент поруч з гарматою вибухнув німецький снаряд і пошматував усіх вояків обслуги. Коли тато зі снарядом в руках підбіг, то побачив, що гармата, залита кров’ю побратимів, лежала на боку. Приціл

також був розбитий. Якимось дивом вирівняв її, по стволу навів на танк і вистрілив йому у бік. Від влучання танк задимів. Але одразу розвернувся лобом і посунув у бік гармати, яка вистрілила. Тато знову побіг за снарядом, знову по стволу навів її на ціль і встиг ще раз вистрілити. Та в наступну мить розірвався ворожий снаряд, світ перевернувся кілька раз й потонув у темряві...

Отямився, з лівої роки текла кров, рука не слухалася. Німецький “тигр” приповз майже до гармати і горів, танкісти вискакували через люк і голосно кричали. Намацавши правою рукою гранату, кинув її у німців. Цим ще раз порятував себе. Стиснувши зуби і переборюючи страшенний біль, переповз у глибоку воронку. А в наступну мить вибухнув палаючий “тигр” ...”.

А далі було тривале лікування. І роздуми, як жити далі, що робити. Вирішив не здаватися, а прокладати свою життєву дорогу. З 1946 по 1950 рік навчався на історичному факультеті Львівського університету, який закінчив з відзнакою. Направлення отримав у Дунаєвецький район. З 1950 по 1955 рік очолював Гірчичнянську семирічну школу. 1955-го переведений на посаду директора Рахнівської середньої школи, яку очолював до 1981-го, 26 років. На період управлінської діяльності Василя Івановича припав розквіт школи, збагачення її духовного та інтелектуального потенціалу. За нього зроблено добудову, створені умови для спортивних занять та військової підготовки – тоді, після війни, цьому надавалося особливого значення, у 40-ві навіть у початкових школах були військові керівники. Діяв гуртожиток для учнів з віддалених сіл. Він дбав, щоби діти, які залишилися без батьків, харчувалися якісно і безкоштовно. Бувало запитував: “Прокопчук, чи не голодні ви? Чи нормально готує повараха?”. Сільська жінка – шкільна кухарка готувала нормально. Але продуктів, особливо м’яса, масла, не вистачало, раціон був явно біднуватий, супи й борщі мусила в основному заправляти олією. Та й з дому не було що взяти. А ми росли, були в постійному русі, їсти хотілося. Майже щоразу на велику перерву з Грицем Стрижаком бігли до гуртожитку і хлібом, якого, правда, вистачало, витирали до блиску пательню, гамуючи почуття голоду, щоб якось подолати дообідній відрізок часу. Але цього директору не скажеш, спасибі, що й так знаходив можливість підтримувати нас. Тому у відповідь дякував Василю Івановичу і запевняв: “Усе добре”.

На заключному етапі навчання в школі він ще раз стосовно мене яскраво продемонстрував свою справедливість і порядність. За три роки навчання в Рахнівці я отримав єдину річну четвірку, і вона була по

фізиці. Такою була позиція сорокарічної неодруженої учительки, якій я, мабуть, не додавав уваги. На державному випускному іспиті всі члени комісії, крім неї, виставили мені відмінну оцінку. Позиція екзаменатора обурила директора – голову екзаменаційної комісії. Можливо він і знав про неприязні стосунки між учителькою й учнем. Власне, для мене вже не мало значення, яку оцінку отримаю – четвірка за рік все одно не давала можливості отримати золоту медаль. Але він різко поставив питання: “Чому четвірку? Які претензії до відповіді учня?”. Вона, не чекаючи такої реакції з боку директора, не зразу “сконструювала” якісь претензії. Це ще більше обурило Василя Івановича. Почалася перепалка. Вставив і я своє слово: “Нехай буде четвірка...”. Василь Іванович зупинився на мить і, не реагуючи на мою репліку, мовив: “Задайте учневі додаткові питання”. Вона поставила аж три додаткових питання, нелегких, зрозуміло. Але я впевнено відповів на них. Учителька мовчала. Вердикт голови екзаменаційної комісії був однозначний: “Відмінно”.

Наші контакти з Василем Івановичем Кліщем мали продовження. 1971 року, очоливши Маківську СШ, я зразу ж поїхав до нього з питанням, з чого починати, і отримав вичерпну консультацію. 1980 року мене призначили завідуючим Дунаєвцьким районним відділом освіти, і в цьому новому моєму статусі я ставився до Василя Івановича як до свого вчителя. Пам’ятаю, зайшов він одного разу в кабінет завідуючого РВНО і після вирішення службових справ якось несміливо запитав: “Як мені тепер до тебе звертатися?”. Я не чекав такого питання, тим більше, що на нарадах чи семінарах, зважаючи на обстановку, він звертався до мене на “Ви”. “Василь Іванович, звертайтеся, як і сьогодні, адже я Ваш учень, а Ви мій учитель. І це – назавжди. А при директорах – як вважаєте за потрібне”, – такою була моя відповідь.

Я був чи не наймолодшим в області на цій посаді, прагнув не збитись на якісь дрібниці. Довго вагався, але одного разу, коли ми були тільки удвох, насмілювався запитати Василя Івановича, як видається, так би мовити збоку, мій стиль управління і, взагалі, мої дії на новій посаді. Його відповідь була прямою: “Я не маю підстав висловити якісь зауваження, все ніби правильно. Можу тільки порадити – не натискай сильно. Ти хочеш зразу багато чого змінити. І це – правильно. Але так швидко воно не зробиться – ти став завдання і поетапно рухайся в правильному напрямку. І воно все стане на свої місця”. Я врахував поради Учителя.

З роками все частіше давали відчуті себе фронтові рани. 1981 року він попросився у відставку. Намір звільнитися мотивував станом здоров’я.

Відчувалося, що вагається, ніби хоче порадитись. Адже стільки зроблено. І матеріальна база – цілком задовільна, і кадри підібрані й розставлені вдало, сам користувався високим авторитетом як у селі, так і в районі. І я переконав його забрати заяву, обіцяв підтримку і допомогу. Однак через якихось півроку прийшов знову. Був рішуче налаштований – поклав заяву на стіл і зажадав перевести на посаду учителя історії та суспільствознавства.

Ще десять років невтомної викладацької праці віддав Василь Іванович Рахнівській середній школі. 1991 року вийшов на заслужений відпочинок, хворів. З Іваном Семеновичем Даком, випускником Рахнівської СШ, ми провідали його, поговорили. Був радий увазі з боку своїх вихованців. А 28 листопада 1995 року школа, усе село, колишні учні, що з'їхались звідусіль, а серед них і я, провели свого Учителя на місце останнього спочинку.

Своєрідним у відносинах з учнями був військовий керівник Леонід Іванович Зубов. Старший лейтенант, звільнений з авіації з невідомих нам причин, він будував стосунки за вимогами армійського статуту. І, мабуть, правильно, адже готував нас до служби в армії. Але на фоні більш демократичної комунікації з іншими учителями це учням не дуже подобалося. Врешті, дехто демонстрував своє несприйняття солдатчини – під час команди “рівняйся, струнко!” стояв вальжно. Тоді можна було почути: “Ты, недисциплинированный юноша в конце шеренги, стань как положено”.

І ось одного разу, під час якогось уроку, а це вже була остання наша шкільна весна, ввійшов він до класу і, не звертаючись навіть до учительки, подав команду: “Выходи строиться!”. Клас загудів, мовляв, що за неподобство, не вибачитися перед колегою і подавати команду таким тоном ніби школа горить. Але діватись було нікуди. Ми вийшли на шкільне подвір'я і побачили, що там вже вишикувалися всі класи, стояли учителі з директором. Швидко зайняли своє давно визначене місце. У душу закралася тривога. І знову команди “рівняйся, струнко”, виконані школою бездоганно, і той же Леонід Іванович повідомляє: “Сьогодні, 12 квітня 1961 року, у космос полетіла перша в світі людина. І це – громадянин Союзу Радянських Соціалістичних Республік майор Юрій Олексійович Гагарін! Він благополучно приземлився”. Школа зірвалася криком “ура”, радощам не було меж – соціалізм і тут переміг капіталізм. Хотілося на радощах обійняти й Леоніда Івановича. З того часу він став для нас ближчим і більш поважаним.

*У кабінеті військової підготовки Василь Боднар, Віктор Прокопчук,
Григорій Стрижак. 1960 р.*

Важливу роль у шкільному житті відігравав учитель співів Василь Іванович Ірчишен. На ньому трималася вся шкільна художня самодіяльність, концерти для рахнівчан у дні державних свят та випускників різних років, які щороку, у зимовий період, традиційно збиралися в школі. А, головне – підготовка до щорічного конкурсу – огляду. Знаючи мене ще з Блищанівської семирічної школи, він рекрутував мене до учнівського хору, а в 10 класі доручив дуетом з дев'ятикласницею Нілою Івановою виконати югославську пісню, яка починалася словами “Где б я не был далеко...”. Ця пісня посилювала актуальність репертуару, бо стосунки з Югославією були важливі не тільки для Радянського Союзу, а й країн соціалістичного табору. Але мені – не дуже, у ній бракувало рідних ліричних чи патріотичних мотивів, але у два голоси ми якось її виспівали на огляді.

На цей час суттєво зросла моя майстерність як гармоніста. Тоді часто відбувалися учнівські тематичні вечори, які обов'язково закінчувалися танцями під мою гармошку. Під час учнівських концертів В.І. Ірчишен доручав акомпанувати танцювальному колективу. Протягом усіх трьох років навчання в школі в день зустрічі випускників зі старшокласниками та учителями після виступів директора, кількох учителів, колишніх

випускників та учня випускного класу я за дорученням директора Василя Івановича Кліща (а звучало це так: “Ти пограй на сьогоднішній зустрічі, постарайся, аби вечір запам’ятався гостям...”) забезпечував музичне оформлення свята – акомпанував, виконував танцювальні мелодії. Та й в Блищанівці не обходилося без моєї гармошки. У дні великих свят парубки навіть присилали в Рахнівку підводу, аби швидше доставити гармоніста до клубу. Таких випадків було кілька, але запам’ятався приїзд кіньми Івана Лахмая. На перерву зайшов у клас і повідомив, що приїхав забрати і мене, і гармошку. І чекав поки не закінчились уроки. Того разу ми, школярі із Блищанівки, забравши з гуртожитку свої пожитки, менш ніж за пів години здолали 6 км додому. Нашвидкоруч поївши і переодягнувшись, я з гармошкою поспішив до клубу, де чекав мене барабанщик сільського духового оркестру Микола Гнатюк, хлопці і дівчата, а також дорослі. Починалося з “розминки” – вальса, а далі-полька, “Яблучко”, краков’як, карапет, “Ойра” та фокстрот і танго, які входили в моду. Зал закрутило – завертіло, музиканти і танцюристи ставали мокрими, і в той же час танцюючі вимагали: “Давай польку!”. Дві обставини потиснули мою пристрасть до гармошки. Колгосп купив баян і направив на шестимісячні курси баяністів Василя Максимовича Лисака, і згодом, коли він у клубі виконав кілька мелодій на баяні і полилася соковита акордна музика, я зрозумів, що ера гармошки закінчується. А потім п’ять років навчання в інституті, де вечори обслуговували Олексій Бец та інші баяністи – студенти музпедфакультету, остаточно знівелювали мою техніку вправного гармоніста і посилили бажання оволодіти баяном.

Мабуть, кожному є чим згадати шкільні роки – пору розквіту й оптимізму. Але безупинний час зриває листочок за листочком з колись пишного дерева надій і сподівань. Вже відійшли у пам’ять колись молоді наші Учителі. В останню дорогу провів свого класного керівника Миколу Пилиповича Тихого, учителя хімії Івана Васильовича Алексєєва. 16 червня 1996 року, зібравшись у школі з нагоди 35-річчя її закінчення, мали щастя запросити трьох останніх наших наставниць Віру Миколаївну Шевчук, Надію Іванівну Кірюхіну та Любов Опанасівну Клименко, накрили їх плечі красивими і модними тоді шаліновими хустками, подарували квіти, нашу повагу і любов. Тоді ж побували на цвинтарі, схилили голови біля могил учителів, порозмовляли з ними.

А на “уроці”, який по черзі вели наші колишні учителі, коротко відзвітували за 35 прожитих років. Приємно було бачити в парі колишніх наших однокласників і друзів Олю Трончук і Анатолія Шеверного, вони

таки побрались, створили сім'ю, і Оля, як справжня декабристка, пройшла всіма дорогами чоловіка-офіцера. Було про що повідати кожному. Раділи, що прийшла доба незалежності, сумували, що багато однокласників загубились у життєвих перипетіях. На жаль, багатьох із тих, хто тоді прийшов до Альма-Матер, сьогодні вже не має. Десь зник Василь Боднар, мій блищанівський друг дитинства, доріс до рівня директора престижного в радянські часи хмельницького автопідприємства трансперевезень і не витримав випробування достатком і розкошами... Михайло Морган любив ліс, гриби, у грозовий день біля Гути Блищанівської сховався від дощу під деревом, був смертельно вражений блискавкою і впав поруч з кошичком грибів... У березні 2019 року, дізнавшись, що мої шкільні друзі Коля Нігерчук і Толя Шеверногий лежать в одній палаті неврологічного відділення Дунаєвецької райлікарні, провідав їх. В обох – інсульт, Коля впізнав мене, але не міг говорити, а Толя й очей не відкрив. “Він чує, розуміє,- повідомила Оля,- але не може очей відкрити”. Через кілька днів він покинув цей гарний і милий світ. Про це дізнався від сина Кості, коли під час виборів президента України побував у Кривчицькому інтернаті. “Яка у нас коротка путь від літечка до листопаду...”.

Рахнівська школа дала нам знання, зрілість, можливість піднятися на власні крила для польоту у доросле життя. А воно у кожного своє, з відбитком епохи, в якій жили, але й окремішне, як і ми кожен. Для мене важливо було здобути вищу освіту і професію вчителя. Мама пропонувала йти на роботу і вчитись заочно. Розуміючи, як важко їй одній здобувати хліб щоденний і вчити мене, вирішив почати трудове життя. Того 1961-1962 навчального року змінив три місця роботи. У радянські часи таких називали “лігунами” і ставились з недовір'ям. Формально і я попадав у цю категорію. Але це тільки формально. Почав із завідуючого Слобідкоракнівською сільською бібліотекою, з початком навчального року – старший піонервожатий Тернавської восьмирічної, а з 6 березня 1962 року – учитель російської мови та літератури Кривчицької восьмирічної шкіл. Все – по порядку і по висхідній.

У древньому Кам'янці

З початком роботи приймальної комісії Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту здав документи, обравши російський відділ історико-філологічного факультету. У разі вступу міг отримати дві спеціальності – учителя історії та російської мови і літератури. А ще думав, хтось зверне увагу на те, що вже працював учителем, та ще й цього предмету. Однак тоді такий аргумент до уваги не брався – перевагу мали абітурієнти з дворічним стажем роботи і демобілізовані воїни. У червні, з початком відпустки, засів за книги, а коли при інституті відкрилися місячні підготовчі курси, поїхав у Кам'янець-Подільський. Зранку – настановчі лекції, після обіду з Євгеною Нарцизівною Пужанівською, колегою з Кривчицької восьмирічки, йшли в парк і допізна студіювали предмети, винесені на екзамени. Курси, звичайно, щось дали і в інформаційному плані, але головне – узвичаїли з інститутською обстановкою, зняли страх перед викладачами, які могли проводити вступні іспити. Лякало одне – стажників і демобілізованих було стільки, що для іншої, безстажної спільноти, а вона була вельми масовою, місць залишалося обмаль. Перший іспит – письмовий твір, як не старався, все ж написав на трійку. Збайдужів, можна сказати – підняв руки вгору. Але вирішив здійснити ще одну спробу – піти на усний екзамен з російської літератури. Питання виявилися не важкі, склав план відповіді. На вигляд сувора Ганна Луківна Лебедик слухала мою відповідь з інтересом, задавала додаткові питання. “Не плохо, хорошо, отлично!”, – у такий спосіб висловлювала ставлення. А коли знайшла мою екзаменаційну картку з оцінкою за перший екзамен, відразу спохмурніла. “А це що у вас?”, – запитала здивовано. Що я міг пояснювати, низив плечима, мовляв, всяк буває. Вона завагалася, але, як високопорядна людина, поступила хоч і не традиційно, зате справедливо – поставила “відмінно”. Це і вирішило мою долю: по-перше, окрилило, повернуло рівновагу, по-друге, дало в сумі з попереднім іспитом 8 балів, рівно стільки, скільки отримала Людмила Міллер з Хмельницького, яка мала їх найбільше. Від ранку до смерканку сидів у садку за книгами. Жінки – сусідки, що йшли на роботу в поле, бачили мене вже за книгою і співчутливо бажали доброго ранку, а ввечері, повертаючись, заставляли мене там же і бажали доброго вечора. Вони цікавилися, коли в мене черговий екзамен, як склав, власне вся наша вулиця підтримувала моє настирливе просування до вищої школи. Я набрав 22 бали – третя позиція

серед претендентів, дуже сподівався, що доля буде на моїм боці. Однак тим, хто вступав того року, прийшли виклики, а я все чекав і сподівався.

28 серпня в Блищанівку прийшло храмове свято – Матка Божа. Ми прийняли гостей з Михайлівки, були несподівано вражені приїздом колишніх тернавських господарів Василя і Мотрі Городецьких, пішли з ними в центр села, біля клубу, де грали сільські музики. Всі веселилися, танцювали. А мені було не до танців – невідомість важким каменем стиснула серце – і на роботу не пішов, і з інституту звістки не має.

За цими роздумами застала мене листоноша: “Танцюй, тобі прийшов виклик”. Подякував, підбіг до мами, а та – у сльози. Радощам не було меж, адже я виконав свій обов’язок перед батьком і дідушем – учителями та дотримав слова, даного самому собі, зробив вирішальний крок до професії учителя. Прощаючись, тьотя Мотря і дядя Вася зажадали: “Напиши, як влаштуєшся. І не забувай”.

Збори були не довгими. Купили дешевенький спортивний костюм, зібрали харчів на тиждень, і 30 серпня поїхав у давнюочікувану невідомість. Того року на історико-філологічний факультет набрали чотири групи – дві українських і дві російських, дець біля 100 студентів. Здебільшого разом проходили лекційні курси з історії, окремо – з мови і літератури. Мене зарахували у другу групу, куратором якої всі 5 років була викладачка іноземних мов Еня Йосипівна Розенштейн, старостою деканат призначив демобілізованого старшого сержанта Івана Самійловича Ярового, а мене на перших же комсомольських зборах обрали комсоргом групи. Обов’язки не вельми обтяжливі, але вони давали можливість набувати, як сьогодні кажуть, менеджерського досвіду, уміння спілкуватися з людьми, аналізувати, приймати рішення, організовувати їх виконання, власне – опановувати управлінські функції.

Але головним було навчання. Двома спеціальностями навіть за п’ять років оволодіти було не просто – курс за курсом, лекції, семінари, конспектування. Тоді смартфонів, планшетів з Вікіпедією та різною науковою інформацією не було, все треба було здобувати з підручників, наукової та навчально-методичної літератури, періодики, праць класиків марксизму – лєнінізму, документів компартії та уряду. А ще читати твори класичної російської та української літератури, яку вивчали й студенти російського відділення. Знання здобували різносторонні, цікаві і корисні. Але це вимагало крайнього напруження сил. У ті роки на бібліотечному абонементі, а тим більше в читальних залах було людно, на деякі видання встановлювалася черга. Майже щодня після трьох пар годину – півтора

тратили на обід (це був водночас і наш відпочинок) і знову в читальний зал, навчальні кабінети зі спеціальною літературою, де працювали до 21 години.

По завершенні третього семестру наша група за якістю знань була визнана кращою на факультеті, і ми отримали нагороду – тижневу екскурсійну поїздку за рахунок інституту до Ленінграда. Це було моє перше відвідування цього красивого історичного міста, яке полюбив і згодом не раз там бував.

Зі студентського життя запам'яталося немало подій, у тому числі й з навчальної праці. Курс історії СРСР читав ректор. Ми знали, що в роки Другої світової війни полковник **Іван Степанович Зеленюк** був начальником політвідділу 141-ої стрілецької дивізії 60-ої армії генерала – подолянина І.Д. Черняховського, відзначений чотирма орденами, перший – орден Червоної Зірки – отримав ще 28 грудня 1941 року. Знали, що після війни він був першим секретарем Чернівецького обкому партії, 1946 року з відзнакою закінчив Чернівецький державний університет, а 1952 року захистив кандидатську дисертацію про боротьбу трудящих Буковини проти румунських загарбників у 1918-1940 рр.

На сторінках наукових записок інституту, збірників матеріалів Подільських науково-краєзнавчих конференцій все частіше з'являлися його наукові статті про революційні події 1917 року в краї. Цей науковий інтерес був викликаний глибоким подільським корінням дослідника уродженця с. Джурин, що на Могилів-Подільщині. Директором Кам'янець-Подільського державного учительського інституту він став 1947 року, а наступного 1948-го зумів повернути вищу статус педагогічного інституту. Під його керівництвом міцніла матеріальна база, з'явилися нові факультети: фізичної культури, педагогіки і методики початкового навчання.

Ми спочатку навчались у Старому місті, у приміщенні колишньої чоловічої гімназії, яку свого часу відвідав Тарас Шевченко, тоді співробітник Тимчасової комісії для збору давніх актів. До речі, цей факт зафіксувала меморіальна дошка, 1992 року встановлена при вході до корпусу: *“У цьому будинку 1846 року перебував великий український поет, художник, революційний демократ Т.Г. Шевченко”*. А 1963 року, після відбудови зруйнованого німцями головного корпусу і добудови четвертого поверху, перейшли на Московську. Іван Степанович добився відновлення 1964 року історичного відділу на історико-філологічному

факультеті, відділу, який через чотири роки розгорнувся в самостійний історичний факультет. Але це вже було після нас.

Ми не просто поважали, а любили ректора за його турботу про виш, про студентів. Його звернення “старик”, яким він інколи називав хлопців, сприймалося як особливий знак уваги з боку ректора. Тому всі наші чотири групи чекали, коли нарешті курс історії СРСР почне читати ректор. Він завжди вичитував свій курс компактно, по одній – дві пари щоденно протягом місяця, вивільняючи таким чином час для управлінської діяльності. Але мені випало побувати в нього лише на двох парах. Наша інститутська лікарка, а я стояв на диспансерному обліку, оскільки перехворів ревматизмом, викликала мене в медичний пункт і веліла їхати в санаторій у м. Слов'янськ. Я пояснював їй ситуацію – лекції читає ректор, а вона стояла на своєму: *“Тобі що дорожче лекції чи здоров'я? Лекцій за п'ять років ще буде чимало...”*. Набравши рекомендації Іваном Степановичем літератури, поїхав у санаторій. Щодня надавав вивченню курсу максимум часу.

У день іспиту однокурсники, побоюючись заходити до аудиторії в числі перших, буквально заштовхнули мене за двері. Питання білета, як і додаткові, не викликали в мене утруднень, відповів на них російською цілком нормально. Аж тут ректор нагнувся до журналу: “А что это ты, старик, у меня на лекциях не был?”. Я коротко пояснив ситуацію. “М-да?”, – задумався Іван Степанович. І тут я механічно, як колись у Рахнівці на випускному іспиті з фізики, запропонував: “А вы поспрашивайте меня...”. Він підняв

І яку оцінку поставив ректор? – поцікавилися Б. Лавренюк, Г. Камзіна і В. Манзюк

окуляри на лоба, подивився, мовляв, який герой, усміхнувся і посипав сміливця питаннями з курсу, які не входили до білета. Відповіді були чіткими і правильними, не дарма місяць готувався. І він поставив “відмінно”.

На жаль, 5 грудня 1966 року цієї прекрасної людини не стало, помер передчасно. І я провів свого ректора в останню дорогу, а коли перейшов працювати в штат університету, не раз бував біля його могили на Руськофільваровецькому цвинтарі.

Після смерті І.С. Зеленьюка обов'язки ректора виконував **Іван Вікторович Івах**. Не доводилося слухати його лекції (Іван Вікторович був математиком), контактувати, але ми цікавилися новим ректором, знали, що він родом з Городоччини, а брат – викладач Балинського училища механізації сільського господарства на моїй рідній Дунаєвеччині. Пізніше, разом із О.М. Завальнюком та А.П. Гаврищуком працюючи над книгою “Кам'янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни”, дізнався яким нелегким був його фронтовий шлях. Війна застала артилериста Івана Іваха в армії, вів оборонні бої в Білорусії, Прибалтиці, під Псковом, був поранений, попав у полон. З концтабору втік і через два тижні біля ст. Яма перейшов лінію фронту, долучився до своїх. Старшина І.В. Івах визволяв Румунію, Австрію, Чехословаччину, був нагороджений орденами Червоної Зірки, Слави III і II ступенів, Вітчизняної війни II ст., низкою медалей, на фронті прийнятий в члени ВКП(б). За десять років ректорування зробив чимало для розвитку інституту.

Іван Степанович розумів, що якість підготовки учительських кадрів залежить від складу викладацького корпусу. 1947 року, приступивши до обов'язків директора учительського інституту, застав 30 науково – педагогічних працівників, об'єднаних у 8 кафедр, і тільки двоє – 6,4 відсотка – мали наукові ступені. 1962 –го, у рік нашого вступу до вишу, викладачів вже було в три рази більше – 109, кафедр –13, зі ступенями – 22, або 20,2 відсотка. З відкриттям двох нових факультетів та історичного відділення на історико – філологічному кількість кафедр і викладачів закономірно зросла, і 1967 року інститут вже мав 149 науково-педагогічних працівників, серед них двох докторів і 36 кандидатів наук – кожен четвертий.

У час мого навчання не менше двох третин колективу складали колишні фронтовики, на плечі яких лягло відновлення вишу, його розбудова, покращення якості підготовки вчительських кадрів.

У радянські часи провідними були ідеологічні загальноінститутські кафедри – марксизму – лєнінізму, філософії та політекономії, наукового комунізму. Більшість їх працівників були фронтовиками – солдатами та офіцерами.

Кафедру марксизму – лєнінізму очолював офіцер – фронтовик **М.Д. Березовчук**. Багатьом фронтовикам доводилося здобувати вищу освіту в перші повоєнні роки. Микола Данилович вступив до Київського педагогічного інституту, був сталінським стипендіатом, закінчив аспірантуру, захистив дисертацію, став кандидатом історичних наук, доцентом. Викладав на першому курсі, а наступного 1963 року був висунутий на посаду ректора Уманського педагогічного інституту. На кафедрі працював колишній командир танка, представник першого повоєнного випуску Кам'янець-Подільського педінституту **Володимир Георгійович Кулаєв**. Кабінетом марксизму-лєнінізму завідував уродженець села Варварівка Дунаєвецького району артилерист капітан **Володимир Панкратович Анцут**, 1964 року його замінив на цій посаді фронтовий медик майор **Олександр Семенович Маруняк**, вів у нас семінарські заняття.

Кафедру філософії очолював і читав у нас відповідний предмет Костянтин Степанович Константинов. У 17 років призваний на фронт, був командиром стрілецького відділення, тричі поранений, втратив ногу. 1966 року захистив дисертацію “Етичні погляди Максима Горького”, здобув науковий ступінь кандидата філософських наук. Ми з повагою ставилися до фронтовика, людини вимогливої, але й розважливої, доброзичливої. З дружиною Ганною Луківною Лебедик вони помітно вирізнялися серед колег своєю інтелігентністю.

Морський піхотинець, учасник розгрому Квантунської армії **Онисим Михайлович Жук** вів курс політичної економіки, практичні заняття – колишня фронтова медсестра **Марія Марківна Землинська**.

Таким був і склад філологічних кафедр. Кафедрою російської та зарубіжної літератури завідував **Віктор Іванович Тищенко**. Вперше побачив його під час підготовчих курсів. Мій шкільний товариш рахнівчанин Іван Дак, вже студент третього курсу російського відділення того ж факультету, запросив мене в інститутський оздоровчий табір у с. Голосків, де в обов'язковому порядку щороку відпочивали студенти першого – другого курсів. Познайомив зі своїм однокурсником Анатолієм Гаврищуком. Того дня подивитись, як оздоровлюються філологи й історики, приїхав декан В.І. Тищенко. Підійшов до палатки моїх нових друзів, оглянув, почав розпитувати, як відпочивається. І тут звернув увагу на мене. “Щось я

такого студента не пам'ятаю...". Я мовчав, бо не знав, що й сказати. "Віктор Іванович, – відгукнувся Анатолій Гавришук, – то наш майбутній студент, цього року вступає, підтримайте його". "Класний хлопець, – додав Іван Дак, – вже рік учителював, викладав російську мову і літературу". Думаю, що ця зустріч не мала жодного впливу на зарахування мене до інституту, але така палка підтримка старшокурсників мені запам'яталася й посилила наші дружні стосунки, які не припиняються дотепер.

У третьому семестрі Віктор Іванович читав у нас курс давньоруської літератури. Високий, суворий на вигляд, накульгуючи, ходив по аудиторії й розповідав історію створення та зміст найвідоміших пам'яток літератури минулих віків. З його сином Дімою ми сиділи за першим столом. Як тільки він наближався до столу, голова мимоволі нагиалася – таким суворим і неприступним здавався він. Аж раптом зупинився біля нас, і постукуючи пальцем по столу та звертаючись до Діми, продекламував: *"Ти учись, учись, мій сину, і читай багато, А то дурнем залишишся, а я твоїм татом..."*. Наші голови піднялися, розвернулися, як локатор на сигнал. Ми іншими очима подивилися на свого декана. І впродовж п'яти років навчання не раз переконувалися, що Віктор Іванович не тільки вимоглива, а й добропорядна, дотепна і цікава людина. Учасник Ніжинської на Чернігівщині підпільної організації, що мала зв'язок з партизанським загonom "За Батьківщину", він розповсюджував листівки із зведеннями Радінформбюро, допомагав переправляти поповнення до партизанського загону, збирав дані про дислокацію ворожих підрозділів. Про нього, кавалера медалі "За бойові заслуги", ми дізналися пізніше із книг Є. Шатрова "Подвиг у пітьмі" та І. Бовкуна "Подвиг під псевдонімом". А для нас, студентів 60-х років, він був зразком педагога і науковця – дослідника усної народної творчості, автором збірок фольклору про Устима Кармалюка (1961), Олексу Довбуша (1965), Лук'яна Кобилицю (1968). Його кандидатська дисертація "Образ Івана Грозного в російській народній творчості" (1951), як і докторська "Українська літературна Кармалюкіана" (1976), були пов'язані з цією ж проблематикою.

У зимову сесію на другому курсі ми здавали два екзамени – з давньоруської літератури і російської мови. Як завжди, готуватися поїхав додому, де і тепло, і тихо – затишно, мама сніданок, обід і вечерю приготує, чаєм та молочком напоїть. Приїхав, а вдома нікого не має – мама повезла сестру Олену на операцію в Київ. На підготовку мав всього два дні. Вставав рано, але поки нагодуєш свиню, курей, корову, запалиш у грубці, приготуєш сніданок – вже й одинадцята година, у час дня – та ж сама процедура,

сів за книги, конспекти – вже й вечір. Встиг пройти половину питань. Екзамен вів декан факультету В.І. Тищенко, відомий дослідник діяльності Устима Кармалюка, збирач усної народної творчості про нього, кандидат філологічних наук, доцент. Перше питання знав і відповів бездоганно, а з другим стався конфуз. Коли перейшов екватор відповіді і глянув, як мою інформацію сприймає екзаменатор, зрозумів, що є проблема – очі Віктора Івановича світилися якось дивно – так бувало лише тоді, коли він збирався висловити черговий жарт. “А вы уверены, что рассказываете о “Задонщине”?”, – запитав мене, усміхаючись. Я зрозумів, що хоча і непогано відповідав, але не про те, чого вимагало питання білета. “Не уверен, Виктор Иванович...”. І на зустрічне питання, що сталося, у двох словах повідав наші сімейні обставини. Він поставив у залікову “добре”. Таку ж оцінку з російської мови отримав і в Семена Єфремовича Вайнтруба. То були пам’ятні четвірки – дві за увесь п’ятирічний курс навчання. Хоча могло бути принаймні ще дві.

Кафедру російської мови очолював **Михайло Якимович Брицин**, учасник війни з 1941 по 1945 роки, після закінчення Харківського педінституту направлений у Кам’янець-Подільський педінститут. Ми застали його вже кандидатом філологічних наук – 1955 року в Київському держуніверситеті захистив дисертацію на тему “Російські говірки Віньковецького району Хмельницької області”. Його дружина Ольга Іванівна Брицина, теж кандидат філологічних наук, читала українську мову.

Участь у підпільно – партизанській боротьбі на Чермеровеччині починав свій бойовий шлях **Полікарп Іванович Свідер**. 1944 року мобілізований на фронт, став кулеметником, був важко поранений, втратив ліву руку. Після війни закінчив філологічний факультет Київського держуніверситету, захистив кандидатську і докторську дисертації. Професор П.І. Свідер читав у нас українську літературу, був майстром слова, неперевершеним критиком. Й досі не забувається його аналіз новели Олеса Гончара “Модри камінь”, як зразок розгляду художнього твору. Наші стосунки мали продовження й інший вимір, коли на пропозицію ректора Олександра Михайловича Завальнюка я, професор кафедри історії народів Східної Європи та археології, доктор історичних наук, очолив університетську наукову бібліотеку. І коли разом з іншими колегами в статусі відповідального редактора готував біобібліографічний нарис “Професор П.І. Свідер – педагог, літературознавець, громадянин” з нагоди його 85-річчя, і коли з А.П. Гаврищуком писали нарис про його

фронтовий шлях до книги “Кам’янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни”. Він нерідко заходив у кабінет директора бібліотеки, звертався до мене на “ти”, і я з вдячністю підтримував наші стосунки в діапазоні “Учитель-учень”.

Сучасну російську мову, історію російської літературної мови, стилістику російської мови викладав **Семен Єфремович Вайнтруб**. У роки війни лейтенант С.Є. Вайнтруб готував офіцерські кадри для фронту – був командиром взводу курсантів і читав воєнну історію в 2-му Туркестанському кулеметному училищі. Володів гумором, знав чимало віршів, нерідко, і цілком доречно, цитував їх у своїх лекціях. Поговорювали, що блискуче грав у шашки, у довоєнні роки був навіть чемпіоном України з шашок серед школярів. Ми радо вітали свого викладача із захистом дисертації “Літературознавча та мовознавча термінологія у творах О.С. Пушкіна”.

Першою в інституті ще 10 грудня 1947 року захистила кандидатську дисертацію “Соціальний роман В. Годвіна “Калєб Вілліамс” **Євгенія Мойсеївна Гінзбург**, наш улюблений викладач зарубіжної літератури, знавець кількох іноземних мов, людина високої ерудиції, блискучий ритор. У роки війни працювала вона у військовому госпіталі. В інституті вела гурток молодих поетів, допомагаючи стати на ноги багатьом початківцям, зокрема – Наталії Кашук. Член Національної спілки письменників України Афанасій Коляновський, учасник того гуртка, розповідав мені, що свого часу, коли розгорталася кампанія боротьби з так званими космополітами і на зборах почали шити космополітизм і йому, студенту – фронтовику, кавалеру ордена Слави III ст., медалей “За відвагу”, “За бойові заслуги”, від репресій врятувала саме Євгенія Мойсеївна. А могло закінчитися щонайменше виключенням з вишу, а то й терміном.

Педагогіку читав **Іван Юхимович Гнатенко**, колишній фронтовий офіцер, відзначений бойовими орденами і медалями, кандидат педагогічних наук, доцент, а курс психології – кандидат психологічних наук, доцент **Єлінецький Євген Феоктистович**, офіцер, який у роки війни готував кадри для фронту.

Цикл історичних дисциплін читали здебільшого викладачі, які в 1941-1945 рр. здобували перемогу. Історію стародавнього світу – виходець із Закарпаття **Микола Федорович Александра**, який на заключному етапі Другої світової воював у складі Чехословацького корпусу Людвіка Свободи. Командир відділення 5-го артполку старший сержант М.Ф. Александра брав участь у боях за Польщу, Чехословаччину. Після

війни здобув історичну освіту в Київському педінституті, у 1954-1957 рр. навчався в аспірантурі, кандидатську дисертацію захистив 1963 року. Голос у нього був слабенький, з якимось наспівом і добре помітним закарпатським акцентом, але з перших слів він буквально заворожував аудиторію знанням фактичного матеріалу, різних деталей, логікою та емоційністю викладу.

1947 року у виш прийшов демобілізований старший лейтенант **Павло Андрійович Цикра**, очолив історичний факультет, викладав історію середніх віків. У час нашого навчання був заступником декана, людиною слова, скрупульозним, відповідальним, турботливим. Для студентів кількох поколінь – яскравим, можна сказати легендарним представником комсомольців 20-х років – неспокійним, небайдужим, активним. Родом він із Смотрича, тоді районного центра, у комсомол вступив 1925 року, був членом бюро райкому комсомолу і за його направленням 1931 року в Кам'янець-Подільському інституті соціального виховання здобував фах учителя суспільствознавства. Учителював у Козятині, директорував на Славутчині. Вищу освіту здобував в Одеському педінституті, а 1939 року, з відкриттям Кам'янець-Подільського учительського інституту, став його викладачем, у червні 1941 року проводив екзамен. Евакуювався з сім'єю на Донбас, у серпні-вересні очолював семирічну школу, звідти призваний у діючу армію. Брав участь у Курській битві, визволенні Донбасу та всієї України, Польщі, у битві за Берлін. Нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни, медалями. Він був у полі зору комсомольських осередків, на запрошення міськкому, райкомів і навіть обкому комсомолу брав участь у різних форумах, виступав, ділився думками. Мені доводилося чути Павла Андрійовича не тільки як лектора, а й комсомольського трибуна – він умів запалити й повести за собою.

У вересні 1964 року з Чернівців у Кам'янець-Подільський переїхало подружжя Чернущенків. Олександр Андрійович, підполковник – фронтовик, кавалер орденів Червоної Зірки, Бойового Червоного Прапора, Вітчизняної війни, чотирьох бойових медалей, спочатку викладав новітню історію, а з 1966 року – науковий комунізм. Його дружина Марія Іванівна читала курс російської літератури XIX ст.

Кафедру загальної історії з 1962 року очолював **Леонід Антонович Коваленко**. З його приходом пов'язаний переворот у науковій діяльності факультету, та й інституту. Якщо 1961 року науково – педагогічні працівники інституту опублікували 13 наукових праць – три підручники, один навчально-методичний посібник і 9 статей, то 1966 року їх кількість

зросла втриє, до 38, серед них одна монографія та п'ять підручників і навчальних посібників. Принцип науковості став провідним і в підготовці студентів. Якщо ми, історики і філологи, знали тільки класичну схему – лекції, семінари, практику, то наші наступники – студенти історичного відділення почали вести науково-дослідницьку роботу, готували статті, курсові і дипломні роботи. З'явилося студентське наукове товариство, яке очолив Лев Баженов, його члени були учасниками конференцій, кращі – Лев Баженов, Валерій Степанков – співавторами нарисів про Оринин, Стару Ушицю, Городок до хмельницького тому “Історії міст і сіл Української РСР”. Для багатьох вихованців факультету ці заняття переросли у поглиблений науковий пошук, який завершився написанням дисертаційних досліджень. Згодом докторами історичних наук стали Лев Васильович Баженов, Олександр Петрович Григоренко, Валерій Степанович Степанков, а Валерій Андрійович Смолій – академіком Національної академії наук України, директором Інституту історії України. З благодатної криниці знань і досвіду професора Л.А. Коваленка черпнуло чимало інших вихованців інституту, нині відомих учених.

А знання і досвід у нього були справді ґрунтовні. Здобував він їх 1930-1931 рр. на робітфаци, у 1931-1936 рр. – на історичному факультеті Київського університету, 1939 року – в аспірантурі. Підготовку дисертації перервала війна, і вже в червні 1941 року він командував взводом. У березні 1944 року лейтенант Л.А. Коваленко отримав важке поранення, після тривалого лікування – II групу інвалідності і був комісований. 1945 року захистив кандидатську дисертацію “Французька буржуазна революція кінця XVIII ст. і Україна” і був запрошений в Інститут історії Академії наук УРСР на посаду старшого наукового співробітника, викладав також нову історію в Київському педінституті. Із завершенням війни партійна влада почала атаку на гуманітаріїв. Ідеологічні рамки, за які не дозволено виходити, окреслила доповідь Жданова про журнали “Звезда” і “Ленинград”. У моїй домашній бібліотеці зберігається брошура “До кінця розгромити і викорінити рештки буржуазно-націоналістичної ідеології”, видана Українським видавництвом політичної літератури. Це типовий зразок ідеологічного диктату, грубого агресивного неприйняття інших теорій, концепцій, позицій, думок, оголошених не просто помилковим, а шкідливими й ворожими. Її автор – відомий поет, уродженець Кам'янця-Подільського Микола Бажан – знову поглулумився над Михайлом Грушевським і його понівеченою владою школою. Про становище української науки і письменства 40-х років свідчить заклик

М. Бажана посилити пильність до будь-яких ворожих проявів і впливів, під які попала і літературознавча розвідка Л.А. Коваленка про Івана Котляревського. Прочитую цей “шедевр” замовленого автора: *“Друковані в наших журналах деякі повісті О. Кундзіча, цикл віршів “З далеких доріг. Т. Масенка, оповідання В. Чередниченка “Я – щаслива Валентина”, дворянські спогади Г. Лазаревського, літературознавча розвідка Л. Коваленка про Котляревського* (виділення – моє) *є творами, які мають у собі шкідливе зерно буржуазно-націоналістичних поглядів”* (с.18). І цього сигналу виявилось достатньо, аби розпочати цькування молодого науковця. Леонід Коваленко змушений був покинути академічну наукову установу, очолив кафедру загальної історії Житомирського педінституту, а після закриття там історичного факультету переїхав до Ужгорода, де з 1956 року працював доцентом кафедри загальної історії державного університету. У названих вишах проявляв високу наукову активність і в Кам'янець-Подільський був запрошений як знаний педагог і науковець. Саме в нашому інституті з повною силою і різносторонньо зреалізував свій талант, 1965 року захистив докторську дисертацію “Демократичні течії в історіографії України XIX ст.”, створив свою наукову школу, започаткував наукові традиції, які діють і в наш час. У моїй домашній бібліотеці, як цінна реліквія, й досі зберігається його “Конспект лекцій з української історіографії XIX ст.”, надрукований на правах рукопису у Кам'янець-Подільській міській типографії, з автографом Леоніда Антоновича: *“Прокопчуку В.С. на спогад про навчання в Кам'янець-Подільському педінституті від автора.26.02.67 р.”*

Авторитет історичного факультету примножив викладач Чернівецького державного університету відомий археолог і музейник кандидат історичних наук **Іон Ізраїльович Винокур**, який з дружиною Надією Григорівною, кандидатом біологічних наук, 1963 року влилися в колектив педінституту. Він започаткував викладання на факультеті археології, щорічні археологічні експедиції, в яких брали участь студенти – історики, активізував на Хмельниччині археологічні дослідження, став автором археологічної частини нарисів “Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”. У наших групах читав якийсь короткий курс, що дало можливість відчутти рівень знань і можливостей нового викладача. Однак археології ми не вивчали, участі в археологічних експедиціях не брали і в цьому на відміну від “чистих” істориків відчували себе обділеними. Тоді не було в мене якихось контактів з Іоном Ізраїлевичем, вони зав'язалися, коли я дещо запізно, але настирливо і послідовно

зайнявся науковими дослідженнями, стали довірливими, переросли у тривалу співпрацю.

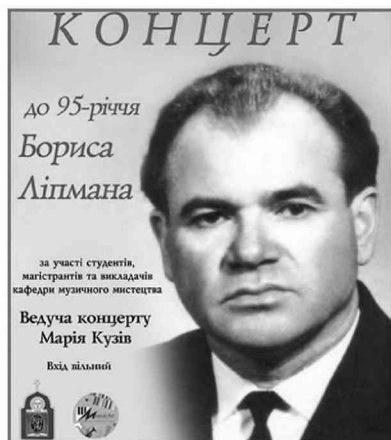
Запам'ятались мені із студентських років ще два фронтовики. Один із них – **Йосип Іванович Токар**, уродженець Ярмолинеччини. 1944 року пішов на фронт, старшиною роти визволяв українські землі, Польщу, брав участь у боях за Берлін. Демобілізувався 1947 року, а наступного 1948 року, як кращий студент Кам'янець-Подільського культосвітнього технікуму, був запрошений на посаду завідуючого інститутською бібліотекою і очолював її до кінця свого життя – майже 45 років. У

*Біля Кургану козацької слави на полі
Пилявецької битви 1648 р. учасники
наукової конференції "Болохівщина: земля
і люди" професор І.І. Винокур і доцент
В.С. Прокопчук. 23.06.2000 р.*

Харківському бібліотечному інституті 1953 року здобув фахову освіту, сформував працездатний колектив, прийняв 13 тис. книг і удостоєний на цій роботі ордена "Знак Пошани" залишив бібліотечний фонд майже 800 тис. примірників. Я не раз як студент – читач бачив керівника бібліотеки і в святковому костюмі з орденами і медалями, але здебільшого – у чорному робочому халаті з книгами в руках, які ніс у свій кабінет чи з нього у книгосховище. До нього часто заходили викладачі порадитись у виборі літератури, а фонд він знав бездоганно, замовити книги через МБА, або просто поспілкуватися з розумною, щирою і доступною людиною. Так склалося, що через 36 років після закінчення інституту мені випало продовжувати його справу на посаді директора університетської бібліотеки.

Особливу роль у житті інституту, а згодом і університету, відіграв учасник бойових дій **Борис Романович Ліпман**. Кам'янчанин, син медиків, учень музичної школи. З початком війни евакуювався на Донбас, потім – Північний Кавказ, звідки 1942 року сімнадцятирічним пішов на фронт. Воював у складі 97-го мотоштурмового інженерного батальйону в складі 56-ої армії, брав участь у боях на Малій землі, за визволення Новоросійська, Керчі, Севастополя. Завершив війну в складі III Білоруського фронту. Під час затишшя радував однополчан грою на трофейному акордеоні. Сержант Б.Р. Ліпман, нагороджений орденами Червоної Зірки, Вітчизняної війни, бойовими медалями, повернувся в рідне місто аж навесні 1950 року. Влаштувався керівником хору прикордонної школи, з вересня того року працював у педагогічному інституті, згодом – педагогічному, державному, національному університеті імені Івана Огієнка, власне на одному місці – більше 60 років.

Він обходив факультети, біля піаніно перевіряв музичні дані кожного першокурсника, залучаючи необхідні йому голоси до інститутського хору. У такий спосіб 1962 року попав до інститутського хору і я. Хор мав стає ядро, але щоразу в силу різних обставин хтось його покидав, а нові люди поповнювали. Кілька разів на тиждень по дві години відбувалися репетиції, а потім – концерти в інституті, міському будинку культури, у Хмельницькому. Співали в першу чергу ідейні і патріотичні пісні, заспівував Анатолій Ляпота. І тепер нерідко наспівую «Легендарный Севастополь неприступный для врагов...». Памятаю прекрасне виконання викладачем Зайцевим пісні «Однозвучно звенит колокольчик» у супроводі хору. У хорі були задіяні Анатолій Гавришук, Тамара Плющ, Олексій Бец з баяном. За 50 років диригування хоровою капелою школу Бориса Романовича пройшли сотні студентів.

Витриманий, толерантний, уважний – він знав кожного хориста. І вже навіть через десятиліття, побачивши мене в університеті, потиснув руку і пожартував: «Ну что, Прокопчук, не хочешь на репетицию хора?»

Сьогодні як раз займаємося...”. У роки моєї двадцятилітньої праці в університеті не раз зустрічалися, особливо, коли з виходом на пенсію перейшов у штат. Інколи Борис Романович заходив у мій робочий кабінет, розповідав про фронтові будні, повоєнне життя. Жалкую, що не записав на диктофон його спогади про І.С. Зеленюка, про засідання бюро обкому партії, зініційоване одним амбітним викладачем, який написав кілька скарг на Івана Степановича. Керівники області – члени бюро намагалися провчити надто самостійного ректора, колишнього першого секретаря Чернівецького обкому партії, могли навіть звільнити, якби на захист не стали присутні завідувачі ідеологічними кафедрами, члени інститутського партбюро, у тому числі й Борис Романович.

Розповів, як, не маючи навіть середньої освіти, попав в інститут. У серпні 1950 року з нагоди випуску курсантів Кам’янець-Подільської школи прикордонників відбувся концерт, де Борис Романович деб’ютував як хормейстер. Через кілька днів сестра Броніслава, яка навчалася в педінституті, повідомила що його запрошує ректор. Виявляється Іван Степанович був на випуску, побачив молодого керівника хору, оцінив його можливості. Зустрів у приймальні і замість вступу зразу ж запропонував приступати до підготовки хору, бо в грудні треба дати відповідальний концерт у міському будинку культури. “А освіту будеш здобувати, працюючи”, – завершив розмову ректор. І дійсно, довелося десятий клас закінчити у вечірній школі. А потім і філологічний факультет педінституту, і заочне відділення Київського музичного училища ім. Р. Глієра, і Кишинівську консерваторію.

Борис Романович був біля витоків музично-педагогічного факультету, керував кафедрою музики, згуртував колектив однодумців – професіоналів, вів курси хорознавства, диригування, хорового аранжування, методики викладання диригування. Ми знали його як композитора – автора кількох музичних збірок. Одну із них – “Летять над Поділлям лелеки” – подарував мені з автографом. 2011 року запросив у міський будинок культури на свій авторський концерт. Ми підготували адрес, подарунок, квіти і збиралися делегацією пошанувати Маестро. Але так сталося, що в день концерту мене в місті не було. Валентина Михайлівна Бунда, заступник директора наукової бібліотеки, на сцені будинку культури вручила йому наші дарунки, передала вітання від мене. Але Борис Романович образився. Не видавалося зустрітись, аби переговорити, вибачитись. Не заходив і він. Але десь через місяць відчиняє двері і прямо з порога: “Бачиш, ти не прийшов на мій концерт...”.

Ми переговорили, пояснив, що був у відрядженні, попросив пробачення. І він потеплів: “Я приніс тобі диск із записом концерту, будеш мати пам’ятку...”. Він і сьогодні зберігається в домашній фонотеці з дарчим написом: “В.С. Прокопчуку. Щиро. Від усієї душі. 30.05.2011. Підпис”.

На жаль, Борис Романович уже там, у Світі вічності. Можливо споглядає, як і досі у виконанні тріо “Камертон” Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії звучить його хвилююча пісня “Летять над Поділлям лелеки”, а факультетська хорова капела виконує “Присвяту”, написану ним на слова Клавдії Грубляк.

Серед викладачів-фронтовиків по віку не особливо відрізнялися й ті, хто не брав участі в бойових діях, зокрема П.Ф. Лаптін, П.Ф. Щербина. Ближче до них за цією ж ознакою стояли Д.Л. Казимиров, О.Д. Степенко, А.А. Грицюк. Але на цьому фоні помітно відрізнялися два нових молодих викладачі Анатолій Олексійович Копилов та Анатолій Феодосійович Суровий, які прийшли в інститут 1963 року.

Анатолій Феодосійович Суровий вів у нас семінарські заняття і був куратором української групи. Невисокий, близький до нас і по віку він вражав знаннями і педагогічним хистом. Про це свідчить і такий епізод. Завершуючи заняття, вже майже перед дзвінком, він традиційно запитав, чи є в кого питання. Більшість аудиторії вже жила відчуттям перерви, налаштувалася на наступну пару. “Немає”, – почулося звідусіль. І раптом тоненький дівочий голос: “У мене є питання!”. Всі насторожилися, у тому числі й викладач. “А Ви одружений?”, – напівжартома запитала котрась із сміливих дівчат. Аудиторія завмерла – реакція могла бути самою несподіваною. Анатолій Феодосійович у такому ж тоні відпавував: “Пізно, дівчата”. Ми зрозуміли, що наш педагог дасть собі раду в будь-якій ситуації.

Анатолій Олексійович Копилов привернув увагу з різних сторін. Високий, статний, красивий. На факультеті про асистента кафедри історії заговорили як про перспективного науковця і менеджера. Рідкісний випадок – студент-старшокурсник Чернівецького державного університету впродовж майже року стажувався в Софійському університеті, працював над дипломною з історії Болгарії, успішно її захистив і розпочав роботу над кандидатською дисертацією про роль Вітчизняного фронту у встановленні в Болгарії народно – демократичної влади. Врешті так і сталося: 1967-го, у рік завершення нами інституту, Анатолій Олексійович захистив кандидатську дисертацію, 1968-го став деканом факультету, 1970-го отримав атестат доцента, 1975 року призначений проректором

з наукової роботи, 21 липня 1977 року – ректором і очолював виш впродовж 25 років, довів педінститут до статусу педагогічного університету.

Ми ближче познайомились у вісімдесяті, коли я очолив Дунаєвецький районний відділ народної освіти і наші службові стосунки набули сталого і довірливого характеру. Зустрічалися в інституті, куди приїжджав у питаннях комплектування учительських кадрів, брав участь у роботі комісії з розподілу випускників, у Хмельницькому – на засіданнях колегії обласного управління освіти і науки, де я, як член колегії, єдиний від корпусу завідуючих райміськВНО, нерідко висловлював колективну думку з наболілих питань. Виступати доводилося часто, до цього спонукали начальник управління В.І. Войтенко та його заступник В.Є. Берека, мовляв, хто як не член колегії має висловлювати позицію завідуючих відділами освіти. Так сталося і того разу, коли в область приїхав міністр освіти і науки В.Г. Кремень. Серед інших я порушив питання шкільних психологів – молодь кинулася здобувати перспективний фах, університет щороку випускав більше двох десятків фахівців, а ми не мали можливості їх прийняти, бо запропоновані рамки – кількість класів і учнів у школах, що маліли з року в рік, – не давали можливості вводити посади, а навпаки – заставляли скорочувати їх. І своє обґрунтування по аналогії з кінофільмом, що тоді з'явився на екранах, завершив образом: *“Якщо не змінити ці критерії, то досить скоро прочитаємо в газетах повідомлення, що таку-то школу покинув останній в Україні шкільний психолог”*. Міністр

занотував цю тривожну інформацію до записника, і через кілька місяців вимоги для вводу ставок практичних психологів як у школах, так і дошкільних

У президії конференції – професор А.О. Копилов, виступає академік П.Т. Тронько

закладах були пом'якшені. Анатолій Олексійович під час перерви потиснув мені руку в знак вдячності за порушене важливе і для інституту питання.

Контактували і з приводу проведення в Дунаєвецькому районі історико – краєзнавчої конференції. 1992 року дунаївчани взяли на себе сміливість провести науково-краєзнавчу конференцію “Поділля в роки визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.” під егідою Всеукраїнської спілки краєзнавців. Поїхав у Кам'янець-Подільський просити підтримки істориків. Анатолій Олексійович, дізнавшись, що матеріали конференцію будуть надруковані, схвалив задум і обіцяв участь у конференції викладачів, та і свою особисто.

Конференція відбулася 23 квітня того року, виступили голова ВСК академік П.Т. Тронько, член-кореспондент АН України Ф.П. Шевченко, доповідь “Події визвольної війни на Подільській землі (1648-1654 рр.)” виголосив А.О. Копилов, доповідали кам'янчани І.С. Винокур, В.С. Степанков, М.Б. Петров, хмельничани А.В. Сваричевський, І.Т. Буб'яков. В.М. Пажинська, від господарів – В.С. Прокопчук, Т.К. Прокопчук, Т.К. Ройзнер, М.С. Васильєва, В.Ж. Вітюк. Згодом після захисту кандидатської дисертації ректор несподівано запросив мене за сумісництвом працювати в інституті.

Після смерті Й. Сталіна і розвінчання культу його особи посилилося дослідження історії краю – історики і краєзнавці почали розправляти плечі. 1965 року я був учасником, точніше свідком, проведення **першої Подільської історико-краєзнавчої конференції**. 7 вересня в актовому залі інституту конференцію відкрив вступним словом ректор І.С. Зеленюк. Ми із захопленням сприйняли виступи видатних учених, яких згадували і не раз цитували наші лектори, зокрема С.М. Бібікова, директора Інституту археології АН УРСР, Ф.П. Шевченка, заступника директора Інституту історії АН УРСР, редактора “Українського історичного журналу”, М.К. Каргера, завідуючого відділом Інституту археології АН УРСР, М.Ю. Брайчевського та інших відомих науковців. Конференція продовжилася в секційному режимі. А 9 вересня відбулися звітно-виборні збори Хмельницького обласного історико – краєзнавчого товариства, яке налічувало тоді 500 членів, головою обрано С.К. Гуменюка, заступниками – М.Л. Железнякову і Г.М. Хотюна. Чимало наших викладачів ввійшли до складу правління, а Л.А. Коваленко очолив редакційну комісію. Я тоді не стільки усвідомлював значення цих двох заходів, скільки відчував гордість за інститут, на базі якого вони відбувалися,

за наших викладачів – творців нової науково-краєзнавчої інституції. Це вже був четвертий курс, і я, спостерігаючи ті події, думав, чи зможу колись стати в ряди краєзнавців – дослідників минулого. Можливо ті вересневі дні були відправною точкою мого руху в бік історико – краєзнавчого пошуку. Значно пізніше, з 6-ої Подільської науково-краєзнавчої конференції (1985 р.), почав брати в них участь, публікувати краєзнавчі розвідки, наукові статті, згодом став їх співорганізатором, членом редакційної колегії збірників. 1990 року разом з моїм учителем І.С. Винокуром, А.В. Сваричевським, Е.Р. Лалетиним був делегатом першого установчого з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців. 1992 року очолив другу в Україні після Каневської Дунаєвецьку районну організацію ВСК. 1993 року був обраний членом правління ВСК і членом редакційної колегії відновленого журналу “Краєзнавство”. І ось уже дванадцять років є заступником голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України. А тоді усе лише відроджувалося, починалося, центрувалося навколо творення хмельницького тому “Історії міст і сіл Української РСР”.

В інституті під керівництвом нашої викладачки російської літератури

*Студент II курсу Віктор Прокопчук.
1963 р.*

кандидата філологічних наук, доцента Галини Мефодіївни Краєвської діяв гурток поетів – початківців “Літературні п’ятниці”. Галина Мефодіївна Краєвська читала в нас курс російської літератури. Лекції були захоплюючими, вона добре знала творчість російських класиків і вимагала від нас не тільки знання підручничкового матеріалу, а головне – текстів. Була вимогливою і водночас уважною, доброзичливою, придивлялася до творчої молоді, залучала до гуртка “Літературні п’ятниці”, який вела. Став і я членом цього гуртка, де поруч з вже відомими в студентському середовищі поетами Раїсою Гаврилюк, Василем Цілим, Анатолієм Ненцінським було немало тих, хто лише здійснював

пробу пера, або й просто цікавився класичною й тогочасною літературою, був обраний старостою.

Ми знали план роботи, завчасно комусь доручалася заголовна доповідь, скажімо, про класика літератури – ювіляра чи когось з тогочасних популярних авторів – Євгена Євтушенка, Роберта Рождественського, Андрія Вознесенського. Готувався до таких обговорень кожен з нас, аби висловити своє бачення творчості письменника. Обговорення проходили палко, не завжди наша думка була оригінальною чи навіть просто цікавою. Але Галина Мефодіївна вміла підтримувати дискусійний запал, делікатно розставляючи акценти. З таких вечорів ми поверталися збагаченими новими знаннями, умінням дискутувати – пропонувати і відстоювати свою думку. Нерідко після такого вечора продовжувався пошук самих відомих в літературних колах творів тих чи інших письменників.

Особливо нашу діяльність стимулювали творчі звіти однокашників – деб'ют тих, хто мав помітні напрацювання. Мала чим звітувати, скажімо, Рая Гаврилюк, загадкова дівчина, що приїхала десь з Росії і розмовляла на відміну від нас, сільських хлопців і дівчат, чистою російською мовою, могла під час лекції підкинути записочку з цікавим чотиривіршем або, сидючи поруч, намалювати в твоєму зашиті для конспектів якусь смішинку. Я довго носився з її невеликою поетичною замальовкою:

У тебя зеленые глаза.
Мне однажды ветер рассказал,
Что ему шепнул когда-то клен,
Будто лес в глаза твои влюблен.
Я люблю зеленые леса,
Я люблю зеленые глаза...

Мені здавалося, що то про мої очі. Але думаю, що не один хлопець після цього вірша розглядав свої очі в дзеркалі.

Саме звіт Раї запам'ятався найбільше. А вона тоді кинула на струни наших юнацьких почуттів низку прекрасних поезій: “Начало дня”, “Мне тебя весна подарила”, “Скок да скок” та інші. Того засідання ми довго не розходились. Ліда Попель читала напам'ять, хтось – із зошита, в якому записував улюблені вірші, обговорювали почуте, лунали пропозиції підготувати збілочку творів літгуртківців, схожу на ту (“Тобі, одній”), яка побачила світ 1963 року і ввібрала твори наших попередників. Схоже, що і нашому керівникові Галині Мефодіївній сподобався деб'ют Раїси Гаврилюк, бо надалі вона ставилася до неї з помітною увагою.

Галина Мефодіївна час від часу влаштовувала зустрічі з майстрами слова. Найбільше чекали ми класика української байки кам'янчанина М.П. Годованця. Після розвінчання культу особи Й. Сталіна в умовах так званої “хрущовської відлиги” почала пробиватися правда про сталінські репресії. 1963 року міська публічна бібліотека отримала черговий номер журналу “Новый мир”, в якому було опубліковано “Один день Ивана Денисовича” О.І. Солженіцина, і я довго чекав у черзі, аби в читальному залі ознайомитися з твором. Ми почали усвідомлювати масштаби війни московської влади з багатонаціональним народом СРСР, вперше дізнались про ГУЛАГ, його трагічну роль в історії радянського суспільства. А тут – письменник-класик, який нещодавно повернувся з Колими. Ми чекали зустрічі і, у першу чергу, його розповіді про невідомі нам, тодішнім студентам, репресії. Інтерес до Микити Павловича був настільки великим, бажаючих почути його стільки, що зустріч перенесли в актовий зал.

Теплого вересневого сонячного дня 1963 року вона таки відбулася. Відкрила зустріч Галина Мефодіївна, передала слово гостеві і зійшла в зал. Микита Павлович залишився на сцені один – стілець, кілька книг, і він високий у чорному костюмі чи не вперше після повернення стояв перед студентським загалом. Ми слухали історію байки, розповідь про вибір тематики й особливості її творення, цікаві колізії, пов'язані з їх написанням, публікацією, “війною” з цензорами і критиками, а також байки в авторському виконанні. Було дуже цікаво, але ми чекали хоч що-небудь про колимський період його життя і творчості. І раптом він оголосив виступ завершеним, так нічого й не сказавши про репресії. Хтось насмілювався задати питання, мовляв, розкажіть про ті часи. Микита Павлович обійшовся кількома загальними фразами. І ми зрозуміли, що воно ще болить, а можлив й вогнем пече та несправедливість, якої зазнав. А може й боявся – то був лише початок 60-х, у владі, зокрема центральній, було ще багато сталіністів, йшла боротьба, яка невідомо чим могла закінчитись.

Задорученням Галини Мефодіївни, я, як староста наших “Літературних п'ятниць”, розповів йому про гурток, чим він займався, подякував за зустріч, запросив побувати на наших робочих засіданнях. У відповідь отримав обіцянку побувати на “Літературних п'ятницях” і збірочку творів з автографом.

А через 65 років сталося незвичайне продовження тієї історії. Різкий стук у двері кабінету і на порозі постав невисокий худорлявий вже в літах чоловік. “Добридень, я – Годованець!”. Від несподіванки я заляк.

Нещодавно на руськофільваровецькому цвинтарі разом з Василем Івановичем Якубовським, колишнім однокашником, а тепер колегою, стояли біля могили Микити Павловича, читали на пам'ятнику слова із його вірша “Народу рідному – усе”, 1918 року вміщеному в одноденній газеті “Свято Поділля” з нагоди відкриття в Кам'янці-Подільському держаного українського університету, слова, що набули характеру афоризму (*Народу рідному-усе! На жертвник святого діла Нехай з нас кожен принесе Огонь душі і силу тіла*). “Я знав іншого Годованця...”, – відповів я. Але гість не дав завершити. “Я його син Анатолій Микитович”. З того моменту зав'язалися наші тривалі стосунки, які набули дружнього характеру і співпраці. У другому і третьому випусках “Наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка” серії “Бібліотекознавство. Книгознавство”, які заснував і вів колектив наукової бібліотеки, опублікував його спогади про батька і батькову домашню бібліотеку. Син був оберегом батькової творчої спадщини і не знав, як нею розпорядитися. На запрошення Анатолія Микитовича подивитись батькову робочу кімнату, познайомитись з бібліотекою побував у них з Лідією Євгенівною і був приємно вражений – кімната мала характер меморіальної, збереглись робочий стіл, стілець, друкарська машинка, портрет, подаровані картини, килим і диван, де Микита

Одна із зустрічей з А.М. Годованцем

Павлович приймав друзів і колег, вів розмови про тогочасну літературу і шляхи її розвою. Зберігалася бібліотека, рукописна спадщина, багатющий архів, недоступний дослідникам. Ми довго розмовляли за чашкою чаю, обмінювалися думками. Я розповів йому про обласний літературний музей, який очолював Василь Іванович Горбатюк, письменник, тоді ще й голова обласної організації Національної спілки письменників України. Розглядали можливість передачі низки особистих речей, документів, фотографій Кам'янець-Подільському історичному музею – заповіднику, якби там була створена музейна експозиція М.П. Годованця.

Виявилось, що Анатолій Микитович зберігав чимало ліричних віршів батька періоду ранньої творчості, які ще не видавались окремою збіркою. У цей час Юрій Васильович Телячий готувався до захисту докторської дисертації про роль творчої інтелігенції в Українській революції 1917-1920 рр., і я порадив йому долучити до свого дослідження внесок Микити Годованця тієї пори. А він, знайшовши фінансову підтримку, запропонував видати вірші. Так 2008 року з'явилася збірка “Микита Годованець. Поезії 1917-1920 рр.” за моєї редакції і вступного слова та його упорядкування й аналітичної статті. У пошуку місця надійного зберігання і використання документального спадку Микити Павловича ми з Анатолієм Микитовичем задресувалися до директора музею – заповідника та заступника Кам'янець-Подільського міського голови Олега Віленовича Демчука, і вони підтримали ідею. 24 вересня 2009 року в колишньому будинку Подільської духовної семінарії, що в Старому місті, з нагоди на 116-ю річницю від дня народження Микити Павловича була відкрита музейна кімната. Виступали 83-річний Анатолій Микитович, члени НСПУ Василь Федорович Василяшко, перші письменницькі спроби якого свого часу підтримав байкар, Мар'ян Іванович Красуцький, Віталій Васильович Нечитайло. Мав слово і я, причетний до її появи. А документи попали переважно в обласний літературний музей, частина – у музей – заповідник. У кількох статтях я піддавав аналізу епістолярій письменника, прослідкувавши його вплив на літературний процес на Хмельниччині та в Україні.

Наші взаємини тривали до останніх днів. 13 лютого 2013 року Анатолій Микитович зателефонував і повідомив, що лягає в лікарню на профілактику. Я побажав йому набратись сил і швидше повертатись. Аледесь через тиждень зателефонувала дружина і повідомила, що він помер 19 лютого і вже похований на міському кладовищі. 8 травня, напередодні Дня Перемоги, з Лідією Євгенівною, учителькою і дружиною Анатолія

Микитовича, побували на кладовищі, поклонились фронтовикові, поклали квіти, щирим словом згадали добрі справи покійного.

Інститут допоміг зіп'ятись на крила багатьом початківцям. У повоєний час кураторами творчої молоді були Євгенія Мойсейвна Гінзбург та Віктор Іванович Тищенко, а після них – Галина Мефодіївна Краєвська. Завдяки їм на літературній карті Поділля, та і України, з'явилося чимало імен талановитих письменників. З мого студентського покоління відомими поетами – членами Спілки письменників України стали однокашники Микола Мачківський, Анатолій Ненцінський, Василь Цілий, 2019 року – Йосип Осецький.

Друга російська група, у центрі – куратор Е.Й. Розенштейн. 1965 р.

Наша 2-га російська група була дружним колективом. Значну роль у цьому відіграла куратор Еня Йосипівна Розенштейн, яка ставилася до своїх обов'язків не формально, аби відбутися, а була нашим справжнім патроном.

Повезло нам і з старостою групи. Іван Самійлович Яровий, демобілізований старший сержант, вів справу коректно, розуміючи, що він такий самий, як і решта студентів. Взагалі на 100 студентів усіх чотирьох груп українського і російського відділень у нас до випуску

дійшло 17 хлопців – 5 в українських групах і 12 – у російських. У моїй – це Ростислав Кордюк, який ще в інституті одружився з нашою однокласницею Марією Лискун, Борис Лавренюк, Віктор Мандзюк, Анатолій Шемет, Адам Півторак. Найстарший Петро Гріх на час вступу мав чи не 34 роки і здавався мені вісімнадцятирічному надто немолодим, він був старанним студентом, покладистою і добропорядною людиною, надійним товаришем.

Ніяких поборів під час екзаменів і заліків не було, лише квіти і вода. Зате із суб'єктивізмом доводилось зустрічатись. У нашій групі навчалася ленінська стипендіатка Тамара Янішевська – людина гострого розуму, з глибокою і різносторонньою доінститутською підготовкою. На четвертому курсі О.Д. Степенко, приймаючи екзамен з історії України, поставив їй трійку. Викладач був надто складною людиною, часто йому не вистачало терпіння дочитати лекцію до кінця. Достатньо було комусь заговорити чи засміятися, як він вибухав гнівом, хвилин зо п'ять відчитував мораль, міг і покинути аудиторію. Звичайно, нам це теж не подобалося, і Тамара одного разу, коли ситуація повторилася в черговий раз, коректно наскільки це було можливо натякнула про те. І викладач запам'ятав. І вона, і ми просили Олександра Дмитровича дозволити їй перездати іспит, на що він категорично відповів: “Трійка – це позитивна оцінка...”.

Ми всі любили і якось намагалися підтримати Стефанію Числінську, яка з чоловіком розвелася і навчалася з малим хлопчиком Володею, “сином усієї нашої групи”. Рая Трубіцька – дружина офіцера та кам'ячанки Люда Учителева і Зіна Литвинова жили в кращих умовах, але були дружними у стосунках з рештою студентів. Товариськістю, старанністю і відповідальним ставленням до навчання відзначалися Людмила Боднарчук, Алла Коваленко, Марія Левицька, Людмила Матвіюк, Раїса Павлюк, Ліда Попель, Олена Цімар, Галина Камзіна та ін. За п'ять років навчання не пам'ятаю жодної конфліктної ситуації – ми жили в дружбі, взаєморозумінні, спираючись на взаємну підтримку.

Було й багато друзів. У час навчання підтримували дружні контакти і у вихідні часто зустрічались з односельчанином Миколою Васильовичем Бабійчуком, який після закінчення інституту працював у Кам'янець-Подільському районному управлінні сільського господарства. Згодом захистив дисертацію, здобув ступінь кандидата сільськогосподарських наук, перейшов на роботу у Вінницю в науково-дослідний інститут кормів, затвердив тему докторської дисертації. На жаль, його життя передчасно обірвалося.

Гарні стосунки склалися з молодшим двома курсами Віктором Іванюком. З ним ділилися не тільки думками, а й шматком хліба та останніми перед стипендією копійками.

Одного разу забіг в аудиторії на четвертому поверсі центрального корпусу.

- Йди, там внизу тебе тато з мамою чекають.
- У мене не має батька, я ж тобі розповідав, – здивувався я.
- Я знаю, але вони назвалися твоїми татом і мамою...

Я притьмом збіг на перший поверх і побачив тітку Мотрю і дядька Василя, моїх господарів з Тернави.

– Ми до тебе приїхали, будемо ночувати в односельчанки. А на завтра ти відпросися, підемо на базар і купимо тобі все, що потрібно на зиму, – повідомила тітка.

Звичайно, я був шокований і їх приїздом, і таким повідомленням, розкрив рота, щоб заперечити. Але перебив дядя Вася:

Ми закінчили збирання урожаю, отримали зарплату в колгоспі і рішили провідати тебе. Ти не соромся, ти нам не чужий...

Я був вражений його словами. До цього вважав, що наші стосунки логічно завершилися – на їх доброту і батьківське ставлення відповідав тим же, прийняли ми їх, як дорогих гостей, 28 серпня на Матку Божу в Блищанівці, написав листа з Кам'янця, як і обіцяв, розповів, як облаштувався побут,

На току в Оринині. 1964 р.

розпочались заняття. Їх приїзд усе змінив, поклавши початок нашим родинним стосункам.

Гарні стосунки були в мене з Іваном Яровим, Адамом Півтораком, Володимиром Гуштою, Іваном Даком та Анатолієм Гаврищуком, старшими на три курси, серед дівчат – з Раєю Гаврилук, Людмилою Міллер, Танею Дронською та ін. Ми групою не раз відзначали свята, дружно виходили на суботники, а в осінній час – у колгоспи на збирання урожаю.

Чим ближче до завершення навчання, тим більше задумувалися над тим, де будемо працювати з 1 вересня 1967 року. Мені хотілося працевлаштуватися ближче до дому, тому на кількамісячну шкільну практику, з 23 серпня по 24 грудня 1966 року, попросився в Маківську середню школу Дунаєвецького району. Маків на той час був на піднесенні, голова колгоспу “Україна” Віталій Володимирович Стеньгач успішно спеціалізував господарство на вирощуванні м’яса, 1966 року став Героєм Соціалістичної Праці. Високі доходи спрямовував і на розбудову інфраструктури – будував школу, будинки для спеціалістів, асфальтував дороги, проводив газ. Школа під керівництвом директора Івана Івановича Сохатюка та заступника Петра Самуїловича Трончука була однією з кращих в районі. А ще близькою до моєї рідної Блищанівки, де жила мама і дуже чекала, коли нарешті я підставлю плече у вирішенні побутових проблем. Не мале значення для мене мав і той факт, що наприкінці 1920-х там здобував неповну середню освіту і мій батько.

Колектив школи зустрів практикантів дружелюбно. Познайомився з Павлом Мироновичем Олійником, який там, на Віслі в Польщі, останній бачив батька. Гарне враження справляли математик Юрій Якович Мізюк, дружина директора Віра Петрівна Орищенко, учителька української мови і літератури Капітолїна Мойсеївна Трофанчук, учителька географії Людмила Петрівна Ярославська, учителька російської Дема Степанівна Серветник, чоловік якої Іван Герасимович Камінський, педагог, головував у моєму блищанівсько – михайлівському колгоспі, з молодших – учителька біології Тамара Анатоліївна Мельнишена, учителька початкових класів Валентина Яківна Мостова, іноземних мов Валентина Миколаївна Тарасевич, математики Ємілія Францівна Попроцька та ін. Ми ходили на уроки до своїх кураторів, самі давали заплановані уроки, апробуючи знання і набираючись досвіду. На мої уроки заповзятився ходити завуч П.С. Трончук, уроки відвідував, вів записи, але аналізу не робив, переносив на кінець. І я зрозумів, що не скоро він буде той кінець. На якомусь етапі до числа відвідувачів, а серед них обов’язково був учитель того

класу, колеги – практиканти, підключився директор І.І. Сохатюк. Кінець цим масованим атакам поклав фаринго – лорингіт моєї кураторки Деми Степанівни. Сталося в неї осіннє загострення цієї учительської хвороби, і Петро Самійлович запросив мене у свій невеличкий кабінет, що майже зливався з учительською, зробив аналіз відвіданих уроків, відмітив, як і годиться, позитивні сторони, висловив зауваження і побажання, запропонував замінити Дему Степанівну в усіх класах, де вона читала російську мову і літературу. Заміняв її десь біля трьох тижнів і заробив навіть немалі, як для студента, гроші.

Побував на уроках історії в директора Івана Івановича, дав і сам кілька в його присутності. Надалі, не раз виїжджаючи на наради, семінари, він доручав замінити його. Учні з інтересом сприймали уроки студента – практиканта, налагодились гарні стосунки, особливо – у ході проведення різних виховних заходів. Так збігали день за днем, підійшла до кінця і практика. Вона знайшла відображення в звіті та щоденнику, ведення якого носило обов'язковий характер. Десь ближче до завершення практики Петро Самуїлович запросив до себе, висловив задоволення моєю працею і бажання бачити мене членом педколективу Маківської СШ. І направив до директора, який хотів мати зі мною розмову. Вона звелася до того, чи не міг би я, перебуваючи в Кам'янці-Подільському, допомогти йому у зборі матеріалів в обласному архіві, який тоді був ще в Старому місті, до нарису про Маків у хмельницький том "Історії міст і сіл Української РСР", над яким він працював. Я пообіцяв. Він хотів у школі зробити музей, тому запитав, чи міг би я й цим зайнятись. Я відповів, що такого досвіду ще не маю, але ж не святі горшки ліплять. "Ви не хотіли б після закінчення інституту прийти на роботу до нас. Як Ви на це дивитесь?";- завершив розмову. Звичайно, я з вдячністю погодився.

Практика, а за нею й останній семестр пролетіли в турботах швидко. Наприкінці червня 1967 року нам урочисто вручили дипломи. Спочатку дипломи отримували відмінники. Мій теж був темночервоний з гербом. Ректор Іван Вікторович Івах, вручаючи диплом, зауважив, що попереду чекає складніше життя і побажав пройти його так само відмінно.

А як його побудувати те життя? На останніх курсах все частіше ловив себе на думці про наукову працю. Але як, звідки починати? У той же час треба було мати хліб щоденний. З цими роздумами і пустився в нове, незвідане.

Київські освітні вертикалі

Після інституту я не попав у Маківську середню школу, незважаючи на зусилля директора І.І. Сохатюка і завідуючого РВНО П.Г. Перепелюка. Учитель російської мови та літератури, по вині якого пішла з життя колишня учениця, побоюючись, що йому доведеться віддати частину годин, написав скаргу до обласного відділу народної освіти. Кадровичка облВНО запропонувала на вибір посади завуча у Вінковецькому районі та учителя історії Яромирської середньої школи Городоцького району. І я прийняв останню пропозицію, про що ніколи не пошкодував. А далі – служба в армії, після демобілізації – учитель історії, директор Маківської СШ, робота в Дунаєвецькому райкомі партії, 1980 року з виходом П.Г. Перепелюка на пенсію за його ж рекомендацією – посада завідуючого відділом освіти.

1982 року був обраний секретарем Дунаєвецького райкому партії і незабаром, як тоді водилося, попав у Вищу ордену Жовтневої революції партійну школу при ЦК Компартії України, де заочно навчався до квітня 1987 року. І це не тільки 20 відміток про складені екзамени, заліки та виконання інших навчальних робіт, а й входження у світ київських театрів, музеїв, нові знайомства, що в підсумку значно збагатило і розширило інтелектуальний і загальнокультурний світ.

Для нинішнього покоління після розкриття правди про голодомор 1932-1933 років і масові репресії комуністична партія радянської доби виглядає страшним монстром, а її члени – такими собі “комуняками”, причиною усіх бід і нещасть нової доби. Звичайно, підстави для таких міркувань є. Такі настрої значно посилив і лідер забороненої компартії України Петро Симоненко, зайнявши позицію протилежну інтересам народу. Однак, коли я молодим входив у самостійне життя, після розкриття культу особи і значного самоочищення, партія і її представники на місцях робили все можливе для удосконалення всіх сфер суспільного життя. Мінялося обличчя села – у побут прийшла електрика, радіо, телебачення, мотоцикли і легкові автомобілі. Паспортизовані селяни мали можливість покидати села, а їх діти, як і я, безплатно здобувати вищу освіту. Зміцнілі колгоспи розбудовували інфраструктуру – тогочасні будинки тваринників стали свого роду профілакторіями, де доярка, свинарка чи телятниця могла прийняти душ, поспідати, відпочити в затишній кімнаті, подивитись телевізор, почитати газету, отримати стоматологічну допомогу тощо. Поліпились умови праці і відпочинку механізаторів,

з'явилися добре устатковані ремонтні майстерні, будинки механізаторів, вистачало техніки і пального. У селах будувалися нові шкільні приміщення, ФАПі, у Балині, Великому Жванчику, Макові, Маліївцях, Тинній, Томашівці, на Станції Дунаївці – дільничні лікарні. Маківський ордена Леніна колгосп “Україна” збудував санаторій. Дороги вкривались твердим покриттям, подекуди – асфальтом. Працювали суконна фабрика, на якій задіяно 2000 працівників, арматурний, ремонтно – механічний, цукровий, плодоконсервний, маслоробний заводи, чотири будівельних організації та інші підприємства й організації. Суспільство рухалося до обов'язкової середньої освіти. Хворий у лікарні був забезпечений безкоштовними медикаментами, нормальним харчуванням. Комунальні послуги, образно кажучи, були копійчаними, у зимовий період – 10-15 крб. на місяць. Я не є сліпим адептом партійно-радянської системи, було там чимало недоліків, проблем, суб'єктивізму і тоталітаризму, від чого страждав народ і справа. Відсутність внутрішньої мотивації, у першу чергу матеріальної зацікавленості, гальмувала розвиток продуктивних сил і врешті привела до застою і кризи. Але було там чимало й позитивного. І якби вище партійне керівництво позбавилося догматизму і діяло не так, як бачилося класикам комуністичної теорії понад 100 років тому, а відповідно до обставин, то, допустивши приватну власність у малому виробництві, як це зробили, скажімо, у Китаї, той суспільний устрій, орієнтований на людину не на словах, а на ділі, міг би демонструвати успіхи у тривалій перспективі. У момент, коли я був запрошений до праці в Дунаєвецький райком партії, суспільне життя було ще на підйомі. І я із запалом і великою долею патріотизму влився в активне життя на рівні району, вважаючи, що цим буду віддячувати своєму народу за безплатну вищу освіту. Влився без протекції, кумівства, а тільки внаслідок тогочасної непогано поставленої кадрової політики.

Про неї, кадрову політику радянських часів, нерідко згадують і сьогодні, споглядаючи, як до влади за принципом партійності і особистої відданості приходять здебільшого невідгодовані кадри. А було зовсім не так. Відстежуючи працю перспективної людини на робочому місці, партійні організації записували її до резерву на певну посаду, скажімо, учителя – на директора школи, спеціаліста – на посади бригадира, завідуючого фермою, головного інженера, агронома, зоотехніка, бухгалтера чи голови колгоспу. Відділ обліку райкому партії на пропозицію або за погодженням з низовими парторганізаціями включав перспективних працівників у резерв на заміщення провідних посад

керівників підприємств, колгоспів, організацій та установ, заводив картку, в якій фіксувалися ідентифікаційні дані, просування по службі тощо. Враховувалася думка працівників райкому партії – кураторів первинних парторганізацій. Резерв розглядало бюро райкому партії, кожен з 11 його членів міг висловити думку на підтримку чи заміну резервіста. Резерв був невід’ємною справою кожного колективу, навіть керівник знав резерв на свою посаду. З резервістами працювали – запрошували на наради, семінари, посилали й на курси, переміщали з посади нижчої на вищу. Знаючи свою перспективу, резервіст глибоко вникав у справу – вивчав посадову інструкцію, функціональні обов’язки, досвід роботи посадовця, якого міг з часом замінити. У той же час відстежувалися і можливості резервіста – професійні, організаційні, морально-етичні, загальнокультурні.

У таку кадрову систему попав і я, був висунутий на посаду директора, прийнятий у кандидати, через рік – у члени партії, запрошений на партійну роботу, згодом, як завідуючий РВНО, стояв у резерві на посаду завідуючого обласним відділом народної освіти. Таке кадрове зростання в ідеалі відбувалося до тих пір, поки, як кажуть, людина не досягала стелі своїх можливостей. На навчання у ВПШ обком партії направляв тих, хто мав перспективу просування по кар’єрній драбині. Мабуть, саме з таких мотивів здобувати вищу партійно – політичну освіту направили й мене.

З того часу минуло 35 років, і, враховуючи, що заочники зустрічались під час сесій два рази на рік і не встигли, як, скажімо, в інституті з’їсти великий горщик каші чи пуд солі, на сьогодні багато забулося. Деяку допомогу у відновленні фактів надає хіба що диплом із додатком та випускний альбом. Навчалися ми невеликими групами – до нашої входило 13 партійних і радянських працівників. Наталя Савченко працювала секретарем Києвосвятошинського райкому партії, Ігор Фоменко – другим секретарем Краматорського міськкому партії, Валентин Будько і Василь Вовк – головами райвиконкомів, підполковник Литвиненко В.І. і майор Волошин Є.Г.- замполітами військових частин. У групі успішно навчалися В. Хомчук, В. Озарко, В. Берковець, В. Козирєв, В. Прокоф’єв, В. Вдовенко.

У ВПШ, зрозуміло, перевага надавалася предметам партійно – політичного циклу – історії КПРС, філософії, політекономії, науковому комунізму, партійному будівництву. Але вивчалися й інші дисципліни, важливі для управління різними галузями життя, зокрема – радянське будівництво і право, основи управління соціалістичною економікою, економіка і організація промислового виробництва і будівництва,

економіка і організація сільськогосподарського виробництва. Викладався цикл дисциплін загальноорозвиваючого характеру: сучасна радянська література і мистецтво, основи соціальної психології і педагогіки, майстерність публічного виступу та ін.

Але упродовж трьох років ми мали можливість здобувати й іншу літературно – мистецьку, історичну, власне – загальнокультурну освіту. Моїм наставником у той час став член Спілки письменників України і заслужений артист України, з утворенням Українського фонду культури – помічник голови правління Віктор Васильович Женченко. Саме в нього вдома, на Артема, 53, познайомився я з Борисом Іллічем Олійником, головою правління УФК. Побував на квартирі Миколи Степановича Вінграновського, з яким знався ще з часу приїзду київських кіномитців на зустріч з глядачами шкільного кінотеатру “Червона гвоздика”, що діяв на базі Дунаєвецького міського кінотеатру “Мир”. У цей час набули розвитку мої стосунки з уже знайомими поетом Станіславом Зінчуком та автором багатьох книг, у тому числі про афганців Олексієм Дмитренком. На виставці картин Марії Примаченко мав розмову з Ніною Матвієнко. Удвох з Віктором Васильовичем, а здебільшого сам бував на виставах Українського державного драматичного театру імені І. Франка та Російського державного драматичного театру імені Л. Українки, в оперному театрі, театрі оперети. Відвідав музеї Тараса Шевченка, Великої Вітчизняної війни, Державний історичний та Державний художній музеї. У філармонії, де працював мій наставник, познайомився з Анатолієм Солов’яненком і Гізелою Циполою, які давали концерт у супроводі симфонічного оркестру під керівництвом Стефана Турчака, сфотографувався з ними, привіз у Дунаївці дорогі автографи. Диригенту було приємно згадати гастролі 1963 року в Кам’янці-Подільському, а мені повідати, що то було моє перше знайомство з “живим” симфонічним оркестром під його орудою, про враження, які проніс через десятиліття. Ось так упродовж тих трьох років здобував ще одну освіту, знайомився з діячами культури, які згодом на моє запрошення радували трудівників Дунаєвеччини своїм мистецтвом.

Одного разу під час сесії приїхали Люда й Оля – мої ще зовсім малі дочки. Я знаходив час, аби показати їм Київ. Думав, куди ж повести малих дітей. Звичайно, у цирк. Ризикнув піти в театр оперети, щоб мали уявлення. Взяв квитки на оперету “Циганський барон”. Всіділи, сподобалося. Вирішив піти в органний зал, де концертувала наша землячка з Хмельниччини народна артистка України Ольга Басистюк. Захопившись

“Аве Марія” у її виконанні, не помітив, як зникли мої красуні. Почав шукати очима по залу – немає. Підняв очі вверх – вони вже були на верхньому ярусі католицького храму – органного залу, махали руками, закликаючи піднятися до них...

Програма мого “культурного університету” була різноманітною, бо прагнув отримати те, чого мої маленькі Дунаївці дати не могли. Наприклад, з дружиною Тамарою, що зупинилася в наших друзів і кумів Віктора і Люби Женченків, побували на футбольному матчі. Наша команда грала з португальською “Портою”. Була рання весна, від холодного вітру кутались у плед, який завбачливо дала Любов Григорівна. Вже в першому таймі наші почали здавати, а незабаром пропустили гол. Багатотисячна армія болільників обурювалася, посипалися слова, у нашій лексиці віднесені до нецензурних, почались зіткнення. Десять у середині другого тайму покинули стадіон. Вдома Віктор Васильович жартома, звичайно, звинуватив нас у штрейкбрехерстві, мовляв, оскільки ми слабо підтримували команду, вона й програла.

На щастя, входження в столичний культурно-мистецький світ мало продовження й розвиток і 1988 року привело мене до складу правління Українського фонду культури.

Дорога до знань не завершилася навчанням у закладах освіти різного рівня. Попереду були семінари, курси, наукові конгреси, конференції, симпозіуми, велика самоосвітня робота під керівництвом та за підтримки багатьох науковців зі здобуття наукових ступенів кандидата і доктора історичних наук.

IV. ПОЧАТОК САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ

1961 року, після закінчення середньої школи, до вишу я не вступав. Бачив, що мама втомилась у надії нарешті відчути синове плече. Не наполягав і я. І коли двоюрідний брат Яків Васильович, тоді секретар Михайлівської сільської ради, повідомив, що в Гниловодах звільнилася посада зав. бібліотекою і запропонував зайняти її, я з листом сільради поїхав у відділ культури.

На ниві бібліотечній

У відділі культури мене направили в районну бібліотеку. Після співбесіди з різними працівниками знову повернувся у відділ, але вже з погодженням бібліотечного керівництва. Прийняла завідуюча відділом Людмила Леонтіївна Калінчук. Мене попереджали, що жінка вона строга, перечити їй не можна, головне – слухати і дякувати. Вона окреслила головні завдання, рекомендувала контактувати з секретарем парторганізації Віктором Павловичем Афіцьким, допомагати йому в масово – політичній роботі серед колгоспників. Скажу зразу, співпраця з ним не склалася. По-перше, я не дуже розумів, що від мене вимагається, не мав досвіду організації навіть бібліотечних заходів. По-друге, не встиг оглянутись, як отримав завдання перевозити бібліотеку зі старого гниловідського клубу в новозбудований будинок культури в Слобідці Рахнівській. Кілька тижнів зайняло перевезення та упорядкування книжкового фонду. Нова простора бібліотечна кімната, її підлога, підвіконники, були закладені книгами, підшивками газет, журналів. Оскільки не мав уяви, як розкласти книги, попросив сприяння в районній бібліотеці. Кілька днів допомагала колега з районної бібліотеки. Головне – роз'яснила, як за розділами бібліотечної класифікації розміщувати книги на полицях, а ще – як за правилами ББК їх шифрувати. І, по-третє, ледь встиг упорядкувати фонд, як прийшло розпорядження їхати на курси сільських бібліотекарів, які проходили в Хмельницькому в липні-серпні 1961 року.

Поселився на квартирі неподалік бібліотеки. Щодня працівники обласних бібліотек для дорослих і для дітей читали лекції, проводили

практичні заняття в різних підрозділах обласної бібліотеки. Виступали перед нами і працівники обкому партії, відділів освіти і культури облвиконкому, розкриваючи нові напрямки роботи бібліотекаря на селі, зокрема – форми і методи агітаційної роботи, обслуговування дітей, ветеранів війни, людей похилого віку, окремо – тваринників, механізаторів, рільників. Значне місце займали питання формування і популяризації фонду, організації тематичних виставок, полиць, обліку читачів та виданої літератури, складання сценаріїв і проведення масових бібліотечних заходів. Старанно переписував типові сценарії бібліотечних масових заходів. Нас возили і по бібліотеках, показували як ті чи інші питання бібліотечної роботи вирішуються на місцях.

Керівники курсів організовували і наше дозвілля – екскурсії, відвідування концертів, вистав. Додому повернувся з посвідченням, можна сказати, про ліквідацію бібліотечної неграмотності. Після перших практичних кроків у Слобідкоракнівській бібліотеці на курсах знайшов відповіді на численні тоді складні для мене питання. Бібліотечна робота подобалася, тут було де розгорнути різносторонню діяльність.

Старший піонервожатий

Але мене ніби магнітом тягнуло до школи. Чи то генетичний поклик, а може приклад учителів Рахнівської СШ, до праці яких приглядався. Незабаром відважився звернутись у відділ освіти. Тодішній завідуючий РВНО Петро Григорович Перепелюк запропонував піти старшим піонервожатим у Тернавську восьмирічну школу. Де воно те село Тернава і школа, не знав, бо ніколи там не був. Він підказав орієнтир: Станція Дунаївці, елеватор “Заготзерно”, а далі з обох боків обсаджена беріzkами дорога доведе до села і до школи.

Одноповерхова шкільна споруда зустріла гамором чисельної учнівської спільноти. В учительській – директор Петро Іванович Дзюблук, завуч Алла Филімонівна Цибульська, дехто з учителів. Директор зустрів без ентузіазму, бо, як вияснилося пізніше, планував взяти на цю посаду сільську дівчину, пару для неодруженого сина Всеволода. Завели на квартиру до Мотрі і Василя Городецьких. У них постійно хтось квартирував, тому вони не надали особливого значення моїй появі. Збори загонів, дружини, підготовка і проведення різних заходів, участь у концерті до 44-ої річниці жовтневих 1917 року подій у Петрограді – так почалася моя педагогічна кар’єра.

Відчув, що не вистачає музичного оформлення шкільних вечорів, і вирішив зреалізувати давню мрію – придбати баян. Побував на Станції Дунаївці, домовився про його купівлю в кредит. Але потрібна була довідка з місця роботи. Довго випрошував її в директора, а він ні відмовляв, ні обіцявав. Колеги порадили звернутися до дружини директора учительки Леоніди Броніславівни. Вона переговорила з чоловіком і справа вирішилася. Привіз документи в Станційнодунаєвецьке сільпо, почали оформляти кредит, і саме в цей момент дзвінок зі школи – директор заявив, що відкликає довідку. Морально пригнічений прийшов до школи і запитав директора, навіщо він так вчинив. “Я перед тобою відчитуватися не збираюсь”, – була відповідь. Пробував замовити слово секретар школи старий Музика і напоровся на шквал непристойностей: “Я тебе, бику, тримаю тут в школі, то не сунь свого носа, куди не треба...”. З таким хамством я ще не зустрічався, тим більше в школі, де, мені здавалося, працюють святі люди. Сів на стілець й опустив голову. На цей крик нагодилася Леоніда Броніславівна. Дізнавшись у чому справа, у такому ж тоні почала відчитувати чоловіка, соромити, совістити. Наступного дня він сам запропонував йти в сільпо, куди зателефонував, знявши вето.

Так я отримав давноочікуваний інструмент, на якому ще потрібно було навчитися грати.

Мені припали до душі господарі квартири, прості і доброзичливі люди. Дядя Вася – колгоспний механізатор працював на водокачці, забезпечував колгоспну ферму водою, а тітка Мотря – на току.

І я, звикнувши за маминої відсутності виконувати різну домашню роботу, десь у перші дні повитирав лампочки, дзеркала, помив вікна, посуд, позамітав, розставив домашнє начиння на свої місця, приніс води, нарубав дров. Ввечері вони не могли натішитися – у домі з'явилася людина, якій небайдужі справи господарів. Дітей у них не було, і вони непомітно при'язалися до мене, а я – до їх людської щирості.

Якось моя хазяйка Мотря Іванівна запитала: “У клубі, кажуть, новий фільм привезли, ти не підеш?”. Як я міг піти в кіно, коли із зарплати піонервожатого в 401 крб. 200 крб. щомісяця віддавав на погашення кредиту, ще 200 крб. платив за квартиру з харчуванням, мені ж залишався карбованець, якого вистачало, аби один раз на місяць з'їздити додому. Тому відповів, аби закрити тему: “Та щось не маю бажання”. Вони з чоловіком добре розуміли мою ситуацію, мабуть, обговорювали її, бо

вона делікатно запропонувала: “Якщо в тебе раптом немає грошей, не соромся сказати, ми позичимо, а ти колись віддаси”.

Взимку перед Різдом тітка Мотря почала збиратися до Києва, аби щось продати, а щось і купити. На кілька днів домашня кухня стала фабрикою з підготовки товару на продаж. Тітка різала курей, качок, навіть прикупила в сусідів (у Тернаві, поруч з

Василь Васильович і Мотря Іванівна Городецькі з Тернави. 1962 р.

річкою Тернавою, кожен тримав цієї живності видимо-невидимо), упаковувала квасолу тощо. Допомігав і я. А перед від'їздом наставляла: "Мене тиждень не буде, ти вже підсоби дядькові по господарству. А що тобі купити?". "Нічого, – відповів (це ж не мама їхала на торги). – Мені потрібен самовчитель гри на баяні, але...". Я не сподівався, що вона, проста сільська жінка, там, у великому столичному місті, зможе знайти нотний магазин чи відділ у книгарні. А через тиждень вона приїхала, накупила всілякої дивини, виконала і моє замовлення. "Що, не сподівався?", – побачивши, як я зрадів покупці, запитала мене. І я взявся за музичну грамоту. Кожного вечора з хати Городецьких линула музика. А в лютому відважився своїм баяном грати на учнівському заході. І школярі ще більше потягнулися до старшого піонервожатого.

Село Тернава специфічне. 1931 року тут вибухнуло повстання проти більшовицької політики колективізації та непомірних хлібозаготівель, які прирікали селян на голодну смерть. Були вбиті голова колгоспу Онуфрій Дубань, голова сільради Володимир Юхимович, активісти Леонід і Станіслав Бутельські, поранений колгоспник Заремба. У Малій Тернаві загинули секретар комсомольської організації Антончук та районний уповноважений Навроцький. Збройний виступ був придушений, у Тернаві та навколишніх селах заарештовано 200 осіб, 9 із них розстріляно, решту ув'язнено. А тих, кого відпустили, згодом, у 1937-1938 рр., зачистили. З 18 населених пунктів нинішньої Дунаєвецької селищної об'єднаної територіальної громади Тернава в роки сталінських репресій зазнала найбільших втрат – 95 репресованих.

1958 року, незадовго до мого призначення, у селі було ліквідовано кримінальну групу, яку очолював директор школи. Вдень проводив уроки, наради, ввечері витягував зі схованки револьвер і зі своїми поплічниками добирався поїздом до Хмельницького чи Деражні, наступного дня ранковим поїздом повертався з людськими грішми, так важко заробленими в колгоспах чи на підприємствах, нав'ючений всіляким іншим добром. А о 9-ій входив у клас і проголошував: "Доброго ранку, дорогі дітки...". Цю банду зловили і засудили. Але ввечері повертатися зі школи на квартиру було якось моторошно. Та й тітка Мотря застерігала бути обачним, ні з ким не конфліктувати.

Раз на місяць їздив додому. Одного разу, повертаючись пізно, мусив йти посадкою, бо дорога стала непрохідною багнюкою. Мимоволі прислухався, пильно вдивлявся у темінь. Раптом майже поруч почув притишену розмову. Зупинився, прислухався, почав пробирати страх. Постояв кілька

хвилин – тихо. До села залишалося метрів зо двісті, і я вирішив йти в напрямку перших хат. Зробив з десяток кроків, як раптом: “А ми вас так довго чекаємо...”. Це були учні, які вирішили зустріти свого вожатого.

Десь у перших числах березня 1962 року директор, повернувшись з наради, яку проводив відділ освіти, повідомив, що на завтра мені треба бути у завідуючого РВНО. Він відмовився пояснити причину, і я почав переживати, чи не знову яка витівка директора. Хвилювалися і мої господарі. Наступного дня П.Г. Перепелюк запропонував мені перейти в Кривчицьку восьмирічку учителем російської мови та літератури на період так званої декретної відпустки Галини Станіславівної Лаврентієвої. Вчорашній десятикласник, без досвіду і професійних знань – я завагався. “Якщо ти хочеш бути вчителем, то треба з чогось починати”, – переконавав Петро Григорович. Я подумав, додому пішки через ліс якихось 30-40 хвилин, більша зарплата, нехай невеликий, але все-таки вчительський стаж перед вступом до педінституту – призначення мало явні переваги над моїм становищем старшого піонервожатого, і я зі значною долею остраху погодився.

У Тернаву повернувся з наказом про перевід у Кривчик, попрощався з колективом учителів та учнів. Бачив, що мої господарі засмучені. Зима була сніжною, 7 березня ще лежав глибокий сніг, тому вони домовились з їздовим і той саними довів мене до шосейної дороги Хмельницький – Кам'янець-Подільський. На прощання тьотя Мотря і дядя Вася сказали, що на храмове свято Матку Божу приїдуть у гості в Блищанівку. Я не надав тому значення – 28 серпня ще було далеко. Подякував, попрощались. Тернавська сторінка життя перегорнута, принаймні, я так думав. Насправді ж вона відкрита і сьогодні, і буде так, поки житиму. Але про це пізніше.

Кривчицька восьмирічка

У Кривчику пропрацював чотири місяці, наприкінці червня пішов у відпустку і був звільнений, як свідчить запис у трудовій книжці, 18 серпня 1962 року. Кривчик зустрів привітніше, колектив молодий, його душею була завуч Валентина Петрівна Школьник. Директор Василь Іванович Слободян був більш строгим – на ньому ж трималася дисципліна і порядок. Знайомство почалося з колективного відзначення 8-го Березня. Відбувалося воно в шкільній квартирі Валентини Петрівни і Миколи Петровича Школьників. У цьому ж приміщенні, через стінку, поселився на квартирі в тієї ж Галини Станіславівни, яку заміщав, і я. Ми вітали жінок,

співали, танцювали. На ранок у школі кожен зайнявся своєю справою, але я відчував, що для колективу став колегою, своїм.

Більшість мого позаурочного часу займала підготовка до уроків. Типи уроків, форми і методи подачі матеріалу копіював з того, що бачив у роботі моїх учителів у Рахнівській СШ. Однак мав свого повсякденного консультанта – наставника Галину Станіславівну. Вона досконало знала предмет, методику викладання, кожен клас, кожного учня, знала колектив і щиро радила, якщо я звертався до неї. Її чоловік Михайло Антонович Лаврентієв, брат директора Близьчанівської семирічної школи Станіслава Антоновича Лаврентієва і мій колишній учитель української мови, був також людиною доброю і щирою, але мав одну важку ваду – зловживав спиртним, від чого страждав сам і його сім'я.

Одного разу на великій перерві покликав мене в буфет, розташований поруч зі школою. Я думав, просто пройти, можливо випити по стакану соку чи ситра. А він замовив рому, запропонував і мені. Не посмів перечити своєму колишньому учителю, господарю квартири при сторонніх людях. Але в очах продавця прочитав осуд наших дій, мовляв, що це за учителі, як вони підуть у клас. Я над цим потім довго думав, картав себе. Більше ніколи не здався на запросини Михайла Антоновича до чарки, а навпаки разом з Галиною Станіславівною не раз вів розмову про його та і сім'ї авторитет, який чарка дуже підривала. Це був прикрий урок для мене, зате – на все життя.

Палац Крупенських у Кривчику

У Кривчику було затишно ще й тому, що в селі жили мої рахнівські однокласники Оля Трончук, Надя Цикенюк, Толя Шеверногий, Юра Демчук, Коля Нігерчук, Григорій Стрижак, Григорій Гризак, Саша Бойчук і Саша Сорокатык, з молодших – Зоя Семенишена, Клара Ковальчук. Село, розрізане навпіл річкою, утопало в зелені. Воно мало два важливих центри – адміністративний, де знаходилися сільська рада, магазини продовольчих та промислових товарів, навпроти – друге шкільне приміщення, дитячий садок, типовий будинок культури, пошта, і культурно-освітній – головний корпус школи, за мостом, на правому березі річки Тернави, парк і колишній палац пана Крупенського, в якому розмістився будинок – інтернат інвалідів війни і праці.

У ньому жило чимало цікавих людей, колишніх офіцерів, солдатів, працівників, що втратили рідних, залишилися без сімейної підтримки, але володіли багатьма талантами. Хтось міг відремонтувати годинника, інші – запаяти якусь річ, постригти. Були серед них прекрасні музиканти і співаки. Пам'ятаю, як у Блищанівку, коли ще був малим, у свята з Кривчицького інтернату приходив з гармошкою якийсь Григорій, грав у клубі, а ввечері повертався назад. А тоді, у квітні – червні 1962 року, я не раз, як і інші молоді учителі та кривчицькі мої однокласники, бував у парку, мав там приємне спілкування, слухав сліпого баяніста, який щовечора свої хвилюючі мелодії – пісні та експромти дарував мешканцям інтернату та жителям Кривчика.

Кривчик був окремим колгоспом, що носив ім'я Ф.Енгельса, очолював його О.І. Вус, мав і свою сільраду, де головував І.А. Дорофеев. Важливу роль у житті колгоспу та сільської громади відігравала партійна організація на чолі з фельдшером О.Г. Височанським. Це були шановані і авторитетні поводири села, які допомагали школі, водночас мобілізовуючи педагогічний колектив на роботу серед населення, а в час збирання урожаю – на практичну роботу на току, у полі. Довелося і мені брати участь у концерті до Дня Перемоги, виступати в трудових колективах лектором і політінформатором.

Власне, моя короткочасна праця в Кривчицькій восьмирічній школі дала мені і перший учительський досвід, і навички спілкування з різними категоріями людей, а також переконання, що я знайшов свою життєву стежку, що вона насправді моя, нею мені треба просуватися далі. І в першу чергу – отримати професійні знання, учительську спеціальність, вищу педагогічну освіту.

Яромирська краєзнавча школа

1967 року, закінчивши Кам'янець-Подільський педінститут і отримавши диплом фахівця історії, російської мови і літератури, літо провів у Бличанівці. Допомігав мамі по господарству, відпочивав у колі ровесників з думкою, а де ж працюватиму. Направлення мав у Дунаєвецький район. Але коли приїхав у відділ кадрів обласного управління народної освіти, кадровичка повідомила, що в Маківську СШ я не попаду, бо там не має годин, та ще є й скарга з цього приводу. А в області, мовляв, вакантних місць чимало, їх також потрібно замінити. У справу втручались і директор Маківської СШ І.І. Сохатюк, і завідуючий Дунаєвецьким РВНО П.Г. Перепелюк. Але відповідь була та ж – обласне освітянське керівництво побоювалося, аби скарга не пішла у вищі інстанції. Та й насправді незаповнених вакансій у школах області було чимало. Мені обіцяли через рік вирішити питання з роботою в своєму районі, ближче до дому, де жила одна мама, і запропонували посаду завуча восьмирічної школи у Віньковецькому районі і місце історика в Яромирській середній школі Городоцького району. Хтось з працівників облВНО, свідків цих торгів, дуже гарно охарактеризував село Яромирку, школу та її колектив. І я обрав Яромирку.

15 серпня, як і належало, вже був у кабінеті завідуючого Городоцьким райвідділом освіти Антона Лук'яновича Заклевського, досить авторитетного в області освітянського керівника. Середнього росту, коренастий він своїм виглядом і тоном розмови дійсно здавався строгим і недоступним. З розмови, яка відбулася, відчув, що то не тільки справжній лідер, а й доброзичлива людина. У цьому мав нагоду не раз пересвідчитися. 1970 року, під час обласного семінару завідуючих РВНО, він побував у мене на уроці історії вже в Маківській СШ. Після дзвоника залишився в кабінеті історії, почав розпитувати, як живеться – працюється. На цей момент нагодився Петро Григорович Перепелюк, дунаєвецький зав. РВНО, запитав його про враження від уроку, на що Антон Лук'янович відповів: “Петре Григоровичу, ти довго будеш тримати його (тобто мене) в учителях? А то я заберу його назад і дам найкращу школу...”. Я, звичайно, не чекав такої атестації. Згодом, коли вже очолював Дунаєвецький райвідділ освіти, не раз зустрічалися, і я завжди був вдячний йому за добре ставлення і поради.

Того ж дня приїхав у Яромирку. Село дійсно велике, центр сільради, до якої входили ще Завадинці та Мала Яромирка, функціонували колгосп

“Заповіт Ілліча”, очолюваний Степаном Лук’яновичем Сіканевичем, і плодорадгосп “Червоний партизан” (директор Михайло Якович Погорелов), який займався садівництвом, мав винний цех, славився винами “Чорна смородина”, “Малина”. В очі кинулося нове шкільне приміщення, добротний адмінбудинок, в якому, як виявилось, розмістилася контора колгоспу, комплекс торгових магазинів, клуб – все це виразно формувало центр, навколо якого щодня вирувало життя.

Директор школи І.М. Горецький, прочитавши наказ, повів мене в учительську, де на нараду з приводу завершення підготовки школи до нового навчального року і приїзду комісії, яка ту готовність мала перевіряти, зібрався увесь колектив. Іван Микитович представив кожного, хто був на нараді. Насамперед завуча Миколу Павловича Мар’янчика, організатора

позакласної і позашкільної роботи Василя Романовича Бореяка, а потім мого старшого колегу – учителя історії Мефодія Васильовича Підкуймуху, трьох Драгусів – батька В’ячеслава Омеляновича, учителя російської мови та літератури, матір Віру Миколаївну, учительку початкових класів, і дочку Раїсу В’ячеславівну, шкільну лаборантку, Анатолія Івановича Білоуса, учителя фізкультури, його дружину Нілу Миколаївну, учительку початкових класів, учителя

Педколектив Яромирської СШ. 1967 р.

хімії Павла Петровича Новака, учительку біології Клавдію Іванівну Щудляк, учительку російської мови і літератури Ядвігу Станіславівну Ситарчук та інших. У школі працювали сім'ями. Тут і дружина директора Ніна Юхимівна, учителька української мови і літератури, і дружина М.В. Підкуймухи Віра Федорівна, учителька початкових класів, і дружина завуча Євгена Станіславівна, учителька початкових класів, і Зіна Федеївна Борейко, учителька початкових класів. У школі було чимало паралельних класів, тому педколектив був великий. Пізніше познайомився з учителями початкових класів Оленою Андріївною Каліновською, Броніславою Броніславівною Пйонтик, Галиною Леонтіївною Висалківською, учителем праці Євгеном Петровичем Музичко. Директор дав слово й мені, і я розповів, звідки, де працював, навчався, подякував за гарний прийом.

На квартиру завели до Афанасія і Ліди Нагуляків, які жили поруч з річкою Яромиркою, за 5 хвилин ходу до школи. Крім молодих господарів багатьом домашнім справам давала лад бабка Ганна, було й двоє ще малих синів Вася і Толя. Я отримав окрему кімнату, мав стіл і стілець для роботи, що мене цілком влаштовувало.

Наступного дня вже допомагав Мефодію Васильовичу наводити порядок у кабінеті історії. Моему колезі минуло 54, він виявився балакучим, коротко повідав історію Яромирки, з свого погляду – деякі особливості колективу. Розпитував і мене, хто мої батьки, чим займаються. А коли дізнався, що батько загинув на фронті, а мама залишилася солдатською вдовою, розчулився і почав розповідати про своє сповнене труднощів життя.

Родом він із Барського району Вінницької області, до війни навчався у Вінницькому педтехнікумі. Воював з нацистами, демобілізувався аж 1947 року. Переїхав на Городоччину, батьківщину дружини Віри Федорівни, працював учителем у Вербичній, Завадинцях, а з 1951 року – в Яромирській семирічній школі. У роки війни згоріли документи, у тому числі й про освіту. Тому мусив на п'ятому десятку літ, маючи 26 років педстажу, починати спочатку – здавати іспити за 10-11 класи, у 49 років стати студентом Кам'янець-Подільського державного пединституту. Мав збірні години – трохи історії, уроки малювання, гурткові. Мені ж випала роль основного вчителя історії і суспільствознавства, читати в старших класах, бути класним керівником 10-Б. Було якось незручно перед старшим і віком, і досвідом, і заслугами Мефодієм Васильовичем.

У кабінеті він створив краєзнавчий куток, результат п'ятнадцятирічного вивчення минулого Яромирки та її околиць. Він розповідав, як

знайшов той чи інший експонат, яку сторінку історії села цей експонат ілюструє, при вивченні яких тем на уроках історії і як може бути використаний. І я зрозумів, що в умовах відродження репресованого у 30-і роки краєзнавства дослідницький пошук став його головною справою, недостатньо оціненою навіть у колективі. Водночас зрозумів, що мені бракує і знань про край, в якому живу, а тим більше уміння використовувати краєзнавчі матеріали в навчальній і виховній роботі, усвідомив і те, що мені дуже повезло мати досвідченого у цих питаннях наставника. Попрацювавши з Мефодієм Васильовичем у кабінеті історії, вирішив подивитися, що робиться в закріпленій за моїм десятим класом кімнаті. На прощання Мефодій Васильович повідомив, що в неділю видає заміж дочку Валентину, бібліотекаря школи, за учителя математики і фізики Віктора Миколайовича Петрунькова, запросив на весілля. Сприймавши запрошення як гарний жест інтелігентної людини, я не збирався йти на весілля до практично незнайомих людей, а поїхати в Блищанівку, де мама чекала вістей з мого місця роботи, і забрати найнеобхідніше на нову квартиру. Однак запрошення повторив і молодий Віктор Миколайович, а директор, побачивши мене, безапеляційно заявив: “О, ледь не забув. Ми всім колективом йдемо на весілля до Підкуймухів – підеш з нами. Збираємось в школі на одинадцять годину”. Я не встиг відкрити рота, як він додав: “У нас дружний колектив, одні одних підтримуємо. Так що ніяких не можу...”.

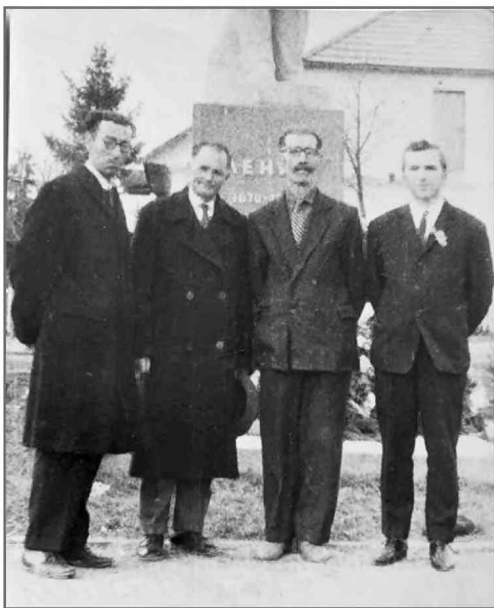
Ось так я попав з корабля на бал. Придивлявся, прислухався, почував себе ніяково. Розуміючи ситуацію, колеги, особливо близький по віку хімік Павло Петрович, заводили розмову. Там побачив яромирську еліту, отримав від Павла Петровича інформацію про багатьох людей, у тому числі й учнів мого 10 класу – учасників весілля, які придивлялися і до мене. Сподобалася атмосфера взаємовідносин між учителями школи та її керівництвом – демократична, довірлива, дружня. Творцем цього мікроклімату був директор Іван Микитович. У позашкільному спілкуванні – чисто людські стосунки, без усякого напінання, у школі – дисципліна, відповідальність, порядок. Кожен робив свою справу. У такій комфортній обстановці розпочав свій перший після інституту навчальний рік і я.

Багато часу забирала підготовка до уроків, робота з джерелами, добір наочності, планування усіх своїх дій. Учні з інтересом поставилися до нового молодого учителя. Розумів, що від перших контактів залежить, як тебе сприймуть. Буває, на жаль, так, що молодий учитель не може

дати ради класу, нормально провести урок. Однак я вже мав досвід роботи з учнями середніх класів у Тернавській і Кривчицькій школах, зі старшокласниками – у Маківській СШ. З перших днів все склалося досить добре, учні прийняли мене і як учителя, і як класного керівника – свого наставника.

Ще більше зблизився з шкільним колективом та активом села в ході репетицій концерту до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції (так тоді називали петроградські події 1917 року та їх резонанс в імперії). Збиралися в клубі, акомпанував учитель співів Сергій Сергійович Маланчук, організовував репетиції завідуючий клубом Дмитро Моцний, молодий хлопець, здібний організатор. До речі, через кілька десятків років він з'явився в Дунаївцях з погонами підполковника міліції, працював на посаді заступника начальника райвідділу внутрішніх справ. Нині захоплення влади петроградськими більшовиками називають “Жовтневим переворотом”. У будь-якому випадку ця подія радикально змінила всі сфери суспільного життя колишньої царської імперії, справила вплив на світовий процес, привела до виникнення більше десятка держав із загальнонародною власністю, ломки колоніальної системи і появи на карті світу низки самостійних країн. А такі кардинальні зміни в економічному, політичному, соціальному і духовному житті суспільства прийнято вважати революційними. У Яромирці в центрі свята був учасник громадянської війни на боці більшовицької армії Василь Григорович Костишен, чоловік років 70-ти. У школі з ним провели низку зустрічей, виступав ветеран на урочистих зборах з нагоди ювілею, наступного дня – на

П.Д. Галуцак, голова Яромирської сільради, М.В. Підкуймуха, В.Г. Костишен, В.С. Прокопчук. 7.11.1967 р.

мітингу. А ми, культурно-освітня інтелігенція, дали святковий концерт для жителів села. Співав я у хорі, виконав пісню в сольному варіанті, у такій ролі представши перед моїми вихованцями та їх батьками. На пам'ять про ті святкування залишилося фото.

А я під впливом Мефодія Васильовича Підкуймухи все більше прилучався до краєзнавчого пошуку. Сама практика викладання історії цього вимагала. Відчув, що деякі учні, звиклі до поєднання на уроках історії програмового матеріалу з місцевим, знають більше мене про своє село. Але якщо на знав відповіді на задане питання, вдавався до методу мого учителя історії і директора Рахнівської СШ Василя Івановича Кліща, обіцяв дати відповідь пізніше, як правило, у письмовій формі. Знайти літературу було непросто – “Труды Подольского епархиального историко – статистического комитета” були мені практично недоступні, “Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область” – ще в рукописі. Мефодій Васильович на той час володів неоціненним скарбом. Все частіше, готуючись до уроків, працював з матеріалами і документами, зібраними ним і розміщеними на стендах і в папках у кабінеті історії,

Зупинились біля землянки, в якій деякий час М.В. Карун (у центрі між учителями М.В. Підкуймухою та В.С. Прокопчуком) переховував пораненого партизана. Жовтень 1967 р.

консультувався з краєзнавцем-наставником. Разом з ним вів заняття історичного гуртка, залучивши до нього багатьох своїх вихованців.

Застосовували різні форми роботи. Мені запам'ятався похід околицями Яромирки – місцями бою рейдуючого партизанського з'єднання Я.І. Мельника, яке направлялося на Вінниччину.

Гітлерівці робили відчайдушні спроби, зібравши наявні сили, знищити партизанів. Бій відбувся і на полях під Яромиркою. Свідок тих подій яромирчанин М.В. Карун водив нас від одного місця бою до іншого, де збереглися залишки окопів, пригадував, розповідав.

Розповіддю про рух опору на Городоччині в роки німецької окупації доповнював Мефодій Васильович. Врешті дійшли до лісу, де на галявині була могила загиблих партизанів, поклали польові квіти, влаштували імпровізований мітинг, слово мовив і я.

Праця в Яромирській СШ була короточасною, але плідною. Я відчув “смак” професії – переконався, що мій професійний вибір правильний. Учні сприймали мене як свого учителя-наставника, а я мав чим ділитися з ними – і знаннями, і досвідом двадцяти трьох не змарнованих років. Саме в Яромирці під благодатним впливом Мефодія Васильовича Підкуймухи почав свій рух до краєзнавства, до науки. Яромирка – учительський колектив, жителі села, і в першу чергу мої господарі Нагуляки, – залишили гарний слід у пам'яті.

І непатріотично, і непрестижно...

У жовтні – на початку листопада 1967 року мною настирливо зайнявся Гордоцький райвійськкомат – постановка на облік, кілька медичних комісій і, врешті, вердикт: “Придатний до строювої служби”. До цього рішення я йшов не один рік. У наш час в армії служили майже всі хлопці. В армію йшли охоче, проводи піднімали на ноги пів села. Втрати, яких у війні зазнала кожна родина, посилене патріотичне виховання, яке серед інших напрямів займало провідне місце, формували відповідну свідомість – чоловік має захищати сім'ю, батьківщину, армія – це школа підготовки воїна до захисту вітчизни, зрілого в усіх відношеннях чоловіка, у першу чергу – у фізичному. Не служили в армії лише хворі. Такий хлопець вважався неповноцінним, його ігнорували й дівчата. А отже, не служити в армії було непатріотично, непрестижно і, навіть, соромно.

Мій патріотизм формувався усім укладом повоєнного життя. Втрата батька-фронтовика, атомне бомбардування Японії, випробування

атомних і водневих бомб, шкільна програма, особливо з історії, літератури, бесіди, щотижневі політінформації, кінофільми не залишали місця для думки про мирне життя. Їх головна ідея зводилася до одного: “Хочеш миру – готуйся до війни”. І ми “строчили” із дерев’яних автоматів під час дитячих ігор. У школах, зразу після війни навіть у початкових, були посади військових керівників. У Рахнівській СШ досить відповідально і вимогливо заняття вів демобілізований ст. лейтенант Л.І. Зубов. Там ми взяли в руки справжні автомати, вивчали дію гранат, типи мін, вчилися стріляти з дрібнокаліберної гвинтівки тощо.

В інституті осіння призовна комісія 1962 року у зв’язку з тим, що я перехворів ревматизмом, направила мене на обслідування в терапевтичне відділення ленінської лікарні (так тоді, та й інколи й тепер старші люди називають Кам’янець-Подільську міську лікарню на вул. Пушкінській). На першому курсі рішення терапевтів було однозначне – потребує лікування. Обслідування тривало не менше тижня. Це було в жовтні 1962 року, коли розгорілася “карибська криза” і світ опинився на грані Третьої світової ядерної війни. У радянській інтерпретації це виглядало так: американські імперіалісти не можуть змиритися, що в них під боком з’явилася незалежна з орієнтацією на соціалістичний уклад життя Куба, і вони прагнуть її задушити, вчиняють збройні провокації, а СРСР намагається підтримати волелюбний кубинський народ. Досить пристойно і благородно.

Але ця допомога носила досить непростий характер. Пізніше виявилось, що Генштаб Збройних Сил СРСР розробив військову операцію під кодовою назвою “Анадир”, на проведення якої в травні дала добро президія Політбюро ЦК КПРС. Після згоди кубинського керівництва розпочалося засекречене навіть для військовослужбовців перекидання спеціально сформованої на базі 43-ої ракетної армії 51-ої ракетної дивізії під командуванням генерала І. Стаценка. Вона складалася з трьох полків, озброєних ракетами середньої дальності Р-12 (24 пускових ракетних комплекси, ракета мала довжину 22,1 м і важила 42 т) і два полки – 16 пускових установок Р-14 (ракета довжиною 24,4 м і вагою 87 т). У Групу радянських військ на Кубі входили ще й 4 мотострілецьких полки для прикриття полків ракетних, 2 дивізії ППО, 42 бомбардувальники ІЛ-28 з атомними бомбами на борту, 40 винищувачів МІГ-21, 34 ракети “Комета”, берегова протикорабельна система “Сопка” та інші підрозділи обслуговування ракетних полків, всього 44 тис. військовослужбовців.

7 листопада 1962 року після заяви М.С. Хрущова радянські війська мали продемонструвати свою присутність на Кубі під час параду в Гавані.

Американці відстежували просування радянських кораблів, а їх для перевезення людей та озброєння було задіяно аж 86, і 16 жовтня ЦРУ доповіло президенту США Дж. Картеру ситуацію. Рада безпеки і оборони США більшістю її членів висунула пропозицію нанести удар по Кубі, меншість пропонувала здійснити щільну блокаду острова. Цю пропозицію і прийняв президент. Обстановка з кожним днем все більше напружувалася. 22 жовтня радянські зенітники на висоті 21500 м збили двома ракетами американський розвідувальний літак У-2. Дії радянського керівництва засудила ООН і зажадала негайного виведення військ і озброєння з Куби.

Неймовірне напруження відчувалося повсюди. У палаті нас було двоє – викладач якогось технікуму – людина передпенсійного віку, і я. Він не відходив від приймача, коментував повідомлення, обурювався діями М.С. Хрущова і політбюро ЦК КПРС, яке всього через 17 років після війни попередньої могло втягнути світ у ще страшнішу ядерну війну. А я, студент першого курсу і призовник, переживав ще більше – не встиг зіп'ятись на ноги, як намітились обриси батькової дороги. Розмови між хворими та відвідувачами відбувались у коридорах лікарні, у великому напруженні працювали лікарі й медсестри. Нарешті прийшла звістка, що під тиском світової громадськості радянське керівництво пішло на переговори з США. З'явилася надія на мирне закінчення так званої “карибської кризи”.

А мене виписали з лікарні з висновком “потребує лікування”. Я отримав можливість продовжити навчання і завершити хоча б один курс.

Наступної осені все повторилося. Перед випискою мене покликали в ординаторську і завідувача відділенням Славікова, дуже гарна жінка – дружина завідуючого лорвідділенням Ківільші, того лікаря, який на Нюрнберзькому процесі давав свідчення про звірства нацистів у проскурівському концтаборі, наприкінці розмови запитала: “Хочеш вчитися чи йти в армію?”. Зрозумів, що стан мого здоров'я поліпшився, тому відповів: “Як Ви вирішите”. “Йди і вчись, в армію ще встигнеш”, – був її висновок. Так я отримав карт-бланш на завершення хоча б двох курсів.

Маючи досвід довузівської практичної роботи, добре знав, що два курси в школі до уваги не беруться. А ось три – це вже незакінчена вища освіта, навіть на кілька карбованців більша зарплата, ніж в учителя без такої освіти. З цією думкою вже на третьому курсі пішов на призовну

комісію, і вона, вже без обслідування в лікарні, признала мене здатним служити в армії. Повідомив маму, заплакала, мовляв, не дадуть закінчити інститут, невже не можна відслужити потім. І я так думав, але змирився з ситуацією, адже мої однокурсники Анатолій Ненцінський і Василь Цілий вже служили, Вася навіть дві фотографії з армії прислав.

Нарешті – виклик за повісткою у військкомат на вул. Ленінградській, за сотню кроків від гуртожитку, в якому жив. Призовників набралось багато, і поки рухалася черга надумав просити відстрочку на рік. “Підписуйся”, – простягнув ручку капітан, працівник другого відділення. Знаючи, що відстрочку може дати тільки військовий комісар, я попросив дозволу зайти до військового комісара, чим радості в капітана явно не викликав. “Яка відстрочка – служити треба йти”, – обурився він. Кабінет військового комісара полковника Цибульського був навпроти, постукав, привітався.

– Слухаю, що там у вас?

– Стою на диспансерному обліку, оскільки перехворів ревматизмом, є недостатність мітрального клапана, тому хочу попросити у вас відстрочку на один рік для продовження лікування, – звернувся я.

Комісар підняв слухавку і зажадав мою особову справу. Той самий капітан негайно приніс теку. Комісар полистав і червоним олівцем упоперек аркуша написав: “Відстрочка”. “Віддайте капітану”, – протягнув папку. Глянув на мене, мої очі зволожились від несподіванки. Подякував і вийшов.

Думаю, що військкомат, справившись із планом набору, не дуже спішив його перевиконувати, аби в наступному році не добавили, як це водилося в радянські часи. А я отримав можливість здобути неповну вищу освіту. Зраділи й одногрупники, особливо – куратор Еня Йосипівна. І я з подвоєною енергією взявся за навчання. А десь через місяць-півтора з’явився указ з вишів до армії не брати, а тим, хто мав вищу освіту, термін служби скорочувався до одного року. Так я несподівано отримав можливість здобути вищу освіту й учительський фах.

Направляючись в Яромирку, я знав, що звідси доведеться йти в армію. У мене навіть був інтерес – що воно таке армія від призову і до демобілізації. Тогочасна програма й підручники з історії – це була переважно історія воєн та перемог радянської армії над усіма ворогами. Щоразу чекав запитання від учнів: “А ви служили в армії?”. Правда, такого питання не отримав, але це теж мотивувало мій інтерес до служби.

Проводи зробив учительський колектив, у спортивному залі в складчину з вагомим нашим з мамою внеском був накритий стіл. Наступного дня перед відправкою до військкомату в контору колгоспу запросив голова С.Л. Сіканевич, побажав легкої служби, подарував 10 радянських карбованців на дорогу, виділив машину. До слова, значно пізніше, вже ближче до проголошення незалежності, у Дунаєвецькому районі він очолив старогутянський колгосп, і ми відновили наше знайомство. У мене була можливість, і я старався підтримати його головування в нелегку пору передкризового функціонування колгоспів.

*Проводи. Останні настанови і побажання директора Яромірської СШ
І.М. Горецького. 22.11.1967 р.*

Того ж дня автобус завіз групу призовників на розподільчий пункт у Шепетівку. Майор Гордоцького військкомату здав, а майор розподільника прийняв новобранців, що засвідчили підписами в списках. Так почався мій перший день служби.

Шепетівська артишкола

За рік і місяць довелося служити в трьох місцях. Починав із Шепетівської школи підготовки артилерійських майстрів. Через контрольно-пропускний пункт (КПП) пройшли строем, нас підвели до триповерхової казарми, де в залі на першому поверсі чекали сержанти. Заходили у відповідності з чергою, сідали за один із столів, і сержант починав співбесіду: хто, звідки, освіта, що можеш робити і т.п. Я не мав що особливо розповідати, сказав, що граю в шахи, брав участь у різних турнірах, граю на баяні. “О, це добре, це нам потрібно, – коментував сержант, роблячи записи в зошиті. – А ще?”. Сказав, що в інституті всі п’ять років був комсоргом групи. Але і цього виявилось замало. Додав, що пройшов місячні курси і очолював бібліотеку. Не знав і не відав, що все це досить скоро за принципом бумеранга повернеться до мене. По закінченні розмови попав під “нульовку” і з залу вийшов пострижений наголо.

Направили в другий взвод другої батареї, яку очолював майор Пономарьов, цікава інтелектуальна особистість, справжній “бать” – наставник і вихователь чималого колективу. Командиром взводу був капітан Козлов – людина малопомітна, впливу якого на життя взводу ми не відчували. Головним нашим командиром був старший сержант Валерій Хвощевський, молодший і нижчий ростом мене, зате справжній лідер, вольовий, витриманий. Здавалося, він володів якимось магнетизмом – з його появою тридцять хлопців миттю кидали свої заняття, йшли на середину казарми і по команді “шикуйсь!” моментально займали визначені місця. Його поважали і навіть любили за об’єктивне ставлення до курсантів, беззастережно виконували розпорядження. Взвод із 30 курсантів був поділений на два відділення на чолі з молодшими сержантами, які нещодавно закінчили курс навчання.

Першого дня прасували видану нам військову форму, вчилися підшивати комірки, побували в їдальні, оглянули територію. Вона складалася з однієї досить великої на два входи триповерхової казарми, корпусу, в якому розташувалося командування школи, навчальні класи, бібліотека, клубу-їдальні, складських та інших приміщень. По сусідству, через дорогу, була інша частина – сапери, у їх класах, мабуть, по домовленості командування, ми інколи навчались. З північного боку сусідом був ДОК – дерево обробний комбінат. Поруч з високим муром, яким з півдня і заходу була оточена наша частина, проходила дорога до залізничної станції і центру

Шепетівки. Вже в перші дні вивчили свою взводну пісню. Спочатку під диктовку сержанта записали слова :

Мы, как летчики, как летчики, крылаты,
Хоть и не летаем в облаках,
Мы ракетчики, ракетчики-солдаты,
Мы стоим при небе на часах...

Прослухали мелодію у виконанні сержанта – більшості вона була знайома із кінофільму “Ключи от неба”, який вийшов на екрани ще 1964 року. Через кілька днів на вечірній перевірці вже змагались із першим взводом, хто краще і голосніше виконає свою пісню.

У перший день зіштовхнулися ще з однією несподіванкою. Строем по два зайшли в їдальню, зайняли визначені довгі на десять осіб столи, нарешті сіли, як вдома, розмовляючи один з одним і очікуючи теплої страви. І раптом: “Встати!”. Встали, виструнчились, і знову команда: “Сідайте. Приступити до прийому їжі”. Не дуже це сподобалося, у тому числі й мені. Не поспішаючи, з’їв перше, тільки взявся за вилку, як тут знову команда: “Встати. Виходити на вулицю!”. На ходу вхопив шматок м’яса, а до каші навіть не доторкнувся. Наступного разу вже гав не ловили, за 10-15 хвилин тарілки ставали пустими.

Така, на наш погляд, муштра починалася з 6-ої ранку. В казармі вмикалося світло і по команді “45 секунд – стояти в строю!” кожен мав одягнутися, взутися і стати в стрій. Звичайно, переважна більшість не встигала натягнути чобота чи одягнути гімнастерку. Поступала команда “відбій”, і ми знову роздягались, залізали під одіяло і по тій же команді намагалися швидко зайняти місце в строю. А робити це після двох-трьох повторів ставало все важче – тіло пітніло, вчасно натягнути гімнастерку було не можливо, і після команди “струнко!” можна було побачити курсанта з чоботом в руках або з натягнутою на голову гімнастеркою, з якою стирчав ніс і виглядало одне око. І сміх, і гріх. Почали нарікати один на одного, мовляв, через одного страждають всі. Надалі, десь біля шостої ранку, можна було почути як у ліжках вовтузяться курсанти, до приходу сержантів натягуючи галіфе чи гімнастерку. Щоб не підвести хлопців, робив такі приготування і я. Сержанти цю практику знали з попередніх груп і потроху “закручували гайку” – замість 45 секунд встановили планку у 25 секунд. Нарешті курсанти почали проявляти незадоволення, вважаючи це за певне знущення. Тоді нам пояснили, що ми служимо в армії, готуємося захищати свій народ від ворога, і

якщо ми будемо одягатися довше, нас переб'ють ще в казармі. Стало хоч зрозумілим, чому ми так мучимось.

Така муштра продовжувалася, на щастя, десь біля двох місяців – ми навчилися діяти швидко й оперативно і сержанти відступили, перевівши центр уваги на фізичну підготовку. Щодня, незалежно від погоди і пори року, ми бігали кілька кілометрів територією військової частини по визначеному маршруту оголені до пояса, а взимку при температурі мінус 20-25 градусів за Цельсієм – у спідній сорочці. Після такої пробіжки вода зі шланга в умивальнику здавалася надто гарячою. Вдень – дві години фізичної підготовки на спортмайданчику або в спортзалі. Основні вправи – підтягування, підйом ніг до перекладинки і підйом переворотом, вихід на турнік однією, а згодом одночасно двома руками мали забезпечити солдату подолання перешкод у бойовій обстановці. Тут йшлося і про виконання поставленого завдання, і про власну безпеку. Фізпідготовка тривала і після занять, у час так званої самопідготовки, ми не злизали з турніка, піднімали гіри, віджималися від підлоги, поступово набираючи відповідної форми. Але й через кілька місяців наш вигляд ще бажав кращого.

Шепетівка. Грудень 1967 р.

Кожного дня не менше трьох пар сиділи за партами. Матеріальна частина, а ми готувалися стати майстрами оптичних і електронно – оптичних приладів, партійно-політична робота (ППР), основи тактики, фізкультура, стройова підготовка, вивчення статутів, семінарські і практичні заняття, – так тривало усі шість місяців. Ми набирались відповідних знань і навичок та необхідної фізичної форми, готувалися до важливої події – прийняття присяги, де перед усім командуванням, гостями і родичами мали продемонструвати свою виучку.

Десь наприкінці грудня 1967 року, ближче до присяги,

взводам влаштували контрольний огляд стройової підготовки. Мені здавалося, що ми вже добре вимуштрувані і отримаємо не менше чотирьох балів. На огляд прийшов комбат, командири взводів, заступник начальника школи зі стройової підготовки. Скажу зразу, наші очікування не справдилися – взвод отримав трійку – рівень фізичної та стройової підготовки, а надто завищена самооцінка не дали бажаного результату. Далось взнаки, мабуть, і хвилювання. Спостерігаючи, як незграбно виконують команди курсанти взводу, кожен ще більше напружувався і нерідко замість “ліворуч” повертав праворуч, не вистачало сили довиконати команду “кругом”. Я думав, що ось зараз покажу, як потрібно пройти строем, на ходу по команді здійснити повороти, віддати честь. А вийшло, як і в інших, подекуди незграбно або й неправильно. Розбір результатів огляду, незадоволення комбата – все це мотивувало наші щоденні і старанні заняття стройовою. І до прийняття присяги картина помітно змінилася.

На присягу приїхала сестра Олена, батьки чи родичі багатьох курсантів. Ми старалися продемонструвати набуті уміння і навички, і це нам вже вдалося краще. Сестрі сподобалася наша підтягнутість і виправка. Прочитавши текст присяги і розписавшись у документі, ми взяли на себе не тільки моральну, а й юридичну відповідальність за її дотримання.

Крім бойової підготовки у нас було ще й інше життя – спілкування, дружба, звільнення у місто, самоволка і порушення дисципліни – все як у будь-якому колективі. У грудні 1967 року, на першому місяці служби, відбулися комсомольські збори. Перед цим мене викликав комбат майор Пономарьов, побесідував, запропонував очолити комсомольську організацію. Я погодився і під час зборів був обраний одноголосно. Ці обов'язки мене не обтяжували.

У день прийняття присяги. 1968 р.

Порядок денний зборів, які відбувалися раз на місяць, визначали командири, нерідко доповідали і комбат, й інші посадовці, особливо, коли йшлося про підсумки, звіти.

У цей час у мене з'явився ще один несподіваний обов'язок. Якось до саперів, у класах яких відбувалося навчання, прийшов днювальний, повідомив викладачеві, що мене викликає замполіт. Я ще ні разу не зустрічався із замполітом, тому почав хвилюватися – чого б це. Може вдома що сталося, а може... Вирішив спочатку зайти до замкомвзводу В. Хвощевського. Але той теж нічого не знав. Я розпитав, як зайти в кабінет, як себе вести. З його настановами і добрячим хвилюванням постукав у двері замполіта, відчинив, запитав дозволу увійти і, як наставляв старший сержант, зробив кілька кроків стройовим, взяв під козирок і почав доповідати. Мовляв, курсант Прокопчук по вашому наказу прибув. Він не дав закінчити. “Сідайте, Прокопчук”, – звертаючись на Ви, запропонував майор. Він розпитав мене про мою роботу на посаді завідуючого бібліотекою, про курси, мабуть, намагаючись розібратись, з ким має справу. Повідомив, що завідувача бібліотекою лягла в лікарню, буде операція і тривале місяців три-чотири лікування, потрібен бібліотекар. Я завагався, як мені рядовому обслуговувати офіцерів. “Як і курсантів, – відповів замполіт. – Єдине, коли ввійде офіцер, ви його привітайте, як і належить, вставанням. А далі – обслуžite, як і будь-якого читача”. Мабуть, кращого вибору у замполіта не було, він делікатно наполягав, і я прийняв пропозицію. У бібліотеці працював у другій половині дня, коли оголошувалася самопідготовка. Через тиждень ознайомився з фондом, ввійшов у роль і так пропрацював десь місяців зо три. Згодом в бібліотеці з'явився актив, в основному хлопці з нашої батареї, всі з вищою або середньою спеціальною освітою, майже щодня збиралися в бібліотеці, знайомились з новинами періодики, грали в шахи, спілкувалися. За увесь час кілька разів заходив і замполіт, у віданні якого була ця структура, цікавився, як йдуть справи, і, мабуть, переконавшись у тому, що не помилився у виборі, покидав бібліотеку із задоволенням. А я старався на довір'я відповідати акуратною працею. Оскільки фонд мені ніхто юридично не передавав, дуже слідкував за правильністю обліку і обов'язковим вчасним поверненням книг.

Пам'ятаю, що з партійно-комсомольським активом частини за участі командира підполковника Дорошенка і його заступника з політичної роботи майора Сливних у січні 1968 року відбулася нарада. Обговорювались заходи з підготовки до 50-річчя Радянської армії. Головне в них – забезпечити стовідсоткову успішність у навчанні, бойовій

і політичній підготовці, зразкову поведінку. Планувалося запросити В.П. Майборського, Героя Радянського Союзу, який повторив подвиг Олександра Матросова і залишився живим. Пропозиції вносили і присутні – провести лижний крос, шахово-шашковий турнір та ін. Майор Сливних підняв і мене: “Що запропонує бібліотека?”. Я запропонував бібліотечну форму роботи – ювілейну вікторину. Пропозиція була прийнята, наші питання були суттєво змінені, а коли набули остаточного варіанту і розіслані по підрозділах, ми другим взводом приступили до підготовки відповідей. За кожним питанням вікторини закріпили по кілька курсантів, і в бібліотеці закипіла робота. Наполегливо шукали відповіді на питання львів'янин Петро Солоп, закарпатець Степан Кричфалуші, дунаївчани Анатолій Ясінський і Григорій Кушнір та інші. Як історик і бібліотекар, окрім роботи над своїм питанням, я забезпечував інформаційно-консультативну підтримку пошуковців й редагування текстів. Закінчений варіант відповідей на питання вікторини віддали замкомвзводу, а той – по інстанції. Ми були втішені, що за підсумками вікторини взвод зайняв перше місце.

Відзначення 50-річного ювілею відбувалося урочисто, як і належить в армії. 22 лютого 1968 року відбулися урочисті збори. Центральною подією урочистостей був виступ Героя Радянського Союзу Володимира Петровича Майборського.

Міцно збитий, колишній моряк – захисник Севастополя, після поранення – рядовий Самаро-Ульяновської Залізної дивізії 13 липня 1944 року біля села Чорнухи, що на Коломийщині, повторив подвиг Олександра Матросова і вижив. З його появою кількасотенний зал встав і оплесками проводжав

*На трибуні Герой Радянського Союзу
В.П. Майборський. 1968 р.*

його до трибуни. Неодноразові виступи перед різними аудиторіями стали для нього школою ораторського мистецтва. Він скромно повідав про вчинок, за який отримав найвищу державну нагороду, а решту часу говорив про батьківщину, обов'язок чоловіків її захищати, про те, що його покоління свій обов'язок у Другій світовій виконало сповна, що тепер естафета в руках тих, хто сидів у залі, закликав множити бойові традиції батьків.

Я добре ознайомився з подіями 13 липня 1944-го, бо отримав доручення від імені курсантів училища виступити, привітати Героя, подякувати, запевнити. Так приблизно радив мені комбат. Ніхто мого виступу не читав і ним не цікавився. Старанно готувався.

З літератури дізнався, що Володимир Петрович родом із с. Зінки Білогірського району, перед війною працював у Херсонському торговому порту, звідки 1941 року був мобілізований на фронт. Морським піхотинцем захищав Севастополь, кілька разів був поранений, після госпіталю попав у піхоту. Молодий новопризначений комроті старший лейтенант Осмоловський доручив В.П. Майборському зробити прохід у мінному полі, по якому б рота пішла в атаку, а в день штурму – повести роту по очищеному полю. В.П. Майборський дві ночі знімав міни, але за густою пшеницею, яка прикривала його від очей німців, не помітив дзота. І коли рота піднялася в атаку, застрочив кулемет і уклав всіх на землю. Гинули його однополчани. Глянув на командира і тихо сказав: “Я піду...”. Кивком голови Осмоловський дав згоду. Хотів обійти дзот з тилу, але ж там міни. Підповз поближче, і коли до дзоту залишалося метрів зо шість, раптово піднявся і жбурнув гранату в амбразуру. Однак черга із кулемета випередила вибух і перебила обидві ноги. А коли рота піднялася в атаку, ворожий кулемет знову відкрив вогонь. Сподіваючись, що боєць уже мертвий, фашист повернув ствол вправо і почав косити атакуючих. Зібравши останні сили, В.П. Майборський проповз кілька метрів, що відділяли його від дзоту, і буквально сунув в амбразуру дві гранати. Поранений осколком в голову він тілом навалився на ствол кулемета. Бійці, подумавши, що він загинув, зі словами “За Майборського – вперед!”, зім'яли передові ряди фашистської оборони і з боєм взяли село. А санітари, побачивши, що В.П. Майборський відкрив рота, намагаючись щось сказати, віднесли його до санбату.

Десять місяців медики боролися за життя героя, ампутували ногу вище коліна, заживляли багаточисельні рани, і він вижив. Серед 200 тих, хто повторив подвиг О. Матросова, вижило всього троє, у тому числі – наш земляк. Батькові ж у Зінки прийшов лист командира полку з розповіддю

про подвиг загиблого сина, про присвоєння йому посмертно звання Героя Радянського Союзу...

Після війни в Зінках був і вагарем, і головою ревізійної комісії, і головою сільради. Тим часом солдати Залізної дивізії співали пісню про В.П. Майборського, до його бюста в Залі бойової слави в дні свят клали квіти, пишалися, що є спадкоємцями Героя. А через 17 років Володимир Петрович несподівано для всіх приїхав у рідну військову частину...

Мій виступ був коротким, нічого особливого в ньому не прозвучало, хіба що щирість і висока емоційність від зустрічі з людиною із подвигу, а також запевнення, що наше покоління шануватиме і примножуватиме подвиги батьків. Того дня був концерт, святковий обід, відпочинок. А через сім років з моєї ініціативи дунаєвецьке районне керівництво, власне – перший секретар райкому партії Едуард Сергійович Лазаркевич, запросив В.П. Майборського в Дунаївці на історико – воєнну конференцію, присвячену 30-річчю Перемоги. У розмові згадали й Шепетівку.

Наступного дня, ще в рамках відзначення ювілею, нас з Григорієм Кушніром направили в Шепетівську школу – інтернат на зустріч з її вихованцями. Розповіли дітям історію створення Радянської армії, деякі сторінки ратного шляху, відповіли на питання про тодішню армійську службу. А потім під акомпанемент баяна Григорія Кушніра виконав кілька пісень. Одну із них присвятив мамам, у тому числі й своїй:

В мыслях я навещаю
Домик наш за рекой,
Как живешь ты, родная,
Сыну сердце открой...

Пісня зворушила мене, бо мати була мені і мамою, і батьком, а також інтернатських дітей, обділених маминою ласкою. Влаштували шахові і шашкові змагання. Потім разом обідали в інтернатській їдальні. Діти, та і ми, були раді спілкуванню. Під вечір повернулися в частину.

Взводи були на вечірній перевірці, одні марширували під мелодію взводної пісні, інші проходили перекличку. А наші хлопці прудко неслись у напрямку клубу – їдальні. Схопив за руку Мельника: “Що сталося?”. “Серьогіна бють”, – кинув на ходу. Це було якраз те, чого я побоюався.

Напередодні свят викрили злодія, який місяцями обкрадав курсантів тільки одного нашого взводу, створивши обстановку тотальної підозрілості і недовіри. Він відслідковував, хто отримав грошовий переказ, і вночі, коли всі спали мертвим сном, переполовинював небагатий солдатський скарб. Останньою була крадіжка трьох із десяти карбованців, які отримав

дунаївчанин Анатолій Ясінський. Їх знайшли в злодія в чоботі під підметкою. Поведінку розглянули комсомольські збори, добре покартали винуватця, оголосили догану, вирішили написати листа додому, а також зобов'язали в тижневий термін повернути гроші усім, в кого тривалий час той “позичав”. Однак хлопці були незадоволені рішенням і планували в слухний час покарати винуватця. Я докладав усіх зусиль, аби запобігти цьому, переговорював із заправилами. Все ніби втихло. Але – на деякий час. Наступного дня Серьогін стояв у строю із синяками. Сержантам, які здогадувалися, звідки вони, ті синяки, сказав, що ненароком упав.

Чи була у нас дідівщина – поділ на “салаг” і “дідів”, якісь знущання між курсантами? Не було. Всі разом прийшли, і всі через шість місяців роз'їхались. Випадок з Серьогіним був єдиним і прикрим. А ось нестатутна поведінка сержантів мала місце. Ввечері, після відбою, коли втомлені за день курсанти засинали, вони забирали в сержантську хлопця, який чимось провинився, і “проводили з ним роботу”, яка нерідко закінчувалася синцями. Курсант, що зазнав такої “виховної роботи”, мовчав, тривалий час і ми нічого не знали.

Але побачили якось, що один із хлопців часто мие підлогу, мовчить, а коли починаєш розпитувати, плаче. Згодом розповів, що в сержантській б'ють, наш замкомвзводу рук не простягає, зате його колега з першого взводу відзначається особливою жорстокістю, ще й обіцяє побити більше, якщо хтось проговориться. Порадилися з Петром Солопом і вирішили переговорити із старшим сержантом з сусіднього взводу.

Під час великої перерви взяли з собою Степана Кричфалуші і пішли в казарму шукати старшого сержанта. Він якраз побрився в умивальні і в майці, наспівуючи пісню, ніс приладдя до своєї тумбочки. Нас переповнювало хвилювання, адже замахнулись на одного з батарейних “богів”. Віддали честь, попросили дозволу звернутись. І той, на ходу витираючи рушником обличчя, кинув: “Що вам треба?”.

– Ми хочемо вияснити, чому ви б'єте курсантів?

Він зупинився, опустив рушника і з намішкою кинув:

– А вам яке діло? Хто ви такі, щоб я вам звітував?

Розмова з перших слів почала набирати небажаного для нас повороту. Хлопці повернули погляд у мій бік, у такий спосіб питаючи, що будемо робити далі.

– Товаришу старший сержант, ми – члени бюро комсомольської організації, обрані і вами, – відповів я. – А ви допустили порушення статуту і можете мати серйозні проблеми, якщо розмова наша не дасть необхідного результату.

Наш співбесідник такого не чекав. Повільно натягуючи гімнастерку й затягуючи пасок, взяв паузу для обдумування ситуації. Він прекрасно розумів, що має справу з людьми з вищою освітою, за нами великий і організований колектив комсомольців, а він, допустивши порушення, вже не зможе претендувати на надстрокову службу, як планував. Врешті знав, що кожного дня я працюю в бібліотеці, всього за кілька кроків від кабінету замполіта. І змінив тон.

– Розумієте, на нас, сержантах, тримається дисципліна і порядок у батареї. І ви самі бачите, як це не просто в окремих випадках. Візьміть Тимошенка з вашого взводу. У неділю переліз через мур, пішов у самоволку і повернувся п'яний, та ще й горілку приніс і зі своїми друзками розпивав у сквері. Ми з ним не раз говорили і він, учитель фізкультури, продовжує розкладати колектив. Як тут бути?

І дійсно – не все так просто. Тимошенко, учитель фізкультури однієї зі шкіл Дунаєвцького району, фізично сильний фізкультурник, діяв у піку командуванню взводу, тягнувся до пляшки, зібрав кількох подібних собі прибічників і став дестабілізуючим фактором для всієї батареї. Обговорювали його поведінку на комсомольських зборах, але він і надалі вів свою лінію.

– Ми розуміємо це і теж допомагаємо формувати нормальний мікроклімат. Але рукоприкладством займатися не можна, це не метод тримати людей в страху, треба підтримувати дисципліну дозволеними способами. А важелів у вас чимало. І давайте домовимось: ви більше нікого й пальцем не торкнетесь, а ми обіцяємо, що про нашу розмову крім нас трьох у батареї ніхто знати не буде, – запропонував я.

На тому і розійшлися. Ми надалі вели себе, як і належить курсантам, а сержанти більше нікого не били. Не відчула якихось утисків і наша трійка, мені здається, що навпаки, дотримання нами даного слова не поширювати інформацію ні перед вищими командирами, ні перед курсантами, викликало навіть повагу з боку сержантів.

А 20 квітня 1968 року, якраз на Великдень, приїхала мама, побувала в казармі, подивилася на наші порядки і була приємно здивована чистотою, гарно заправленими ліжками. Показав їй і своє місце – ліжко на другому ярусі і “робочий кабінет” – табуретку біля вікна за ліжками, де проводив свій час, спілкувався з друзями, писав листи, грав у шахи і читав. Адже поставив собі завдання щотижня прочитати книгу – твір з української, російської чи зарубіжної класики, щоб надолужити те, що не встиг зробити в інституті. І свого слова дотримував і в Шепетівці, і згодом на новому місці служби.

Мама ночувала в готелі, розміщеному на центральній вулиці Шепетівки, яка носила ім'я Карла Маркса. Були там й інші родичі. Мені дали звільнення, як і більшості хлопців, мама запропонувала покликати друзів, і ми накинулися на її святкові страви. А потім показував мамі місто, будинок Миколи Островського. Подивились кіно і на пам'ять сфотографувалися. Я був дуже радий маминому приїзду, а вона щаслива бачити свого сина здоровим і змузнілим.

Шепетівка. 20 квітня 1968 р.

підготовці, зразкову дисципліну і активну участь у спортивно-масовій роботі” з печаткою в/ч 73822 і підписом її командира генерал-майора Гриньова.

Наша служба в Шепетівці наближалася до завершення. У Шепетівській школі артмайстрів відзначили 23-ю річницю Перемоги. Я був приємно здивований, коли під час святкового шиккування на плацу мені серед інших курсантів була вручена грамота “за відмінні показники в бойовій і політичній

А ми жили думкою про випускні екзамени і подальшу службу, не знаючи, куди попадемо. Усі шість місяців нас страшили, що порушників чекає Кушка або “білі ведмеді”. А я мріяв потрапити в Ленінградський військовий округ, щоб служити в Ленінграді – “культурній столиці” тодішньої держави, краще познайомитися з історичними і культурними пам'ятками міста, в якому вже побував у студентські роки. Цю думку в одній з розмов висловив ст. сержанту В. Хвощевському, своєму заступнику командира взводу.

Випускні іспити наш взвод склав найкраще і зайняв перше місце по школі. Все-таки виховна робота, побудована не на страхові, а переконанні, до якої докладало зусиль і бюро комсомольської організації, дала результати – взвод підійшов до екзаменів згуртованим, кожен прагнув не підвести своїх командирів і товаришів по службі, старанно

готувався. Прощалися гарними друзями, справжніми однополчанами. Мені запропонували залишитися в школі в ролі командира відділення, доручили працювати з новобранцями. Того єдиного дня я досить скоро вичерпав запас форм роботи і не знав, як дотягнути до обіду.

– А як до вас звертатися, – показуючи на голий погон, звернувся хтось із новоприбулих.

І дійсно, як? Не чекав такого питання, але, не подаючи виду, безпечно заявив перше що прийшло в голову:

– Звичайно, товаришу командир, хіба не зрозуміло...

А сам подумав, навіщо воно мені потрібне, я більше користі буду мати, якщо побачу світа. Адже мене чекає школа і майбутні вихованці. З цим пішов до заступника командира взводу, і наступного дня з львів'янином Петром Солопом, отримавши пакет документів, взяли квитки до Ленінграда. Почалася нова сторінка солдатського життя.

До Ленінграда добиралися поїздом дві доби, а далі – електричкою до м. Пушкін, де знаходився пересильний пункт округу. Здали документи і отримали вільний час аж до наступного ранку. І, звичайно, гайнули в Ленінград. Двірцева площа, арка Генерального штабу, Зимовий палац, набережна Неви, крейсер “Аврора”, пам’ятник Петру I, Ісакіїв і Казанський собори, Марсове поле і Літній сад – все це обходили пішки з молодечим запалом та незгасним інтересом. Аж під вечір нагадали, що ще не обідали. Питання вирішили майже на ходу – на Невському проспекті у продуктовому магазині купили солдатський харч – по пляшці молока і булочці, і щасливі й потомлені вечірньою електричкою добралися до свого постю. Зайняли два ліжка з матрацами, під голови – рюкзаки, шинель замість ковдри і довго ділилися враженнями. Засинали з думкою, що ми таки будемо служити в Ленінграді або десь поблизу.

О 9-ій ранку почали викликати в кабінет за направленнями. Дочекались і ми виклику. Перший пішов Петро. За п’ять хвилин повернувся похнюплений – його направили у Вологду.

– Не переживай, Петю, будеш приїжджати до мене в Ленінград у гості, – пожартував я.

Не встиг закінчити, як гучномовець покликав і мене. Зайшов, представився.

– Направляється в Ісакогорку, що біля Архангельська. Розпишіться про отримання документів.

О, Боже, та це ж якраз до “білих ведмедів”, у два рази далі, ніж до Вологди.

– Не переживай, Вікторе, приїжджатимеш до мене у Вологду і будемо разом мріяти про Ленінград, – тепер вже підтримував Петро.

І, дійсно, сталося, як у тому анекдоті. “Я мрію побувати в Парижі”, – ділився думкою з товаришем. “А ти що, вже був там?”, – перепитав той. “Ні, я вже раз мріяв”, – мовив скрушно.

У Вологді з Петром обійнялись на прощання, і я поїхав у невідомий мені далекий край.

Наші стосунки з Петром відновилися непередбачено і в дивний спосіб. 1977 року я очолив групу туристів. Першою закордонною зупинкою було місто Кошице в Словачії. У ресторані, де ми обідали, зійшлося кілька груп, у тому числі і львівська. Петро Леонтійович вже був помітним в області профспілковим лідером і, як і я, очолював групу туристів зі Львівщини. Львів'яни, що входили в зал, привернули увагу присутніх. Раптом бачу – йде Петро. Я встав з-за столу, і він помітив мене. Пішли назустріч один – одному, що привернуло увагу обох делегацій. Обнялись, пролунали оплески з боку обох делегацій. Ми пояснили присутнім, що через десять років зустрілись колишні курсанти військової школи.

Часу на розмови не було – після нас мали обідати наступні групи. Домовились зустрітись наступного дня в центрі міста, куди мав підійти ще один наш “однополчанин” Золтан Фрішман, який після армії переїхав на проживання в Чехословаччину.

Зустріч була короткою, годину показували, розповіли кожен про післяармійське життя і попрощалися – нас чекали групи туристів.

Ми підтримуємо з Петром Леонтійовичем, вже заступником голови Львівської облпрофради, телефонні й фейсбучні контакти дотепер – армійське життя не забувається.

В Ісакогорці

Ісакогорська кадрована дивізія мало чим нагадувала шепетівську школу. Територія – без огорожі, розкидані в різних кінцях одноповерхові в більшості дерев'яні будинки служили казармами, штабними офісами, складами. Я ледь знайшов штаб дивізії, здав документи і був направлений на службу в дивізійну майстерню.

У казармі нас було з десяток, безпосереднім командиром – молоденький лейтенант, його заступником – земляк із західної України старший сержант по імені Богдан, яким, як я скоро зрозумів, командували всі, кому того хотілося, начальником майстерень – капітан Плетмінцев. Кожного

дня після сніданку лейтенант приводив нас до місця перебування капітана, той хвилин з десять “наставляв”, і ми направлялись до майстерні, що притулилася до лісу. А там розконсервовували пістолети, автомати і кулемети, потім знову змащували їх, обгортали провощеним папером, укладали в ящики і відправляли в дивізійний склад. І так – кожного дня.

У нашому підрозділі заправляли два хлопці – євреї Сеня Клецький із Мінська і Льоня з Ленінграда, створивши атмосферу відвертої дідівщини. Богдан був у них на “услуженні” – не зачіпав, але доповідав лейтенантові, а той капітанові про чергові їх витівки. До мене вони довго приглядалися, вивчали можливості, і коли побачили, що я десять разів вільно піднімаю 32-кілограмову гирю і лівою, і правою рукою, вправно роблю комплекс солдатських вправ на турніку, вирішили не зачіпати. Навіть навпаки, хотіли зробити своїм прибічником. Але їх товариство мене не влаштувало. Бо важчу роботу вони намагалися перекласти на інших, “салаг”, тобто молодих новоприбулих солдатів. В їдальні за столом на десять осіб вони займали перші два місця і розпоряджались всім, забирали собі більші шматки хліба та більші кусочки цукру – рафінаду, а черпак підливи з шматочками м’яса розмішували з кашею тільки зверху, по суті, забираючи їх у свої миски. Ще двом, хто сидів поруч, діставались якісь крихти. А решта шість хлопців їли пісню “кирзу” – так в армії називали пшеничну кашу. Навіть наш “бойовий” капітан відступив під напором хамства. Одного разу під час чергової накачки капітан не стримався і вжив вираз, який міг би бути розтлумачений, як вияв антисемітизму. Розуміючи це, Сеня перед строем послав капітана на три букви. “Та я тебе...”, – і капітан осікся. А надалі робив вигляд, що нічого не сталося. І Сеня – по головах ходив.

Хлопчики недоїдали і через місяць після домашніх харчів схудли, почали нарікати, звернулися до старшого сержанта, що не дало ніяких результатів. І я не витримав. Під час обіду взяв поділ у свої руки, перемішав всю кашу з підливою, і хлопці нарешті нормально поїли. Мої опоненти дали зрозуміти, що то мені так не минеться. Від казарми до туалету метрів з 50 ми ходили по дерев’яному настилу, оскільки кругом стояла вода, утворивши майже суцільні мочарі. На тому настилі вони мене ввечері й перестріли. Виходу не було – треба було відстоювати себе, бо інакше решта служби могла перетворитися в суцільні знущання. Вони наближались з явним наміром скупати мене в багнюці. Тоді я зняв солдатський ремінь, намотав на руку і пішов назустріч... Закінчилося без бійки, але вони зажадали більше в їх дії не вмішуватися.

Мені хотілося краще пізнати край, в який закинула солдатська доля. В Ісакогорці дивитися було нічого – північ, постійна моква, довга зима і коротке літо. Я прибув туди в середині червня і в лісі подекуди ще застав сніг, а виїжджав 11 вересня, коли кругом насипало десь 15 см снігу. За все літо зняв гімнастерку один раз, але протримався не більше години – комарі доїдали. У липні ще їли салат із минулорічних столових буряків, сушену картоплю. Тому, коли на день свого народження, 20 липня 1968 року, приїхав в Архангельськ, що за 12 км від Ісакогорки, перше що зробив, на металевого карбованця із зображенням Леніна купив у грузина два яблучка, у діаметрі не більші, ніж той карбованець, з дірочкою від черв'ячка. У моїй Блищанівці на такі папірочки навіть уваги б не звернув, а тут – з'їв усе, пожалів тільки черв'ячка.

Того дня побував у селі Денисівка недалеко від м. Холмогори, де народився Михайло Ломоносов. Купив квиток на катер туди і назад, залишивши останнього карбованця на прожиття, і за дві години Північною Двіною доплив до невеликого сільця. За тих дві години на берегах річки не побачив не те що поселення, а й жодної будівлі – одні луки, поодинокі берізки і подекуди ліс. Мені здалося, що на такому просторі, де ти сам на сам, можна стати Ломоносовим – мрійником, філософом, романтиком – поетом. Зупинилися біля дерев'яного причалу. Уточнив розклад руху катерів, аби встигнути повернутися в Архангельськ, і пішов у напрямку садиби Ломоносових.

На тому місці від колишніх господарів залишилася одна копанка – невелика водойма для домашніх потреб. На місці хати стояла дореволюційна шкільна будівля, в якій розмістився музей М.В. Ломоносова. Приєднався до групи, пройшов екскурсію і вирішив зробити паузу – адже за день після двох яблук ще рисочки в роті не мав. Знайшов невелику хатину, де продавалися такі – сякі товари, запитав булочку чи пряників, але їх там не виявилось, хліба, молока чи ситра теж не було. Власне, солдатський дешевий обід не вдався. Мені порадили купити масла, піти до студентів московського університету імені М. Ломоносова, які перебували в складі будівельного загону, і там, мовляв, хліб знайдеться. Дівчата готували обід для студбудівців, прийняли як свого ровесника, однак, оскільки обід ще не був готовий, пригостили чаєм і хлібом.

У мене до приходу “Ракети” залишалося ще трохи часу, вирішив повторити екскурсію. Другий захід виявився більш продуктивним, я вже багато знав, уточнював, записував. Розпитував про навчання М.В. Ломоносова протягом 1734-1735 навчального року в Києво-Могилянській академії,

але нічого нового від екскурсовода не дізнався. До вечора щасливим повернувся в Архангельск, звідти попуткою – до Ісакогорки. Ніхто в нас не перевіряв, коли ти повернувся, головне, що повернувся.

Я ще кілька разів побував в Архангельську, ходив дерев'яними тротуарами, бачив пам'ятник учасникам Другої світової війни, який тоді ще будувався, галерею з 12 портретів Героїв Радянського Союзу, життя яких було пов'язане з Архангелогородщиною. Відвідав історико – краєзнавчий музей, заснований 1898 року. Він об'єднував чотири колишніх музеї – міський публічний, єпархіальне Давньосховище, музей Археологічного товариства вивчення російської Півночі і Рибопромисловий. У дворі музею в очі кинувся танк на постаменті, відбитий в англійців у час звільнення краю від інтервентів. Сміхотворне чудовисько, яке бачив в кіно, у книгах, тепер стояло переді мною. Як тут було стриматись і не заглянути всередину. Тонка броня, достатня для захисту від куль, мотор, сидіння, амбразури.

– Солдатам вхід безплатний, – запросив у приміщення працівник музею.

Придбав путівника за 7 коп., кошти, доступні для солдата, який отримував 5 крб. на місяць. Музей в ідеологічному плані був спрямований на розкриття реакційної ролі самодержавства, героїки борців – революціонерів, а також захисників краю від його ворогів як у роки громадянської, так і Другої світової воєн. Діорамою показали внутрішню частину тюрми, акцентуючи увагу на літровій кварти – рівно стільки виділяли в'язневі води для вирішення проблем особистої гігієни.

Вразив музей ікони. Та і сам Архангельск, в якому зміцнювала позиції переробна промисловість, зокрема Архбумкомбінат, де кілька тисяч дівчат виробляли папір різного ґатунку. Їх гуртожитки були улюбленим місцем проведення солдатами і моряками своїх звільнень.

Гуляючи містом, натрапив на філармонію, де якраз перейшов екватор концерт Штепселя і Тарапуньки. Побачивши солдата, контролер пропустив у зал без квитка. І я поринув у своє українське середовище, де звучала рідна мова, інтелігентні коректні жарти. Від радощів бив у долоні до нестями. А в душі зануртувала туга за Україною, за рідним краєм.

Життя йшло рівним темпом, відповідно до заведеного порядку. У вільний час читав книги, у блокнотику на написаному рукою календарі ставив хрестики на дату прожитого дня, рахуючи, скільки залишилося до дембеля, тобто завершення армійської служби.

У серпні 1968-го за нас взяли армійські пропагандисти і лектори. Ми відчули якусь тривогу, не розуміючи, до чого воно йдеться. Нарешті

почало прояснятися – назрівали не бажані для Москви **чехословацькі події**, отже армія, кожен солдат, мав розуміти, що треба готуватися свідомо захистити соціалістичну країну і увесь соціалістичний табір від посягання імперіалізму. Скажу чесно, так тоді сприймав ситуацію і я. Хоча й задумувався, чому це від прогресивного соціалістичного устрою, до якого, як твердило вчення класиків, неминуче рухалося людство, спочатку відбивалася з усіх сил Угорщина, а тепер – Чехословаччина.

У ніч з 20 на 21 серпня 1968 року мені випало бути днювальним (стояти на тумбочці, як говорили у нас) на два підрозділи, розміщені в одній казармі. Оскільки нас було мало, чергування це тривало добу. Звичайно, не спати цілу добу було майже неможливо, тому днювальні десь біля 24-ої години теж лягали, інколи роззувшись, а інколи в чоботях на матараці, накинувши одяло. Але вже десь о 6-ій днювальний вставав і наглядав, аби черговий по частині чи хтось з командирів не з'явився зненацька. Правда, командири знали про цей гріх, але з огляду на нехватку контингенту закривали очі. Цього разу мене попередив особисто наш лейтенант, аби був наготові, чекав перевірки, а можливо й інших несподіванок. Не важко було здогадатися, що мова йшла про можливу тривогу. Тому я лежав на ліжку, не роздягаючись, спав, як кажуть, одним оком, прислухався, чи була хто не йде або чи не задзвонить телефон. Десь біля 6-ої ранку прибіг капітан – командир сусідів по казармі, мій рапорт перервав: “Включай радіоприймач!”. Московський диктор зразу ж після традиційного гімну оголосив заяву радянського керівництва про ввід обмеженого контингенту військ країн Варшавського договору в ЧССР, причину такої акції тощо. “Оголошуй тривогу”, – наказав капітан.

Через хвилин 10-15 солдати в повній екіпіровці – з автоматами, протигазами і речовими мішками – стояли в строю, підійшли командири, під'їхав транспорт, і ми поїхали на місце дислокації дивізії на випадок бойових дій. Напруження було чималим, поговорювали, що нас можуть повантажити на платформи і відправити до західного кордону. Вже давно пройшла пора сніданку, а ми все чекали. Десь о 10-ій під'їхав командир дивізії, всі частини вишикувалися, кожна на зарання визначеному місці. Була зачитана заява радянського керівництва, комдив почав її коментувати, роз'яснюючи, що ввід військ є допомогою братньому чехословацькому народові, що нам треба бути наготові, бо не відомо, як поведуть себе імперіалісти... А ми чекали, що він скаже про місію нашої дивізії. Нарешті було повідомлено, що вона залишається на старому місці, службу будемо нести в підвищеній бойовій готовності, чекаючи дальших

розпоряджень. І, дійсно, чергові по дивізії та її підрозділах, патрулі і днювальні ходили з табельною зброєю.

Вже пізніше ми дізналися, що в ніч з 20 на 21 серпня в ЧССР було введено радянський контингент з території Радянського Союзу, радянсько – польський – з Польщі, радянсько – німецький – з НДР, радянсько – угорсько – болгарське угруповання – з території Угорщини, всього 200 тис. бійців та 5 тис. танків. А вже в роки перебудови і гласності стало відомо, що агресія проти ЧССР, викликала акції протесту не тільки в Чехословаччині, а й 25 серпня – у Москві на Красній площі, а 5 листопада – у Києві, де акт самоспалення здійснив Василь Макух. 16 січня 1969 року у Празі його повторили студенти Ян Палах та Ян Заїц.

За кілька днів все ввійшло у звичне русло, кожен ніс службу на визначених місцях, ми – у майстерні.

На початку вересня мене викликали до штабу дивізії і не то запропонували, не то поставили до відома, що мені треба їхати в Ленінград, а звідти в дивізію, розташовану за 30 км, на збори офіцерів запасу. Я із задоволенням прийняв пропозицію, сподіваючись, що аж тепер мені вдасться бувати в Ленінграді. 11 вересня прощався з уже засніженою Ісакогоркою, товаришами по казармі, направляючись на нове місце служби.

Школа підготовки офіцерів запасу

Великою проблемою на новому місці служби виявилось харчування, бідний солдатський пайок ми не мали чим доповнити, бо на території частини не було навіть буфета. У Шепетівці та Ісакогорці буфети знаходились прямо в їдальні, можна було купити і двадцятиграмовий круглячок масла, пляшку молока чи кефіру, булочку або якесь печиво. У Сосновому за мурами військової частини, метрів за 200, працювало кафе, але нам ходити туди заборонялося. Під кінець робочого дня, особливо у вечірній час, там збирались офіцери, більшість у цивільному одязі, і за пляшкою пива чи чаркою горілки спілкувались, обговорювали свої проблеми, одним словом – розслаблялися. Тому нам туди і не дозволяли заходити.

Ми відчували себе на відміну від новобранців ледь не готовими офіцерами і обурювалися з приводу заборони відвідувати єдину поблизу військової частини торгову точку, де можна було придбати продукти харчування. І інколи, ігноруючи заборону, “пробивалися” в кафе через контрольно-пропускний пункт, аби трохи підкріпитися. Робили це, як правило, після занять, у другій половині дня, коли на КПП не було

офіцерів. За час зборів я похудав, і коли голод допікав, приблизно раз на тиждень йшов у кафе.

Пригадую одне з таких відвідань. Зайшов у невелике столиків на шість приміщення, став у чергу, а тим часом кинув погляд у зал. Відвідувачів було не багато. Сиділо по двоє чи троє за столиком і лише за одним у кутку – чоловік у цивільному. Взявши молоко і булочку, направився до нього, попросив дозволу сісти. Він з інтересом розглядав мене і незабаром почав розмову. Я стримано відповідав. “У вас одеський говір”, – прийшов до думки мій співрозмовник. Я не підтвердив, але й не заперечував, бо розумів, що він має на увазі мій український акцент. Було приємно спілкуватися не по армійському шаблону, а по-людськи, так, як воно повинно бути в житті. Врешті подякував і з великою неохотою пішов у напрямку КПП.

На підході до казарми раптом прямо за спиною почув постріл, і повз мене в двері миттєво пробігли два одnogрупники. За ними гнався захеканий капітан з пістолетом в руці і два солдати з пов’язками “Патруль”. Вони доганяли хлопців, які, як виявилось пізніше, випили розведену у воді зубну пасту “Помарин”, оп’яніли чи то від спирту, чи інших домішок у ній, не підкорились патрулю, нагубили, а тепер втікали. Вони відсиділи три доби на гауптвахті. А ми довго міркували над тим, що могло заставити молодих людей з вищою чи неповною вищою освітою спожити таке диявольське пійло.

Зате нове місце служби мало свої переваги – я міг разів зо два на місяць брати дводенне звільнення і їхати в омріяний Ленінград. Зупинявся в моїх друзів Тамари і Арнольда Державців на набережній Фонтанки, поруч з Ломоносовським мостом, через який щоразу пішки направлявся на Невський проспект, а звідтіль – у музеї.

Музей Пушкіна на Мойці, 13 відвідав кілька разів. Це була остання квартира О.С. Пушкіна, сюди привезли його, пораненого Дантесом на дуелі, звідси відійшов він у вічність. Того недільного дня екскурсію проводила немолода жінка, як виявилось, екскурсовод ще довоєнного часу, яка перебувала вже на пенсії. Закінчуючи розповідь, підняла над головою брошурку – єдиний примірник путівника по музею 1949 року видання. “Не знаю, кому його подарувати”, – дивлячись на мене, єдиного в групі солдата, мовила вона. Всі повернули голову у напрямку її погляду і зупинились на мені. “Віддайте солдату”, – почулись голоси. Вона усміхнулась і вручила мені ту раритетну пам’ятку, яка й досі зберігається в домашньому архіві.

Де тільки я не побував у дні моїх короткочасних звільнень. Кілька разів – в Ермітажі, Ісакіївському, Казанському й Олександроневському соборах. На цвинтарі біля цього собору відвідав могили М. Ломоносова, М. Чернишевського, Ульянович, Д. Менделєєва і його зятя поета О. Блока, відомих письменників, композиторів, художників, генерала Ланського і Наталії Гончарової – Ланської, колишньої дружини О. Пушкіна, матері його чотирьох дітей. Двічі пройшов анфіладу кімнат Руського музею. Відвідав музей О. Суворова. З моїми ленінградськими друзями в Малому театрі опери і балету слухав оперу Олександра Даргомижського “Русалка”, у драматичному театрі дивився виставу “На дні”, де роль Сатіна грав незабутній Кирило Лавров.

Наше навчання закінчилося екзаменом, без тріумфу, пишностей і особливих радощів. Кожен намагався якнайшвидше вирватися з тієї казенщини. А відпускали не всіх зразу, чи то документи не встигали оформити, а може грошей не було для остаточного розрахунку. Я не попав у число перших, тому в п'ятницю, 19 грудня, разом з тими, що залишилися, атакував начфіна, намагаючись вирвати проїзні документи. Бо розумів, що доведеться чекати аж до понеділка. “Куди ви рветесь, вже від'їхала остання електричка. Побудьте ще два дні і в понеділок обідати вже будете в Ленінграді”, – радив, і цілком розумно, він. А ми відчайдушно рвалися за межі мурів. А там якось буде. Наша група, чоловік зо п'ять, зупинила попутку з відкритим верхом, і на морозі за 15 градусів під свист вітру помчала до Фінляндського вокзалу. Замерзлі, але щасливі в якомусь кутку на вокзальній лавці “накрили поляну” з виділеного нам сухого пайка, поїли, попили чаю, купленого у вокзальному буфеті. І розмовляли. Кожен про своє: хто буде зустрічати, куди подамося після приїзду додому... Не помітили, як пробіг час. Їхати до Державців було вже некоректно, вони, мабуть, лягли спати, адже завтра – до роботи.

Почали готуватися до сну і ми, кожен займаючи лавку поближче один до одного. Як раптом: “Пред'явіть документи!”. Біля нас стояв патруль. Офіцер уважно розглядав наші документи – придергись було ні до чого. “Водку пили?” – запитав, наблизившись до мене. Знаючи, як кажуть, біду, ми не відзначили спиртним своє звільнення, аби не накликати її. Хоча пропозиції і досить настирливі поступали. Він попередив, що спати на вокзалі не дозволяється, і пішов далі патрулювати свою територію. А ми через 10 хвилин вже похрапували...

Офіцер запасу

Демобілізацією мій зв'язок з армією не перервався. Він набув лише іншого характеру і мав досить тривале продовження. Наказом міністра

оборони СРСР № 139 15.05.1969 року мені було присвоєно перше офіцерське звання молодшого лейтенанта. А потім через кожних два-три роки – двотижневі військові збори і наступні звання, але вже наказом командуючого Прикарпатським ВО: 1972 року – лейтенанта, 1974 р. – старшого лейтенанта, 1978 –го – капітана.

1983 року був направлений у Мінське вище військово – політичне училище на шестидесятиденні офіцерські збори, які тривали з 11 квітня по 10 червня. На них прибули 104 офіцери запасу з числа партійних і радянських працівників і були поділені на чотири групи. З Хмельницької області крім мене були Володимир Миколайович

*Капітан запасу В.С. Прокопчук.
Квітень 1983 р.*

Новак, завідуючий оргвідділом обкому партії, та Іван Михайлович Коцемира, зав. відділом будівництва Хмельницького міськкому партії, з сусідньої Чернівецької – Валерій Кирилович Євдокименко, перший секретар Чернівецького міськкому партії, Микола Васильович Семотюк, голова Заставнівського райвиконкому, Анатолій Васильович Белік, секретар Новоселицького райкому партії. Були представники й інших областей України, з Росії, Прибалтики, Білорусії, Молдавії.

Начальником курсів був полковник І.Р. Ковальонок, кожну групу очолював один із запасників, нашу 53-ю – В.К. Євдокименко, єдиний в групі майор запасу. Того ж дня нам видали новенькі мундири, кашкети й шинелі, і день пішов на їх підгонку, прасування, підшивання комірців,

пришивання погонів. Що з того вийшло, можна судити з фотографії, зробленої першого ж вихідного дня.

Жили в кімнатах на трьох чоловік, у нашій – хмельничани. Кожен день – чітко розписаний, спочатку лекції, а згодом, у травні, семінарські і практичні заняття. Друга половина дня, як правило, самопідготовка. Ніяких нарядів, крім чергування в казармі, не було. Ми мали право вільно виходити в місто як у військовій формі, так і в цивільному вбранні. Досить скоро здружилися, створили своєрідні клуби за інтересами – хто, щоб знайомитись з столицею Білорусії, її пам'ятками історії і культури, театрами, хто поспілкуватись за склянкою пива, а хто почитати, зіграти в шахи.

Мені імпонувало спілкування з В.М. Новаком, простодушною, доброю людиною і, як виявилось пізніше, надійним товаришем, А.В. Беліком з Новоселиці, Гедимінасом Раудонісом, заворгом Каунаського міськкому Компартії Литви, В.К. Євдокименком і М.В. Семотюком, Володимиром Петровичем Голубевим, заступником голови

Мінське ВВПУ. 9 травня 1983 р.

Червоногвардійського райвиконкому м. Ленінграда, Леонідом Григоровичем Матвеевим, начальником управління мисливсько – промислового господарства Архангельського облвиконкому та багатьма іншими колегами.

Урочисто відзначили День Перемоги, парадним маршем пройшли перед трибуною, вислухали вітальну промову начальника училища генерал – майора І.Л. Васильєва, сфотографувалися на пам'ять.

А потім у залі зібралися всім курсом і разом з полковником Ковальонком Іваном Романовичем пом'янули тих, хто здобув перемогу.

Курси були насичені не тільки теоретичними, а й різними польовими заняттями. За час навчання побували в м. Борисові, познайомилися з тогочасною військовою технікою, на полігоні на оцінку кожен із нас водив БТР, БМП, танк, на стрільбищі – стріляв із пістолета, автомата, ручного кулемета, гранатомета. Підготовка була різноманітною і серйозною.

Ми здійснили чимало організованих екскурсійних поїздок, зокрема – у м. Жлобин, де виробляли багатотонні БелАЗи, були в Хатині, поклали квіти на могилу першого секретаря ЦК КП Білорусії П.М. Машерова, який 4 жовтня 1980 р. загинув у добре зрежисованій автокатастрофі, до пам'ятника синам і мамі Купріяновим – вона провела на фронт п'ятьох синів, і вони загинули, захищаючи Батьківщину. На запрошення Гедимінаса Раудоніса кілька однокласників, у тому числі я і В.К. Євдокименко, поїхали в Каунас. Кожного вихідного старався побувати в театрах – державному драматичному, опери і балету або російському драматичному. Відвідував музеї, любив посидіти в парку Янки Купала. Власне, Мінськ збагатив кожного з нас не тільки у військовому відношенні, а й у культурному.

Після закінчення цих двомісячних зборів 1 листопада наступного 1984 року наказом Головного політичного управління Радянської армії мені було присвоєно звання майора.

І ще один тематичний штрих. Це було 14 червня 1996 року, коли вже працював завідувачим Дунаєвським районним відділом освіти. На обід повернувся з якоїсь поїздки і дружина повідомила, що телефонувала Любов Іванівна Конопельнюк, шукала (тоді ще мобільних не було) в якійсь терміновій справі. Набрал номер і чую піднесений голос: “Вас розшукує військовий комісар полковник Г.І. Волошин, просив передати, щоби Ви з великою пляшкою негайно прибули у військкомат, бо вам присвоїли звання підполковника”. Для мене це була справжня несподіванка, адже я не чекав такого підвищення і навіть не знав про якесь подання на таке звання. Не буду лукавити, було приємно. Зателефонував Григорію

Івановичу і не встиг рота розкрити, як він з того кінця: “Ми тут вже втомилися вас чекати...”. Ми – це його заступник майор В.І. Кондратюк, а також Дмитро Анатолійович Моцний, підполковник міліції, отой яромірський зав. клубом, з яким 1967 року готували ювілейний концерт, та заступник голови райдержадміністрації Віктор Петрович Бруневич.

За пів години, як і належить за давньою армійською традицією, вже діставав зірки підполковника із здавалося бездонного стакана...

Більше мене на військові збори не викликали. Лише кілька разів міняли мобілізаційний припис. 1993 року в ньому визначалась для мене посада командира батальйону, в останньому – замполіта полку. Слава Богу, я мирно відслужив час, відведений мені в офіцерському запасі.

Кам'янець-Подільський. 3.02. 2011 р.

Маків: учитель історії, директор школи

20 грудня 1968 року, на другий день після демобілізації, вже був у моїх друзів і на їх пропозицію вирішив кілька днів провести в Ленінграді. Мама переказала трохи грошей, щоб купити подарунки для неї, для сестри, та ближчих родичів, сусідів. Такою була неписана традиція – щось подарувати, зробити приємне тим, хто тебе не забув, хто чекав. Тому цілий день ходив по Гостинному двору і Пассажу, бродив анфіладою кімнат – магазинів, шукав те, що пригодилося би моїм рідним.

У неділю Алік і Тамара і їх два малих сини планували поїхати в м. Пушкіно, щоб покататись на лижах, побути на чистому повітрі. До них, але без лиж, приєднався і я. Розпашілі, у парку колишнього Царського Села вони вже вкотре долали лижну трасу, а я, щасливий і замріяний, ходив стежками, де колись гуляв юний Олександр Пушкін.

Зупинився біля його пам'ятника, подумав, що добре було б сфотографуватись, хтозна чи доведеться ще побувати тут. Однак скульптуру геть засипало снігом. Вирішив, поки Алік з фотоапаратом добіжить лижню і під'їде до мене, встигну обгорнути сніг своєю солдатською рукавицею. Не помітив, як під'їхав мій фотограф і клацнув фотоапаратом. Так і залишилася пам'ятка – востаннє в солдатській формі та ще й рятує з-під снігу самого О.С. Пушкіна.

27 грудня 1968 року прибув у рідну Блищанівку. Зібрались сусіди, почастувались. Новий 1969 рік зустрів у Кам'янці-Подільському, де жила сестра Олена, де пройшли п'ять моїх студентських років. Увесь час думав, як складеться подальше життя. Хотів потрапити в Маків. По-перше, поруч з Блищанівкою, всього годину пішки, по-друге, маківський колгосп “Україна” на той час став кращим господарством району, а село – зразковим населеним пунктом, електрифікованим, із заасфальтованими дорогами, доведеним до села газогоном, забезпеченим розвинутою торговель-

*Царське Село: в гостях у О. Пушкіна.
21. 12. 1968 р.*

ною мережею, закладами охорони здоров'я, освіти і культури. Віталій Володимирович Стеньгач, 1961 року замінивши на посаді голови колгоспу Івана Івановича Сохатюка, створив потужний машино-тракторний парк, який налічував 33 трактори, 17 комбайнів, 22 автомашини, почав спеціалізувати господарство на вирощуванні м'яса ВРХ, отримував надмільйонні прибутки, які тратив на розвиток сільської інфраструктури. На честь 50-річчя жовтневих

подій у Петрограді колгосп був відзначений пам'ятним прапором ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Ради Міністрів СРСР, група колгоспників – орденами і медалями, а голова удостоївся звання Героя Соціалістичної Праці. Жити в такому селі хотів би кожен. І, нарешті, – стало до ладу приміщення Маківської СШ, яке під час моєї практики ще було в стадії будівництва, колгосп звів кілька двоповерхових будинків, квартири в яких отримали і вчителі.

9 січня 1969 року, зразу після Різдвяних свят, зібравши документи, поїхав у Дунаївці, став на облік у військкоматі, а тоді направився у відділ освіти. Вислухавши мене, Петро Григорович Перепелюк попросив зачекати в приймальній. Мабуть, узгоджував питання з директором І.І. Сохатюком, адже серед навчального року віднайти години не легко. Десь хвилин за десять запросив у кабінет: “Пиши заяву, оформляй справу – підеш у Маків”. А незабаром я тримав у руках витяг з наказу. Вчитувався, здавалося, у кожне слово: *“Наказ по Дунаєвецькому районному відділу народної освіти №12 від 9 січня 1969 року. Призначити Прокопчука Віктора Степановича учителем історії Маківській середньої школи з 9 січня 1969 року. Завідуючий відділом – П.Г. Перепелюк”*. Петро Григорович побажав успіхів, а я подякував. І вже наступного дня прибув до Макова учителем історії.

Директор школи І.І. Сохатюк – повновидний міцної статури чоловік зустрів мене прихильно.

– Я вас ще вчора чекав. Сподіваюсь, пам'ятаєте нашу розмову під час практики? Мені потрібна допомога в роботі над нарисом про Маків до “Історії міст і сіл Української РСР”. Редколегія підганяє, а матеріалів, скажімо, про земельну реформу періоду ліквідації кріпосного права, та й інших, немає – треба їхати в архів, – ділився проблемами Іван Іванович. – Тепер нас двоє істориків, маємо зробити і музей історії села...

Звичайно, я пам'ятав ту розмову під кінець педагогічної практики. Тоді ніби між іншим Іван Іванович висунув умову мого повернення в школу – створення музею. У 60-і, у ході написання історії населених пунктів, почали з'являтися перші шкільні музеї, зокрема – у Київській області. Директор бажав цю інновацію підтримати, обіцяв всіляке сприяння. Не особливо задумуючись і, власне, не маючи ніякого досвіду, я тоді згодився зробити музей. Що міг відповісти директору в момент першої зустрічі, звичайно, підтвердити дане слово.

– Будемо працювати, Іване Івановичу, постараюсь з вашою допомогою, як більш досвідченого історика, створити музей.

Піднялись на другий поверх, в учительській Іван Іванович представив колективу нового колегу. Із завучем Петром Самуїловичем Трончуком узгодив розклад моїх уроків. Так почався досить цікавий і важливий маківський період мого життя і педагогічної праці, який тривав майже три роки і вісім місяців. Тут відбулося моє становлення як учителя. Три роки є оптимальним терміном для того, щоб відчутися себе фахівцем, оволодіти методикою навчальної і виховної праці, оцінити потенціал, побачити перспективу. У Макові поглибив і систематизував знання історії, особливо – історії Макова, Дунаєвеччини, Поділля. Тут отримав перший досвід управління шкільним колективом. У Макові зустрів свою долю, створив сім'ю, там зробила перші кроки наша дочка Людмила. Маків став стартовим майданчиком для руху до більш масштабної праці.

Основні зусилля спрямовував на підготовку і проведення уроків. І, зрозуміло, адже урок є головною формою організації навчальної праці. Крім того, потрібно було подекуди відновити, а головне – систематизувати еkleктику власних знань історії, підпорядкувати їх вимогам шкільної програми, напрацьовувати роздатковий матеріал, наочність, продумувати відповідний тип уроку, а також принципам доступності і природовідповідності арсенал способів навчальної праці. Маючи приклад М.В. Підкуймухи, а також деякий власний досвід використання краєзнавчого матеріалу на уроках історії в Яромірській СШ, вкраплював здобуту краєзнавчу інформацію в історичну канву уроків. У той час програма передбачала кожен розділ історії закінчувати темою, скажімо, “Наш край у давнині”, і так – стосовно кожного періоду. Зіткнувся з тим, що матеріалів практично не було. Деяко напрацьовував Іван Іванович під керівництвом професора П.Ф. Лаптіна, готуючи нарис історії Макова. А про район, область, Подільський регіон знайти матеріали було неможливо. Дався взнаки тривалий період репресій, у ході якого було знищено краєзнавчу еліту – членів створеного 1925 року в Харкові Українського комітету краєзнавства, окружних та районних краєзнавчих комітетів, бюро, товариств. Такою страшною для московської влади була правда про минуле українського народу, правда, яка могла б підживлювати національну ідею, прагнення до незалежності.

Саме тоді вирішенню проблеми посприяла моя співпраця з Іваном Івановичем Сохатюком над збором матеріалів до нарису про Маків. Мені вивільнили один вихідний день, використовував також вікна, тобто вчитував програмовий матеріал на уроках відсутнього вчителя, а зекономлений час йшов на роботу в державному історичному архіві, який тоді знаходився в Кам'янці-Подільському.

Досвіду роботи в архіві не було, нас тоді цього не вчили ні теоретично, ні практично. Моїм учителем архівної справи став заступник директора архіву Іван Володимирович Гарнага. Одного зимового дня з листом – зверненням за підписом директора І.І. Сохатюка постукався в його кабінет. Прочитавши листа, він зразу почав розпитувати, як іде робота над маківським нарисом. Виявилось, що Іван Володимирович входив до редколегії хмельницького тому, був автором схеми довідки про село – центр сільської ради, з колективом архіву редагував довідки з усіх районів області, був автором і співавтором нарисів про Віньковецький, Кам'янець-Подільський райони, села Лісоводи, Нігин, Михайлівку. Він не тільки розказав – показав, а й супроводжував мою періодичну працю постійною допомогою – консультував, радив, які фонди варто проаналізувати через призму їх описів, нерідко до наступного приїзду підбирав мені матеріали. Тоді познайомився я з бібліотекою архівних раритетів, зокрема переглянув усі 12 випусків Праць Подільського єпархіального історико – статистичного комітету (з 1903 року – церковного історико – археологічного товариства), “Подольскими епархиальными ведомостями”. Пам’ятаю, як зрадів Іван Іванович, коли я привіз з Кам’янця – Подільського власноруч скопійовану інформацію маківського священника Тита Мисюри “О сельской школе в местечке Макове Каменецкого уезда”, надруковану в п’ятому номері “Подольских епархиальных ведомостей” за 1 березня 1863 року. Тоді й дізналися, що маківська школа постала ще 1860 року в числі перших восьми церковних навчальних закладів Дунаєвеччини, що першим учителем був сам Т. Місюра – тоді глава благочинницького округу, що перших 14 школярів ледь вмістило помешкання дяка, що поміщик Войцех Раціборовський, демонструючи зневагу до освіти православних, відмовив не тільки виділити, а й передати в оренду за плату якийсь з незайнятих будинків. Власне, доторкнулися до витоків освіти простого маківського люду.

Вдалося знайти матеріали про викуп маківчанами поміщицької землі під час реформи 1861 року, намагання поміщика віддати гірші землі та ще й розкидані в різних кінцях за завищеною платою, що спричинило страйк селян, арешти і ув’язнення. Поступово нарис про Маків наповнювався цікавими фактами, які і я успішно використовував на уроках. Водночас працював над планом майбутнього музею, формував краєзнавчі теки, з деяких важливих документів музейний працівник виготовляв фотокопії, за плату звичайно.

Вирішив з кращих учнів, членів краєзнавчого гуртка, сформувати робочу групу, яка б проводила збір матеріалів, опитування, запис спогадів учасників історичних подій. У кожному класі розповів про план і хід підготовки музею, попросив ті речі, які ілюструватимуть історію Макова, наповнюватимуть музейну експозицію цікавими фактами, з дозволу батьків приносити в школу. Запалив пошуком і деяких колег – педагогів. Власне, до кінця навчального року почав окреслюватися остов майбутнього музею – його тематико-експозиційний план.

У Макові розпочалася моя, можна сказати, журналістська праця – з'явилися перші газетні публікації історико – краєзнавчої тематики.

Творці Маківського шкільного музею Юлія Білоконь, Ємілія Заболотна, Анатолій Нижник з учителем історії В.С. Прокопчуком. 1970 р.

31 липня 1969 року дунаєвецька районна газета “Ленінським шляхом” опублікувала мою першу краєзнавчу статтю “Земля-матінка, годувальниця наша”, в якій був оприлюднений факт викупу 474 десятин землі В а ц л а в а Раціборовського 168 маківськими селянами, за що вони мали заплатити поміщику 27847 крб. Селяни не згоджувалися на таку високу

ціну за неудоби, у більшості випадків розкидані в різних полях. Тоді відбулися арешти, ув'язнення активістів. Проводилася паралель з сучасним Маковом. 18 листопада того року з'явилася стаття “Свідчить історія школи”, 29 листопада – “Рідна моя Блищанівка”, згодом – інші публікації. Це дає підстави вважати 1969-ий початком моєї краєзнавчої і журналістської праці. Редакція газети, передовсім редактор Т.М. Михайловський, заступник редактора В.П. Павлов, відповідальний секретар А.Ю. Соколовський, С.І. Шнайдерман, М.П. Кусень і, особливо, Є.М. Карпович, прихильно віднеслася до появи нового дописувача на

дефіцитну на той час історико-краєзнавчу тематику, запросила на семінар, на підсумковій нараді робіськорів подарувала ручку, мовляв, пиши і далі.

Вирішив підготувати для себе та колег – учителів історії району матеріал до передбачених програмою уроків про наш край у різних історичні періоди. Зробити це було не просто. Перелік основних подій до кожного такого уроку та список літератури вмістили “Методичні вказівки для вчителів історії по вивченню матеріалу про рідний край в курсі історії СРСР” (1966), підготовлені викладачами педінституту І.С. Винокуром, Б.М. Кушніром, О.Д. Степенком. Але їх, ті події, ще треба було розгорнути, а отже знайти відповідні джерела, дослідити факти і вималювати історичне полотно, не порушивши принципи історизму й об’єктивності. Над реалізацією задуму працював паралельно зі збором матеріалів до нарису історії Макова та музейних експозицій більше року. Але вже 6 січня 1970 року газета “Ленінським шляхом” під рубрикою “До 65-річчя кривавої неділі” вмістила статтю “1905-1907 роки на Дунаєвеччині”, 3 березня – “Наш край у давнині”, 23 травня – “Наш край в період середньовіччя”, 7 липня – “Поділля в XIV-XVI ст.”. І так крок за кроком опублікував цикл статей, які допомогли мені та колегам проводити запрограмовані краєзнавчі уроки в курсі історії СРСР. Тоді, коли ще не було “Історії міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”, “Нарисів історії Поділля”, коли тільки почали з’являться краєзнавчі публікації, такі статті були схвально сприйняті. Оприлюднення в газетах результатів краєзнавчих досліджень в умовах, коли в республіці тільки що з’явився єдиний “Український історичний журнал”, збірники матеріалів конференцій та і самі історико – краєзнавчі конференції були рідкістю, вже було проривом, який стався в ході кампанії з написання історії населених пунктів. За час роботи в Макові було оприлюднено більше 20 краєзнавчих матеріалів. Так водночас з педагогічною, краєзнавчою працею почався шлях у журналістику, який 1993 –го, через 25 років, логічно вивершився прийняттям мене до Спілки журналістів України.

З перших днів роботи в Маківській СШ взяв на себе вирішення ще однієї чималої проблеми – класне керівництво у “важкому” 8-му класі. Він був найбільшим у школі – 39 учнів, хлопці курили, порушували дисципліну, учителі жалілись директору, викликали батьків. А потім все повторювалося і вже не перший раз. Іван Іванович вирішив передати цей клас під мою педагогічну опіку, мовляв, ти молодий і з ними спільну мову знайдеш. Сказати – легше, зробити – важче. Не буду розповідати, як непросто було упокорити групу хлопців, яка не зважала ні на авторитет

учителів, ні на вимогу шкільного керівництва, відчувала силу й гоголем ходила по школі. Довелося щось запозичити з досвіду А.С. Макаренка – вичислити неформального лідера, окремо працювати з ним, а через нього впливати на решту, спрямовувати їхню енергію в потрібне русло, діяти, як кажуть, методом і батога, і пряника – піддавати осуду погані вчинки окремих, заохочувати будь-які зміни на краще. Ми разом ходили на екскурсії, влаштовували спортивні змагання, за графіком – тематичний вечір з концертною програмою і дискотекою, де знадобились навички гри на баяні. Прагнули перевершити бачене, зруйнувати думку про те, що восьмий ні на що не здатний. Учнів захопив вогник змагальності, почали вболівати один за одного і за клас у цілому. І згодом почали відчуватися зміни, а до кінця навчального року клас було не впізнати. Звичайно, це забрало немало сил, часу та нервової енергії.

Водночас треба було посилювати роботу зі збору документів, матеріалів з історії Макова, експонатів для музею історії села. І я, і мої юні активісти Юлія Білоконь, Валентина Гречкосій, Ємілія Заболотна, Михайло Мельник, Анатолій Нижник, Таня Резнічук, Таїсія Рикун, Наталія Рябчик та інші “пішли в народ” – відвідали більше 50 сімей, листувалися з учасниками та свідками історичних подій. Одна за одною відкривалися раніш невідомі сторінки минулого, прізвища, почали надходити фотографії, документи або їх копії, речові пам’ятки. З далекого Уралу прийшла копія фронтової газети з описом подвигу капітана Обухова, з Вірменії – листи рядового Ерицяна до рідних з фронту, з Сумщини – фотографія Ніни Борщ. Всі вони віддали життя за визволення краю. Капітан Цвілій з Борисполя повідав про бій за Маків, дав адресу командира 320-го гвардійського стрілецького полку Героя Радянського Союзу полковника А.П. Фокіна, який визволяв Маків, і той надіслав спогади, фотографії та адреси однополчан. Жителі села, зокрема Ф. Боднар, З.П. Вапничний, П.С. Калинюк, М.П. Миронюк, О.І. Рикун та інші, передали речові пам’ятки – предмети побуту дореволюційних часів, документи, фотографії. І.П. Шпортяк, активний учасник відбудови спаленого окупантами Маківського цукрового заводу, зберіг і передав до майбутнього музею заводську стінгазету з текстами листа заводчан до верховного головнокомандувача Збройних сил СРСР про збір 200 тис. крб. на танк “Маківський цукровик” і телеграми – відповіді Й. Сталіна.

А Палагнюк мав у власній фототеці фотографії про хід будівництва і пуск 1911 року Маківського цукрового заводу і дозволив їх скопіювати.

Директор школи купив фотоапарат й інше приладдя, а я взявся опановувати фотографічну справу.

Поступово відтворювалися і набирали документального виразу основні віхи історії села, поставав нами ж сформований тематико – експозиційний план. Колгосп виготовив стенди, а учителі Іван Кирилович Афінчук та Микола Леонтійович Хоптинець, маючи хист до малювання, почали працювати над їх оформленням. У позаурочний час, вихідні і під час канікул ми не виходили з найбільшої у старому шкільному корпусі зали, оформляючи стенди, заповнюючи тематичні вітрини. Особливої інтенсивності набрала робота у вересні – жовтні, на заключному етапі створення музею.

За радянською традицією 6 листопада 1970 року, напередодні 53-ої річниці, як тоді йменували, Великої Жовтневої соціалістичної революції відбулося його відкриття. Школа збрала багатьох жителів Макова – учасників історичних подій, тих, хто сприяв створенню музею і хотів побачити передані експонати, учителів та учнів на стендах і вітринах. Стрічку перерізав директор школи І.І. Сохатюк, оголосив наказ, яким

Колеги І.І. Сохатюк, О.М. Кандаурова, В.П. Орищенко та Г.П. Белінська знайомляться з експонатами музею, пояснення дає В.С. Прокопчук. 1970 р.

відзначив творців музею, вручив подарунки О.І. Рикуну, командир танкової роти, яка визволяла Дунаєвеччину, Р.Є. Барвінській, учасниці підпілля, М.П. Миронюку, ветерану цукрозаводу. У своєму виступі я віддавав належне усім, хто доклав зусиль до появи музею, його ініціатору директору школи, педагогам, учням, не забув заступника директора обласного архіву І.В. Гарнагу, жителів села, які ділилися спогадами та експонатами. З відкриттям музею маківчан привітав інспектор РВНО Г.Г. Гончарук.

Першу екскурсію провели підготовлені до цієї події учні – екскурсоводи. Так постав другий після дунаєвечького фабричного музей історії села у Маківській СШ.

Музей став і краєзнавчим центром, і краєзнавчою лабораторією. Тут проводилися окремі уроки з різних предметів, виховні заходи, працювала група лекторів, екскурсоводів, продовжувався краєзнавчий пошук, результати якого і я, і учні оприлюднювали в районній та обласній газетах.

У Маків за досвідом створення музею приїжджали колеги з різних шкіл та методист Центральної дитячої екскурсійно-туристської станції Міністерства народної освіти Української РСР Шевченко, яка познайомилась з музеєм, побувала на уроці історії. А згодом ця ж ЦДЕТС нагородила мене Грамотою за підписом директорки О.К. Александрової.

Поступово вростав у колектив педагогів школи, набував контактів з ширшим колом маківчан.

Педколектив був великий, десь біля чотирьох десятків осіб. Структурований класично: старше покоління представляли фронтовики директор І.І. Сохатюк, учителі фізкультури М.П. Березовський, початкових класів П.М. Олійник, а також завуч П.С. Трончук, учителі математики Ю.Я. Мізюк, В.П. Орищенко, української мови і літератури К.М. Трофанчук, О.Н. Ковальчук – моя учителька по Рахнівській СШ, російської мови та літератури Д.С. Серветник, початкових класів Л.В. Корчинська, Н.М. Олинець, географії Л.П. Ярославська; середнє покоління складало основу педколективу, помітно вирізнялися учителька початкових класів Т.І. Лазарук, згодом Заслужений учитель Української РСР, її чоловік учитель фізики М.П. Лазарук, біології Т.А. Мельнишена та Г.І. Батожна, хімії В.Г. Паштепа, російської мови та літератури Г.П. Белінська і Г.Я. Резнічук, української мови та літератури Т.О. Годованюк, учитель виробничого навчання і голова профспілкової організації І.К. Афінчук, фізкультури М.Л. Хоптинець, його дружина вчителька математики О.В. Шевчук, англійської мови О.М. Кандаурова

та В.М. Тарасевич, учителі початкових класів О.Й. Вонсович, вихователі груп продовженого дня А.Л. Гладій, Л.П. Гуменна та ін.; невелику групу молодих педагогів представляли математик Є.Ф. Попроцька, гарна людина, сумлінна учителька, М.П. Шах, учитель музики, прекрасний хормейстер, згодом Заслужений учитель України, учителі початкових класів А.І. Гнатовська, В.Я. Мостова та ін.

Тон задавали не за посадою, а досвідом і авторитетом директор і його заступник. Робота над історією Макова зблизила мене з Іваном Івановичем Сохатюком. Було й так, що одного разу, коли я ще не визначився з квартирою, він запросив переночувати. Його дружина Віра Петрівна – сильний педагог, вміла згуртувати і повести за собою клас, під її керівництвом обабіч алеї, що вела до центру села, кожного року до пізньої осені палахкотіли квіти, передовсім – сальвії. У колективі вела себе скромно, стримано, ніколи не підкреслюючи, що вона дружина директора. Того разу вдома я побачив її гостинною господинею, цікавою, турботливою. Влітку Іван Іванович запропонував піти в ліс на тихе полювання – збір

*Учителі Маківської СШ Ю.Я. Мізюк, В.С. Прокопчук, Н.М. Олинець,
Г.І. Батожна, Є.Ф. Попроцька, Т.О. Годованюк. 1970 р.*

грибів, і я з вдячністю прийняв пропозицію. Адже виріс біля лісу і пошук грибів став моїм улюбленим заняттям. А ще тому, що маківського лісу, його грибних місць, не знав і з'явилася нагода познайомитись з ними. У мене збір грибів йшов успішніше, щоразу більше дзвінко падало на металеве відро, в Івана Івановича – рідше. Тепер, коли і мій зір втратив ту молоду гостроту, розумію чому. Жартуючи, він зауважив: "Притримуй більше, бо як тільки воно стукне, у мене серце зупиняється...". Під час таких зустрічей ми говорили про наші спільні шкільні справи. Якось запитав його, ровесника мого батька, чи не знали вони один одного. Виявилося, що їх життєві стежки не пересіклися. Того разу Іван Іванович дещо розповів і про себе.

Він із сусіднього з Блещанівкою села Кривчик. Народився 23 січня 1916 року. 1939 року закінчив Вінницький педагогічний інститут, отримав фах історика. Того ж року мобілізований на дійсну військову службу.

У серпні 1941 року закінчив Ленінградське Червонопрапорне артилерійське училище, отримав офіцерське звання і був направлений у 48-му армію, яка вела бої в районі Полтави. Відступаючи, армія дійшла до Сталінграда. Молодого лейтенанта – артилериста призначили начальни-

*Директор Маківської СШ Іван Іванович
Сохатюк у робочому кабінеті*

ком армійської ремонтної майстерні, поставили завдання оперативно відновлювати пошкоджену техніку і повертати на передову. 1943 року став начальником корпусної служби артилерійського постачання. Брав участь у боях за Україну, звільняв Київ. Демобілізувався 1946 року у званні капітана. Його бойовий шлях відзначений медалями "За оборону Сталінграда", "За оборону Києва", "За перемогу над Німеччиною у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр."

Працював учителем історії, а 22 лютого 1951 року очолив Зеленчанську середню школу. Авторитетний педагог, управлінець 5 вересня 1951 року був включений до групи позаштатних інспекторів районного відділу освіти і був закріплений за Залісецькою семирічною школою. Її треба було відвідувати не менше одного разу на місяць, а довідку про наслідки перевірки направляти в РВНО. У такий спосіб, посилюючи контроль за роботою закладів освіти, районний відділ водночас створював умови для вивчення керівниками шкіл досвіду сусідів, готував їх для заміщення більш відповідальних посад.

За директорування І.І. Сохатюка Зеленчанська СШ по багатьох показниках випереджувала інші середні школи. Скажімо, у січні 1954 року під час огляду художньої самодіяльності, присвяченого 300-річчю Переяславської ради, найкраще виступили школярі Зеленчанської СШ (художні керівники Бернада та дружина директора В.П. Орищенко), наступні місця поділили Гірчичнянська і Дунаєвецька середні та Чаньківська семирічна школи. Директорам І.І. Сохатюку, В.І. Кліщу, К.Ю. Задираці, М.Г. Шутьку та художнім керівникам цих шкіл наказом по відділу освіти оголошена подяка.

24 січня 1955 року на підставі наказу Хмельницького обласного відділу народної освіти очолив Маківську середню школу. Його попередник Іван Григорович Погомій, директор з 1 листопада 1950 р. по 24 січня 1955р., часто хворів і перейшов на посаду вчителя. Недовго довелося Івану Івановичу очолювати школу. Оскільки кадрові проблеми супроводжували й інші галузі життя району, у 50-і роки вони нерідко вирішувалися за рахунок кращих директорів шкіл. 21 лютого 1957 року за рекомендацією райкому компартії України він був обраний головою маківського колгоспу, який з 1958 року отримав назву “Україна”. До речі, його наступник І.Г. Камінський через півтора року теж став головою михайлівського колективного господарства. Такі переміщення, зміцнюючи одну галузь, нерідко ослабляли освітню. У випадку з Маківською СШ це суттєво не вплинуло на стан справ, бо її очолив досвідчений педагог і управлінець раніше завідуючий початковими школами, директор Рахнівської семирічної школи Петро Самуїлович Трончук. За час роботи І.І. Сохатюка на посаді голови зміцніла матеріальна база колгоспу, започаткований колгоспний машино – тракторний парк, зросли врожаї, доходи колгоспу і добробут колгоспників.

З 1961 року колгосп “Україна” почав спеціалізуватися на відгодівлі великої рогатої худоби. Відбулася й зміна кадрів. З поверненням на

попередню посаду Іван Іванович взявся за реалізацію плану будівництва школи, задуманого ще в роки головування в колгоспі. У порозумінні зі своїм наступником на посаді голови В.В. Стеньгачем за кошти спецгоспу на місці, де колись стояв панський палац, розпочалося будівництво триповерхової школи, урочисто зданої напередодні 1967-1968 навчального року. Була проведена велика робота зі зміцнення бази 12 навчальних кабінетів, переходу на кабінетну систему навчання, відкрито групи продовженого дня. Саме в такий час, коли його праця була на підйомі, в колектив влився я, вносячи й свою дешицу в загальні справи.

Досвідом, умінням впливати на стан справ, тактовним ставленням до колег і багатьма іншими особистими якостями вражав і завуч Петро Самуїлович Трончук. Він народився 1920 року в с. Рахнівка. Там же закінчив семирічну школу. Педагогічну освіту здобував поетапно, працюючи учителем, завідуючим початковими школами. У 1944-1945 навчальному році очолював Кривчицьку початкову школу. 5 травня 1947 року вже був учителем Рахнівської семирічки, наступного 1948 року призначений її директором. Однак за відсутності вищої освіти 25 січня 1949 року уступив посаду Й.А. Чехівському і перейшов на вчительську роботу. 25 серпня 1950 року наказом по Дунаєвецькому райвідділу освіти був відзначений *“за сумлінне ставлення до роботи, досягнення високої успішності учнів і активну участь у громадському житті”* серед 23 кращих педагогів району. Згодом став заступником директора Шатавської семирічної школи.

9 серпня 1955 р. переведений на посаду заступника директора Маківської середньої школи. А 10 листопада 1958 року, після обрання директора І.Г. Камінського головою михайлівського колгоспу, очолив Маківську середню школу. У заступники взяв Людмилу Петрівну Ярославську. У липні 1961 року в школу повернувся колишній директор Іван Іванович Сохатюк, а Петро Самуїлович – на попередню посаду.

Толерантний і поважливий, вимогливий і об'єктивний у стосунках з педагогами, сильний математик, прекрасний методист – він часто відвідував заняття колег, особливо молодих, запрошував на свої уроки, радив, на що звернути увагу. І багато хто вдячний Петру Самуїловичу за допомогу в своєму педагогічному становленні. Зовні строгий – він водночас був душевною людиною, наділеною почуттям гумору. Гарно грав у шахи, долучив і мене до шкільного шахового клубу. Умів об'єднувати людей. Разом з дружиною – учителькою початкових класів Лізою Василівною Корчинською користувались повагою маківчан. Вони дали життя, ґрунтовну освіту і прекрасне виховання дочці Людмилі і синові

Віктору, які достойно підтримують авторитет родини Трончуків. За багаторічну сумлінну працю Петро Самуїлович був нагороджений Почесною грамотою Міністерства народної освіти УРСР, міністерським знаком “Відмінник народної освіти УРСР”, грамотами обласного та районного відділів освіти.

Власне, було в кого вчитися. Я й сьогодні з вдячністю згадую керівників Маківської СШ, як учителів, на етапі мого становлення як педагога, так і освітнього менеджера.

Розширювалося коло знайомих маківчан. У числі перших, з ким я не тільки познайомився, а й жив на квартирі у тітки Віри Калинюк, був Володимир Маслянко, викладач маківського філіалу Дунаєвецької музичної школи, вправний бандурист, інтелігентна людина, гарний товариш. Він поселився в Макові задовго до мого приїзду, знав багатьох, мав свою думку про кожного. Було приємно у вечірній час спілкуватися, прогулятися, провести вечір за чашкою чаю в Ємілії Попроцької або Валентини Мостової та Валентини Тарасевич, які квартирували неподалік. Однак скоро мій Володимир почав вечорами зникати, і це траплялося все частіше. А незабаром заявив, що буде переходити на іншу квартиру, але вже з викладачкою музики Таїсією, з якою одружується.

Мигарно зійшлися з Сигізмундом Казимировичем Гуславським, головним лікарем Маківської дільничної лікарні, людиною комунікабельною, в усьому позитивною. Познайомився з Віктором Борисовичем Березніним, учителем математики і сином директорки Шатавської восьмирічної школи Фаїни Йосипівни Березіної, головним агрономом колгоспу Володимиром Олександровичем Савковим. Намагався нав'язати контакти з учителем історії Шатавської восьмирічки Василем Миколайовичем Варвалюком, в якого було чого навчитися. Партком колгоспу доручив мені зробити доповідь на урочистих зборах з нагоди 52-ої річниці Радянської армії, затвердив пропагандистом теоретичного семінару, редактором колгоспної багатотиражки. У Макові став членом товариства “Знання”, лектором з міжнародної тематики, у травні 1970 року – кандидатом у члени КПРС.

На початку лютого 1971 року в Будинку культури відбулося урочисті збори з нагоди вручення колгоспові ордена Леніна за дострокове виконання завдань восьмої п'ятирічки. Це було третє після Летави і Лісоводів господарство області, яке удостоїлося такої високої нагороди. Привітав маківчан з нагородою і прикріпив орден до прапора колгоспу перший секретар обкому партії М.Д. Бубновський. У відповідь, як і водилося в такому випадку, на пропозицію голови В.В. Стеньгача учасники зборів

взяли підвищені зобов'язання. Я, як і всі учителі школи, був на урочистостях і від імені інтелігенції сіл, які входили до складу колгоспу, привітав орденоносний колектив з високим державним визнанням, висловив вдячність за побудовані шкільні приміщення, підтримку дошкільних та загальноосвітніх закладів, за благоустроєні квартири для учителів, медиків і запевнив, що інтелігенція й надалі буде надавати всіляку підтримку трудівникам полів і ферм у їх важливій праці. Так поступово вrostав у життя маківської громади.

Десь наприкінці лютого 1971 року під час перерви Марія Ферманюк повідомила, що мене викликає директор. Такі виклики були не частими, директор для мене, молодого учителя, був високим авторитетом, подумав, що ж могло статися. З хвилюванням постукав у двері кабінету і, не дочекавшись запрошення, увійшов, привітався. Однак Іван Іванович не сказав і слова у відповідь, підпер обома руками опущену голову і мовчав.

– Що сталося, Іване Івановичу?

Він підняв голову, на очах блищали сльози.

– Добив мене...

Я знав про неприязні стосунки між колишнім і нинішнім головами маківського колгоспу, але ніколи про те не мав розмови з Іваном Івановичем, вважав не коректним запитувати навіть тоді, коли розмова мала, так би мовити, довірливий характер. Іван Іванович повідомив, що десь у Києві В.В. Стенгач сидів у президії разом з міністром освіти і в розмові про заклади освіти в передовому селі висловив бажання замінити директора школи. Міністр пообіцяв розібратися, команда пішла по інстанції, Івану Івановичу порекомендували покинути посаду. І він написав заяву. Я не знав, як розважити його в такій ситуації, вважаючи, що викликав він мене, аби поговорити. Натомість він повідомив:

– Я порекомендував тебе на своє місце.

– Та що Ви, Іване Івановичу, я ще й учителем справжнім не став, який з мене директор, – заперечив я.

– Ти не спіши. По-перше, – твоя кандидатура вже погоджена не тільки в районному, а й обласному відділах освіти, дав добро райком партії. По-друге, – не святі горшки ліплять, завжди треба з чогось починати. Я буду поруч – пораджу. І сподіваюся, що й ти мене підтримаєш, – роз'яснив Іван Іванович.

– Я довго вагався, переживав, поки не був задіяний в алгоритм кадрової роботи: спочатку розмова у відділі народної освіти з інспектором-куратором школи, завідуючим П.Г. Перепелюком, бесіда в райкомі

партії з другим секретарем М.Г. Ротком, нарешті – в обласному відділі освіти. У ході цих розмов непомітно почав думати про те, з чого починати, як діяти, що взяти на озброєння, а що треба міняти.

В кінці лютого 1971 року приступив до обов'язків директора однієї з найбільших в районі середніх шкіл. Вводити інновації не мав коли – треба було закінчувати навчальний рік, проводити педради, наради при директорі, семінари та здійснювати інші заходи, передбачені раніш прийнятим планом. Та й моє директорування було короткотерміновим – у серпні того ж року на посаду директора повернувся І.Г. Камінський, свого часу висунутий на голову колгоспу. Але і цей період став школою управлінського досвіду, нових випробувань, проб і помилок, перших незначних удач. Приймаючи важливі рішення, прислухався до думки І.І. Сохатюка, свого заступника П.С. Трончука, Ю.Я. Мізюка, ще довоєнного директора школи – інтернату, В.І. Кліща, директора Рахнівської СШ і мого колишнього вчителя історії. Щиро радили і сприяли в роботі батьків фронтів товариш П.М. Олійник, голова шкільного профкому І.К. Афінчук.

У цей час познайомився з Віталієм Володимировичем Стеньгачем, головою маківського колгоспу “Україна”. Ініціативу проявив сам, усвідомлюючи, що без підтримки колгоспу вирішувати питання удосконалення матеріальної бази школи неможливо. Та й з точки зору елементарного такту треба було представитися головному керівникові села. Це була перша зустріч, перше рукостискання і приємна розмова, під час якої він обіцяв всіляку підтримку.

*Віталій Володимирович Стеньгач
(1922-1995)*

Ти, не поспішаючи, добре все продумай і виклади на папері, і все, що треба для школи, ми зробимо, – пообіцяв Віталій Володимирович. – А по дрібних поточних питаннях можеш не ходити і не чекати в черзі, зателефонуй секретарші, вона запише і питання буде вирішене.

З гарним настроєм повернувся до школи, поділився з Петром Самуїловичем, і ми почали міркувати, що в школі треба зробити, аби вона відповідала сучасним вимогам. Побував у низці закладів освіти району. На папір лягали наші пропозиції. Знаючи крутий характер голови, побоювалися не переборщити. У повсякденні і роздумах про перспективу не помітили як прийшла рання весна, а з нею роботи на пришкольній території.

Одного дня прямо біля школи колгоспні майстри розрили дорогу, ремонтуючи водопровід. Так його й залишили на кілька днів. Зателефонувала секретарша і повідомила, що запрошує голова. Після першої зустрічі я не бачився з ним ще жодного разу і не скористався обіцяною допомогою, розуміючи, що найкраща допомога – зроби сам. Подумав, що, мабуть, хоче почути наші пропозиції, тому взяв для попереднього погодження наші намітки.

Не встиг привітатися, як він з-за столу підвищеним голосом кинув:

– Ти хто?

– Віталій Володимирович, я директор школи, ми з вами вже знайомились, – відповів, – думаючи, що у своїх повсякденних турботах він не запам'ятав мене.

Але справа було в іншому – він хотів дати мені, так би мовити, урок субординації, що робив повсякденно по відношенню до своїх спеціалістів.

– Та який ти директор, – продовжував голова, – чому в тебе перед школою розрита дорога?

– Але ж це розрили ваші люди.

– То чому ти не подзвониш і не скажеш: “Стеньгач, твої люди понівелили дорогу перед школою, не спитавши мене, та ще й досі не засипали”.

Я зрозумів, нарешті, що суть розмови не в конструктиві, а бажанні голови підійняти молодого керівника, перетворити в колгоспного “спеціаліста”, заставити боятися. Роздумувати було ніколи, спрацювала захисна реакція, і я відповів:

– Я не бачу своєї провини, дорогу зруйнували ваші люди, а відчитувати голову орденоносного колгоспу поважну людину – не в моїх правилах, як і вислуховувати подібні нотації.

Повернувся і вийшов з кабінету. Прийшов, сів у кабінеті, тепер вже я підпер голову обома руками...

Ввійшов Петро Самуїлович.

– Ну що, погодили наші пропозиції?

Я підняв голову, і він все зрозумів. Розповів, як проходила зустріч, передав розмову, її кінцеву частину.

– Цього треба було чекати, – без затримки мовив він. – А то, що ви не дали підімати себе, можливо й правильно.

Більше місяця ми з головою не бачились, не було і дзвінків з колгоспу. Кожен займався своїми справами. У розпалі були весняно – польові роботи. Та і школа мала багатогектарну територію, а ще й сад, на місці якого згодом був побудований зразковий дитячий садок “Білочка”, власне – роботи вистачало. У саду господарював Іван Кирилович Афінчук, учитель виробничого навчання, і я вирішив подивитися, як ідуть роботи – копання міжрядь, розчистка дерев, вияснити, чи не потрібно додати робочих рук. Стояли, радились, як раптом на плечі мені лягли чийсь руки. Оглянувся – поруч стояв В.В. Стеньгач, усміхався. Запитав, що робимо, зав’язалася розмова.

Директор Маківської СШ В.С. Прокопчук та класний керівник Є.Ф. Попроцька вітають учнів з останнім дзвоником. 1971 р.

– Проведіть мене, Вікторе Степановичу, – вперше на “Ви” звернувся Віталій Володимирович.

– Ми, розмовляючи, вийшли на асфальт, і на прощання він мовив:

– Не ображайтесь на мене, часом у цій напрузі і сам не знаєш, що кажеш. Заходьте, будемо вирішувати назрілі питання.

Я не зловживав довір'ям голови, був вдячний за допомогу в харчуванні учнів, ремонті школи. Інколи зустрічалися, у липні на партійних зборах, коли після завершення кандидатського стажу мене приймали в члени партії, він висловив кілька гарних слів, закликав проголосувати за прийняття. У такому ж ключі висловився і на засіданні бюро райкому партії, як його член.

На деякий час наші контакти припинилися. З поверненням на посаду директора голови І.Г. Камінського я не згодився директорувати в іншому селі і залишився вчителем історії Маківської СШ.

На те була дуже важлива причина. У вересні 1969 року в школу прибула чергова партія студентів-практикантів з Кам'янець-Подільського педагогічного інституту – чотири філологині і троє фізкультурників. В очі кинулась білявка, гостра на слово, з розвинутим почуттям самооцінки, розумна – саме їй завуч дав замінювати уроки української мови та літератури Таїсії Олександрівни Годованюк, яка поїхала на місячні курси. Звали практикантку Тамара, у школі – Тамара Костянтинівна Пижова. То була моя доля. Після першої чверті студенти поїхали. Наступив момент істини – перевірки міцності наших почуттів. І вони витримали її в параметрі і часу, і відстані. А 22 лютого 1970 року ми одружились – розписались у відділі ЗАГСу Кам'янець-Подільської міської ради, у Кам'янці-Подільському на квартирі сестри Олени відбули святковий стіл. Так почали сімейне життя – вона у Кам'янці-Подільському, завершуючи останній курс, я в Макові, викладаючи історію. Присутній на весіллі директор І.І. Сохатюк не тільки привітав, а й обіцяв забрати Тамару Костянтинівну, але вже Прокопчук, у Маківську СШ і вирішити питання з квартирою. Так і сталося: відбули випуск, вона отримала направлення за місцем роботи чоловіка, поселилися в “голуб'ятнику” – великій кімнаті в колишньому флігелі пана Раціборовського, оточеному парковими деревами. Внизу, під квартирою, шкільна їдальня, до години 15-ої гамірно, вирує життя, у другій половині дня, а ввечері і вночі – тільки шум дерев, спів пташок і море кисню. У Макові 18 березня 1971 року народилася наша перша дочка Людмила, якій на час пропозиції про переїзд на посаду директора в інше село виповнилося всього п'ять місяців. Їхати в невідомість з такою

маленькою дитиною було б нерозумно. Ця ситуація і стала тією важливою причиною, яка вплинула на наше рішення залишитися в Макові.

Треба відмітити, що Іван Герасимович Камінський, донедавна голова колгоспу в моєму селі Блищанівці, умів працювати з людьми, об'єднувати колектив, використовуючи різні методи. Нерідко після роботи і, особливо в канікулярні дні, навколо нього збирались шахісти, тоді цій інтелектуальній грі надавалося значення, влаштовувалися не тільки шкільні, а й районні та обласні турніри, запрошував і мене. Він всіляко сприяв нам з дружиною, розуміючи, що став причиною моїх посадових змін. Тому до обіду я читав уроки, а після них замість дружини вів групу продовженого дня, оскільки мала дитина потребувала маминого догляду.

У час роботи в Макові зблизився з працівниками райкому комсомолу, особливо з Раїсою Іванівною Чирвою, секретарем – завідуючою шкільним відділом, брав участь у різних заходах, які організовували райкомівці. Наприкінці квітня – на початку травня 1972 року в складі обласної молодіжної делегації, яка в свою чергу ввійшла до Поїзда дружби – 360 комсомольців і молодих людей України, побував у Польській Народній Республіці, зокрема у Познані, Кракові, Катовіце, Сосновці, концентраційному таборі Освенцім. Знав, що саме в Катовіцькому воєводстві, біля села Янковіце, 31 січня 1945 року загинув мій батько, поділився цим з гідом Чеславом. Він знайшов на карті Янковіце, виявилось, що від Освенціма до нього всього 20 км.

Через півгодини ми вже в'їжджали в село. Знайшли обеліск, поклали квіти. Поляк, що проходив повз наш автобус, повідомив, що останки радянських воїнів перепоховані в містечку Пщина, за 2 км від села. Зразу ж відправились на братське кладовище. Це були мої перші відвідини місця поховання батька, описані в нарисі “Зустріч з батьком”. Пізніше на моє звернення в Москву до виконкому ордена Леніна Червоного Хреста отримав довідку, що батько похований на військовому кладовищі в м. Пщина – парк Замкеви, у могилі №40, а його прізвище внесено до списків воїнів, похованих у тому місці.

Під час тієї поїздки у Варшаві побували на першотравневій демонстрації, і, знаходячись навпроти урядової трибуни, слухали привітання першого секретаря Польської об'єднаної робітничої партії Едварда Герека, спостерігали, як повз трибуну вальжно проходили поляки, зрідка тримаючи якісь атрибути – прапорець, кульку, а інколи й плакатик. Все це абсолютно не було схоже на наші, навіть дунаєвецькі першотравневі колони, добре організовані, унаочнені, з музикою і піснями. Того ж дня

в столичному ресторані польські молодіжні організації влаштували урочистий прийом для своїх ровесників з України. Звучали промови, тости, була музика, пісні й танці. Це була моя перша закордонна поїздка. Обраний старостою я допомагав керівникові групи – працівниці обкому комсомолу організовувати наше життя в Польщі, отримував досвід, який пізніше знадобився, коли сам очолював туристичні групи в Болгарію, Румунію, Угорщину, Польщу, Чехословаччину, Німецьку Демократичну Республіку.

У Макові отримав перші учительські відзнаки. 4 жовтня 1970 року у зв'язку із Днем учителя відділ освіти та райком працівників освіти “за сумлінну творчу працю в справі навчання і виховання підростаючого покоління” нагородили мене Почесною грамотою, підписаною П.Г. Перепелюком та І.М. Теслюком, 1971 року таку ж грамоту, як лектор маківської організації товариства “Знання”, отримав від райкому партії, 1972 року – від відділу освіти і райкому комсомолу з нагоди 50-річчя Всесоюзної піонерської організації ім. В.І. Леніна та 50-річчя утворення СРСР.

З призначенням мене на посаду директора Маківської СШ все частіше в школі почали з'являтися працівники райкому партії. Когось цікавила робота теоретичного семінару, когось – стан лекційної пропаганди, а то й просто стан справ. Мені здалося, що цікавляться і мною. Збереглася фотографія, коли я з трибуни маківського будинку культури вітаю колгоспників з врученням ордена Леніна. На фото видно президію урочистих зборів – всі зайняті спілкуванням, один перший секретар райкому партії В.І. Храмов пильно приглядається до виступаючого, слухає, що він каже. Згодом мені запропонували стати кандидатом у члени партії. І я зрозумів, що став об'єктом кадрової роботи райкому партії. Одного разу в школу приїхав заворг райкому партії С.Ф. Репецький, спілкувався з директором, а потім знайшов мене. У розмові цікавився, як працюється в школі. Повідав, що і сам колись починав у Макові, поки не запросили на роботу в райком комсомолу. Ніби між іншим запитав, чи не хотів би я перейти на роботу в Дунаївці. У такому ж ключі відповів: “Якби була відповідна моїм можливостям пропозиція і, звичайно, житло, можливо б і перейшов”. Це було в травні 1972 року, а в серпні, коли ще був у відпустці, мене знайшли у Близьчанівці і запросили в райком партії. Петра Венедиктовича Лагбаєва, капітана-фронтовика, орденоносця, авторитетного працівника перемістили на голову партійної комісії, а мені запропонували звільнену ним посаду завідуючого парткабінетом. Я дав

згоду, і 26 серпня 1972 року бюро райкому партії прийняло постанову: “Затвердити завідуючим кабінетом політичної освіти райкому КП України тов. Прокопчука Віктора Степановича, 1944 року народження, українець, член КПРС з 1971 року, партквиток №17841028, освіта вища, з 27 серпня 1972 року, звільнивши з цієї посади тов. Лагбаєва П.В. в зв’язку із затвердженням його головою партійної комісії при райкомі партії”. Так почався дунаєвецький період мого життя і праці, який з деякими відхиленнями в бік Кам’янця-Подільського триває дотепер, ось уже майже 50 років.

Треба відмітити, що впродовж наступної моєї праці на різних посадах зв’язків з Маковом і маківчанами не втрачав. І в першу чергу – зі школою і педколективом, який завжди в районі займав передові позиції. На жаль, з роками маківське оточення, в якому я спинався на ноги як педагог, терпіло втрату за втратою. Померла Віра Петрівна Орищенко. Її чоловік колишній директор школи Іван Іванович Сохатюк 1 березня 1971 року перейшов на викладацьку роботу. Тоді я намагався всіляко сприяти йому в адаптації до нових життєвих обставин, а він щиро ділився досвідом управлінської роботи, особливо, якщо виникали проблемні ситуації або необхідно було вирішувати нові раніш невідомі питання. З моїм переїздом у Дунаївці наші контакти набули епізодичного характеру. Оскільки я не полишав краєзнавчого дослідництва, публікував на сторінках районної газети “Ленінським шляхом” краєзнавчі матеріали, Іван Іванович інколи консультувався з окремих питань, ділився планами.

На цьому етапі, маючи досвід роботи над нарисом історії Макова, 1971 року надрукованим у томі “Історія міст і сіл Української РСР. Хмельницька область”, він часто публікував у районці свої краєзнавчі статті. 8 грудня 1973 року повідав про маківчанку Феодосію Гужальську, яка 1936 року, підтримавши почин п’ятисотениць, разом із членами ланки Г. Палагнюк, О. Пильнюк, Ю. Крупельницькою, М. Заболотною, Н. Калинюк виростила на кожному гектарі по 1027 цнт цукрових буряків і була делегатом XIV з’їзду Рад України. У січні наступного року – про першу в Макові сільськогосподарську артіль “В пам’ять Леніна”, створену 8 лютого 1924 року, її склад, земельний фонд, реманент. З нагоди 40-річчя визволення Макова від німецько – фашистських загарбників 12 липня 1984 року побачила світ його стаття “Подвиг живе, подвиг продовжується”. У вересні того ж року повідомив через газету про склад очоленої ним ради зі створення в Макові історико – краєзнавчого музею. Ідею підтримало правління ордена Леніна колгоспу “Україна”, партком, і Іван Іванович попри шкільну вчительську роботу активно взявся за нову

цікаву справу. Однак довести її до закінчення не встиг – важко захворів і 1990 року відійшов у вічність. Згодом не стало подружжя Трончуків Петра Самуїловича і Лізи Василівни. Мабуть, легше назвати тих колишніх моїх маківських колег, які ще милуються білим світом, дітьми та онуками, аніж тих, кого вже немає. Такий невимолимий закон природи.

Працюючи на посаді завідуючого відділом освіти, всіляко підтримував школу. 1994 року спільними зусиллями школи і відділу освіти створили перший в районі заклад нового типу Маківську ЗОШ – колегіум. Вдало підібрав на посаду директора кандидатуру Галини Пімівни Сорокатиук, яка після І.П. Паштепи примножила успіх школи, 2012 року стала переможцем обласного конкурсу “Директор року” і отримала “Управлінський Оскар”. Згодом, очолюючи наукову бібліотеку Кам’янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка, посприяв укладанні договорів про шефство над бібліотекою Маківської ЗОШ І-ІІ ст. – колегіуму з боку університетської наукової бібліотеки та бібліотеки Хмельницької гуманітарно – педагогічної академії. 30 вересня 2009 року разом з ректором професором О.М. Завальнюком та ректором ХГПА професором І.М. Шоробурою і директором бібліотеки Л.В. Дитинник взяв участь у відкритті в школі однієї з кращих в області глобальної бібліотеки з фондом понад 12 тис. примірників та сучасними комп’ютерами, які дають доступ до світової інформаційної мережі. А 2 жовтня 2010 року на запрошення начальника управління освіти Дунаєвецької райдержадміністрації Ф.П. Поліщук та методиста – куратора шкільних бібліотек Н.В. Михайлової разом з професорами Л.В. Баженовим, І.М. Конетом для шкільних бібліотекарів району провели у Макові круглий стіл з питань бібліотечного краєзнавства.

Ще в час моєї праці в Макові познайомився з директором цукрозаводу Анатолієм Михайловичем Гончаром та його дружиною Катериною Остапівною, отримував від нього допомогу у вирішенні різних шкільних справ. Вони обоє були гарними пропагандистами, лекторами. Анатолій Михайлович – людина зі складним характером, водночас був дуже цікавим, інтелектуальним, прекрасним декламатором. Пригадую, як у Макові проходив зональний огляд художньої самодіяльності. Вже на сцені побувало чимало колективів, глядачі втомились, але ніхто не покидав зал, бо останніми мали виступати маківські митці. І ось нарешті почався звіт маківського колективу художньої самодіяльності. Спочатку хор, потім вокальні групи, тріо, дуети – творіння хормейстра Михайла Павловича Шаха. І раптом оголошують, що вірш читатиме директор заводу

А.М. Гончар. По залу пішов шумок – директор і буде читати вірша? Щоб виступав керівник? Такого ще не було – дивина якась! І ось він на сцені. Почалася оповідь про танкіста з обгорілим у підбитому танку обличчям. Після госпіталю він приїхав додому, почав розповідати батькам про їх сина, спостерігаючи, з яким інтересом слухають вони, не впізнаючи його в оповідачеві. Анатолій Михайлович, читаючи, глибоко переживав, а тому з великою долею експресії передавав трагізм спілкування невпізаного сина-танкіста з рідними батьками. Зал завмер, дехто плакав, у решті блищали очі. Коли він закінчив, запанувала кількасекундна тиша, а тоді полилася буря оплесків, присутні встали, віддаючи данину і читцю, і автору Олексію Толстому, і герою нещодавньої війни – обгорілому танкістові. А він стояв схвильований, з мокрим від хвилювання обличчям, поклонився і пішов за куліси. Ми зустрічалися з Анатолієм Михайловичем і по роботі, але здебільшого в неформальній обстановці. Я не раз просив його почитати того вірша зі сцени чи, бодай, у колі друзів, однак він не погоджувався, мотивуючи, що тієї миті повторити не можливо, хіба що зіпсувати враження.

Впродовж всього наступного життя за межами Макова підтримував гарні стосунки з Віталієм Володимировичем Стеньгачем. Буваючи в райкомі партії, він не раз заходив і в мій кабінет привітатись, висловити якусь думку, щоразу пропонуючи звертатись до нього в разі потреби. І одного разу вона гостро постала. Спільним рішенням бюро Хмельницького обкому партії та облвиконкому маківська церква, що стояла в центрі зразкового села без даху, напіврозваленною, була серед багатьох інших включена в список до зносу. Не буду говорити про попередників – їм не вдалося вирішити цієї проблеми, і вона у спадок дісталася нам – наступникам. Район був у полі перманентної критики. Щоразу, повернувшись з обласних нарад, перший секретар райкому партії Е.С. Лазаркевич і голова райвиконкому Л.А. Шмигований бідкались, не знаючи, що його робити. В.В. Стеньгач категорично заявив: “Я її не будував і зносити не буду”. У мене щодо цього була теж своя позиція – одна справа атеїстична пропаганда, інша – глум над віруючими і сакральними пам’ятками. Кожна церква – це праця попередників, рівень їх можливостей, віри, переконань, що передавались від покоління до покоління, це і почуття нащадків, тобто сучасників. У цьому середовищі жив і я, церква була поруч нашого блищанівського подвір’я, місцем, що мало особливе значення для дідуся, бабусі, мами, та і мене. І я прийняв рішення піти з посади, якщо будуть примушувати руйнувати церкву.

Кульмінації моє рішення зазнало після велелюдної наради в обкомі партії з питань контрпропаганди. Я тоді хворів, лежав в обласній лікарні, але зателефонував перший секретар, запропонував побувати на нараді з нового ще невідомого питання “контрпропаганди”. У залі Будинку політосвіти зібрались секретарі, завідуючі відділами обкому, райміськкомів партії, заступники голів рай міськвиконкомів, начальники управлінь освіти, культури, обласного та завідуючі відділами районних виконкомів, комсомольські, профспілкові працівники, журналісти – десь із триста осіб. У ході свого виступу секретар обкому партії з ідеологічних питань, аналізуючи виконання названої постанови, раптом звернув погляд у зал і покликав: “Віктор Степанович, ти є тут?”. Встаю і починаю вислуховувати. “Тебе ще з Стеньгачем віруючі не включили у свою двадцятку...”. І полилася п’ятихвилинна критика на адресу Дунаєвцького району. А я стою і думаю, як діяти: сказати те, що думаю, це означає подвоїти час своєрідних моральних знущань, які закінчатся висновком про те, що саме я гальмую виконання постанови бюро обкому та облвиконкому, записом у характеристиці, що неправильно реагую на критику з відповідними наслідками. Ми знали, що в такій ситуації важливо мовчати, час від часу повторювати “зрозумів”, а наприкінці сказати: “Критика – справедлива, будемо виправляти ситуацію”. Тому я стояв і “правильно” реагував.

Доповів керівництву району, всі говорили, що треба щось робити і ніхто нічого не робив. Вихід із ситуації знайшовся несподівано. Мене призначили керівником делегації голів колгоспів, яка мала направитись у с. Любень Великий Золочівського району Львівської області, де колись головував І.М. Самсонюк, на той час голова малокужелівського колгоспу Дунаєвцького району. Любеньське осподарство було передовим, його очолював Герой Соціалістичної Праці, село – зразковим, схожим на Маків. Наступного дня нас повезли в с. Білий Камінь того ж району. На той час воно було зразком майбутнього – вкрите асфальтом, газифіковане, сучасні школа, дільнична лікарня, будинок культури, кількаповерхові житлові будинки. Наші голови П.І. Фурман з Воробіївки, В.Я. Федоришен з Михайлівки, М.П. Пасіченко з Балина, В.М. Куцький із Великого Жванчика, О.С. Гула з Міцівців та інші ходили мовчки, інколи задаючи якісь питання, більше думаючи, що можу зробити в своєму селі. А я звернув увагу, що обабіч алеї, яка вела до контори колгоспу і сільської ради, височіли з одного боку церква, а навпроти – костел. Я запитав голову колгоспу – нашого екскурсовода, чи діючі вони. Він наголосив на мудрості попередників, які вміли створювати в селі рівні умови для задоволення

духовних потреб і православних, і католиків, не допускаючи конфронтації, відповів, що церква діюча, а в костелі – музей. Це мене дуже зацікавило. Нарешті повели в краєзнавчий музей з усіма відділами – природничим, економіки краю, історії, культури, окремо розгорнули картинну галерею. Я розглядав усе, фіксував фотоапаратом, проектуючи бачене на Маків і його напівзруйнований проблемний сакральний об'єкт. А що якби церкву реставрувати і розмістити там картинну галерею? І церкву б відновили й зберегли, і проблему б закрили.

Думкою поділився з Е.С. Лазаркевичем та В.А. Шмигованим, найбільш зацікавленими у вирішенні маківської проблеми. Вони прийняли цю ідею, як вихід із конфлікту з областю. Але як її реалізувати? В обхід обкому та облвиконкому ніяк не можливо. І я взявся переговорити. Спочатку зателефонував Аллі Ананіївній Городецькій, заступнику голови облвиконкому з гуманітарних питань. Вона підтримала цей варіант, але порадила отримати згоду секретаря обкому партії В.І. Купратого. Зателефонував йому, не встиг закінчити інформацію про побачене на Львівщині та наші пропозиції, як почув у слухавці: “Ти хто такий, щоб відмінити рішення бюро обкому партії та облвиконкому!”. І почався черговий рознос. Надія на вихід із ситуації зникала. Сиджу розбитий. На ту мить зайшов Едуард Сергійович.

– Ну як, переговорили?

Повідомив результати переговорів з двома провідними в цих питаннях обласними керівниками. Він сів – вже мовчимо обидва. І тут мені прийшла думка зателефонувати ще завідуючому відділом пропаганди обкому партії Василю Григоровичу Ткачуку. Колишній перший секретар обкому комсомолу, син лісоводського голови колгоспу, двічі Героя Соціалістичної Праці, відрізнявся і сміливістю рішень, і творчою думкою. Вислухавши мою інформацію про побачене в Білому Камені, думку бюро райкому партії і розмову з Аллою Ананіївною та Володимиром Івановичем, він на хвилю задумався, а тоді чітко заявив: “Робіть. Нікому не розповідайте. Я вас прикрию”.

На переговори з В.В. Стеньгачем послали теж мене. Дізнавшись у деталях про суть справи, усі її перипетії, він тут же набрав телефон першого секретаря Е.С. Лазаркевича, і, почувши його аналогічну думку, сказав: “Це я буду робити”. І все, як кажуть, закрутилося. Ми спішили, аби в області не дізналися і не завадили справі. До моєї відпустки і поїздки в сатанівський санаторій, верх був накритий – над церквою зависочів купол, були вставлені вікна, почались штукатурні роботи. А

коли повернувся, церква була розписана, хоч сьогодні починай богослужіння. Цей розпис нашим попереднім планом не передбачався, однак В.В. Стеньгач розпорядився по – своєму і поставив усіх перед фактом. У цій ситуації нас чекали серйозні наслідки – хтось міг полетіти з роботи. Переживали дуже, адже за плечима в кожного були сім'ї, які треба було годувати хлібом щоденним. Але виявилось, що наша “секретна” операція не такою була й секретною, про неї знав і Володимир Іванович Купратий. У тій нашій телефонній розмові, думаю, він не міг прийняти інше рішення, по-суті, відмінити ту сумнопам'ятну постанову бюро обкому і облвиконкому. Але коли справа закрутилася, він був готовий її підтримати. І доручив начальнику управління культури облвиконкому М.С. Лебедеву контролювати хід робіт, аби не допустити саме такого сценарію, а згодом наповнити галерею роботами місцевих художників. На Миколі Семеновичу все й зійшлося ...

А 25 грудня 1985 року районна газета “Ленінським шляхом” повідомила про урочисте відкриття в Макові картинної галереї – ще одного вогнища культури. Мітинг вів секретар парткому Й.І. Краєвський, виступив В.В. Стеньгач, А.А. Городецька, заступник голови облвиконкому, я, М.С. Лебедев, представники громадськості. Відкриття зібрало сотні маківчан, всі чекали побачити, що ж воно в приміщенні. А коли почалася перша екскурсія, хтось уважно розглядав тематично розміщені кілька десятків полотен, а хтось церковний розпис, в душі сподіваючись, що колись у стінах відреставрованої будівлі залунає церковний спів.

Остання зустріч з Віталієм Володимировичем Стеньгачем відбулася в листопаді 1995 року в Дунаївцях на Станції технічного обслуговування, неподалік міськкомунгоспу. У нього були якісь справи з Г.В. Грабовським, який тоді очолював СТО, я ж ремонтував старого “Пікапа” – службове авто завідуючого РВНО. На традиційне запитання, як справи, що нового в Макові, почав жалітися, що ніяк не може зрозуміти державного курсу на знищення колективних господарств, що нічим не може зарадити поступовому занепаду і маківського. Залишається менше половини поголів'я ВРХ від того, яке було в кращі часи. Бідкався, що розмова з головами районної та обласної адміністрацій нічого не прояснила. Мовляв, кому ти потрібен, ми й самі не знаємо, що діється. Запросив приїхати до Макова. “Що я можу порадити, я ж не економіст, а історик”. “Приїдьте, з вами хоч можна поговорити”, – відповів на те Віталій Володимирович. На прощання я пообіцяв: “Незабаром Ваш день народження – візьму і приїду”.

Я пам'ятав свою обіцянку, але 28 грудня 1995 року не поїхав, бо розумів, що в день народження імениннику буде не до задушевних розмов. В обід зателефонував на домашній номер.

– Слухаю, – своїм приглушеним тенором відгукнувся на моє “Алло!”.

– Вибачатись не буду – колядники і посівальники у господарів дозволу не питають...

У відповідь – легка посмішка. Я привітав його з 73-річчям, сказав, що він нас – маківчан благоустроїв, поселив у сучасні будинки, квартири, обігрів, встелив асфальтом дороги, набудував шкіл, медичних, торговельних закладів, то і ми бажаємо йому тепла, сонця на довгі літа. Віталій Володимирович подякував, привітав з новим роком, що вже стукався у двері, побажав успіхів у тій справі, якою займався тоді я – в освіті і науці. Попрощалися.

А десь у надвечір'ї зателефонував колега – спеціаліст відділу освіти Володимир Миколайович Тягур: “Віталія Володимировича вже не має...”

Поховали урочисто й велелюдно. Маківчани пустили щиру сльозу, розуміючи, що відходила не просто видатна людина, а ціла епоха.

V. ДУНАЇВЦІ, ДУНАЇВЦІ – ПОДІЛЬСЬКА НАМИСТИНА

Так про мої Дунаївці у вірші “Пісня про Дунаївці”, покладеному на музику Францом Кучинським, сказав член Національної спілки письменників України лауреат премії імені А. Малишка, заслужений артист України і заслужений діяч мистецтв України киянин Віктор Женченко, не раз відвідавши місто, поспілкувавшись з його людьми.

В Дунаївці ще в юності
Свій шлях зоря накреслила.
Тут кожна стежка, вулиця
Для мене стали сестрами.
Це місто сяє квітами,
Серцями племенистими,
Тут кожен погляд світиться
Довірою пречистою.
Дунаївці, Дунаївці –
Любове незгасима,
Дунаївці, Дунаївці –
Подільська наместина...

Його вразило, що Дунаївці постановою Кабінету Міністрів України від 26 липня 2001 року восьмими по давності серед 24 населених пунктів Хмельниччини віднесені до історичних міст з датою першої письмової згадки 1403 роком. Покійний професор М.Б. Петров ставив цю дату під сумнів. Проведене мною дослідження підтвердило, що насправді документа з такою датою не має. Встановлено, що 1901 року під час друку в Кам'янецькій друкарні С. Киржацького 9-го випуску “Трудов Подольского епархиального историко – статистического комитета”, присвяченого парафіям і церквам Подільської єпархії, вкралася помилка і замість “1493 року” з'явився “1403 рік”. У реєстрі димів, з яких кам'янецькому біскупові дозволялося брати десятину і на який посилався автор довідки про Дунаївці, мова йде про 1493 р. (див. “Архив Юго – Западной России”, ч.8, т.2, с. 336). Тоді Дунаївці були чималим селом, у трьох його кутках (частинах) був 71 дим, за них податок платив якийсь Гнат. До речі, пізніше, 1911 року, в одинадцятому випуску “Трудов Подольского церковного

историко-археологического общества” редактори Ю. Сіцінський та М. Яворовський цю прикру помилку виправили, на с. 28-ій вже вказавши 1493 рік. Однак Г.М. Хотюн, автор нарису про Дунаївці, що ввійшов до хмельницького тому “Історії міст і сіл Української РСР”, того не зауважив і на 237-ій сторінці повторив ту ж помилку, при цьому послався на “Архив Юго-Западной России”, не перевіривши, що там написано насправді. На основі його нарису готувалася довідка для Кабінету Міністрів України, а відтак помилка перекочувала і в постанову. Це я навів наукової справедливості ради. Насправді ж питання історичності міста не варте перегляду, бо Дунаївці, без сумніву, ще давніші. На їх території знайдено крем’яні знаряддя праці, а в так званому Комсомольському парку – залишки поселення трипільської культури, у районі колишнього м’ясокомбінату Дунаєвецької РСС – залишки двохшарового поселення скіфської (VII-III ст. до н.е.) та черняхівської доби (II-V ст. н.е.). Та і в Трудах згадується більш рання дата –1460 рік, під якою в списку поселень, з яких забиралася десята частина доходів на потреби Кам’янецької католицької єпархії, були й Дунаївці.

Ми не раз ходили дунаєвецькими вулицями, і я показував Віктору Васильовичу житлові будинки німецьких колоністів, кірху, ті приміщення лютеранського училища (1832-1920), що вціліли, розповідав про внесок Красинських у розвиток Дунаївців, про дунаївчан Владислава Зарембу, українського і польського композитора, аранжувальника романсу “Дивлюсь я на небо”, про Франца Лендера, винахідника 76-мм зенітної гармати, яка вже 1915 року нищила ворожі літаки.

Не забув тих розмов Віктор Васильович. І коли в Дунаївцях 1 липня 1988 року в рамках III Республіканського фестивалю народної творчості мало відбутися відкриття меморіальної дошки В.І. Зарембі, він приїхав з народним артистом України Д.М. Гнатюком, з ним же перерізував стрічку й відкрив мідний барельєф.

Мабуть тоді в нього, члена президії Українського фонду культури, помічника голови УФК академіка Бориса Ілліча Олійника, виникла пропозиція в якійсь періодичності проводити в Дунаївцях міжнародний фестиваль народної творчості імені В. Заремби, обіцяв сприяння Фонду. Він доручив мені, з 1988 року члену правління цієї громадської інституції, обговорити пропозицію з головою Дунаєвецької райдержадміністрації А.А. Бугерком та його заступником з гуманітарних питань. Обіцявши обдумати пропозицію УФК, вони, на жаль, так і не прийняли її – можливо, надто клопіткою видалась, а можливо їх думки і дії були спрямовані на

інші, на їх думку, більш важливі справи. Не була підтримана й ініціатива про присвоєння Дунаєвецькій музичній школі імені композитора – земляка. Її оперативно перехопив Хмельницький музичний коледж, і тепер носить ім'я всесвітньо відомого композитора, піаніста і педагога В.І. Заремби.

У таке прекрасне оспіване митцями місто прибув я 28 серпня 1972 року на нову роботу, і з того часу й до сьогодні є жителем цього невеличкого, але затишного міста. Дунаєвецький період життя і праці для кращого розгляду можна поділити на кілька етапів: I. Робота в райкомі партії на нижньому та середньому щаблях – завідувачим кабінетом політосвіти (1972-1974) і завідувачим відділом пропаганди (1974-1980); II. На чолі районного відділу народної освіти (1980-1982); III. Повернення в райком партії на посаду секретаря (1982-1985), обрання другим секретарем (1985-1988); IV. І знову аж до виходу на пенсію – завідувач (начальник) відділу освіти (1988 – 2004); V. Праця в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка (1996-2015); VI. На заслуженому відпочинку.

Райком партії: яким він був і чим займався

Нинішнє покоління, а тим, хто народився в рік саморозпуску партії, вже минуло тридцять, знають про цю політичну структуру в системі державної влади головним чином із публіцистики. А вона зводиться до системної критики негативних явищ в середовищі партії. Партійні інституції у ній виглядають такими собі монстрами, а їх члени – кому-няками – ворогами народу. І нічого про ту свого часу відповідальну роль у суспільному житті, яку сміливо можна назвати провідною.

У мій час, скажімо, того ж 1972 року, коли я прийняв пропозицію перейти на роботу в райком партії, про голодомор 1932-1933 років, масштаби репресій ніхто, у тому числі і я, не знав – про те не писали ні науковці, ні преса, не говорилось по радіо чи в телепередачах. Тому я йшов працювати в орган, який, як і зазначалося в ст. 6-ій тодішньої конституції, був *“керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій”*. І, звичайно, не уявляючи, яким він був і чим займався. Про те хотів би повідати, як кажуть, з перших вуст нинішньому і наступним поколінням.

У мене немає даних на 1972 рік, тому оперуватиму статистикою на 1 січня 1980 року. На той час у районі було 3176 членів партії, об'єднаних

у 98 партійних організаціях, у їх числі 31 діяла в колгоспах, 24 – на підприємствах промисловості, транспорту, будівництва, торгівлі і зв'язку, 20 – у навчальних закладах, медичних та культосвітніх установах, таким чином охоплюючи усі сфери життя району. Серед комуністів значний відсоток ще складала стара гвардія, ті, хто відстояв незалежність у роки Другої світової, відбудовував зруйноване господарство, налагоджував мирне повоєнне життя. Це, як правило, люди з неповною середньою (575 осіб) і, навіть, початковою (338) освітою. Переважали ті, хто мав середню освіту – 1540 комуністів. Поступово зростає відсоток членів партії з вищою освітою (664). Кожним п'ятим членом районної партійної організації була жінка (592). Первинні партійні організації у тих підрозділах, де працювало 3 і більше членів партії, створювали партійні групи, охоплюючи своїм впливом всі виробничі ділянки.

А замикались ці низові партійні структури на рівні району на районному комітеті партії, обраному делегатами від усіх партійних організацій на партійній конференції. До складу райкому партії входили представники усіх більш-менш великих первинних партійних організацій. У період між конференціями обрані члени райкому обговорювали важливі питання на періодичних зібраннях – пленумах. Для поточного керівництва районний комітет партії на своєму пленумі обирав секретарів, завідуючих відділами, створював апарат оплачуваних за рахунок членських внесків працівників. Наголошую на цьому, бо інколи можна чути нібито утримувався цей апарат за рахунок державного бюджету. Така інформація не відповідає дійсності – всі витрати на утримання партійних органів, включаючи й забезпечення квартирами працівників, здійснювалися не з державного, а партійного бюджету.

28 серпня 1972 року я застав у Дунаєвецькому райкомі таку структуру: оргвідділ, який очолював Степан Федорович Репецький, входили інструктори Петро Семенович Болх, Микола Іванович Костриба, Едуард Павлович Литвинов, Федір Петрович Петльований, Іван Олександрович Філіпов; відділ пропаганди і агітації – Віталій Іванович Пукас, завідділом, лектор Петро Дмитрович Величко, інструктор Іван Васильович Тиж, і я, зав. кабінетом політосвіти, водночас і заступник завідуючого відділом; загальний відділ – завідуючий Михайло Іванович Дуфник; сектор обліку, очолюваний Іваном Григоровичем Танасюком; комісія партійного контролю – голова Петро Венедиктович Лагбаєв. До кабінету політосвіти належала райкомівська бібліотека, якою завідувала Вікторія Захарівна Овчарук. 1976 року був створений промислово-транспортний

відділ, його очолив досвідчений спеціаліст народного господарства Сигізмунд Михайлович Чоловський. На вершині цього структурного утворення були три секретарі – куратори певних відділів і напрямів роботи. Перший секретар Володимир Іванович Храмов координував роботу райкому та всього апарату, відповідав за аграрний сектор району, другий секретар Михайло Гнатович Ротко вів гуманітарну сферу і був куратором відділу пропаганди, а отже і моїм, третій секретар, тоді Павло Семенович Пашковський, вів промисловість, будівництво, транспорт і зв'язок. Це були, як правило, добре підготовлені працівники, хтось пройшов комсомольську управлінську ланку, дехто зарекомендував себе на виробництві.

А я попав, так би мовити, з корабля на бал. Залишався місяць до початку навчального року в системі політосвіти, треба було формувати мережу шкіл і семінарів політичного й економічного навчання, підготувати програми, календарні плани, визначитись з пропагандистами, провести з ними настановчі семінари, дати інформацію по темах, які мали вивчатись у першому півріччі. З чого почати? Кинувся до попередника, думав, що він щось вже зробив. Однак отримав відповідь: “Знаючи, що після літньої відпустки переходжу на іншу роботу, я нічого не робив. Радься з працівниками Будинку політосвіти”. Діватись було нікуди, визначившись з тематикою теоретичних семінарів, політшкіл, шкіл економічного навчання, отримавши й розтиражувавши примірні плани, за погодженням з М.Г. Ротком щодня на визначений час запрошував 10-15 секретарів парторганізацій, з ними комплектував мережу шкіл, фіксував дані про пропагандистів, роздавав документацію. За 15-20 днів мережу було сформовано і передано на розгляд бюро райкому партії – третій в управлінській ієрархії (конференція-пленум-бюро) керівний орган районної партійної організації. Це – за статутом. А насправді бюро було мобільним оперативним і досить ефективним органом управління, куди обов'язково входили три секретарі, голова райвиконкому, начальник управління сільського господарства, перший секретар райкому комсомолу, хтось із секретарів парторганізацій, керівників колгоспів, підприємств, передовиків виробництва. Бюро приймало поповнення в ряди партії, могло виносити стягнення, виключати з партії, вирішувало кадрові питання – постановку в резерв, висунення на посади, переміщення чи звільнення, розглядало актуальні питання життя парторганізацій. Попавши на перше засідання, я переживав, адже стояв перед найвищим керівництвом району. Доповів, отримав одне запитання від першого

секретаря про те, чи справився з важливим завданням формування мережі, адже це перший і дуже важливий етап організації навчання. Відповів, що ніби все зробив, як належить. Вставив слово і М.Г. Ротко: “Для початку – непогано”. Мережу затвердили.

А надалі – семінари пропагандистів, теоретичні конференції з участю викладачів Кам’янець-Подільського педінституту, консультантів Будинку політосвіти. На перше заняття приїхав контролер – представник обкому партії, у партійні організації направили свій актив. І помалу надали руху громіздкій і безоплатній системі підвищення теоретичного рівня як членів партії, так і безпартійного активу. Її функціонування відстежувалося, аналізувалося на нарадах, семінарах секретарів парторганізацій, раз у рік виносилося на розгляд бюро, інколи й на пленуми у доповідях або виступах когось із членів райкому партії чи секретаря – куратора. І такий підхід почав давати результати. Підвищилася дисципліна, теоретичний і методичний рівень занять, менше стало їх зривів і переносів. За підсумками року кращі пропагандисти були відзначені грамотами райкому партії, занесені на запроваджену мною в кабінеті політосвіти Дошку пошани.

А влітку, мобілізувавши кошти райкомів профспілок, повіз пропагандистський актив історичними місцями за маршрутом Брест – Мінськ – Вільнюс – Каунас – Рига – Псков – Новгород – Ленінград. Люди отримали великий заряд духовної енергії, а в мене з’явився актив, на який можна було покластися в будь-якій ситуації. Досвід знайшов розголос. Заняття все частіше відвідували працівники Будинку політосвіти, відділу пропаганди обкому партії. Правда, не все було так гладко. Окремі секретарі формально ставилися до справи, мали місце зриви занять, особливо під час весняних та осінніх польових робіт, не завжди рівень підготовки пропагандиста відповідав вимогам, пасивність проявляли і деякі слухачі. І все ж справа почала поліпшуватися. В окремих парторганізаціях з’явилися навіть кабінети політосвіти на громадських засадах.

І вже 1 квітня 1974 року в районі відбувся обласний семінар завідуючих кабінетами політосвіти міськкомів та райкомів партії за участі завідуючого відділом пропаганди та агітації обкому партії М.Д. Морського, зав. Будинком політосвіти М.П. Крупенича та його заступника В.К. Андрушка. Приємно було зустрітись з однокашниками Іваном Яровим та Володимиром Гайдамашком, які очолювали парткабінети в Красилівському та Ярмолинецькому райкомах партії.

Мій робочий кабінет знаходився на першому поверсі, поруч із кабінетом редактора газети “Ленінським шляхом” Тадеуша Адамовича Михайловського, що давало можливість кожного дня бачитись з ним, відчувати позитивну енергетику прекрасної людини. У кабінеті сидів разом з Олександрою Филімонівною Дармограй, яка працювала оплачуваним відповідальним секретарем районної організації товариства “Знання”. Був і голова цієї просвітницької організації, за традицією на звітно-виборній конференції ним обирали завідуючого РВНО. Але участь його в цій роботі була номінальною. Всіма справами товариства займався відповідальний секретар. Колишній секретар райвиконкому Олександра Филімонівна користувалася повагою, добре знала кадри і могла детально охарактеризувати кожного керівника. А це на перших порах для мене мало чимале значення. Першою знала й новини.

– Кажуть М.Г. Ротко від нас йде на “Союздрук”, – якось почала розмову.

Я тим мало цікавився, бо, маючи чималу ділянку роботи, намагався оперативно вирішувати питання і, навіть, працювати на перспективу. Не відриваючи голови від паперів, запитав, хто ж планується. Але відповіді не отримав. Підняв голову – моя співбесідниця пильно вдивлялася у вікно, з якого нам завжди було видно, хто заходить чи виходить з приміщення.

– А ви самі подивіться – ось іде наш новий другий секретар.

Через площу в напрямку райкому партії з модним тоді коричневим саквоюжем прошкував високий худорлявий з чорною хвилястою чуприною симпатичний чоловік. І поки він йшов, я встиг отримати інформацію, що це інструктор обкому партії Едуард Сергійович Лазаркевич, родом із Нової Ушиці. Не встигла Олександра Филимонівна закінчити, як двері кабінету відчинилися, і гість постав перед нами. Привітався, запитав для годиться, чим займаємось, залишив у нас свою сумку і піднявся на другий поверх до першого секретаря В.І. Храмова. А через кілька днів вже зайняв кабінет другого секретаря. З першої зустрічі Едуард Сергійович сподобався мені – приємний, комунікабельний, інтелігентний. Старший на 9 років він багато в чому був для мене прикладом ставлення до людей в умовах жорсткої адміністративної системи управління. Згодом наші стосунки набули взаєморозуміння, належної співпраці і довір'я.

Райком партії був школою управління і стартовим майданчиком для висунення на самостійну роботу. Тут кожен мав коло своїх питань, а отже – людей з різних структур, з якими треба контактувати і взаємодіяти, добре знати колективи, стан справ, успіхи і помилки, аналізувати складові успіхів і причини недоліків, бачити перспективу, прогнозувати розвиток, планувати, організовувати виконання, контролювати, координувати, власне здійснювати ті дії, які складають цикл управлінських функцій. З переходом П.С. Пашковського на посаду директора суконної фабрики – провідного колективу району секретарем райкому партії був обраний С.Ф. Репецький. Досить скоро Е.С. Лазаркевич обійняв посаду першого секретаря у зв'язку із звільненням В.І. Храмова і відбулася чергова кадрова ротація – С.Ф. Репецький став другим секретарем, а секретарем обрана Віра Кирилівна Колендзян, заступник директора з виховної роботи і секретар парторганізації Дунаєвецької СШ №1. Віктор Іванович Пукас очолив районний комітет народного контролю, а мене призначили завідуючим відділом.

Коло обов'язків побільшало, але тепер я міг спиратися на трьох працівників відділу і отримувати реальну допомогу куратора В.К. Колендзян. Працювати з нею було легко – Віра Кирилівна вникала в усі питання, брала на себе вирішення найбільш складних. Тепер мені доводилося частіше займатися проблемами галузей, які вів відділ – освіта, культура, охорона здоров'я, брати участь у серпневих учительських нарадах, вивчати шкільні колективи, вносити пропозиції до резерву керівних освітянських кадрів і висунення їх на директорські посади. Це стосувалося і такої складної

галузі як культура, штату її низькооплачуваних працівників. Найбільш серйозні заходи – урочисті збори і концерти, якими вони закінчувалися, фестивалі, звітні концерти в обласному центрі – у значній мірі лягали на плечі секретаря, завідуючого та працівників відділу. Не менше часу забирала й охорона здоров'я – матеріальна база сільських фельдшерсько – акушерських пунктів, дільничних та районних Дунаєвецької №1 і Смотрицької №2 лікарень, мобілізація для її покращення зусиль колгоспів та підприємств. Саме в цей час наближалось до завершення будівництво комплексу споруд – корпус на 120 ліжкомісць, поліклініка на 300 відвідувань у день, окремий будинок для патологоанатомічних досліджень, харчоблок, пральня, гаражі, очисні споруди – на території Дунаєвецької районної лікарні. У колективі лікарні мали місце складні ситуації і, навіть, конфлікти, у розв'язанні яких доводилося брати участь.

Важким тягарем завжди було написання різноманітних доповідей, виступів для секретарів та інформацій про виконання постанов вищих партійних інстанцій. Одна справа підготовка доповіді чи вставки до доповіді на пленум, підготовка питання на засідання бюро. Але найбільш шокували виступи секретарів у різних колективах і з різних питань, які треба, як правило, підготувати негайно. Треба було знати ділянку роботи, зібрати факти, без яких виступ не мав жодного значення, подати їх з урахуванням стилю спілкування з людьми того чи іншого секретаря і обов'язково з переважаючою у виступі критикою, яка за відсутності матеріальної зацікавленості вважалася головною рушійною силою соціалістичного суспільства. Вподобавши мій стиль викладу матеріалу перший секретар запрошував у кабінет і ставив завдання, що і з урахуванням яких фактів треба написати. Таке довір'я дороге коштувало, нерідко доводилося тратити позаробочий час, працювати і в суботу за рахунок відпочинку і відновлення власних сил, вирішення домашніх питань. Від цього обов'язку стогнали всі працівники, але виконували його, вважаючи одним із напрямків роботи. У відділі можна було покласти на інструктора І.В. Тижа та нового завідуючого парткабінетом Анатолія Васильовича Татарина. П.Д. Величку це вдавалося важче, він старався, але логіка його думки часто обривалася в тому місці, де мав би бути підсумок сказаного. А вона, та думка, десь губилася у довгих складнопідрядних конструкціях, якими писав Петро Дмитрович. В усній мові в нього виходило краще. Розуміючи це, надалі просив його давати факти з того чи іншого питання, а решту доводилося брати на себе. Тому, згодом, ставши секретарем, я звільнив колег від цього складного і не дуже

приємного обов'язку, натомість глибоко вникаючи у стан справ і маючи своє бачення проблем.

І ще один дуже важкий вид агітаційної роботи, який забирав багато часу і зусиль, це – наочність. Сьогодні скрізь і всюди очі їсть реклама, а в доринкові часи такою всюдисущою була політична наочна агітація: на фермських приміщеннях, біля робочих місць доярки, у так званих червоних кутках – місцях збору людей, у будинках тваринників, механізаторів, у клубах, на торговельних приміщеннях, у школах. Те ж саме на фабриці і заводах, у будівельних організаціях, підприємствах транспорту і зв'язку, а в Дунаївцях – на площах, вулицях, навіть на придорожніх смугах. Її форми – це плакати, лозунги – перекидки через дорогу, стенди, на яких розміщувалася різноманітна друкована продукція (типові зобов'язання, де треба було лише проставити показники конкретного працівника, таблиці виконання цих показників кожним, поради, заклики), а також і малі архітектурні форми, скажімо, в'їзди в район з боку Хмельницького, Кам'янця-Подільського, Нової Ушиці і Чемеровеччини, у Голозубинці, Воробіївку, Михайлівку, Ганнівку та інші населені пункти, що збереглися до сьогодні. Це – результат зусиль Віри Кирилівни, моїх та інших працівників відділу. До таких форм слід віднести і пам'ятні плити. За ініціативою першого секретаря райкому комсомолу Василя Васильовича Дзюбака плиту на честь В.В. Дуб'єцького і М.І. Кузя, воїнів, що загинули в Афганістані, було встановлено біля траси в Слобідці Рахнівській. При в'їзді до Великого Жванчика встановили плиту на честь М.С. Майдана, довоєнного завуча Великожванчицької СШ, Героя Радянського Союзу, у смт Смотрич – на честь смотричанина – фронтовика Д.Г. Бачинського, Героя Радянського Союзу, при повороті до с. Вихрівка – на честь визволителя командира 320 гвардійського стрілецького полку 129 гв. сд гвардії полковника Героя Радянського Союзу А.П. Фокіна, того військовика, якого разом з іншими визволителями району відшукав зі своїми гуртківцями, ще працюючи над створенням музею в Макові. На 40-річчя Перемоги Андрій Петрович на запрошення райкому партії приїхав з однополчанами, побував біля пам'ятної плити, розчулився. А ввечері, виступаючи на урочистих зборах у фабричному клубі, відмітив:

– Я приїхав не сам, у президії сидять колишні начальник штабу полку майор Манойло, парторг майор Безушко, командир роти капітан Цвілій і наш син полку, – тут він зробив паузу, а далі мовив, – Віктор Степанович Прокопчук, який знайшов нас, листувався з нами і з ініціативи якого ми сьогодні разом з вами відзначаємо День Великої Перемоги.

Його жарт викликав емоції і оплески учасників урочистостей.

Але повернемося до наочної агітації. Її зміст визначали проведені партійні з'їзди, пленуми, прийняті важливі постанови ЦК партії та уряду, ювілеї, а також різні кампанії, скажімо, весняно-польові роботи, жнива, осінньо – польові роботи, зимівля у тваринництві, підготовка техніки до посіву. Фермські містечка, тракторні бригади, центри сіл, території підприємств і райцентру, у першу чергу – все це палахкотіло у фарбах лозунгів, транспарантів, стендів, перекидок тощо. Доходило до того, що наочність стала своєрідним засобом прикрашання міст. Великими панно затуляли навіть старі обшарпані будівлі, особливо під час Олімпійських ігор 1980 року в Москві. Зародилося якесь змагання на краще прикрашання населених пунктів. Підганяли його й обкомівці словами: “Подивились би ви, як у Славуті унаочнили місто...”. А все це вимагало чималих зусиль і організаційних, і матеріально – фінансових. Райком партії на це коштів не мав, все робилося за рахунок колгоспів, підприємств, які навіть тримали для цього штатних художників. А в районі ми пішли на створення художньої майстерні, в якій працювало п'ять художників. Розмістили її спочатку по вул. Шевченка в колишньому приміщенні суду, потім перевели в більше приміщення колишнього могилівського клубу. Дякуючи вдалому вибору завідуючого майстерні Б.О. Пирогова, а після нього – В.Я. Буяра, колектив працював злагоджено і забезпечував оперативне виконання замовлень, а згодом оформив навіть районний краєзнавчий музей.

Затрати на наочність були великими. Чи окуплялися вони? Якщо навіть врахувати важливу роль наочності в організації соціалістичного змагання, то, думаю, у матеріальному плані не окуплялися. З світоглядної точки зору в сукупності з іншими факторами, мабуть, у більшій мірі. Доходило інколи до абсурду. У час активізації боротьби з п'янством з обкому партії поступила команда, щоб на завтра на ранок при в'їзді в район був встановлений не менш як десятиметровий лозунг про підтримку протиалкогольної кампанії партії. Трасою на Кам'янець-Подільський мав їхати хтось із ЦК КП України. А було це десь у передріздвяні дні, земля замерзла, мороз сягав за 15 градусів. Голова міцівецького колгоспу, на долю якого випало встановлювати цей лозунг навпроти села, ледь знайшов кількох чоловіків, дав їм по пляшці горілки на кожного із закускою, і вони, зігріваючись виділеними припасами, палили шини, розморожували землю і довбали її під стовпчики, до яких мав бути прибитий довжелезний

лозунг, який у такому ж авральному порядку вже малювався в художній майстерні. Мені довелося бути на тому місці і чути, як замерзлі чоловіки “славили” борців з пияцтвом. Але на ранок увагу представника ЦК звернули на лозунг при трасі, він ковзнув поглядом на нашу творчість і був задоволений оперативністю в боротьбі з алкоголізмом.

Пам'ятаю ще один факт. Хтось придумав поповнювати кормову базу тваринництва за рахунок різнотрав'я і гіллячкового корму. Району доводили багатотонний план, а він із значним завищенням розкидався на колгоспи, підприємства, організації, школи та інші установи і заклади, вказувалися місця здачі трави і гілля і починалася чергова кампанія. Траві, яку косили по лісах і ярах, ще в колгоспах давали лад. А гілля з оголених кущів і малих дерев нерідко висихало на кормових дворах, а потім спалювалось, аби не попало на очі районному начальству. Але як тут без наочності! Приїхав секретар обкому партії по сільському господарству М.А. Рудюк подивитись, як проходить суботник, і перше, на що зауважив, чому при в'їзді в місто не має перекидки із закликком “Всі – на суботник!”. Він довго відчитував нас за такий серйозний, на його думку, промах і зажадав встановити перекидку до його повернення з Кам'янця-Подільського. Довелося із суботника зірвати завідуючого художньою майстернею і двох художників і до вечора перекидка, аби вдовольнити амбіції високого партійного посадовця, висіла навпроти загальноосвітньої школи №3. Не впевнений, що її хтось читав і що вона справили суттєвий вплив на перебіг кампанії.

У сімдесяті значні зміни сталися в сімейному житті. У вересні 1975 року отримали трикімнатну квартиру в новозбудованому будинку по вулиці Горького, у межу з районною лікарнею. Оскільки вривався він у ряд існуючих, йому присвоїли номер 5-А. Я був у відпустці, лікувався в санаторії. Тому перевозив наші скромні пожитки з тимчасової однокімнатної квартири біля стадіону мій друг Володимир Феодосійович Городецький, директор автошколи, людина чесна, добропорядна. Не встигли обжити квартиру, як народилася дочка Оля. Це сталося 26 жовтня. Старша Людмила ходила в дитячий сад №2.

1979 року дружині запропонували очолити районну бібліотеку, про що я, працюючи в райкомі, дізнався тоді, коли вона разом з В.К. Колендзян вийшли з кабінету першого секретаря, який, мабуть, з ініціативи Віри Кирилівни зробив дружині пропозицію.

– І як це називається, Віра Кирилівна, працюємо разом, разом вирішуємо і кадрові питання, а тут мене ніби й не має, – обурився я.

– Ви могли все зіпсувати, тому нічого й не казала, – усміхнулася.

Дружина пропрацювала на цій посаді 34 роки. За цей час бібліотеку двічі заносили на обласну Дошку пошани, а ще один раз там висів і її портрет. У лютому 1988 року отримала знак Міністерства культури СРСР “За відмінну роботу”, а в квітні того ж року – знак Міністерства культури СРСР і ЦК профспілки працівників культури “Відмінник культурного

*Наша сім'я: Олі надійно на руках у тата,
а Людді затишно біля мамі. 01.09.1979 р.*

шефства над селом”, 2004 року – знак Міністерства культури України “За досягнення в розвитку культури і мистецтва”. 1993 року стала лауреатом обласної премії імені Т. Шевченка, 1998-го – премії імені Мелетія Смотрицького. За досягнення в бібліотечному к р а є з н а в с т в і Всеукраїнська спілка краєзнавців 1997 року відзначила книгозбірню п р е м і є ю і м е н і Д. Яворницького.

Важливою подією в житті району, особливо – спортивному, стала **естафета Олімпійського вогню**, яка 8 липня 1980 року пройшла дунаєвецькою трасою від межі Кам'янець-Подільського району до межі Ярмолинецького. Присвячувалася вона XXII літнім Олімпійським іграм, які того року відбулися в Москві. Мені випала честь брати участь у підготовці району до Олімпійських ігор. До естафети готувалися щонайменше рік. Був створений оргкомітет Олімпіади – 80, який очолював заступник голови райвиконкому М.П. Черпіта, ввійшли А.Б. Надоржний, заступник голови, Ю.З. Ахметзянов, Р.М. Бажановський, О.С. Гула, С.Д. Закревський, В.К. Колендзян, Ю.В. Кучерявий, Д.С. Овчарук, В.С. Прокопчук, Я.Г. Стахів, В.Г. Стеньгач, Л.А. Ткачук, П.І. Фурман, В.Ф. Шинкарчук, представники організацій, які мали відношення до благоустрою міста та сіл, розташованих при трасі. Підготовка йшла двома напрямками – благоустрій траси,

якою мав проходити олімпійський вогонь, і прилеглих до неї об'єктів та вдосконалення бази й активізація фізкультурно – спортивної роботи.

План заходів передбачав ремонт доріг, тротуарів, освітлення, благоустрій автобусних зупинок, криниць, готелю, закладів харчування, ремонт будинків, заборів, перекриття дахів, облаштування АЗС та СТО, встановлення по трасі олімпійської символіки, в якій переважав образ добродушного усміяного ведмедя. Весь комплекс робіт був виконаний вчасно. Здійснював контроль і надавав допомогу оргкомітету перший секретар райкому компартії України Е.С. Лазаркевич.

Посилено працював район і над удосконаленням спортивної роботи. Було підібрано 39 факелоносців з числа кращих спортсменів, виробників, людей з прекрасною репутацією. Відбір до загону бігунів-факелоносців складав честь кожному – йшлося про участь в історичній події. До цієї групи ввійшли Юрій Ахметзянов, Віктор Бичков, Ігор Белаєв, Анатолій Бриндак, Володимир Доліба, Степан Драль, Юрій Ковальчук, Володимир Копиченський, Володимир Крупко, Микола Літинський, Петро Мосорик, Борис Павлюк, Борис Скрипник, Анатолій

На межі Кам'янець-Подільського і Дунаєвецького районів в очікуванні олімпійського вогню В.К. Колендзян, В.В. Стеньгач, А.М. Гончар, О.Д. Лисюк, В.С. Прокopcук, Наталія Колендзян, Володимир Буяр. 08.07.1980 р.

Снігуров, Леонід Стасишен, Олег Шевчук та єдина жінка тренер ДЮСШ Людмила Парашук й інші. Була укомплектована група із 110 молодих спортсменів для ескорту – 22 спортсмени супроводжували по черзі кожного факелоносця.

Передача вогню відбулася на межі Кам'янець-Подільського і Дунаєвецького районів. Факелоносців від імені району хлібом-сіллю привітали маківчани на чолі з головою ордена Леніна колгоспу “Україна” Героєм Соціалістичної Праці В.В. Стеньгачем.

Минуло сорок років, але та історична подія міцно закарбувалася в пам'яті її учасників та свідків. Вона помітно вплинула на зміцнення матеріально-спортивної бази, кадровий потенціал і стан спортивно – масової роботи. На кінець 80-х в районі діяло 106 колективів фізкультури – 53 на підприємствах і в колгоспах, 51 – у школах, 2 – у ПТУ, спортивну роботу організовували 100 учителів і тренерів, 65 з яких мали вищу і 2 середню спеціальну освіту, до послуг спортсменів – 9 стадіонів, 165 волейбольних майданчиків, 35 тирів. Призові місця на змаганнях різних рівнів займали дунаєвецькі волейболісти, яких тренував колишній факелоносець І.А. Белаєв.

Перманентні кадрові зміни відбувалися в райкомі партії. На посаду заступника начальника з кадрової роботи у райвідділ міліції перейшов заворг Микола Іванович Костриба. Недовго носив він майорські погони, незабаром отримав звання підполковника, очолив районну міліцію, мав незаперечні успіхи в роботі і на пенсію вийшов полковником. Головою удрівецького колгоспу став інструктор Едуард Павлович Литвинов, заступником директора новоствореного на базі суконної фабрики професійно – технічного училища – зав. парткабінетом Анатолій Васильович Татарин. На восьмому році праці в райкомі партії прийшла і моя пора – 1 березня 1980 року я очолив районний відділ народної освіти. Про роботу на поприщі освіти скажу окремо. Додавлю лише, що моя праця на цій посаді тривала недовго. 1982-го розпочав третій навчальний рік, освоїв справу, мав чимало ідей і задумів, але того разу їм не судилося збутися.

Як сьогодні пам'ятаю, підписавши невідкладні, головним чином бухгалтерські документи, поїхав у Великожванчицьку школу, оскільки там не ладилось з опаленням, і директор хотів поради і допомоги. Не встигли все оглянути, розібратись, як до котельні вбігла чергова по школі і повідомила, що мене чекає на лінії секретар відділу освіти Ніна Іванівна Гаврилова – справа невідкладна.

– Приїжджав перший секретар Е.С. Лазаркевич, обійшов усі кабінети, заглянув навіть у ваш, і просив, аби ви негайно приїхали до нього, – повідомила з тривогою.

Ця тривога передалася й мені. Чого б це? Що могло статися, що Перший особисто шукає мене? Там же є кому телефонувати. Приїхав десь без 10 хвилин 12, у приймальні Л.З. Ясінська, побачивши мене, запросила в кабінет першого секретаря. Едуард Сергійович теж випромінював якусь тривогу.

– Через 5 хвилин на засіданні бюро будемо розглядати персональні справи Віри Кирилівни Колендзян і начальника міліції Станіслава Васильовича Чичановського, – повідомив він. – Віра Кирилівна уходить з райкому, я рекомендував вас на посаду секретаря і обком партії дав згоду...

– Але ж ви мене не питали, і я згоди не давав, – перебив його. – Я тільки вріс у справу, намітилися непогані перспективи...

– Тут теж відповідальна робота, ви її знаєте і справитесь, – вже в присутності членів бюро, що заходили, сказав Едуард Сергійович. – Завтра чекаю вас на восьму ранку.

З ініціативи обкому партії у відповідь на чийсь анонімку, а розглядалися тоді вони як і підписані звернення, за партійну нескромність – побудову власних будинків дещо більшого розміру ніж в інших людей (Віра Кирилівна використала рельєф і зробила напівпідвальний перший поверх) на тому засіданні і вона, і начальник міліції отримали суворі догани і були звільнені з посад. Я і тоді, і тепер вважав і вважаю таку суворість неоправданою. Нинішні маєтки у разі перевищують площу їх будов, які сьогодні виглядають хатинами порівняно із замками сучасних багатів. Не кожен тоді і брався за будівництво, переважна більшість роками чекала квартир від держави. То хіба погано, що черга зменшиться на дві одиниці? Знаючи, з якою суворістю партія ставилася до своїх членів, вимагаючи особистої скромності в побуті, обоє закупаючи матеріали, зберігали касові ордери та інші документи. Однак до уваги це не бралось, в обкомі на прикладі дунаївчан вирішили дати урок керівникам усієї області. Мені було жаль Віри Кирилівни, та і Станіслава Васильовича, з яким завжди, і після звільнення теж, був у гарних стосунках. Але я не міг їм допомогти.

Наступного ранку прийшов у райком партії і застав Віру Кирилівну, яка поралася, мабуть, забираючи особисті речі. Зайшов у кабінет, в якому щодня бував по кілька разів. Вона почувалася досить погано, вважала, що з нею поступили несправедливо. Розмовляли хвилин з десять. Я

повідомив, що прийшов відмовитись від пропозиції зайняти звільнену нею посаду. Але Віра Кирилівна замість того, щоб прийняти мою солідарність, теж закликала обійняти посаду секретаря, бо, мовляв, до неї я найбільш підготовлений.

І все ж до першого секретаря зайшов з твердим наміром відмовитись від пропозиції. Розмова закінчилася тим, що маю ще подумати. Наступного ранку сів у машину і поїхав у Кам'янець-Подільський, сподіваючись, що на мене, як кажуть, махнуть рукою, і я зможу продовжити роботу в освіті. Так тривало від понеділка до п'ятниці. Я не міг зрозуміти, чому зі мною так довго возяться, вже б давно пора підібрати на високу в районі посаду секретаря райкому партії іншу людину – охочих знайшлося б. Нарешті Едуард Сергійович заявив: "Вас викликає секретар обкому партії Володимир Іванович Купратий, я дам машину – їдьте і там відмовляйтесь".

Розмова з Володимиром Івановичем закінчилася моєю відмовою і його різкою реакцією: "Не хочеш – твоя справа, але робиш велику помилку. Ходімо до другого секретаря Олександра Антоновича Ружицького, він хоче з тобою поговорити". Мені було дуже прикро, я з повагою ставився і до Володимира Івановича, і до Олександра Антоновича, і, у першу чергу – до Едуарда Сергійовича, розумів, що таке нехтування довір'ям підриває мій набутий за час роботи на посаді зав. відділом пропаганди скромний авторитет, характеризує незрілим партійцем. Я перехвилювався, спазми стиснули горло, що ледь міг говорити. Вислухав Олександра Антоновича, і він, розуміючи, що я вже вагаюся, а може була така попередня домовленість, порадив йти із заворгом обкому В.М. Вусатюком і прийняти остаточне рішення.

У кабінеті Володимира Миколайовича я нарешті дізнався, чому навколо моєї особи стільки тяганини. По-перше, я був у резерві на цю посаду, по-друге, не сумніваючись у тому, що я прийму пропозицію, Е.С. Лазаркевич вніс мою кандидатуру на розгляд обкому, а той погодив її в оргвідділі ЦК і відступати було не зручно – то вважалось би серйозним промахом у кадровій роботі.

– Ти розумієш, в яке становище ставиш нас усіх? – совістив заворг. – І ще одне. Ти ж з нашого котла – маєш знати, що сам собі обрізаєш перспективу? За кілька місяців відбудуться вибори до місцевих рад, у депутати ти вже не попадеш, а отже на першій організаційній сесії не будеш обраний завідувачим відділом...

– У кабінеті О.А. Ружицького, де ми зібралися вдруге, я подякував за довір'я, вибачився за некоректну поведінку і дав згоду на обрання секретарем Дунаєвецького райкому партії.

– Твоє рішення правильне, – підвів підсумок розмови Олександр Антонович. – Усміхнувся і додавив на адресу присутніх колег, для годиться, – виявляється, не вмієте переконувати людей...

Ще й як вміють, подумав я, проявили витримку і так “переконали”, що мені діватись нікуди. Це було в п'ятницю, а в понеділок приступив до нової роботи. Треба відмітити, що ні В.І. Купратий, ні О.А. Ружицький ніколи мені не згадали цей епізод і не дорікнули. Більше того, наші стосунки увесь час носили поважливий характер. Я навів цей факт на підтвердження ґрунтовності і послідовності кадрової роботи радянських часів, як головного інструменту впливу партії на різні ділянки суспільного життя.

Так з 27 листопада 1982 року несподівано почався другий етап моєї праці в райкомі партії. Коло обов'язків значно розширилось, як член бюро мав практичний стосунок до всіх сфер життя районної громади, здебільшого займаючись не стільки партійними, скільки господарськими справами.

Треба визнати, що головним напрямом роботи партійних органів був розвиток економіки. І тут відбувалася абсолютна підміна радянських і господарських кадрів. Це розумів і ЦК партії, нерідко в своїх документах вимагаючи не підміняти органи влади, а діяти шляхом добору, розстановки і виховання керівних кадрів, посилення партійного впливу на трудові колективи через комуністів – членів цих колективів. Розглядалось таке питання і на пленумах райкому партії. Теоретично всі майже досконало знали методи партійного впливу на господарські справи. А практично застосовувати їх не виходило. Запитаєте чому? А тому, що на другий же день після пленуму не голова облвиконкому чи начальник обласного аграрного управління телефонував у район голові райвиконкому В.А. Шмигованому чи начальнику районного управління сільського господарства В.К. Німчуку, а перший секретар обкому партії Т.Г. Лісовий, облітаючи на гвинтокрилі район, по радіо питав першого секретаря райкому партії Е.С. Лазаркевича, чому на міцівецьких полях не зорано клапті землі між стовпами високовольтної лінії, чому за попередній день здано на маслозавод на стільки то центнерів молока менше.

Пригадую, одного року в жнивову пору затягнулись дощі, тиждень лило і вдень, і вночі, на полях стояли озера води, подекуди накривши й покоси пшениці. Робота припинилася, хліб на елеватор не поступав, з

ЦК тиснули на обком. І тут в район приїжджає перший секретар обкому партії. Я стояв якраз у коридорі, коли він показався. На моє секретаря райкому партії “доброго дня, Тимофій Григорович” не зреагував навіть поглядом, велично, наганяючи страху, якого і без того вистачало, крокуючи в кабінет першого секретаря райкому партії. Нас з другим секретарем туди не запросили. Прибіг голова райвиконкому, начальник управління сільського господарства, розмова відбувалася на підвищених тонах. Нарешті, взявши дощовики і парасолі, вони поїхали подивитись, що робиться на полях. Картина, звичайно, була невтішною: на полі під проливним дощем стояла техніка, механізатори і керівники у вагончику чекали, коли зупиниться дощ, аби при першій можливості розпочати роботу. Високого гостя зустрів голова колгоспу А.Д. Вітровчак. І тут почався рознос. Головне, чому сидите у вагончику, замість того, щоб витягувати покоси на горбочки. Вердикт був однозначний – до вечора звільнити голову колгоспу з посади. І на вечірньому засіданні бюро щодо Анатолія Дмитровича, непоганого керівника, було прийнято рішення про звільнення з роботи. Спрацював принцип демократичного централізму, а точніше сказати – централізованої і дуже обмеженої партійної демократії, розпорядження вищого виконав нижчий рангом партійний орган. Того ж вечора обласне радіо, а за ним і обласна преса розповідали про нерозпорядливість у ході жнив у Дунаєвецькому районі, і про те, як порядок наводив перший секретар обкому партії. Звичайнісінький волюнтаризм і безпрецедентний урок підміни господарських органів високим партійцем.

Тому кожен трудовий тиждень починався з кабінету першого секретаря райкому партії, де визначались завдання і райкому партії, і райвиконкому та і управлінню сільського господарства, члени бюро закріплювалися за зонами – групами колгоспів, за кожним господарством – представник райкому партії для проведення, скажімо, жнив. І так – щотижня, на кожну кампанію, і круглий рік. А ввечері знову збір, аналіз ситуації, за потреби – чергова нарада голів колгоспів або розширене засідання бюро. В умовах так званої “загальнонародної власності” за відсутності матеріального інтересу діяли адміністративно – натискні методи управління, відбувалася підміна господарських органів влади, яка мала під собою не стільки суб’єктивні, скільки об’єктивні причини.

Мені – вихідцю з шкільного колективу такі методи були не до вподоби. Ще на початку роботи в райкомі став свідком однієї розмови, яка мені запам’яталася надовго. Якимось із звітом до відповідального секретаря районної організації товариства “Знання” О.Ф. Дармограй

зайшов головний лікар районної лікарні В.Ф. Шинкарчук, керівник медичної секції районних знаннівців. Працюючи з документами, я чув їх з обох сторін зацікавлену розмову. А потім Віктор Федорович попросив дозволу зателефонувати і повів поважливу розмову зі своїм молодшим за посадою колегою – головним лікарем Маліївецької дільничної лікарні В.С. Тручковським. Після розносів на оперативках, різних нарадах – раптом такий стиль. Я не втримався, підвівся, й стримано, але недвозначно висловив своє захоплення характером розмови керівника з підлеглим, який на той час видався мені найбільш прийнятним. До речі, це було наше перше знайомство з Віктором Федоровичем, і запам'яталось воно назавжди. Пізніше як куратор медичної галузі не раз переконувався, що це і був його стиль ділового спілкування, в умовах тогочасної системи в чомусь навіть інноваційний – вимогливість, помножена на коректність, чуйність, доброзичливість. Він категорично відкинув такі “виховні” важелі, як окрик, розноси, зневажливе ставлення до людини. Тому надалі і я намагався дотримуватись такого стилю в своїй управлінській роботі на різних посадах, і переконувався не раз, що він був досить продуктивним. Колеги по роботі привикали працювати без розносів і принижень, знаючи, що поставлене завдання має бути виконане вчасно і якісно, що без уваги і оцінки воно не залишиться.

Такий стиль був характерний і першому секретарю Едуарду Сергійовичу Лазаркевичу. Він більше часу тратив на роз'яснення значення виконання того чи іншого завдання, його місця в стратегії розвитку. Ви можете запитати, що ж тут такого інноваційного. І, насправді, так воно і повинно було бути. Однак у тих умовах, коли критика і самокритика, була своєрідним тотемом, коли стосунки державної влади з народом трималися на страхіві, такий стиль вважався ліберальним. Навіть деякі керівники, звиклі до постійних нагінок, вважали такий стиль ознакою слабкості, а вищі партійні органи – серйозним недоліком управлінської практики.

Однак з усією відповідальністю можу стверджувати, що в 70-80-ті роки минулого століття навіть натяку на участь партії в якихось репресіях я не спостерігав. Вимогливість до комуністів, у першу чергу комуністів-керівників, була високою: у колективі і в побуті комуніст мав бути прикладом особистої скромності, відповідального ставлення до дорученої справи, турботи про людину. Той, хто допускав порушення партійної етики, насамперед піддавався колективному осуду на зборах однопартійців, його персональну справу могла розглянути партійна комісія – свого роду суд старійшин районної партійної організації, на засіданні

бюро райкому партії міг отримати стягнення – догану чи сувору догану із занесенням чи без занесення до картки, яка зберігалася в секторі обліку, у крайньому разі – бути звільненим з посади або виключеним з рядів партії. Виключень було не багато, це була крайня міра і застосовувалася у випадках, коли вичерпувалися названі засоби впливу або комуніст допустив якийсь злочин.

Пам'ятаю, яку кропітку і терплячу роботу свого часу проводив райком партії з комуністом – директором газконтори, який не раз перебував на роботі в нетверезому стані. А одного разу його знайшли п'яного в калюжі біля міської школи №3. Вже вкотре він благав на засіданні бюро дати йому шанс, обіцяв виправитись, нарешті заявив, що без партії не мислить свого існування і покінчить з життям, якщо буде виключений. І колективний орган – 11 комуністів – дав йому такий шанс, оголосивши знову партійне стягнення. Правда, на етапі зміни епох кожен із них став об'єктом його критики, постійного глузу, а він – головним “борцем” проти тієї партії, повторюсь, без якої нещодавно нібито не мислив свого життя.

Як уже зазначалося в попередньому розділі, мені довелося і далі працювати над посиленням своїх знань, отриманням нових навичок, тобто навчатись у Вищій партійній школі, пройти відповідальні і досить ґрунтовні офіцерські збори в Мінському вищому військово – політичному училищі. Попри щоденну рутинну працю, а на роботі за неписаним законом секретарю райкому треба було бути не пізніше як о пів на восьму, були й досить цікаві заходи, зустрічі й знайомства.

Пам'ятний слід залишило відзначення **40-х роковин від Дня Перемоги**. Влада, впоравшись з повоєнною відбудовою країни, почала більше уваги надавати тим, хто приніс перемогу у війні з нацизмом. Вперше на державному рівні були відзначені 20-і роковини Перемоги, учасники бойових дій отримали знаки, які символізували їх участь у минулій війні. З більшим розмахом відзначалось 30-річчя Перемоги.

А ось сорокова річниця запам'яталася особливо, її відзначення в Дунаївцях довелося організовувати і мені. Був створений оргкомітет, заходи з підготовки святкування передбачали відвідання інвалідів війни представниками району, надання їм та усім учасникам бойових дій допомоги в ремонті будинків, квартир, лікуванні, забезпечені продуктами тощо. Провели огляд пам'ятників загиблим односельчанам, могил визволителів, їх ремонт, благоустрій. Запалили факел фестивалю самодіяльної художньої творчості, після чого кожне село за участі районного журі звітувало про свої досягнення в цій галузі. Мій скромний внесок у цю

справу був відзначений грамотами республіканського оргкомітету з проведення громадського огляду пам'яток і пам'ятних місць, підписаною головою академіком АН УРСР П.Т. Троньком, та всесоюзного оргкомітету з проведення всесоюзного огляду самодіяльної художньої творчості, присвяченого 40-річчю Перемоги.

Назріла потреба перепоховати останки розстріляних дунаєвецькою окружною жандармерією віньковецьких підпільників, заритих на місці розстрілу у воронці за лікарняним ставком. Але на те потрібен був дозвіл обкому партії. Перший секретар доручив мені підготувати листа на адресу обкому з обґрунтуванням заслуг підпільників і причин переносу останків, оскільки на той час я вже мав деякі напрацювання в галузі краєзнавства. Опрацювавши доступні джерела, встановив, що підпілля у Віньківцях у складі 18 осіб почало діяти ще восени 1941 року. Його організаторами і керівниками були І.Й. Цимбалюк та В.М. Гудований. Підпільники слухали радянське інформаційне бюро і поширювали повідомлення серед населення району, підтримуючи дух і віру в перемогу, збирали і переховували зброю для майбутніх бойових дій. Однак таких дій не встигли розгорнути, бо були видані зрадником, заарештовані і відправлені в окружну жандармерію. Молоді підпільники зазнали катувань і 5 червня 1942 року були розстріляні. 2019 року, у співавторстві з М.П. Горин, керівником архівного підрозділу Управління СБУ в Хмельницькій області готуючи статтю про трагедію зінківських євреїв на віньковецьку краєзнавчу конференцію, ми натрапили на протокол допиту поліція Н.М. Кушніра, який 7 червня 1944 року провів молодший лейтенант держбезпеки Балакин, і дізналися деталі тієї страти. Розстріл проводився вдосвіта. У ньому брали участь начальник жандармерії Пуш, його заступник, слідчий Блог, співробітники Кнор, Галло, а також поліцаї Іван Жеребков, Іван Танасюк, Михайло Ющишен, Олександр Огородник, Зайчук, Бажановський, Іван Семків, Антон Лізвінський, Малиновський, Куртик, Варфоломеев, Максим Букатов, Петро Толюк, Іван Папуніцький, Василь Кривоносок з начальником Малишевим на чолі. В оточені цих катів десятих підпільників привели до глибокої воронки й вишикували над нею. Через поліцейського Малиновського, який, мабуть, знав німецьку мову, лейтенант-заступник Пуша оголосив вирок – розстріл за збереження зброї. І за командою Малишева поліцейські дали залп. Володимира Гудованого та ще одного єврея куля не зачепила, і вони кинулись тікати. І. Жеребков і І. Танасюк наздогнали Володимира, а Ющишен і Зайчук – другого втікача, привели до ями і застрелили. Поліцаї закидали тіла землею і покинули місце страти.

Звичайно, цього я тоді не знав. Але описав їх дії, назвав прізвища страчених І.Й. Цимбалюка, В.М. Цимбалюка, В.М. Гудованого, Й.П. Гоми та інших. Відповідь на наш лист була негативною, зателефонувавши, секретар обкому партії В.С. Бебко, не пояснюючи причин, рекомендував зайнятися іншими важливими справами.

Ми ними і займалися. Відновили листування з визволителями, зокрема полковником Героєм Радянського Союзу А.П. Фокіним, командиром 320 гв. стрілецького полку, через нього – з однополчанами, запросили на святкування. Виготовили й урочисто відкрили при в'їзді в Смотрич, Великий Жванчик і Вихрівку пам'ятні плити на честь Героїв Радянського Союзу Д.Г. Бачинського, М.С. Майдана і А.П. Фокіна.

Було встановлено діяльність підпільників – працівників Маківського цукрового заводу І. Авраменка, А.І. Берлінського, Я. Трача, І.М. Федорченка,

*Герой Радянського Союзу гв. полковник
Андрій Петрович Фокін. 1985 р.*

М.Л. Чернецького, А. Чуги, зв'язаних з партизанами загону ім. Чапаєва, які в розпал кампанії з демонтажу та нищення підприємств відступаючими нацистами зуміли основні механізми сховати в ємкостях насосного відділення, у ставку, а упакувати і відправити раніш списане обладнання, чим врятували завод. Вказаних маківчан було визнано учасниками підпільно-партизанської боротьби і до 40 – річчя їм вручено партизанські квитки.

Було оголошено змагання на честь ювілею, а для відзначення переможців виготовлено пам'ятні призи – вази з портретом Героя Радянського Союзу полковника Д.Г. Бачинського, а ще одну – з фотографією учасників партизанського руху на Дунаєвеччині.

І все ж ми, районна влада, вирішили наполягати на перенесенні останків підпільників у більш престижне

Молодь міста віддає шану віньковецьким патріотам

місце. Там, на полі, яке відносилось до воробіївського колгоспу імені Т. Шевченка, могила не була належним чином облаштована – невеликий пам'ятник із вапнякового каменю, відсутність парадного підходу. Та й поле це, прилягаючи до міста, мало бути передане під

Перший секретар райкому партії Е.С. Лазаркевич оглядає ювілейні призи. Травень 1985 р.

індивідуальне будівництво. Мав я повторну розмову з Василем Степановичем, на жаль, безрезультатну. Не знаю чому, але обкомівці боялися брати на себе відповідальність. Тоді Е.С. Лазаркевич вийшов на першого секретаря обкому партії, пояснив причину нашого наполягання. І ми отримали відповідь: “Робіть. Але на свою відповідальність”. І ми взяли її на себе, виготовили пам’ятник й урочисто перепоховали віньковецьких підпільників перед районною бібліотекою.

Ювілей відзначали урочисто. Гості в багатьох селах зустрілись із школярами, громадськістю. Командир роти 320 гв. сп капітан В.М. Цвілій побував у Макові, рішенням сесії сільської ради був прийнятий в почесні громадяни села.

Звання почесного громадянина селища Смотрич отримав Герой Радянського Союзу полковник Д.Г. Бачинський. Командир 320 гв. сп Герой Радянського Союзу полковник А.П. Фокін та І.Д. Мирошніченко, під час визволення міста – командир гармати, а в травні 1985 року вже полковник міліції, стали почесними громадянами м. Дунаївці.

*Гвардії капітан Василь
Миколайович Цвілій – визволитель
і Почесний громадянин с. Маків*

За участі делегацій з усіх сіл району відбулися урочисті збори в Дунаївцях, де після доповіді Е.С. Лазаркевича виступили і гості, і дунаївчани – передовики виробництва, представник військової частини, комсомолець, піонери. Переможцям змагання пам’ятні вази вручили полковник Д.Г. Бачинський та комісар партизанського загону П.С. Кучеров.

А 9 травня центральною вулицею імені Шевченка урочисто пройшли ветерани війни та представники трудових колективів і навчальних закладів. Відкривали ходу фронтовики, які по чотири в шерензі зайняли територію від суконної фабрики і до магазину газованих вод. І коли колона почала рух, то дзвін орденів і медалей, які виблискували на сонці, був гучніший оркестру. Вони йшли велично,

горді за визнання їх подвигу, за увагу. Діти і дорослі підбігали до колони, дарували ветеранам квіти. Від баченого сльози накочувались на очі.

А потім на лісовій поляні ветеранів частували солдатською кашею. Участь у гуляннях брали жителі міста та навколишніх сіл. Учасників майівки обслуговували виїзні магазини райспоживспілки. Лунали фронтові мелодії. Ветерани згадували пережите...

Мітинг біля меморіалу загиблим воїнам. Виступає голова райвиконкому А.Я. Глуховський.

9 травня кожного року з дружиною, дітьми та онуками беремо участь у відзначенні Дня Перемоги, кладемо квіти до меморіалу, віддаючи данину пам'яті загиблим землякам, визволителям району, а також своїм батькам С.І Прокопчуку, який 31 січня 1945 року загинув у бою на Віслі, та К.К. Пижову, який закінчив війну у званні старшини кавалером двох орденів і багатьох медалей. На жаль, фронтовиків, які тоді, 9 травня 1985 року, крокували центральною вулицею Дунаївців, вже не має, їх покликав Всевишній. Біля Меморіалу збирається менше десятка понад-дев'яностолітніх ветеранів. Але тодішній дзвін кількох сотень орденів і медалей, їх блиск на сонці й досі не покидає мене.

У радянські часи для гармонійного розвитку людини успішно використовувались **зустрічі з митцями** – письменниками, композиторами і виконавцями, художниками, акторами кіно.

На початку 70-х у рамках тижня літератури і мистецтва на Хмельниччині в районі побували композитор Олександр Білаш,

письменники Ірина Вільде, Борис Олійник, Віталій Коротич, Віктор Женченко, Іван Сварник, Любов Забашта, зустрічались з членами літоб'єднання “Пролісок” при редакції районної газети “Ленінським шляхом”, з учнями, учителями – жителями Смотрича, Миньківців, Лисця, Маліївців та з громадськістю райцентру у фабричному клубі. Саме тоді познайомився з досить цікавим молодим чоловіком – письменником і співаком Віктором Женченком. Такі зустрічі носили систематичний характер. У 70-і зав'язалися наші взаємини з письменником – байкарем зі Львова Іваном Івановичем Сварником, уродженцем Лисогірки, художником з Одеси Абрамом Наумовичем Шістером, колишнім випускником Маківської середньої школи.

Робота активізувалася, коли організатором виступів письменників на Хмельниччині став Борис Григорович Шлапак. У романі – хроніці “Мандри імпресарію”, виданому в Києві 2009 року, на с.120-ій, він згадує: *“Дунаєвецький район у мене був експериментальним. Коли вперше я туди приїхав з метою провести тиждень літератури, то там навіть не знали, що це таке. Пропаганда художнього слова була в дрімучому занепаді: ніхто навіть не пам'ятав, коли там були письменники. Почав я свою роботу в районі, як то кажуть, з азів. Передусім познайомився з дуже привітною і цікавою людиною – Віктором Прокопчуком, завідувачем відділу пропаганди й агітації райкому партії. Розповів йому про свою місію й про важливість художнього слова у вихованні нової людини. Спочатку розписали графік, де варто було б почати проводити письменницькі виступи”*. Звичайно, Борис Григорович дуже перебільшив з “дрімучим занепадом”, у такий спосіб наголошуючи на важливості своєї місії. Але саме за його організаторської участі українські літератори, та і письменники інших республік Радянського Союзу, часто бували в районі.

Гарний слід залишила **зустріч з письменником-гумористом П.П. Глазовим та Н.В. Крюковою** – артисткою Київської філармонії, тоді ще тільки лауреатом республіканського конкурсу майстрів художнього слова, яка відбулася 12 березня 1977 року. Борис Григорович не оминув її у своїх спогадах, приписавши виступи гостей на тих підприємствах, назви яких запам'ятав, але на яких Павло Прокопович і Неоніла Валеріївна якраз не були. Я зберіг запис про ту неординарну зустріч, кілька фотографій, зроблених імпресарію, а також книжечку вибраних творів з автографом, яку письменник передав мені пізніше, тому повідаю детальніше.

Приїхали вони з Хмельницького о 10-й ранку. Ми готувалися до того приїзду, секретар парторганізації Балинського СІТУ Степан Трохимович Колісник чекав з машиною, і гості після чаювання і погодження плану дій

поїхали в Балин. Їх чекав переповнений зал, зустріч була теплою. Павлу Прокоповичу сподобалось, як його гуморески читав викладач училища Володимир Миколайович Стрельський, а Неонілі Валеріївній – перші проліски із Залісецького лісу. На пам'ять балинцям залишив збірку гуморесок з автографом.

*П.П. Глазовий робить запис у книзі почесних гостей училища.
Зліва – С.Т. Колісник, справа – директор В.К. Зозуля. 12.03. 1977 р.*

За планом у нас було ще два виступи – у Маківському санаторії “Україна” і фабричному клубі. Я зайшов у готель за гостями о 15-ій. До виступу в Макові ще було дві години. Задоволені зустріччю в Балині вони жваво розмовляли, і я мимоволі став учасником тієї розмови. Хтось запитав Павла Прокоповича, чому йому забороняли виступати. Він глянув у мій бік. *“Послухайте і ви. Нагадайте, як вас, – звернувся. – Тільки це, Вікторе Степановичу, між нами”*. Я кивнув головою.

І він розповів, що одинадцять років був заступником редактора сатиричного журналу “Перець”. З редактором Маківчуком стосунки не склались. Той, відчуваючи, що П.П. Глазовий знає і може краще, ніж він, поведився зверхньо, адміністрував, намагався десь ущипнути, а десь і принизити. Зрів конфлікт. І Павло Прокопович, вирішив його з гідністю,

грюкнувши дверима, покинув “Перець”. Почались всілякі укуси – дрібні (десь публікацію відклали, а десь і книжечку пригальмовували) та ще дрібніші. А тут ще й сімейний розлад... Слухали на партзборах, були навіть пропозиції виключити з партії та Співки письменників. Але хтось втрутився з ЦК і все поступово стихло. Але саме тоді і рідко виступав. При згадці про той час Павло Прокопович, що називається, завівся. Щоб згладити ситуацію, я запропонував виходити до машини.

У Макові на території нещодавно відкритої санаторію нас зустрів головний лікар Олександр Дмитрович Лисюк. Приємно було глянути на нові санаторні будови, на парк, що поступово вкривав раніш голу гору Сідлатицю. Санаторій будував колгосп “Україна” з ініціативи голови Героя Соціалістичної Праці В.В. Стеньгача. Він зумів залучити кошти й інших господарств області, адже заклад мав бути міжколгоспним і оздоровлювати головним чином колгоспників. У січні 1975 року, як учасник відкриття санаторію, я бачив, як голова колгоспу передавав символічного ключа своєму висуванцю М.А. Тижу. Однак той не мав відповідного досвіду, становлення санаторію відбувалося повільно, тому вже до кінця року посаду обійняв О.Д. Лисюк, до того головний лікар Великожванчицького дитячого пульмонологічного санаторію.

Сільський санаторій викликав інтерес у гостей, вони задавали питання, і Олександр Дмитрович розповідав про структуру оздоровниці,

На території Маківського санаторію “Україна” О.Д. Лисюк, Н.В. Крюкова, П.П. Глазовий, В.С. Прокопчук. 12.03.1977 р.

її можливості, перші успіхи. Тим часом Борис Шлапак почав шукати ракурс, аби сфотографувати нас. *“Дивіться – у фотоапараті не має плівки, він вже не раз клацав ним, але фотографії я ще жодного разу не бачив”, – жартував Павло Прокопович. Всі усміхнулись, що й зафіксував апарат.*

Ми мали в запасі пів години, зайшли в кабінет головного лікаря, і тут Павло Прокопович побачив шахи. Виявилося, він був непоганим і,

головне, азартним шахістом. “Хто з вас грає?”, – глянув на Олександра Дмитровича, потім на мене. І ми сіли за дошку. Жарти супроводжували майже кожен хід, але десь на половині партії почали втихати. Першу партію я виграв. Це ще більше розпалило

мого опонента. Зіграли ще одну, і Павло Прокопович переміг. Наші “глядачі”, як і водиться, зайняли бік переможця.

Жартуючи, з гарним настроєм пішли до клубу, де на нас чекав повний зал.

Поки Н.В. Крюкова переодягалася, глядачів зайняв я, розповідаючи про район, про Маків, важливі історичні події і постаті краю. Нарешті запросив на сцену гостей, представив і надав слово Нілі Валеріївні. Вона, зважаючи, що в залі сиділи в більшості колгоспники, для зачину прочитала вірш Бориса Олійника про хліб. А потім посипала серією курортних гуморесок, що зал сприйняв, як абсолютно актуальну тему. Після неї за справу взявся автор гуморесок і досить вправний їх виконавець Павло Прокопович, зустрінутий дружніми оплесками. Пройшло запланованих півтори години концерту, а зал не відпускав ні письменника, ні артистку. Задоволені залишилися і гості. Під час вечері Павло Прокопович безупинно сипав жартами, прочитав кілька “медичних” гуморесок. Прирівняв гумор до музики, який, на його думку, *“звучить і викликає не менш палкі емоції ніж музичний твір, жаль, що ніхто ще не зміг мелодію гуморески*

покласти на ноти". А на завершення прочитав гумореску про хлопчика, який запитав батька, звідки взялася його маленька сестричка, а коли той повідав про лелеку, попросив батька показати того лелеку. Всі розсміялися і на цій ноті попрощалися.

Концерт у фабричному клубі розпочався о 20-ій. Зал на 700 місць, не зважаючи на платність виступу, був заповнений на дві третини. Представивши гостей, я пішов у зал, сів біля Віри Кирилівної, секретаря райкому партії. Концерт розпочався якось в'яло – втомилися митці, барахлив мікрофон, сів голос у П.П. Глазового, аудиторію не вдавалося розкачати. Тоді Павло Прокопович відклав мікрофон, вийшов на край сцени, поближче до залу, напружив голосові зв'язки, заграла міміка, жести, і зал ожив. За ним влила порцію гумору і Ніла Валеріївна. Дві години пройшли на одному диханні.

І тут до бочки меду маленьку ложечку дьогтю добавила лікарня. За домовленістю для доставки наших гостей у Хмельницький вона мала виділити комфортний недавно придбаний "РАФ". Але щось, мабуть, не склалося і головний лікар прислав автомобіль швидкої допомоги. Машина була теж новою, теплою, але... Павло Прокопович вибухнув гнівом: *"А мусорної у вас не було..."*. Я приніс вибачення. Його вгамовували і Ніла Валеріївна, і Борис Григорович. Образився і я, віддав же гостям свій вихідний день і не догодив. *"Не звертайте уваги, Вікторе Степановичу, –* мовила Н.В. Крюкова, *– мені теж не просто з Павлом Прокоповичем, він швидко запалюється, але й швидко відходить і, впевнена, у нього залишаться найкращі враження від району"*.

Цей епізод знайшов місце в уже названому романі – хроніці Бориса Шлапака: *"З Дунаївців ми тримали курс на Хмельницький. Мали їхати до обласного центру райкомівською "Волгою". Трапилося так, що "Волга" раптом зіпсувалася. Завідувач відділу пропаганди й агітації запропонував "Рафика". Павло Прокопович здивувався, а потім додав:*

– А, може, ви мене ще на бензовозі відвезете?

Віктор Прокопчук знітився, я теж розхвилювався: оце так маєш – після такого тріумфу й на тобі: патріарх гумору й сатири розсердився.

– Нічого, нічого, – почав я, *– не переживайте, Павле Прокоповичу, так буває...*

– Що ви мені, Борю, розкажете! Хочете мене знищити!!!

Епопея закінчилася спокійно й плавно. Я провів Павла Прокоповича й Нілу Крюкову на вокзал, вони сіли в поїзд і поїхали. Через тиждень у Бюро пропаганди художньої літератури Спілки письменників України Павло

Прокопович зустрів мене, подякував за хмельницькі вояжі й на згадку про наші мандрівочки подарував аж п'ять своїх книжок з автографами...”

Одну із них класик сатири і гумору задресував мені: “Високоповажному Віктору Степановичу на добру згадку про творчі зустрічі. 9.04.77 р.”.

А навздогін прийшов лист від Бориса Григоровича Шлапака: “Надсилаю обіцяні фотографії. Бажаю і надалі Вам славних успіхів у праці, щастя й здоров'я усій Вашій родині. Я Вам за все вдячний”. А в постскрипті вклав і жарт: “А Глазовому все-таки Ви мат поставили...”.

Таких цікавих зустрічей з письменниками о тій порі було чимало. Набули характеру міцної чоловічої дружби наші стосунки з **Віктором Женченком**. Він не раз бував у районі, виступав перед різними колективами і в різній обстановці. Перед буряківницями Лисця, наприклад, – край дороги під черешнями. Щасливими і натхненими поетичним словом залишилися колгоспниці, згодом, при зустрічі, прохаючи привезти ще того київського письменника. Свої враження від поїздки на Дунаєвеччину і характер наших взаємин відобразив у вірші “Поїздка до друга” з присвятою мені, вміщеному в журналі “Україна”, а згодом і в збірці “Зневаж свій страх”:

В Дунаївці! Дві склянки чаю,
дрімот пів ночі, суєти...
І ось ти знов мене стрічаєш
на полустанку Простоти.

Я все про київські турботи,
ти – про нелегкі дні сівби...
Мине година. Знов робота
ковтне тебе на пів доби.

У скиртах степ. У зорях небо.
Вітрище у дротах гуде.
На мить торкнувся чолом до тебе –
до рідного серед людей.

Та вечір – наш. Візьмем гостинця
і...в Блищанівку! Навпростець!
Тепер частіш у двір дитинства
терпкий нас тягне нетерпець.

Щось скрикне поїзд нам спросоння,
рвонеться прич – як не було...
Та й ми уже назустріч сонцю
мчимо розбудженим селом.

Поклонимось твоїй матері.
Ступнем у тінь осінніх віт.
І вперше в цім вселенському русі
себе осмислимо і світ.

Ти за кермом, я – поруч тебе.
Вогонь розмов наш не прив'яв.
Усе говоримо...це ж треба!
Не наговоримось ніяк.

І ще рідніше, ще дорожче
стає усе, що нам дано:
і цей поріг, і ця дорога,
і це відчинене вікно;

ці яблука – важкі налиті
на росах, сонці, на меду;
і мамин голос – як м о л и т в а,
як ліки від усіх недуг... (1986)

Згодом я став хрещеним батьком його сина Василька, нині капітана столичної міліції. Зовні змінились ми, але не змінилися наші стосунки, що пройшли випробування десятиліттями.

Під впливом цих зустрічей та з огляду на активізацію місцевих письменницьких сил 1986 року створили свою літературну студію. Установчі збори, які проходили в читальному залі бібліотеки райкому партії, відкрив і вів я. При цьому згадав і давні традиції красного письменства, притаманні Дунаєвеччині – внесок Герасима і Мелетія Смотрицьких, примножений уродженцями краю Володимиром Бабляком, Іваном Сварником, Миколою Магерою. Думками щодо організації і плану роботи студії поділилися присутні Роман Болюх, Володимир Захар'єв, Станіслав Оліневич, Тамара Мельник та інші початківці. Зійшлися на тому, щоб студію назвати іменем Володимира Бабляка, члена Спілки письменників України, співця рідного Жванчика, а головою обрати Романа Болюха. У час незалежності студія зазнала позитивної трансформації – вона склала основу творчого об'єднання “Сонях”.

Віктор Прокопчук і Віктор Женченко – зустріч у Києві

Вагомий внесок у виховання підростаючого покоління робили **кінофікатори**. Дунаєвецька райкіномережа, яку очолювала заслужений працівник культури Л.Л. Калінчук, не тільки виконувала і перевиконувала плани касового збору, а й була відома далеко за межами

області поєднанням кіно з іншими формами впливу на глядача, передовсім – проведенням кіновечорів, зустрічей з кіноакторами, шанованими людьми краю. 1971 року вона разом з головою профспілкового комітету кінофікаторів району Л.П. Ройзнером в Москві на спільному засіданні президії ЦК профспілки працівників культури СРСР і Всесоюзного комітету по кінематографії інформувала про досвід пропаганди кінофільмів, проведення масових заходів, схвалений на цьому засіданні. Дирекція райкіномережі була нагороджена Почесною грамотою ЦК профспілки та Всесоюзного комітету по кінематографії, а група працівників кіно – нагрудними знаками “Отличник кинематографии СССР”.

Особливий інтерес учасників засідання викликав досвід діяльності на Дунаєвеччині шкільних кінотеатрів і, в першу чергу – “Червоної гвоздики”, кінотеатру Дунаєвської СШ №1. Його цікавинкою була не тільки самоврядність – залучення учнів до організації роботи, а й зв'язки з кінематографістами, акторами кіно.

У республіканському огляді – конкурсі, присвяченому 50-річчю Всесоюзної піонерської організації імені В.І. Леніна, він зайняв перше місце і був відзначений Дипломом І ст. ЦК ЛКСМУ, Міністерства народної освіти, Комітету по кінематографії Української РСР, грошовою премією та кіноапаратурою “Україна”.

Гостями шкільного кінотеатру були узбеки Ахмат Абдулаєв, Карім Журабай, Мумін Єркулов – студенти Кам'янець-Подільського педагогічного інституту. У рамках кінофестивалю “В сім'ї вольній, новій”, присвяченого 325- річчю Переяславської ради, у Дунаївці приїжджали Жанна Прохоренко – героїня кінофільму “Балада про солдата” і акторка Людмила Шаталова, яка зіграла провідні ролі у фільмах “Молода гвардія”, “Вусатий нянь” та ін., у жовтні 1979 року з нагоди 10-річного ювілею “Червоної гвоздики” – побували кіноактори Г. Демчук, Т. Митрошина.

У різні роки гостями Дунаєвеччини були Валерія Заклунна, Віктор Мирошниченко – командир авіаполку в кінофільмі “В бой идут одни старики”, Лев Перфілов – фотограф – криміналіст з фільму “Место встречи изменить нельзя”, актор і режисер, а також письменник Микола Вінграновський, артисти Василь Лановий, Євген Леонов, Сергій Іванов.

Артисти кіно в Дунаївцях. Березень 1985 р.

У кінотеатрі “Мир” відбулася зустріч з творцями фільму “Циганка Аза”, який знімався в Гуті Блищанівській та Притулівці на Дунаєвеччині, зокрема – лауреатом Державної премії СРСР Заслуженим діячем мистецтв УРСР режисером Григорієм Коханом, акторами Лялею Жемчужною та Ігорем Крикуновим – головними героями фільму Азою та Василем, акторами Московського театру “Ромен”, Київського молодіжного театру, Ленконцерту, задіяними у фільмі. У ролі куратора мені довелося допомагати групі, найбільше контактуючи з директором фільму Григорієм Чужим. Не раз приїжджав у Гуту Блищанівську, де на поляні біля лісу отаборились митці. Там постійно, особливо у вечірній час, горіло вогнище, в якому гості спалили кілька складометрів дров, заготовлених лісвниками для продажу. І мені довго довелося розв’язувати конфліктну ситуацію.

На жаль, у нову добу переведене на комерційну основу все це зникло, залишилися лише теплі спогади.

Підтримували ми тісні зв’язки і з науковцями, особливо представниками суспільно – гуманітарного циклу. На початку жовтня 1979 року в Кам’янець-Подільському державному педінституті проходив міжнародний науковий симпозіум, присвячений **400-літтю** від дня народження **Мелетія Смотрицького**. У його роботі брав участь і я, виступив з вітальним словом від земляків М. Смотрицького. А наступного дня, 11 жовтня, учасники симпозіуму завітали в Смотрицьку СШ.

Відбувся мітинг з нагоди відкриття меморіальної дошки на приміщенні школи, яка засвідчила: “Біля 1578 року в селищі Смотрич народився український полеміст і філолог Мелетій Смотрицький, автор граматики, яку М.В. Ломоносов назвав “вратами учености”. Виступали ст. науковий

співробітник Інституту мовознавства імені О.О. Потебні В.В. Німчук, який підготував факсимільне видання “Граматики” М. Смотрицького та здійснив її дослідження, науковий співробітник АН СРСР професор Л.П. Жуковська, зав. кафедрою української мови Кам’янець-Подільського державного педінституту доцент О.О. Чехівський, зав. кабінетом української мови Хмельницького обласного інституту удосконалення учителів Р.С. Молчанова, перший секретар райкому партії Е.С. Лазаркевич, директор школи О.Г. Бортняк [250]. Василь Васильович Німчук заавтографував мені своє дослідження “Граматику”: *“Вельмишановному землякові М. Смотрицького В.С. Прокопчукові із вдячністю за активну участь у відзначенні ювілею М. Смотрицького та його “Граматики”*. Такий подарунок залишився і в Смотрицькій СШ, давши поштовх глибшому пізнанню ролі і місця видатного земляка в церковних, наукових і громадсько – політичних процесах в Україні другої половини XVI – початку XVII ст., збору документів, їх використанню в навчальній і виховній роботі з учнями, а згодом і створенню музею.

Великої уваги надавали **музейній справі**. Два роки над створенням краєзнавчого музею в Дунаївцях працював організаційний комітет, який

*Перерізав стрічку і відкрив меморіальну дошку перший секретар райкому КПУ
Е.С. Лазаркевич. 11.10. 1979 р.*

довелося очолювати мені з Дмитром Васильовичем Шевчуком, завідувачим відділом культури, у ролі заступника. Ми побували в багатьох музеях області, на Тернопільщині. Допомогли у формуванні тематики – експозиційного плану директор Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника С.Е. Баженова, нині доктор історичних наук, професор, працівники музею-заповідника Валентина Соловей та Лідія Кучугура. Художньо-оформлювальні роботи здійснив в основному Антон Дмитрович Михайлов. І 6 листопада 1986 року створений зусиллями краєзнавчого активу Дунаєвецький районний краєзнавчий музей був урочисто відкритий. Експозиції представили край з доісторичних часів до середини 80-х років ХХ ст., широко відобразивши боротьбу жителів Дунаєвеччини проти нацизму в роки Другої світової війни, героїзм фронтників, партизанів і підпільників, трудівників тилу. Першим директором музею на безоплатній основі стала вчителька історії Дунаєвецької СШ №1 Тетяна Кунівна Ройзнер. У ті роки в районі було створено картинну галерею в Макові, 20 музеїв на громадських засадах, зокрема у Великому Жванчику, Вихривці, Лисогірці, Михайлівці, Смотричі, Тинній та ін.

У ті роки не на словах, а на ділі людина отримувала і допомогу і, у разі потреби, й захист від свавілля, неуваги чи байдужості владомощців. Пам'ятаю епізод з старенькою жінкою із Зеленча. Хтось написав анонімного листа, в якому розповів, що дах у неї протікає, у хаті провалився шмат стелі, воду бабуса ловить у миску.

Анонімки після постанови ЦК КПРС, зініційованої секретарем К.У. Черненком, розглядалися як і підписані звернення. Варто зауважити, що та постанова розв'язала руки так званим “месникам” – людям шизофренічного складу. Їх було не так і багато – у Дунаївцях, в апараті райагропрому, у Січенцях, на Станції Дунаївці та в Балині, але вони постійно тероризували колективи, добавляли роботи райкому, обкому партії, і, навіть, ЦК. Їх знали, боялися, загравали з ними, а це ще більше заохочувало людей з хворобливою психікою до анонімної, а де й відкритої “творчості” з приводу і без нього. Але були й анонімні листи, факти в яких підтверджувалися. Саме таким був лист із Зеленча.

Григорій Трохимович Кріль, тоді, здається, голова сільради, підтвердив факти, але повідомив, що старенька має сина в Хмельницькому, і називає таким В.М. Шайногу, завідуючого обласним відділом народної освіти. Для нас таке повідомлення було несподіваним – скільки разів Віталій Мусійович, нещодавній мій керівник в освіті, бував у Дунаївцях,

але ніколи не вів мову про маму. Ми знали, що мама Віталія Мусійовича померла рано, що ріс він при мачусі.

– Що будемо робити? – раджусь з Едуардом Сергійовичем.

– Треба переговорити з Віталієм Мусійовичем. Зателефонуйте йому, ви ж краще його знаєте, частіше контактували, – порадив перший секретар.

Делікатне доручення. Але як його виконати, аби не образити прекрасну людину. Віталій Мусійович відповів категорично: “У мене в Зеленчі мами ніколи не було і немає”.

Тоді в райком запросили голову колгоспу ім. Орджонікідзе Михайла Трохимовича Болюха і голову сільради Григорія Трохимовича Кріля. Розмова була не вельми приємна. Керівникам нагадали, що вони відповідальні за стан справ у селі і до подібної ситуації допускаться не варто, бо наступного разу вона знайде більш категоричну оцінку. До кінця тижня названі в листі недоліки були усунуті – дах перекритий, стеля поштукатурена, жінці надана допомога продуктами. І це – лише один приклад. Таке піклування про людину було постійним і гарантувало їй підтримку і захист. Недарма ще й сьогодні можна почути від старших людей: “Не має райкому – не має до кого й звернутись ...”.

80-і роки проходили під знаком перебудови і гласності. Система за відсутності внутрішнього чинника почала давати збій. Знизили темпи виробництва продукції промислові підприємства, посилилася криза в аграрному секторі. 24 травня 1982 року генеральний секретар ЦК КПРС Л.І. Брежнев на пленумі визнав, що *“попит на продукти харчування поки що випереджує виробництво продовольства”*. До того ж добавилася чорнобильська катастрофа – вибух четвертого реактора на атомній електростанції, що стався 26 квітня 1986 року. Тривала війна в Афганістані вимагала не тільки колосальних матеріально – фінансових засобів, а й забирала людські життя – Хмельниччина втратила 120 молодих хлопців, Дунаєвеччина – четверо: ст. лейтенанта Юрія Михайловича Богущького (1956-1985) із Слобідки Іванковецької, Віктора Віталійовича Дубецького (1965-1985) із Слобідки Рахнівської, Михайла Івановича Кузя (1962-1982) з Макова і дунаївчанина Олега Миколайовича Сушинського, що пропав безвісти. Партія шукала способів активізувати економічне життя, однак на кардинальні зміни не відважувалася. Невдоволення народу намагалася нейтралізувати тотальною кадровою чисткою, яка отримала назву “кадровий вал”.

Він дійшов і до Дунаївців. Посипалася масована критика на райком партії. У службовій записці оргвідділу обкому партії “О некоторых вопросах стиля и методов работы секретарей Дунаевецкого райкома партии тт. Лазаркевича Э.С., Прокопчука В.С., Романюк Н.А.” попри позитивне наведено критичні зауваження. Першого секретаря звинувачено у відсутності “достатньої вимогливості до керівників і наполегливості у використанні резервів”, другий “не завжди проявляє ділову наполегливість в усуненні формалізму у виховній роботі, організації соціалістичного змагання”, від третього вимагалось “бути більш вимогливою до господарських керівників” і тут же не підміняти партійну роботу “методами господарського керівництва”. З’явилася замовна стаття в “Радянському Поділлі”, де наведені критичні зауваження знайшли журналістський переспів. Перший секретар був викликаний в обком, де написав заяву про звільнення.

Мені довелося більше місяця виконувати обов’язки і свої, і першого секретаря, проводити пленум, на якому Едуард Сергійович був звільнений з посади. Його цінували і любили в районі, зал подякував за роботу тривалими і гучними оплесками. Тепло попрощались і ми – з Едуардом Сергійовичем працювали у повному взаєморозумінні, як кажуть, душа в душу. Інструктор обкому партії – куратор району через кілька днів зателефонував і повідомив, що перший секретар обкому партії Володимир Григорович Дикусаров високо оцінив організаційний рівень пленуму, висловив непогані міркування і на мою адресу. Ці враження першого обкому досить скоро зіпсував я сам. Переді мною стояло завдання паралельно із звільненням першого секретаря райкому партії провести кардинальні звільнення і в районі. За кілька днів мені зателефонували, що В.Г. Дикусаров їде в Дунаївці. Зустрів на межі району. По дорозі відбулася розмова, і стосувалася вона виключно ситуації в колгоспах – виробництва сільськогосподарської продукції, кадрів голів колгоспів. А на під’їзді до райцентру Володимир Григорович запропонував їхати на ферму колгоспу “Маяк”, у с. Чаньків, де головував Мефодій Васильович Ковальчук. Повідомити його вже не було ніякої можливості – ера мобільних телефонів ще не наступила. Оглянули тваринницьку ферму, де за новою на той час технологією безприв’язно утримувалося 800 голів ВРХ. Збіглись спеціалісти, завідуючий фермою, а голови немає – поїхав у Кам’янець-Подільський. Відбулася розмова з чаньківчанами – кожен знав свою справу. Особливих недоліків не виявилось. Аж раптом десь під кінець відвідин ми натрапили на мертве теля. Навколо нього і розгорівся

сир-бор. Відчувалося, що приїхав перший з метою навести страх на сільськогосподарських керівників, а в Чаньків – за рекомендацією секретаря обкому по сільському господарству, якого в районі не любили, у тому числі й М.В. Ковальчук, який не демонстрував навіть показушної поваги до нього.

Мені було доручено негайно направити в колгосп прокурора і до кінця тижня звільнити голову з посади. Тобто робити те, що мені ніяк не хотілося, бо М.В. Ковальчук того не заслуговував. І, усвідомлюючи, чим це для мене закінчиться, я став на захист Мефодія Васильовича, ветерана війни, кавалера п'яти орденів, у тому числі двох орденів Леніна – найвищих у державі, керівника, який виконав річні планові показники, виконував і поточні. А були в районі такі, хто насправді і давно заслуговував звільнення. Але це не влаштовувало першого обкому тому, що, по-перше, тільки звільнення помітної особи, відомого керівника могло сколихнути й активізувати корпус голів колгоспів, а по-друге, – бо він вже сказав і відступати перед міркуваннями секретаря райкому було не прийнято.

Закінчилося тим, що на посаду першого секретаря Дунаєвецького райкому партії був рекомендований інструктор сільгоспвідділу обкому партії М.П. Сліпчук. Мені ж запропонували посаду заступника завідувачого відділом пропаганди обкому партії, від якої я відмовився, і 1 квітня 1988 року другим заходом приступив до виконання обов'язків завідувачого Дунаєвецьким районним відділом народної освіти. Не заслужив ні звань, ні орденів за ті роки. Хіба що кілька грамот та медаль “За доблесну працю”. Але високою нагородою вважаю повагу людей – знайомих і незнайомих, які при зустрічі не відвертають погляду, привітно вітаються, діляться душевною щирістю і теплом.

Підводячи підсумок цій сторінці мого життя і праці, хочу оговорити, що свідомо надав їй стільки текстового обсягу й уваги. Нехай залишиться для наступників, у першу чергу дослідників, які на відміну від нинішніх пошуковців негативу – помилок, прорахунків, недоліків, використовують і цей джерельний матеріал для об'єктивного висвітлення епохи, ролі і місця такої низової партійної ланки, як районний комітет партії. Не наша вина, що народилися в той час, жили в радянську добу з її економічним, політичним та духовним устроєм. Але трудилися ми чесно і сумлінно для блага свого народу. Ніхто з партійних працівників навіть обласного рівня не володів маєтками, не мав грошей у закордонних банках, не купував там нерухомості. Перші секретарі Дунаєвецького райкому партії В.І Храмов і Е.С. Лазаркевич, за яких я працював, не мали навіть легкового авто ні

до приходу на посаду, ані після того, на відміну від нинішніх нуворишів, котрі правдою і неправдою, нерідко проливши кров ближнього, заволоділи матеріальними благами, створеними попередниками. Тридцять років проживши в новій епосі, тішуся її здобутками, насамперед – незалежністю, яку наближав як міг, розбудовував й утверджував, і яку нині відстоюють наші сини й онуки. Мрію побачити ще той час, коли дев'яносто дев'ять відсотків – більшість народу буде жити в достатку, злагоді і спокої, без страху за день прийдешній.

Повернення в освіту

1 квітня 1988 року я повернувся в ту галузь життя, до якої був налаштований, можливо й генетично, – в освіту. Цього дня в фое Дунаєвської СШ №1 перший секретар райкому партії Микола Петрович Сліпчук представив нового-старого завідуючого керівникам шкіл, дошкільних закладів, працівникам РВНО. Так почався мій другий виток на орбіті “Освіта Дунаєвщини”, який тривав аж до 1 вересня 2004 року.

Але спочатку про **першу спробу** на цій же орбіті тривалістю від 1 березня 1980 року до 27 листопада року 1982-го. У лютому 1980 року Петро Григорович Перепелюк зайшов до кабінету завідуючого відділом пропаганди райкому партії, що мене дещо і здивувало – не так часто він наносив такі візити, бо був керівником авторитетним і в значній мірі автономним.

– Оце був у першого секретаря – покидаю, Вікторе Степановичу, посаду зав. РВНО. А вас рекомендував на своє місце, – промовив Петро Григорович.

Ми ніколи не вели з ним задушевних розмов, здебільшого говорили про справи. Правда, одного разу розповів, якими бачив Дунаївці, проїжджаючи на машині з відступаючою частиною – пусті, жодної людини, тільки вітер ганяв по Ріжку шмат паперового мішка... Був людиною закритою для сторонніх, і якщо розмова набирала небажаного для нього ракурсу, умів вставити якийсь жарт і легко перевести її в інше русло. Цього разу Петро Григорович не жартував. Відчувалося, що довго і добре обдумував цей крок, і, як людина з розвинутим почуттям гідності, вирішив не дочікуватися, поки почнуть підштовхувати до такого рішення. Та й було йому 64, і здоров'я підводило, особливо ноги. Не раз командирів саперного підрозділу ст. лейтенанту П.Г. Перепелюку доводилося в холодній, а то й крижаній воді мостити переправи для наступаючих військ.

Я запросив його сісти. Подякував за неочікуване повідомлення, висловив сумнів, чи зможу вести справу на рівні такого керівника освітньої галузі з 25-річним стажем, як він.

– Якщо питання вирішиться позитивно, а днями приїде до першого секретаря зав. облВНО В.М. Шайнога, і він мою думку про вас теж знає, то я буду поруч, у разі потреби пораджу, допоможу, – заспокоював мене.

Кілька днів жив у напрузі. Що говорити, колись треба йти на самостійну роботу, такі правила в райкомі – справжній кузні управлінських кадрів. Ні Віра Кирилівна, ані Едуард Сергійович на цю тему зі мною не говорили. Мовчав і я. І ось через кілька днів телефонує Петро Григорович:

– Приїхав Віталій Мусійович, йдемо в райком. Чи є перший секретар?

Я зустрів їх внизу, В.М. Шайнога, привітавшись, сказав:

– Петро Григорович зібрався на пенсію і рекомендує вас на посаду завідуючого відділом освіти. Як ви на це дивитесь?

– Якщо довірите, постараюсь не підвести, – була моя відповідь.

Завів їх у приймальню, а сам пішов до кабінету. Хвилин за десять по прямому покликував Едуард Сергійович.

– Є пропозиція відпустити вас на посаду завідуючого відділом освіти. Не хотілось би, ви і тут нам потрібен, але галузь освіти досить велика і відповідальна сфера. Яка ваша думка?

– Ви знаєте, Едуарде Сергійовичу, що в райкомі до пенсії рідко хто допрацював. Тому дякую за пропозицію, постараюсь оправдати довір'я.

Наступного дня вже був у Хмельницькому, із завідуючим облВНО побував в обкомі партії. А ввечері з Людмилою Михайлівною Пирхою – претенденткою на таку ж посаду в Старокостянтинівському районі виїхали до Києва.

Вранці в міністерстві народної освіти здали документи. Нам призначили зустріч з начальником управління шкіл Євгеном Степановичем Березняком на 16-у годину. Цілий день оглядали столицю з тривогою в душі – хтозна, що можуть запитати. Разом з тим дуже хотілося побачити “майора Вихора”, почути його.

Розмова тривала з пів години. Євген Степанович уважно читав наші документи, задавав питання. Запитав і мене, як живе Петро Григорович Перепелюк, виявляється – він знав його, чому покидає посаду. Поцікавився, який у мене досвід педагогічної роботи, і зауважив, що мені буде важко, бо стаж роботи в освіті малуватий, що треба вчитись і в старших колег, і опановувати теорією освітнього управління. Я обіцяв врахувати його поради. Це була наша перша зустріч, але не остання.

У вересні 1982 року він очолював українську групу керівників освіти на всесоюзній науково-практичній конференції з питань реформування освіти, яка проходила у Ворошиловграді. І коли зібрав усіх, хто приїхав з різних кінців України, запитав:

– А хто тут Прокопчук? Ви готові до виступу?

Мені було доручено доповісти на конференції про успіхи, проблеми і особливості реалізації реформи освіти на Хмельниччині. І я повідомив, що до виступу готовий. А потім, коли вже всі розходились, підійшов до Євгена Степановича, нагадав йому розмову при затвердженні, яку він, звичайно, забув. Він розпитував, що робиться в районі, про мережу і кадри, матеріальну базу. Під час наступних зустрічей, зокрема на курсах у Центральному інституті підвищення кваліфікації учителів, пізнавав мене, ставився як до вже знайомого.

Після нього нас прийняв заступник міністра Володимир Михайлович Курило, підписав накази про призначення на посаду. І вечірнім поїздом з Людмилою Михайлівною відбули на Хмельниччину. Наступного дня, 1 березня 1980 року, я приступив до виконання обов'язків завідуючого відділом народної освіти виконкому Дунаєвецької районної ради депутатів трудящих.

Почав з апаратної наради. І хоча знав кожного, бо не раз контактував і як учитель, директор Маківської СШ, і як куратор освітньої галузі в райкомі партії, але хотілося почути кожного, дізнатися, як розуміє і виконує свої функціональні обов'язки, які успіхи, труднощі і проблеми супроводжують конкретну ділянку роботи, які плани і пропозиції має їх, говорячи нинішньою лексикою, менеджер. У методкабінеті зібралися всі працівники. У першому ряду сидів Петро Григорович, він зарезервував собі посаду методиста ще до мого призначення і повідомив: “Я вам ні в який спосіб не буду заважати, але якщо буде потреба, завжди пораджу, підкажу, власне, висловлю свою думку, яку можна прийняти повністю чи частково, або й не прийняти”. І я прийняв таку співпрацю, яка тривала, на жаль, не довго, за пів року він перейшов в апарат райвиконкому на посаду відповідального за секретну пошту. Поруч Марія Іванівна Яковлева – завідувача районним методичним кабінетом. Інспекторський корпус представляли Петро Васильович Шепета, Микола Федорович Коваль, Юрій Йосипович Пастошук та Василь Павлович Кролицький, методистів – Віра Олександрівна Бенько та Неля Олександрівна Яцківська. Неподалік сиділи звільнений голова райкому профспілки працівників освіти Станіслав Іванович Ніжанківський та головний бухгалтер

Броніслава Степанівна Ясінська. Кожному було надано 5 хвилин для інформації, з якої вже й тоді можна було зробити деякі висновки про рівень роботи інспектора чи методиста. Спробував перевести на жарт свою інформацію П.В. Шепета, сподіваючись на якусь підтримку, мовляв, ми тут вже давно і знаємо, що треба робити. Однак його спроба не знайшла підтримки ні з боку колег, а тим більше – з мого. Хочу оговорити, що в процесі багаторічного спілкування у мене так і не склалося гарного враження про ділові і моральні якості цієї людини. На нараді я висловив своє бачення перспектив розвитку освіти, оскільки, як колишній куратор галузі, у достатній мірі володів ситуацією, знав стан справ майже в кожному шкільному колективі. Застеріг, що робота кожного працівника відділу буде оцінюватися не по тому, з якою долею солідності він зможе демонструвати себе серед керівників та учителів шкіл, а яких наслідків разом з ними досягне в реалізації своїх функціональних обов'язків, як буде вести свій напрям, яких результатів доб'ється. Думаю, що не всім могло це сподобатись, однак розумів і те, що в ході роботи все стане на свої місця – більшість поступово прийме нову парадигму стосунків, хтось поспробує чинити якийсь спротив і вимушений буде перейти на більш

Освітнянський штаб району: С.І. Ніжанківський, П.Г. Перепелюк, М.Ф. Коваль, новопризначений зав.РВНО В.С. Прокопчук, В.П. Кролицький, А.С. Баб'юх. 1980 р.

комфортну для нього роботу. А головне – концентрувати зусилля на виробленні перспективи розвитку, здійсненні тактичних кроків з її реалізації і, використовуючи у повсякденній праці традиційні та інноваційні форми управління, рухатись у правильному напрямку.

80-і роки минулого століття – останнє десятиліття радянської влади – стали чи не найбільш ефективними в плані реформування освітньої галузі. Квітневий (1984 року) пленум ЦК КПРС схвалив, а перша сесія Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання затвердила “Основні напрями реформи загальноосвітньої і професійної школи”. Конкретизувала завдання низка партійних та урядових постанов, прийнятих того року: “Про подальше вдосконалення загальної середньої освіти молоді і поліпшення умов роботи загальноосвітньої школи”, “Про поліпшення трудового виховання, навчання і професійної орієнтації школярів і організацію їх суспільно корисної, продуктивної праці”, “Про подальший розвиток системи професійно-технічної освіти і підвищення її ролі в підготовці кваліфікованих робітничих кадрів”, “Про заходи по вдосконаленню підготовки, підвищення кваліфікації педагогічних кадрів системи освіти і професійно-технічної освіти та поліпшення умов їх праці й побуту”, спільна постанова ЦК КПРС, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС “Про підвищення заробітної плати учителів та інших працівників народної освіти” і постанова Ради Міністрів СРСР “Про подальше поліпшення суспільного дошкільного виховання і підготовки дітей до навчання в школі”.

Завершувався перехід до обов'язкової загальної середньої освіти. Відбувалися перебудова структури загальноосвітньої школи – неповна середня ставала дев'ятирічною, а середня – одинадцятирічною, перевід на навчання дітей з шестирічного віку, що потребувало нових класних, ігрових та спальних кімнат. Держава тримала курс на повну реалізацію одного з основних принципів радянської школи – удосконалення трудового і виробничого навчання, залучення шкільної молоді до продуктивної праці. В умовах перебудови і гласності відбувалася демократизація освітнього управління, процесу навчання і виховання школярів. Робота спрямовувалася на суттєве підвищення якості освіти. В реалізації цих реформ у Дунаєвецькому районі мені довелося відігравати не останню роль, що знайшло висвітлення в монографії “Освіта на Дунаєвеччині: від перших шкіл – до суспільства знань”, яка побачила світ 2018 року. Відсилаю зацікавленого Читача до названого видання, у такому разі залишаючи за собою право торкнутися лише окремих фактів та подій мого життя цього періоду.

Застав я досить розгалужену мережу закладів освіти: на 1 вересня 1981 року діяло 53 школи (3 початкових, 31 неповно-середня, 19 середніх), навчалось 11383 учні, 49 дитячих дошкільних і 3 позашкільних навчальних заклади. Вражала своєю строкатістю і матеріальна база: із 134 шкільних будівель 28 були зведені ще в ХІХ ст., 16 – протягом 1900-1917 рр. Удосконалення потребувала й база трудового навчання, підвіз школярів, їх харчування. Ніяких шкільних автобусів і харчування за кошти держави тоді не було, а питання треба було вирішувати. Власне, необхідний був комплексний підхід до розв'язання освітянських проблем, докладання зусиль не тільки педагогічних колективів, а й господарських, радянських і партійних органів. І тут мені в нагоді став досвід і контакти з керівниками різних рівнів, яких набув під час попередньої роботи.

За двадцять років роботи на посаді завідуючого райвідділом освіти довелося брати різноманітну участь у будівництві 22 шкіл, у тому числі тринадцяти – у 80-і і дев'яти – у 90-і роки, та 18 дитячих дошкільних закладів.

Найважче було ввести заклад освіти у план будівництва. Ліміт був, як правило, обмежений, при його розподілі кожен – секретарі райкому, керівники райвиконкому та начальник управління сільського господарства – тягнули одіяло на себе, у галузь, яку очолював. Суддею в цих змаганнях залишався перший секретар. Мої можливості посилились, коли став другим секретарем, прислухались до моєї думки, коли перейшов на посаду зав. РВНО, у результаті майже щороку вдавалося вводити в дію або типові приміщення школи, дитсадка, або добудову.

Будувалися вони здебільшого за кошти підприємств, колгоспів. Знайти ці кошти було теж не просто – потрібна була довготривала робота з керівником, поки він схилявся до думки про необхідність шкільного будівництва. Голова михайлівського колгоспу ім. ХХІІІ з'їзду КПРС Василь Якович Федоришен, наприклад, сам просив посприяти у вводі школи в план будівництва. А ось у Голозубинцях це сталося після масованої критики на партійних зборах – моєї, секретаря парторганізації О.В. Левицького, сільських педагогів М.М. Негоди, В.А. Матвеева, Т.Д. Войцехової – на адресу голови колгоспу ім. 13-річчя Жовтня В.П. Шуплика. Віктор Петрович з боєм сприйняв критику, але згодом у Голозубинцях з'явилося типові шкільне приміщення на 192 учнівських місць. І він не раз з гордістю розповідав, як не просто було побудувати цей об'єкт.

Участь в оперативних нарадах з будівельниками, контроль якості будівництва, деякі зміни невдалих проектних рішень, комплектування класів шкільними меблями, а навчальних кабінетів – технічними засобами, підбір кадрів – все це стосовно кожної школи вимагало різного рівня зусиль та часу. У результаті постали типові Іванковецька, Підлісномукарівська, Тинянська, Михайлівська, Дунаєвецька №3, Смотрицька, Старогутянська, Лошковецька, Малокарабчіївська, Пільномукарівська, Панасівська та інші школи й дитсадки.

Новою справою став перехід на навчання дітей з шестирічного віку. У вирішенні цього питання пішли двома шляхами: використання бази дитсадків для навчання першокласників і створення необхідних умов у школах.

Чаньківська восьмирічна школа, яку тоді очолювала О.Ю. Перепелюк, готуючись до прийому шестиліток, вивчала досвід роботи з ними в школах Кам'янця-Подільського. Влітку 1981 року на першому поверсі перемурували стіну, утворивши навчальну, ігрову та спальну кімнати. Роботу з шестилітками доручили Н.Д. Боднарчук, яка мала дошкільну освіту і досвід роботи з дошкільнятами, а також здобула спеціальність учителя початкових. І 1 вересня вісімнадцять дітей шестирічного віку та їх батьки були приємно вражені – кімнати своїм дизайном, новими меблями та іншим обладнанням нічим не уступали дошкільному закладу, а можливо й навпаки. Досвід чаньківчан знайшов підтримку – наступного року в нульових класах Балинської, Великожванчицької, Маківської середніх, Чаньківської і Чечельницької восьмирічних шкіл вже навчалося 112 шестирічок, а 1986-1987 навчального року – 723 дитини.

Майже всі учні 4-10 класів були залучені до суспільно корисної, продуктивної праці, у тому числі 1366 – у 13 учнівських виробничих бригадах, 1365 – у 17 таборах праці і відпочинку, 100 – у шкільному лісництві. За учнівськими виробничими бригадами було закріплено 497 га землі, 15 тракторів, 5 автомобілів, 15 комбайнів та інша сільськогосподарська техніка, працювало 26 ланок тваринників (330 учнів), 10 ланок операторів машинного доїння (137 учнів). На кінець 1985-1986 навчального року для школярів було створено: 32 робочих місця на суконній фабриці, 20 – на ремонтно – механічному, 30 – Маківському цукровому заводах, 15 – у мебльовому цеху. Крім того 833 робочих місця було атестовано в шкільних майстернях з обробки металу і дерева, а для молодших школярів – робочі кімнати на 200 місць. На базі Станційнодунаєвецького комбінату хлібопродуктів діяв трудовий загін старшокласників місцевої школи.

Школа предметно займалася профорієнтацією і трудовлаштуванням випускників: із 625 випускників 1985 року 108 пішли працювати в народне господарство.

Удосконалював професійну підготовку міжшкільний навчально – виробничий комбінат. Директор С.М. Богуцький, заступник М.Л. Хоптинець, викладачі і майстри Віталіса Білан, Петро Блозва, Володимир Горбанюк, Василь Іванов, Раїса Кутинська, Віліард Ластовський та інші за перших чотири роки випустили 2340 водіїв, трактористів, токарів, швачок. Вихованець МНВК Олександр Слободян на обласному конкурсі з автосправи та учениця Алла Хауляк на конкурсі юних тваринників посіли перші місця.

На цю пору припала нова більш потужна хвиля русифікації освіти. У відповідь на постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР “Про додаткові заходи щодо поліпшення вивчення російської мови в школах та інших навчальних закладах союзних республік” партійні та державні органи України відчутно потіснили рідну мову як з офіційного спілкування, так і з закладів освіти. Школи масово переводились на російську викладову мову, особливо – у містах. Посилилась пропаганда російської мови засобами масової інформації, 1983 року на факультети російської мови та літератури прийнято на 635 студентів більше і їх загальна кількість склала 3500 осіб, на 357 тис. крб. збільшено фонд підвищених стипендій студентам російських відділень. Підвищили зарплату й учителям російської мови та літератури.

Реалізацією “Основних напрямів реформи загальноосвітньої і професійної школи”, схвалених квітневим (1984 року) пленумом ЦК КПРС і затверджених першою сесією Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання, я займався в статусі другого секретаря райкому партії в тісній співпраці з відділом освіти і його завідуючим С.І. Ніжанківським. При цьому використовував усі можливості райкому партії, тоді ще потужної районної управлінської структури. Особливо під час обговорення на пленумі райкому партії та відкритих партійних зборах рішень лютого 1988 року пленуму ЦК КПРС з питань перебудови освіти. Я вже наводив приклад дієвості таких зборів у Голозубинцях. Їх проведення формувало належну морально-психологічну атмосферу для вирішення усіх болючих питань освіти, особливо тих, що потребували великих фінансів – будівництво і добудова шкіл і дошкільних закладів, підвіз, харчування тощо. І тільки за роки 12-ої п’ятирічки (1986-1990) за кошти

держави і базових підприємств в районі ввели 7 шкіл на 2576 учнемісць, добудували 35 класів, 5 майстерень, 4 їдальні, 7 спортзалів.

Весною 1987 року, коли я знаходився на навчанні в Києві, десь під кінець робочого дня зателефонував перший секретар Е.С. Лазаркевич:

– Телефонував Володимир Миколайович Новак (тодішній заворг обкому партії, мій “однополчанин” по Мінському вищому військово-політичному училищу, в якому 1983 року проходили двомісячні військові збори), що вам завтра треба бути в нього.

– А що сталося?

– Ви ж знаєте, що знаходитесь в резерві на завідуючого облВНО. Шайнога Віталій Мусійович переходить на пенсію, ось тому вас і викликають.

Залишалося трохи більше двох годин до відправки поїзда – часу навіть на розмову з дружиною не було, рішення треба було приймати самому і негайно. У Близьчанівці залишалася сімдесятирічна мати, діти ходили в школу, привикли до своїх учителів та однокласників, старша Людмила навчалася у випускному класі. Робота ладилася, щороку в районі по моїй лінії відбувалося щонайменше два обласних семінари, залишався рік до завершення ВПШ й у мене з’явилася думка про обрання теми дисертаційного дослідження. І я відповів Едуарду Сергійовичу:

– А я в районі не потрібний?

– Про що ви говорите? Ви ж знаєте мою думку.

– Тоді передайте Володимир Миколайовичу мою вдячність, і скажіть, що я залишаюся в районі.

По інтонації подальшої розмови про обстановку в районі відчув – Едуард Сергійович був радий моему рішенню. Ми тоді не знали і знати не могли, що обставини виділили нам на нашу співпрацю менше року. Спочатку, як вже повідомляв раніше, пішов він, а за ним і я.

Посаду завідуючого обласним відділом народної освіти тоді посів Микола Миколайович Дарманський, який перед тим успішно вів Кам’янець-Подільський міський відділ народної освіти. Він не менш успішно продовжив й розвиток освіти області по всіх напрямках реформування. 1 квітня 1988 року і я приступив до виконання обов’язків завідуючого Дунаєвецьким райвідділом освіти.

На цьому **другому** і більш тривалому **етапі** моєї праці у відділі освіти відбулася низка кадрових змін. Райметодкабінет очолив Володимир Якович Добровольський, після нього – Алла Іванівна Козирська, райком профспілки працівників освіти – С.І. Ніжанківський,

різні ділянки роботи – Д.І. Міндра, В.Б. Байталюк, Л.І. Конопельнюк, М.В. Федорчук, А.С. Закревський, В.М. Тягур, Н.В. Михайлова, В.М. Пушко, М.Й. Слюсарчик, Н.І. Гаврилова. На цей час у районі діяло 55 загальноосвітніх шкіл, навчалося 10089 учнів, у тому числі – 4 початкових (121 учень), 33 неповних середніх (3800 учнів), 18 середніх (6168 учнів), налічувалося 519 класів – комплектів. Освітяни формували комплексну програму перебудови освіти в районі та кожному закладі. 11 серпня, напередодні 1988-1989 навчального року, проект “Комплексної програми перебудови народної освіти в Дунаєвецькому районі на період до 2000 року” був опублікований в районній газеті “Ленінським шляхом”. У п’яти розділах програми узагальнені пропозиції, висловлені на пленумі райкому партії та зборах колективів освітніх закладів, конкретизовані терміни і виконавці. Після обговорення вони були схвалені серпневою вчительською конференцією. Реалізація комплексної програми привела до помітних змін в освіті району.

Серцевиною та основним критерієм ефективності будь-якої реформи є якість знань. Цьому сприяв поділ змісту освіти на республіканський і шкільний компоненти. Більшість учителів району вдало застосовували так звану “внутрішню” диференціацію, тобто врахування індивідуальних особливостей учнів на кожному уроці шляхом добору вправ, проведення загального та індивідуального інструктажу, оптимального поєднання колективної, групової та індивідуальної роботи, диференціації домашніх завдань тощо. У ході здійснення реформи відкрились можливості ввести й “зовнішні” форми диференціації. У початковій ланці – класи поглибленої індивідуалізації. 1989-1990 навчального року в 7 школах діяло 11 класів поглибленого вивчення окремих дисциплін. У 10 – 11 класах запроваджувалося профільне навчання – поглиблене вивчення в межах спеціально відведених годин комплексу предметів певного профілю, що забезпечувало допрофесійну підготовку старшокласників у тій галузі знань, до якої вони виявили стійкий інтерес і здібності. Тоді суспільно-гуманітарний профіль обрали Дунаєвецькі середні школи №1 і №4, фізико-математичний – Дунаєвецька СШ №2, хіміко-біологічний – Дунаєвецька СШ №3, художньо-естетичний – Маківська СШ. 3235 учнів були охоплені заняттями у 208 факультативах. У 8-х класах запровадили курси за вибором, які відрізнялися від факультативів тим, що після вибору вивчення курсу ставало обов’язковим.

І досить скоро диференціація дала себе відчути – на обласних предметних олімпіадах 1989 року район зайняв 8 місце, вдвоє поліпшивши рейтинг, утримав цю позицію і року наступного.

Напередодні повернення в освіту, скориставшись сприятливими обставинами, вдалося передати **для потреб позашкілля** кількоповерховий **будинок у центрі міста**, який зводився для апарату районного управління сільського господарства. Про це з наведенням документальних свідчень детально повідомлено в монографії “Освіта на Дунаєвеччині: від перших шкіл – до суспільства знань” (с. 256-258, 404). І все ж на підтвердження сказаного добавлю кілька штрихів. Все почалося з пленуму райкому партії. Скориставшись згодою першого секретаря райкому партії Е.С. Лазаркевича і присутнього на пленумі секретаря обкому партії В.І. Купратого я написав і передав ветерану війни й авторитетному педагогу-фундатору дитячо-юнацької спортивної школи А.С. Баб'юху записку з проханням внести пропозицію про передачу кількоповерхового приміщення РАПО, що будувалося за кошти колгоспів, для потреб позашкільної освіти, що він зробив досить аргументовано і вдало. Зал завмер, не знаючи, як реагувати на таку пропозицію. Мовчала й президія. І раптом із залу пролунало: *“А чому б і не передати? Управління кілько десятків, а дітей у місті кілька тисяч”*. Це сказав Віталій Володимирович Стеньгач, Герой Соціалістичної Праці, голова маківського ордена Леніна колгоспу “Україна”. З цього й почалося. Були виступи багатьох людей у пресі. За домовленістю з головою райвиконкому напередодні сесії ми опублікували в районній газеті відкритого листа, і сесія поклала крапку в кількомісячній дискусії – приміщення було передане під Будинок піонерів. І вже 1990 року різними видами діяльності там займалося 1269 учнів.

Перманентними змінами позначенні **90-і роки та початок ХХІ ст.**, у ході яких відбувалося становлення системи національної освіти. На етапі переходу до незалежності і ринкової економіки всі, у тому числі і я, жили думкою, що тепер до вже існуючого рівня життя добавляться нові можливості і заживемо ми, українці, щасливо й багато. З такою думкою і почали суттєві зміни в освіті. Їх визначили рішення двох з'їздів педагогічних працівників України, делегатом яких мені випало бути, державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ ст.)(1992) та “Національна доктрина розвитку освіти України” (2001), закони України про дошкільну, шкільну і позашкільну освіту, укази Президента України, рішення Кабінету Міністрів України, нормативні документи галузевого міністерства.

На зорі незалежності в районі було 57 шкіл – 10144 учні, 51 дитячий дошкільний заклад – 2772 дошкільнят і три позашкільних заклади (Будинок піонерів, ДЮСШ, музична школа) – 2467 вихованців. Важливим напрямом розбудови національної школи став перевід її на національний

грунт – посилення позицій рідної мови, вивчення української історії, національних звичаїв, традицій, обрядів, історії рідного краю.

Саме ці питання 17-22 серпня 1991 року у Львові обговорювала **міжнародна українсько-канадська науково-практична конференція**, для участі в якій обласне управління відрядило Г.І. Степанець, заступника начальника управління, А.В. Сваричевського, завідуючого кабінетом української мови та літератури Інституту удосконалення учителів, О.С. Слюсареву, учительку початкових класів Хмельницької СШ №28, і мене, доручивши виступити і розповісти про практику використання народознавства і краєзнавства в навчально – виховній роботі в школах, дошкільних і позашкільних закладах району. Конференція особлива тим, що саме в ті дні у зв'язку зі спробою державного перевороту, який вчинив так званий “ГКЧП”, вирішувалося питання бути чи не бути українській незалежності. Все це створило високу нервову напругу і надало виступам учасників конференції гостроемоційного характеру. Телевізор показував деякі епізоди, зокрема Б.М. Єльцина на танку. А українське керівництво вичікувало. Під час обіду, а сиділи ми поруч з Іриною Калинець, тоді начальником Львівського обласного управління освіти, на базі якого й відбувалася конференція, вона попросила уваги і надала слово колезі – начальнику Івано-Франківського управління освіти. У мертвій тиші всі прослухали його повідомлення про те, що Л.М. Кравчуку зробили операцію. І завмерли – невже в столиці розпочались бойові дії? А далі додавив: *“Йому перелили трохи крові Бориса Єльцина...”*. І всі зрозуміли, що це – жарт, і не просто жарт, а позиція українців – патріотів, які хотіли би бачити своє керівництво більш рішучим.

Поїздки в Нагуєвичі – на батьківщину Івана Франка, у заклади освіти м. Львова, Дрогобицького і Золочівського районів переконали нас у великому світоглядному заряді народознавства, збагатили цікавими ідеями, формами і методами їх реалізації. У кожному дошкільному закладі району, а також у школах з'явилися народознавчі кутки, “Бабусині світлиці”, кімнати, музеї. І хоч були згорнуті ленінські музеї, зали і кімнати все ж 1993 року діяло 23 музеї: 6 історико – краєзнавчих, 5 історико – етнографічних, 4 народознавчих, 6 музеїв, присвячених письменникам – землякам, у Маківській СШ – музей хліба та ін. 1 вересня 1991 року окрім Центру виховної роботи в Смотричі розпочала роботу районна Станція юних натуралістів (директор А.І. Козирська), з 1 вересня 1993 року – районна Станція юних туристів – краєзнавців, яку очолила Т.І. Колендзян, з листопада 1994 року – В.І. Крупник,

згодом – Ю.В. Крупник. На початок 1996 року п'ятьма позашкільними установами було охоплено 2854 вихованці. При Будинкові школярів 1990 року відкрили літературну студію для дітей “Джерельце”. Її вихованка дев'ятикласниця Інна Куртик у грудні 1992 року виступила перед делегатами I всеукраїнського з'їзду працівників освіти, винісши на суд вимогливої аудиторії авторського вірша про Василя Стуса та нашу стражденну Україну і була винагороджена бурхливими оплесками.

Багато робилося в школах для вивчення історії, географії, особливостей природного середовища, фольклорного матеріалу кожного населеного пункту. 1992 року за участі академіка П.Т. Тронька відбулася установча конференція і була створена районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців, яку її члени довірили очолювати мені. З метою створення банку краєзнавчої інформації для використання на уроках і в позаурочній виховній роботі відділ освіти та районна організація ВСК започаткували проведення науково – краєзнавчих конференцій, матеріали яких друкувалися в серійних збірниках під назвою “Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій”. Станом на 1 жовтня 2020 року видано вісім таких збірників.

У першій половині 90-х були відкриті Слобідкорахнівська неповна середня, Держанівська, Синяківська, Степківська, Панасівська, Пільномукарівська і Притулівська початкові школи, реорганізовані в середні Ганнівська, Голозубинецька, Іванковецька, Лисецька, Маліївецька, Сокилецька, Старогутянська, Чаньківська, Шатавська НСШ, роз'єднані майже всі класи- комплекти.

Встановили кілька іменних премій – імені Мелетія Смотрицького, Героя Радянського Союзу до війни завуча Великожванчицької СШ Марка Майдана, дунаївчанина доктора історичних наук, професора, члена – кореспондента Національної академії наук України Федора Шевченка.

Окремим закладам присвоїли імена знатних земляків: 9 квітня 1985 року постановою Ради Міністрів Української РСР за № 150 ім'я Героя Радянського Союзу, колишнього завуча М.С. Майдана – Великожванчицькій ЗОШ I-III ст., ім'я письменника Івана Сварника – Лисогірській ЗОШ I-II ст. (1990), ім'я Мелетія Смотрицького – Смотрицькій ЗОШ I-III ст. (1991). Кожне з цих найменувань, обов'язкове у таких випадках встановлення та урочисте відкриття меморіальної дошки були подією в історії школи, району та і Хмельниччини. Про одну таку подію, яка найбільше запам'яталася мені і пов'язана з династією Смотрицьких – гордістю нашого краю, України та всього слов'янського світу, повідаю детальніше.

Гордість Дунаєвеччини

Династія Смотрицьких – це в першу чергу дяк Данило, церковно-служитель, книжник, дитинонаучитель, його син Герасим Данилович, учений, педагог – ректор Острозької слов'яно-греко-латинської академії, творець Острозької біблії (1581 р.), письменник-полеміст, а також внуки Стефан, після закінчення академії – секретар князя Костянтина Острозького, настоятель замкової в Острозі Успенської церкви, і Максим (у монашестві – Мелетій), вихованець Острозької академії, педагог, учений – творець “Граматики слов'янської”, письменник, релігійний діяч, четверо з могутнього і розгалуженого родового дерева. Бо тільки в пом'янику Межигірського монастиря записано 13 Смотрицьких, які, без сумніву, залишили свій слід у генетичному коді великого і талановитого роду.

Розуміючи роль і значення цих постатей всеслов'янського масштабу, смотричани і дунаївчани дещо робили для увічнення їх пам'яті. 1979 року на старому шкільному приміщенні за участі керівництва району та багатьох науковців країни була відкрита меморіальна дошка, про що вже йшлося. Експозиції, присвячені славетним землякам, з'явилися у Смотрицькому селищному та Дунаєвецькому районному музеях. 1988 року Дунаєвецький районний відділ освіти встановив премію імені Мелетія Смотрицького для відзначення учителів-гуманітаріїв.

Однак ставало цілком зрозумілим, що і наше покоління у великому боргу перед ними. Тому на момент завершення будівництва нового приміщення Смотрицької СШ відділ освіти зініціював присвоєння школі імені Мелетія Смотрицького з метою активізації використання життєвого внеску і творчого доробку Смотрицьких у навчально-виховній роботі. Колектив школи і її директор В.П. Ткаченко, громадськість селища, і в першу чергу селищний голова А.М. Коробенюк, зустріли цю пропозицію з ентузіазмом. Її підтримали виконкоми районної та обласної рад.

Очікуючи рішення уряду, ми не сиділи, склавши руки, а продумали і здійснили низку заходів: взялися за створення музею Мелетія Смотрицького, а я – за поглиблене вивчення його життя і діяльності з метою підготовки окремого видання на допомогу учителям і надання школі реальної підтримки в тематико-експозиційному плануванні майбутнього музею. Здійснили поїздку в Острог і Дермань. Позналились і зафотографували місця й споруди, де бували, учились і працювали Смотрицькі, у тому числі Дерманський монастир – останній притулок Мелетія Смотрицького і місце його вічного спочинку. Опрацювавши

доступні мені публікації про Смотрицьких і зібравши можливий джерельний матеріал, засів за підготовку нарису життя і діяльності славетної династії. У результаті з'явилася двадцятичотирьохсторінкова брошура під назвою “Просвітителі з Поділля”. Текст поділив на кілька частин – “Крізь завісу часу”, “Ректор Острозької академії”, “Мелетій Смотрицький”, “Я спасення шукав для народу” та “У пам'яті народній”, додав список використаних джерел. На початку 1992 року вона пішла в усі шкільні та публічні бібліотеки і стала підґрунтям у навчально-виховній роботі.

На основі цього матеріалу планувалися й стенди музею – анотації, фотографії об'єктів, фотокопії обкладинки і сторінки тексту “Граматики слов'янської” та ін. Оформлення музею здійснила обласна художня майстерня, виготовила стенди, портрет Мелетія Смотрицького, кілька картин, бюст. Паралельно йшла підготовка першої екскурсії – написання текстів – повного і скороченого, сценарію театралізованої екскурсії, пошиття одягу, репетиції тощо.

27 лютого 1991 року Рада Міністрів УРСР прийняла постанову за №47, якою надала школі ім'я Мелетія Смотрицького. Зразу ж замовили, як і належить іменній школі, меморіальну таблицю. А 24 квітня 1992 року з цього приводу в смт Смотрич відбулися урочистості, на які прибули від Всеукраїнської спілки краєзнавців А.А. Ситник, від Українського фонду культури – Г.С. Косян, з Хмельницького – заступник голови облвиконкому А.А. Городецька, останній раз у ролі начальника обласного управління освіти М.М. Дарманський (наступного дня указом президента України він був призначений першим заступником представника Президента України в Хмельницькій області), заст. начальника обласного управління освіти А.М. Поробок, начальник обласного управління культури П.Я. Слободянюк, відповідальний секретар обласного відділення Українського фонду культури С.П. Пилявський, заступник голови обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії і культури І.Т. Буб'яков, письменник М.Н. Магера, працівник обласної телерадіокомпанії В.С. Мацейко, керівництво району та селища, представники шкіл і, звичайно, – велелюддя смотричан – батьки та учні.

Мітинг вів голова селищної ради Анатолій Миколайович Коробенюк, виступили Алла Ананіївна Городецька, Микола Миколайович Дарманський, я, Микола Никанорович Магера, Галина Сергіївна Косян, Сергій Прокопович Пилявський, заступник директора школи Світлана Петрівна Хмурківська. Лейтмотивом усіх виступів була незалежність України, національна ідея, біля витоків якої стояли Смотрицькі,

необхідність розбудовувати свою державність, формувати національний світогляд, у першу чергу звертаючись до героїчного минулого нашого народу, подвижництва і жертвності його славних синів і дочок.

Зняли покривало, і присутні побачили барельєфний портрет Мелетія Смотрицького і меморіальну дошку, що засвідчувала: *“Постановою Ради Міністрів УРСР від 27 лютого 1991 року Смотрицькій середній школі присвоєно ім'я земляка, письменника-полеміста, церковного і освітнього діяча Мелетія Смотрицького”*. Обрамив мітинг – почав і завершив – ще не дуже звичний гімн “Ще не вмерла Україна”, який ще не всі знали і не всі могли виспівати.

Гості перерізали стрічку біля входу в музей, і група дівчаток-екскурсоводів, підготовлених учителькою Ольгою Олександрівною Сенчишною, провели першу театралізовану екскурсію із запаленими свічками, відповідним музичним супроводом, показом та коментуванням експонатів, читанням уривків з творів Мелетія Смотрицького.

Складовою свята стало вручення в музеї дипломів лауреатів премії

імені Мелетія Смотрицького черговій групі педагогів: учительці Смотрицької імені Мелетія Смотрицького середньої школи О.О. Сенчишеній, Людмилі Володимирівній Тягур, учительці Дунаєвецької СШ №3, і Дарії Василівній Дубів, філологині з Кривчицької НСШ.

Завершив свято концерт, який підготували учителі та учні середньої та музичної шкіл.

Наступного 1993 року розпорядженням представника Президента України було засновано обласну премію імені Мелетія Смотрицького в галузі бібліотечної роботи, якою за вагомі досягнення в бібліотечно-бібліографічній справі, змістовну культурно-просвітницьку діяльність,

впровадження новітніх технологій задля поліпшення інформаційного обслуговування населення відзначенні десятки працівників та бібліотек, у тому числі директор Дунаєвецької централізованої бібліотечної системи Т.К. Прокопчук (1998), наукова бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2008). Того року Хмельницьке обласне відділення УФК видало книгу нарисів про славетних подолян "Подільської землі сини", куди ввійшли мої два нариси про Герасима та Мелетія Смотрицьких. Розгорнула роботу й Смотрицька імені Мелетія Смотрицького СШ: 2002 року учениця Ольга Ціта під керівництвом учительки О.М. Войцехівської підготувала й на конкурсі Малої академії наук успішно захистила наукове дослідження "Мелетій Смотрицький на тлі доби", експозиції музею успішно використовувались на уроках, під час виховних заходів, з ними знайомились академік НАН України П.Т. Тронько, письменники – хмельничани М.Ф. Федунець, М.А. Мачківський, І.П. Іов, кияни В.В. Женченко, А.К. Мойсієнко, В.М. Чемерис, науковці В.Є. Берека, П.Є. Ткачук, В.П. Струманський, Є.І. Сохацька, О.А. Рарицький та багато інших відвідувачів.

23 листопада 1997 року за участі науковців Києва, Хмельницького і Кам'янця-Подільського в школі відбувся круглий стіл "Смотрицькі: їх роль і місце в національному утвердженні українців". У п'ятницю

У музеї Мелетія Смотрицького

24 жовтня 2008 року університетська та Дунаєвецька районна бібліотеки стали організаторами академії, присвяченої 430-річчю від дня народження Мелетія Смотрицького, яка включала літургію в дунаєвецькій греко-католицькій церкві, екскурсію в музеї, зустріч з учнями Смотрицької ЗОШ І-ІІІ ст., круглий стіл в Смотрицькій селищній бібліотеці, який вів і розпочав своїм повідомленням я, тоді директор університетської наукової бібліотеки, виступили заступник голови районної ради Г.І. Отрубчак, керівник Центру огієнкознавства професор Є.І. Сохацька, заступник декана філологічного факультету доцент О.А. Рарицький, старший викладач Л.В. Третяк, письменник М.А. Мачківський, а також смотрицький селищний голова Л.П. Пелих. Того ж 2008 року побачило світ наше спільне з Т.К. Прокопчук видання “Я спасення шукав для народу” (Кам’янець-Подільський: Мошак М.І., 2008.64 с.: іл.16 с.).

Але чи все зроблено для увічнення, а головне – раціонального використання творчої спадщини Смотрицьких в самому Смотричі, який в грудні 2017 року став центром об’єднаної територіальної громади з 9 населених пунктів? Звичайно – ні. Потребує оновлення музею Мелетія Смотрицького, і не тільки з точки зору дизайну, а й змісту експозицій, які не відображують новітніх поглядів на роль і місце Мелетія Смотрицького в тогочасному соціумі, скажімо – релігійному житті українців, та й – використання творчості в навчально-виховному процесі, вшанування пам’яті як в Україні, так і на Хмельниччині тощо.

Сьогодні, коли об’єднані територіальні громади Дунаєвеччини силкуються розгорнути туристсько-екскурсійну діяльність і в такий спосіб привернути увагу до свого адміністративно-територіального утворення туристів та інвесторів, створити за рахунок цього якісь робочі місця, дати заробіток людям і хай невелике, а все ж поповнення місцевого бюджету, у найкращому становищі може бути смт Смотрич, маючи на своєму прапорі імена всесвітньо відомих гуманістів, фундаторів і палких поборників української національної ідеї, науковців, що дали слов’янському народові Острозьку Біблію і граматику слов’янської мови. Але для цього треба серйозно попрацювати, створити відповідну інфраструктуру – рекламу на в’їздах, продумати туристичний маршрут та обладнати місця огляду – умурувати Замкову гору, встановити пам’ятник своїм знаменитим землякам, плитами позначити пам’ятні місця, обладнати стендову галерею, включити маршрут школу та музей у ній, передбачити виготовлення путівника, популярних та добре ілюстрованих книг про Смотрич – колишню столицю Поділля, окремо – про Смотрицьких,

набір сувенірної продукції, створення місць для ночівлі туристів, харчування, підготовку кількох фольклорних колективів, місць торгівлі, у тому числі – смотрицькими традиційними виробами з глини та інше. Власне – потрібен комплексний підхід, підготовка і здійснення низки заходів, розписаних у часі, з конкретними виконавцями, залучення до праці тих, хто може внести, а згодом і повернути затрачені кошти. З часом такі інтелектуальні, фізичні та матеріально-фінансові зусилля окупились би – люди мали б роботу, дохід від надання різноманітних послуг, щось капало б у бюджет, хтось з представників бізнесу щось пропонував...

Чи можливо це за нинішнього керівництва Смотрицькою ОТГ? Звичайно, можливо, принаймні почати. Хоча є і сумнів з урахуванням того, що в Смотричі з нагоди 440-річчя від дня народження Мелетія Смотрицького не відбулося жодного заходу, навіть круглого столу, що викликало публічну дискусію і осуд бездіяльності та байдужості селищного голови Л.П. Пелих, заступника О.В. Пекарського та директора школи Л.П. Глевича. Переконаний, що з часом прийде людина, яка очолить реалізацію цього важливого напрямку світового бізнесу і в Смотричі.

З незалежністю почали теплішати стосунки між державою і церквою, що почала відчувати і школа.

І порозуміння, і примирення, і заклик до співпраці

То було на четвертому році української незалежності. Дунаєвецький благочинний протоієрей Леонтій (вже покійний Леонтій Андрійович Лігоцький) вручив нам з дружиною запрошення від імені архієпископа Никанора взяти участь у науково – історичній конференції “Православне Поділля вчора і сьогодні”, присвяченій 200-річчю Подільської православної єпархії.

–Я формую делегацію від благочинії, і окрім представників кліру мені доручено запросити й керівників району, представників громадськості. Я би дуже хотів, щоби ви – науковець з Тамарою Костянтинівною побували на святкуванні – вам буде цікаво, – мотивував запрошення отець Леонтій.

З ним у нас склалися гарні людські стосунки. Особливо після вже згаданої зустрічі з архієпископом Агафангелом, який 1975 року очолив Вінницько-Хмельницьку єпархію і після хрущовського погрому (1964 року з 400 православних церков на Хмельниччині залишилося 143), почав, по суті, відновлювати релігійне життя, відкрив 20 нових храмів,

довів справу до поділу єпархії і відкриття самостійної Хмельницької. У число запрошених попав голова райради Л.М. Байталюк, директор Мушкунинецького відгодівельного радгоспу Б.М. Боднар, директор маслозаводу А.Б. Надорожний, начальник МПМК-10 Л.Т. Михальський з дружинами.

20 травня 1995 року в Кам'янець-Подільському міському будинку культури зібралася специфічна аудиторія, такої, мабуть, театр не бачив з часів УНР, коли Кам'янець-Подільський був тимчасовою столицею України. Рівно о 10-й на сцену піднялися митрополит Київський і всієї України Володимир, архієпископ Никанор, предстоятель Хмельницької єпархії єпископ Антоній (в миру – Василь Фіалко, з яким спілкувались у Києві ще 1988 року), кілька владик із сусідніх єпархій, голова облдержадміністрації Є.Я. Гусельников, його заступник М.М. Дарманський та інші члени президії. Вони повернулися обличчям до ікони, тричі виконали “Христос воскрес із мертвих” і привіталися з учасниками конференції, промовивши “Христос воскрес!”.

Конференцію, а на мій погляд, дуже вдалу як для такої події форму урочистостей, відкрив глава Кам'янецько – Городоцької єпархії архієпископ Никанор, в миру – Микола Іванович Єфим'юк, вихованець Московської духовної академії, кандидат богослов'я. На єпархію прийшов, маючи великий досвід управління єпархіями на Чернівеччині, Сумщині, у Чехословаччині. Після поділу Хмельницької єпархії на дві частини – північну і південну – його, архієпископа Сумського і Охтирського, перевели в Кам'янець-Подільський, і він вже встиг освятити 15 нових храмів, висвятити 25 нових священників. На день відзначення 200-ліття заснування Подільської єпархії під його началом діяла 251 церква, 107 священників. Він привітав гостей – представників Кам'янець-Подільської, Дунаєвецької, Новоушицької, Вінковоцької, Чемеровецької, Городоцької та Ярмолинецької благочиній, які складали єпархію, керівників області, районів і міст, що прибули на урочистості, подякував за підтримку і співпрацю, яка із незалежністю України успішно складалася.

А далі – конференція як конференція – оголошувались привітання, доповіді, повідомлення. У центрі уваги були доповіді протоієреїв кандидатів богослов'я Володимира Ровінського та Олексія Миханчука, авторів історичного нарису “Православ'є на Поділлі”, виданого до ювілею. Книжечку придбав і я, адже це було перше за все XX століття ґрунтовне видання з історії православного життя в нашому краї. У своїх доповідях вони окреслили непросту історичну долю православ'я на Поділлі,

особливо наголосивши на погромі, вчиненому за часів М.С. Хрущова, коли кількість церков зменшилася втричі, ролі тодішнього архієпископа Агафангела в активізації православного життя на Поділлі.

Протоіерей Добуш свою доповідь присвятив міжконфесійним стосункам на Поділлі. А протоіерей Михайло Стецько – тогочасному стану єпархії. Відчувалася навіть певна змагальність між доповідачами, молоді отці старанно готувалися до виступів, доповіді були глибокими, і вони докладали максимум ораторських зусиль, аби якнайкраще донести їх зміст до присутніх.

А я, за роки моєї попередньої праці наслухавшись атеїстичних войовничо-непримиренних виступів обласних керівників, чекав, що скаже тепер головний керівник області. Доповідь Євгена Яковича Гусельникова засвідчувала, що українська влада нової доби з розумінням ставиться до віковичної духовної традиції українського народу, наступило не тільки примирення між державою і церквою, а й окреслилася певна співпраця. За підтримки держави релігійним громадам повернено 500 раніш зачинених храмів, що використовувалися для інших, здебільшого господарських потреб, або й просто руйнувалися під відкритим небом, що в області в обох єпархіях останнім часом побудовано 59 і будується 159 храмів. Облрада звільнила від плати за землю 18 релігійних конфесій, що діяли в області. Привітавши духовенство та всіх присутніх з ювілеєм, високопосадовець висловив надію, що у відповідь на зустрічні кроки української влади церква буде всіляко сприяти процесам утвердження незалежної Української держави. Наступило порозуміння і примирення між недавніми непримиримими опонентами – державою і церквою, робилися перші кроки в напрямку співпраці і розбудови української незалежності.

Великої уваги надавали ми виховній роботі, прагнули, щоби, по можливості, кожен заклад мав своє обличчя, свою родзинку і навколо неї організовував життя колективу. При цьому використовували різні форми роботи, залучали науковців, письменників. На моїй вже понадсімдесятишестилітній життєвій дорозі було чимало зустрічей і контактів – тривалих і коротких, благодатних і не зовсім. Зате різноманітних, як життя, і повчальних. Окремі переросли в дружбу, деякі заклали фундамент тривалому приятелюванню і співпраці, були й такі, що промайнули метеором, але залишили яскравий слід у пам'яті, дехто демонстрував "дружбу", намагаючись щось мати від посад, які обіймав. Однак всі контакти були школою: вік живи – вік учись. Про багатьох людей я вже повідав у моїй життєвій сповіді в попередніх розділах. Дозволю собі обтяжити Читача ще кількома замальовками про людей, з якими доля звела на життєвих перехрестях.

Дунаєвецькі контакти Олеся Гончара

Хто з нас ще в шкільні роки не читав трилогію “Прапороносці” – “Альпи”, “Голубий Дунай”, “Злата Прага”, не розповідав біля дошки історію її створення, не характеризував образи комісара Воронцова, командира мінометної роти Брянського, командира санітарного взводу Шури Ясногорської, типового представника солдатського середовища Хоми Хаєцького. Для свого випускного твору з української за десять класів я обрав “Образ комуніста в романі О.Т. Гончара “Прапороносці””. І, звичайно, мені хотілося хоч би коли-небудь побачити самого автора трилогії. І – побачив.

Це сталося непередбачувано і так несподівано, що я не зразу осягнув, що воно таке відбулося. В один з моїх приїздів до Києва, десь у другій половині 1980-х, вирішив пройтися й оглянути ще один куток Києва. З вул. Артема, від моїх друзів Женченків, спустився на площу Перемоги, і, не поспішаючи, пішов Бульваром Шевченка, фотографував деякі пам’ятки, щось заносив до блокнота. А далі перейшов на Володимирську і біля оперного театру звернув на вул. Богдана Хмельницького, щоб, пересікши її за театром, вийти до Золотих воріт. Тільки почав переходити, глянь, а на зустріч у тому ж місці вже пів вулиці пересік Олесь Гончар. Не доходячи до мене глянув у мій бік, а я, піднявши голову, ледь не зупинився від несподіванки – переді мною був вже не хрестоматійний класик, а справжній живий Олесь Терентійович. Погляди пересіклися, і я випалив: “Доброго дня, Олесю Терентійовичу”. Він відповів і, як і я, поспішив до тротуару. Потім обидва оглянулись, і він, переконавшись, що віталась зовсім незнайома людина, пішов далі. Таких вітань у нього було чимало і кожного дня. А я ще довго не міг отямитись. І радів, звичайно, розповідаючи письменнику Віктору Женченку і його дружині Любі Григорівній про те, як мені повезло. Віктор Васильович усміхнувся: “Я тобі зроблю книгу з його автографом”. І згодом свого слова дотримав, під час чергового приїзду в Дунаївці привіз “Собор” Олеся Гончара з дарчим надписом: *“Віктору Прокопчуку на все добре в житті. Олесь Гончар”*.

Того ж року мені випало в ролі делегата взяти участь у звітно-виборній конференції Українського республіканського комітету захисту миру. Справа в тому, що кілька років підряд відділ освіти за рішенням ради відділу, як правило, розширеної, перераховував по кілька тисяч карбованців Дитячому фонду, Українському фонду культури і Українському республіканському комітету захисту миру. А після землетрусу у Вірменії

на допомогу постраждалим ми направили 30 тис. крб. Десь у лютому 1991 року зателефонував Матвій Федорович Весний, заступник голови обласного Комітету захисту миру, і запропонував взяти участь у цій конференції. Я погодився і на початку березня 1991 року отримав з Києва офіційне запрошення: *“Шановний товаришу Прокопчук В.С. Запрошуємо Вас взяти участь у роботі Української республіканської конференції прихильників миру, яка відбудеться 21 березня 1991 року в приміщенні Клубу управління справами Ради Міністрів УРСР (вул. Жовтневої революції, 7. Початок о 15 години)”*.

Хмельниччина делегувала трьох представників – М.Ф. Весного, доктора медичних наук, професора М.П. Чорнобривого і мене. Микола Петрович з якоїсь причини не зміг поїхати. Отож, були ми вдвох з Матвієм Федоровичем, давно знайомі, оскільки він очолював лекторську групу обкому партії і часто бував у районі, виступав з лекціями в різних аудиторіях. Поселилися в готелі “Москва”. З ним цікаво було спілкуватись, бо тих, на кого ми – представники низів дивилися, як на ікони, він бачив з середини. Пам’ятаю його розповідь про інструктора, який подав секретарю обкому партії вже п’ятий варіант доповіді, але знову був відправлений доопрацьовувати її, та ще й з обуренням, незадоволенням. При цьому жодного разу той інструктор не почув, що в доповіді не так і що хотів би бачити в ній партійний вельможа. Тому написав заяву на звільнення і поніс до першого секретаря обкому партії М.Д. Бубновського. Той прочитав, запитав, що сталося, і сказав: “Іди до секретаря і скажи йому, щоб сам писав собі доповіді, якщо твої не підходять”. Виконуючи розпорядження Першого, інструктор так і зробив. Більше він тому секретарю нічого не писав, і той його ніколи не чіпав. А Ватченку О.Ф., який забракував доповідь по рішенням якогось пленуму ЦК, бо чув таку на зборах активу в районі, підсунули іншу, надіслану на прохання колегами з тернопільського обкому партії, вставивши тільки обласні цифри. Підійшла. Почув я тоді чимало й інших цікавих історій. Але не про це зараз мова.

О 14-ій ми вже були в урядовому клубі, отримали посвідчення делегата, кожен – папку документів з проектом статуту (планувалися різні зміни і головна – перейменування Українського республіканського комітету захисту миру в Українську раду миру) і проектом наступного складу Української ради миру, сіли в залі, очікуючи відкриття конференції. Проглянув список 190 пропонованих членів УРМ, знайшов знайомі прізвища, у тому числі М.Ф. Весного, М.П. Чорнобривого і своє. Звичайно,

було приємно бути серед таких прихильників миру, як О.Т. Гончар, член Всесвітньої ради миру, письменники Б.І. Олійник, голова Українського фонду культури, тоді заступник голови Ради національностей Верховної Ради СРСР, Юрій Бедзик, Юрій Щербак, Юрій Мушкетик, Роман Лубківський, Микола Негода, Михайло Каменюк, Олексій Опанасюк, Володимир Яворівський, Олег Черногуз, композитор народний артист СРСР Олександр Білаш, народна артистка СРСР Діана Петриненко, народний артист СРСР Дмитро Гнатюк, народна артистка СРСР Ада Роговцева, народна артистка УРСР Неоніла Крюкова, народна артистка УРСР Ніна Матвієнко, Володимир Бровченко, голова правління Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном. Серед 190 членів УРМ – науковці, ректори вишів, міністри, заступники міністрів, партійні, радянські працівники, директори підприємств, радгоспів, голови колгоспів, учителі, студент Київського інституту н/г та багато інших.

Олеся Терентійовича зустріли оплесками. На лацкані – знаки народного депутата СРСР, члена Всесвітньої ради миру. Поклонився в знак вдячності за щирі оплески. І виголосив вступну промову – торкнувся історії руху за мир, наголосив на проблемах доби – злигоднях, розрусі, дефіцитах, Павловських (голови союзного уряду) фінансових авантюрах, назвавши ці проблеми не зовнішнім, а “внутрішнім нашествям”, що прийшло зі свого Вавилону – Центру. Вигляд хворобливий, мова і рухи дещо уповільнені – взнаки давалася хвороба. Він відкрив конференцію, запропонував склад робочої президії – 19 осіб, вів засідання.

Спочатку надав слово Ірині Семенівні Хоменко, заступнику міністра освіти УРСР, для оголошення привітання Л.М. Кравчука делегатам конференції. А далі для звітної доповіді – заступнику голови Українського республіканського комітету захисту миру Борису Сергійовичу Зрезарцеву. Було приємно почути думку про роль дитячої дипломатії в збереженні миру і в цьому зв'язку інформацію, що освітяни та учні Дунаєвецького району, колективний член Комітету, щороку на справу зміцнення миру перераховують 3-5 тис. крб. А коли доповідач для посилення дитячої дипломатії запропонував визначити з десятків – півтора шкіл для зв'язків із закордонними школярами, я негайно написав записку, запропонувавши у те число Маківську СШ Дунаєвецького району і передав у президію. Записки з різних питань подавали й інші делегати, на них згодом відповідав і доповідач, а на одну – Олесь Терентійович.

У якомусь виступі він критично висловився про пам'ятник Матері-Батьківщині на Відьмовій (Лисій) горі. У залі сиділо чимало партійних

і радянських кадрів, керівниками обласних організацій захисту миру були здебільшого вчорашні працівники обкомів партії та облвиконкомів, серед делегатів – переважна більшість комуністи, яким не подобався вихід О.Т. Гончара з КППРС у дні голодування студентів на Хрещатику. Коли він зачитав записку, зал загудів, висловлюючи підтримку її автору. Олесь Терентійович спокійно і аргументовано доводив, що пам'ятник – недосконалий, є проявом помпезності і гігантоманії, споруджений на догоду і до приїзду генсека Л.І. Брежнєва, що він знайшов негативну оцінку митців. Були ще обурливі вигуки, врешті зал втих, мабуть, кожен почав обмірковувати почуте – переоцінка цінностей відбувалася і повільно, і поетапно.

Почалися виступи. Я побачив, як Олесь Терентійович ще раз глянув на мою записку і передав її Б.С. Зрезарцеву. Той познайомився, глянув у зал і схвально похитав головою. На жаль, проект дитячої дипломатії виявився потиснутим лавиною обставин – розпад СРСР, проголошення незалежності України, перехід до ринкової економіки, приватизації, розвал економіки, гіперінфляція, дефіцит бюджету, крайнє збіднення населення – і тоді не був зреалізованим.

В обговоренні доповіді взяли участь 17 делегатів, висловили цікаві думки і пропозиції. Вже тоді, ще за влади радянської, Юрій Миколайович Щербак пропонував провести міжнародну конференцію та обговорити зусібч проблему громадянської війни та її наслідків, натякаючи на однобічний підхід до її висвітлення. Олександр Білаш порушив чорнобильську тему і повідомив про написання разом з Дмитром Павличком пісні “На Чорнобиль журавлі летіли”. Ректор Львівського державного університету імені Івана Франка І.О. Вакарчук запропонував закрити Яворівський полігон і перетворити його в парк миру і злагоди. Секретар Спілки письменників УРСР Олег Черногуз, як і багато інших, заторкнув проблему миру в своєму домі і зажадав відкрити чотири мирних українських фронти: I – любові; II – злагоди; III – дружби; IV – милосердя. З притаманною письменнику образністю мови аргументував свої пропозиції.

Про зміни в статуті доповів Михайло Захарович Войнич, відповідальний секретар. Важливою була пропозиція про зміну назви Українського республіканського комітету захисту миру на Українську раду миру, одногосно підтримана делегатами. В ній бачилося посилення самостійності, а отже – авторитету цієї громадської інституції.

Цікаво було чути хор думок і пропозицій, який сприймав водночас як урок логістики й ораторського мистецтва. Але, чим ближче до завершення, з тривогою подумував, чи обере нинішній делегатський склад

головою О.Т. Гончара, який у своїй світоглядній динаміці випереджував час і на відміну від більшості присутніх вже бачив Україну суверенною і незалежною. На щастя, у цій оцінці я помилявся, навпаки – більшість присутніх теж відчували наближення кардинальних перемін і пропозицію обрати головою Української ради миру Олеся Гончара підтримали одноголосно. Не було внесено суттєвих змін і до складу УРМ. Туди від нашої області попали М.Ф. Весний, М.П. Чорнобривий і у відповідності з алфавітною побудовою списку під номером 125 – і я.

Мені судилося мати ще одну цікаву сторінку стосунків з О.Т. Гончарем, більш предметну і змістовну, пов'язану з його другим дитинством, а моїм земляком – сином нестеровецьких учителів Леонідом Лупаном. Олесь Терентійович високо цінував свого старшого на три роки колегу – письменника. У листі від 3 листопада 1935 року звертався до нього: *“Найдорожчий мій друже!”*, просив *“завжди строго і відверто говорити про мої речі. Бо я твою думку ставлю високо”*. А в листі до В.П. Бережного 3 березня 1946 року твердив: *“І коли на фронті часом заходила розмова про дружбу і я оглядався в минуле, звідки до мене виходили дві постаті (ти і Л.), з якими я тільки й був одвертий до найодвертішого, то я говорив:*

Да, був у мене один друг”.

(Гончар О.Т. Листи / упрядн.: В.Д. Гончар, Я.Г. Оксjuta. Київ: Укр. письменник, 2008. С.24 –25, 38).

Пояснюючи криптонім “Л”, Яків Григорович Оксjuta, до речі, зауважив: “Л. – Леонід Лупан, поет з Поділля, студент літфаку Київського державного університету, з яким Гончар познайомився заочно, а в 1936 р. зустрівся в Києві. В 1937 р. Лупан з групою студентів був заарештований і загинув у гулагівських катівнях. Лише в 1995 р. у Хмельницькому вийшла *упорядкована друзями* (виділення мое. – Авт.) збірка поезії Л. Лупана “Дорога у вічність”. Тими “друзями” були ми з дружиною. Звичайно, долею нам не судилося бачитись, бо розійшлися в часі – він у січні 1944 року помер в Архангельському таборі, а я того ж року в липні лише народився. Але, як тільки ми дізналися про репресованого поета – земляка, взялися за пошук. У Центральному державному архіві громадських об'єднань вдалося віднайти кримінальну справу Леоніда Сильвейстровича Лупана. Зустрілись з братом і сестрою по мамі Юрієм Івановичем і Галиною Іванівною Піщанюками. Побував я в київській квартирі репресованого письменника і викладача Леоніда Лупана Анатолія Костенка, можна сказати, у квартирі-бібліотеці, бо світлиця двокімнатної квартири як у справжній бібліотеці була закладена стелажми з книгами і лише в

одному вивільненому куточку сидів господар – “бібліотекар”, письменник і літературознавець Анатоль Ілліч, кожного дня друкарською машинкою застукував власні думки на аркуші паперу, а відтак – у статті та книги. У Хотині зустрівся з однокашником Леоніда по Кам’янець-Подільському педтехнікуму письменником Степаном Снігуром, листувався з однокашником і теж репресованим студентом Андрієм Шпортом. Зібрали ми спогади нестерівчан М. Монастирської, А. Монька, М. Чорнобривого та ін. Тоді почався аналіз і роздуми, якої форми надати нашому дослідженню. Звичайно, хотілося, щоби це була монографія, наше персональне відкриття. І це, без сумніву, було б сприйнято позитивно. Але сумнів зародився у нас. Леонід мріяв про свою першу збірку, упорядкував її, планував назвати “Весна”, однак під час арешту 20 жовтня 1937 року, за п’ять днів до його 22- ліття, енкаведисти вилучили й цю збірку.

Брат Юрій Іванович, колишній викладач Вінницького педінституту, повідомив, що 1962 року за сприяння Олеся Гончара добірку віршів Леоніда опублікував журнал “Вітчизна”. Отоді й вирішили звернутись до Олеся Терентійовича. А він вже хворів, не так часто з’являвся на людях. Більше листувався, вірніше – відповідав на звернення читачів, колег і, навіть, незнайомих людей, які шукали в нього захисту чи підтримки. Порадив Віктор Васильович Женченко: “Ти напиши листа, а я передам”. Так і зробив, стисло виклав суть справи, просив передмову, додав кілька

щоденникових записів, де Леонід згадував свого друга Олеся, скопіював деякі листи, фотографію, зроблену під час їх зустрічі в Києві 6 січня 1936 року. І все це попало до О л е с я Терентійовича.

Наш лист зацікавив Олеся Терентійовича.

Леонід Лупан і Олесь Гончар під час зустрічі в Києві 6 січня 1936 р.

І він зразу ж відповів своїм листом на фірмовому бланку Української ради миру, датованим 12 лютого 1994 року. Наведу його повністю:

“Шановні Вікторе Степановичу і Тамаро Костянтинівно! Вчора Віктор Женченко передав мені Вашого листа. Звичайно, це добра думка видати збірник творів Леоніда Лупана. Десь у 50-х роках його сестра надіслала мені кілька Леонідових поезій, чудом збережених. Я передав їх у журнал “Вітчизна” зі своєю передмовкою, і вони були опубліковані. Добре було б і їх розшукати та включити до збірника разом з моїм словом про друга. Бо спеціально писати зараз передмову я, на жаль, не маю змоги. І розшукати в архівах особову справу та збірку “Весна” теж, ясна річ, треба (хоча тепер нема сумніву, що справа була сфабрикована). Для мене то була тяжка втрата. Щоденникові записи Леонідові дають Вам уявлення, якими щирими і змістовними були наші стосунки. Ці записи, звичайно, мають увійти до збірника. А от моїх листів давати не треба: багато в них наївного, школярського, багато отого “співу”... Нічого ці листи не додають. До того ж вони випадкові. Пізніші, може, були й змістовніші, але ж їх, як видно, не знайдено.

Я вітаю Вашу зацікавленість творчістю Вашого талановитого земляка і бажаю, щоб Ваш благородний задум успішно реалізувався. Ви повернете Україні ще одне чесне ім'я поета, жорстоко погубленого на самому початку творчого шляху цього обдарованого юнака.

З пошаною до Вас і Вашої праці – Олесь Гончар”.

У ході роботи над книжкою я мав і телефонну розмову з Олесем Терентійовичем.

Розпитував якось Олесь Терентійович, як іде робота над збіркою Леоніда Лупана, – повідомив мене під час чергового приїзду до Києва Віктор Васильович Женченко. – Може ти сам його поінформуєш?

І він набрав домашній номер Олеся Терентійовича. Я розповів, що працюємо саме над підготовкою збірки, що далось віднайти більше 60 поезій, плануємо замість передмови дати його лист від 12 лютого 1994 року, а ще – цікаві щоденникові записи, дещо з листування, добірку фотографій, що готуємось до 80-річчя Л. Лупана відкрити в Нестеровецькій СШ музейну кімнату і будемо сподіватися і на його приїзд. Олесь Терентійович вислухав моє повідомлення, уточнив, чи мав я контакти з А. Костенком, А. Шпортом. Поцікавився, чи живі і як реагують на мою ініціативу сестра і брат Леоніда. А на останку сказав:

– Якщо почуватимусь добре, обов'язково приїду.

Він не дожив ні до виходу книги, ні до відзначення ювілею Леоніда Лупана і відкриття музею – передчасно помер до свого друга у засвіті.

А книга вийшла. Її друкувало видавництво “Поділля”, поліграфічний рівень, як на сьогоднішній день, недостатній. Але ми раділи, бо піддали моральній реабілітації ні в чому невинну талановиту молоду людину-письменника, художника, якому ще в 30-і роки і Павло Тичина, і Олесь Гончар пророкували бути в колі класиків. Провели урочисті збори, на які прибули члени Співки письменників України кияни Дмитро Білоус, Леонід Кореневич, Степан Литвин, Микола Самійленко, хмельничани Броніслав Грищук, Василь Кравчук, Микола Мачківський, Микола Федунець, начальник управління облдержадміністрації Юрій Блажевич, заст. начальника управління освіти Віктор Берека, голова райдержадміністрації Леонід Байталюк, брат і сестра Леоніда Лупана Галина Іванівна та Юрій Іванович, друг дитинства доктор медичних наук, професор Миколи Чорнобривого, з Кам'янця-Подільського – доктор історичних наук, професор Іон Винокур, доценти Анатолій Гаврищук, Антон Михайлик та багато інших гостей. Привітав організаторів і учасників урочистостей народний депутат, академік Микола Жулинський: *“Сердечно вдячний за запрошення в село Нестерівці з нагоди 80-річчя передчасно згаслого з волі тоталітарного режиму поета Леоніда Лупана. Приємно і радісно, що ви не забуваєте про того, хто своєю натхненою творчістю прокладав й нашому народові, й собі дорогу у вічність – писав щиро,*

*Учасники урочистостей з нагоди 80-річчя Леоніда Лупана.
Нестерівці, 25.10.1995 р.*

сповідально, з відчуттям особливої життєвої жадоби і праги самовираження. Безперечно, якби не смерть у 1944 році на Півночі, яка поглинула мільйони українських життів, Леонід Лупан був би серед перших в українській літературі ХХ століття”.

Було відкриття музейної кімнати, перша екскурсія. Звучали палкі промови, спогади, вірші поета, пісні.

А 2002 року на приміщенні школи відкрита й меморіальна дошка. Порадів би Олесь Терентійович, але... Світла пам'ять йому, Прапорonosцю миру, невтомному борцю за процвітання України, та його побратимові Леоніду Лупану.

Зусиллями дружини Валентини Данилівни та письменника Якова Григоровича Оксюти в серії “Бібліотека Шевченківського комітету” 2008 року були видані листи Олеся Гончара, у тому числі на с. 384-ій вміщений лист до нас з дружиною. А 2011 року в 10-ій книзі дванадцятитомника творів О. Гончара, що вийшов у видавництві “Наукова думка” під фірмою Інституту літератури Національної академії наук України, був вміщений знову – таки цей лист “До В.С. та Т.К. Прокопчуків” (с. 621) та два листи до Л. Лупана із Харкова від 4 червня та 9 жовтня 1937 року(с. 38-39).

На відкритті пам'ятника Олеся Гончару дружина В. Гончар, Президент України Л. Кучма, письменники В. Женченко, Б. Олійник, І. Бокий та І. Салій. 2001 р.

У рамках увічнення пам'яті окрім повного видання творів 2001 року був урочисто відкритий пам'ятник Олеся Гончару за участі Президента України Леоніда Кучми, голови Українського фонду культури Бориса Олійника, письменника Віктора Женченка, який через деякий час надіслав це фото.

Олесь Терентійович Гончар підтримував творчі зусилля багатьох авторів з Хмельниччини та інших областей України, відгукувався на звернення, у тому числі й учнів, які вивчали його твори, формували експозиції літературних музеїв.

Високо поцінував повість Миколи Магери “Кам'янецькими стежками”, подякував за *“талановите відтворення тих місць, які колись мав щастя бачити”*, висловив сподівання, що читачі належно оцінять працю письменника, яка переконливо знайомить з перебуванням Тараса Шевченка в Кам'янці-Подільському. Наступного разу, ознайомившись з надісланою Миколою Никаноровичем збіркою оповідань, окремим з них (“Бевка”, “Діда спродують”) пророкував місце в шкільній хрестоматії, що, до речі, згодом і сталося.

Відгукнувся на збірку віршів поета – фронтовика з с. Томашівка на Дунаєвеччині Афанасія Коляновського і 28 травня 1993 року надіслав короткого за формою і ємкого за змістом листа: *“Шановний Афанасію Миколайовичу! Добрався оце і до Вашої книжечки. Гадаю, що в своїй життєвій скруті Ви звернулися до Слова не випадково. Рідне слово має ж здатність і тамувати біль, і жити надію.*

Ваші фронтові поезії мені, ясна річ, найбільше імпонують...

І ще знайте: до Поділля я не байдужий. Це засвідчено і в “Пр-цях”, а ще раніше, в часи юності, був у мене товариш з Дунаєвецького р-ну Леонід Лупан, талановитий поет, та, на жаль, і його – як і багатьох – поглинула невситенна тоталітарна північ... Студентом Київського університету забрали його (тільки за те, що любив Україну!) і погубили дець, не дали розкритись талантові...Хіба ж не імперія зла?

Добра Вам. Тримайтесь, солдате. Ол. Гончар. 28.V.1993”.

Листування займало що далі все більше місця в щоденному розпорядку Олеся Терентійовича, бо розумів, що хтось чекає його оцінки, відвертого і щирого слова, як і він на етапі становлення, а хтось – поради або й підтримки. Я бачив, як його відповіді окриляли подальшу творчу діяльність і М.Н. Магери, і А.М. Коляновського, та й особисто відчув той потужний струмінь доброти, щирості й зацікавленості в нашій співпраці з повернення до читача творів невинно убієнного сталінським режимом Леоніда Лупана.

Зустрічі з “майором Вихором” – Є.С. Березняком

Нові умови потребували зміни стилю управлінської діяльності, оновлення управлінських функцій. Відділ освіти провів низку семінарів з питань диференціації, гуманізації, демократизації навчання і виховання, управління процесом естетичного виховання, зміцнення фізичного і психічного здоров'я та ін. З метою глибокого освоєння змісту управлінських функцій, відповідних до вимог часу, за підтримки Інституту удосконалення учителів розпочав трирічний експеримент з оновлення управлінських функцій на усіх п'яти етапах управління: аналітико-прогностичному, планування, організаційно-координуючому, контрольно-аналітичному, коригування. Створили п'ять творчих груп з числа керівників закладів освіти, які очолили працівники райВНО Л.І. Баланчик, В.М. Гав'юк, В. Я. Добровольський, Ю.Й. Пастошук, В.М. Тягур. Напрацювання творчих груп ставали предметом розгляду на семінарах, конференціях.

У рамках експерименту в квітні 1996 року був проведений триденний семінар з питань демократизації управління за участі видатного теоретика і практика освітнього менеджменту колишнього начальника управління шкіл Міністерства народної освіти УРСР кандидата педагогічних наук Євгена Степановича Березняка.

Його лекції, зустрічі з колективами Маківського колегіуму, Шатавської школи – комплексу естетичного виховання, Мушкунинецької НСШ, працівниками відділу освіти, керівництвом та активом

*“Майор Вихор” – Євген Степанович
Березняк*

району, в якій брали участь заступник голови облдержадміністрації М.М. Дарманський, начальник обласного управління освіти В.І. Войтенко, поїздка в Кам'янець-Подільський педінститут на запрошення ректора А.О. Копилова закінчувалися спогадами Є.С. Березняка про те, як розвідгрупа, очолювана ним, рятувала Краків від повного руйнування нацистами. Семінар дав не тільки знання, а й значний емоційний заряд усім учасникам пам'ятних зустрічей. Тому цілком заслужено 2001 року педколектив району обрав Євгена Степановича делегатом II Всеукраїнського з'їзду працівників освіти України.

У палаці "Україна" під час з'їзду Євген Степанович притягував до себе увагу і освітян, і представників медіа. У фое фотокореспондент журналу "Рідна школа" зафіксував нашу з А.Г. Роздобудьком, тоді віце-губернатором з гуманітарних питань, розмову з Євгеном Степановичем, і через деякий час ми несподівано для себе побачили той епізод нашого короткого спілкування зафіксованим на обкладинці чергового випуску журналу.

Того ж дня Євген Степанович запросив нас з Галиною Пімівною Сорокатюк, тоді заступником директора Маківського НВК "ЗОШ I-II ст., колегіум", на вечірній чай. У ході його перебування в районі наші взаємини набули нового розвитку.

8 жовтня 2001 року під час перерви Є.С. Березняк підійшов до нашої делегації, і цю мить вихопив фотоапарат, залишивши пам'ятний документ.

10 липня 1996 року отримали від нього на цей раз досить просторого листа – аж на трьох з половиною сторінках. Він висловив низку порад щодо подальшої роботи наших творчих груп над проблемою оновлення управлінських функцій і виходу з кризи, яка роз’їдала освітню галузь України, надіслав анкету і перелік питань про освітні процеси в районі, на які просив дати відповідь. Як науковий співробітник інституту педагогіки АПН, хотів використати той матеріал у своїй науковій праці. Ми виконали його завдання, однак не знаємо, чи ті матеріали знайшли місце в його публікаціях.

Після того не раз зустрічались з Євгеном Степановичем. Коли приїжджав з дружиною Катериною Кузьмівною у маківський санаторій “Україна”, гостював у нас в Дунаївцях, кілька разів був і я в його київській 247-ій квартирі по вул. Суворова, 11. Кожна зустріч, розмови, то новий урок “с удовольствием и не без морали”.

Євген Степанович мав розвинуте почуття гумору. Не раз обдаровував співбесідників цікавими перлинами.

Запам’ятав його розповідь про міністра освіти Михайла Фоменка і футболіста Михайла Фоменка. Пізно вночі на квартиру міністра не раз телефонували закохані у футболіста дівчиці, викликаючи в дружини різні запитання. А закінчив словами: “З роками міністр цей недолік “усунув”...

З дружиною Катериною Кузьмівною жарти зводилися до захоування в нього дівчат. А коли одного разу вона зауважила, що він погано щось там пам’ятає, Євген Степанович зробив паузу і, показуючи на свою голову, відповів: “А у мене тут вже пустих місць для запам’ятовування не залишилося”.

Пригадував, але знову ж у жартівливому дусі, як йому, “майору Вихору”, у генштабі вручали майорські погони. Генерал вибачився, що звання присвоїли з таким запізненням, на що Євген Степанович спокійно відповів: “А я і сам не спішив рости, знаючи, що дівчата віддають перевагу не генералам, а капітанам”.

Не раз спілкувались і в телефонному режимі. 5 листопада 2000 року привітав Євгена Степановича з присвоєнням звання Героя України. “Звичайно, мені приємно, що мене знає і цінує Україна, наші люди”, – сказав у відповідь.

29 червня 2003 року, у неділю, Євген Степанович повідомив: “Подивіться по УТ- 1 програму “Імена”, яку веде Оксана Марченко, там буде про мене, зйомки проводились і в Кракові...”. Повідомив, що до 90-річчя Академія педагогічних наук готує двотомник його праць. Оскільки я вже виношував думку про присвоєння йому генеральського звання, то скористався нагодою і запитав, як він сприйме, якщо я задресую міністру оборони генералу армії

Є.К. Марчуку листа з пропозицією до ювілею здійснити таке присвоєння. Євген Степанович віджартувався: *“Ви знаєте, хто такий генерал? Не знаєте? Це ж вижилий з розуму полковник...”*. Ми довго сміялись.

5 серпня 2003 року, перебуваючи з дружиною на лікуванні в санаторії “Хмільник”, я написав листа в Міністерство оборони України:

“Шановний Євгене Кириловичу! Насамперед, прийміть вітання з призначенням на високу посаду міністра оборони від учительства, до якого в своєму житті і Ви причетні. Гарних Вам справ, міцного здоров'я.

Хотілося б, аби цього листа Ви прочитали особисто, бо йдеться про справу, яка має і матиме великий вплив на патріотичне виховання ще не одного покоління українців. У Києві живе легендарний “майор Вихор” – Євген Степанович Березняк, кандидат педагогічних наук, Заслужений учитель України, Герой України. Віддаючи данину цьому легендарному розвідникові, генерал Кузьмук присвоїв капітану Березняку Є.С. звання майора, підполковника, зробив його в інтересах виховання нинішніх військовиків почесним солдатом однієї з частин.

Генерал-майор Є.С. Березняк. 2003 р.

Євген Степанович в лютому 2004 року відзначає своє 90-річчя. Створено оргкомітет, готується видання його вибраних творів. Я особисто знаю цю прекрасну людину з часу, як він благословив мене на посаду завідуючого відділом освіти. Євген Степанович був у нашому районі, його зустрічі, виступи перед директорами, вчителями і, особливо, учнями залишили незгладимий слід.

Тому звертаюсь до Вас з пропозицією від імені освітян про участь Міністерства оборони у відзначенні ювілею Є.С. Березняка, присвоєння йому звання генерал-майора. Якщо міг бути “майор Вихор”,

то чому заради благородної справи, духовної підтримки справжнього Героя і патріотичного виховання молоді, не може бути “генерал – майора Вихора”? Такий Ваш крок, можливо всупереч існуючим правилам, був би зустрінутий похвально.

Дякую, що ознайомились з моєю пропозицією”.

2 вересня, у межах місяця отримав відповідь за підписом начальника головного управління кадрової політики М.І. Нещадима про те, що міністерство оборони 27 серпня 2003 року присвоїло Є.С. Березняку звання полковника. А “військові звання вищого офіцерського складу, у тому числі й генерал-майора, присвоюються тільки Президентом України”. Через кілька місяців указ побачив світ, генералу пошили новенького мундира, і я отримав фотографію з підписом “Віктору Степановичу – Євг. Березняк з глибокою шаную”.

У моїй домашній бібліотеці зберігається сім видань за авторства Є.С. Березняка. 1981 року, як тільки у видавництві “Радянська школа” побачила світ його праця “Важнейшее звено управления школой”, я придбав її і, як молодий освітянський керівник, зробив своєю настільною книгою. Це єдина книга без автографа. Усі наступні позначені лаконічними дарчими надписами. 1982 року під час конференції подарував брошуру “Важное условие повышения качества обучения и воспитания” зі словами “Віктору Степановичу – Євг. Березняк, автор. 19.X.1982 г.”. Я її уважно прочитав ще там, у Ворошиловграді, а поради щодо раціоналізації планування, подолання формалізму в організації керівництва і контролю взяв на озброєння.

1993 року під час чергових курсів у Центральному інституті удосконалення учителів Євген Степанович вів у нас практику. 18 лютого побували на Подолі, у відділ освіти, де слухачів курсів приймала завідувача Людмила Павлівна. У 17-ій школі побували на уроці російської літератури, на якому діти знайомились з лірикою Б. Пастернака. Бесідували як уже знайомі. А наступного дня, 19 лютого 1993 року, подарував книгу “Операция “Голос”. Рассказ разведчика” (1992). Під час перебування 1996 року в Дунаївцях заавтографував методичний посібник для керівників шкіл “Реалізація принципу демократизації в управлінській діяльності директора школи”, виданий під егідою двох інститутів Академії педагогічних наук.

Напередодні травневих свят 1999 року з Києва прийшла бандероль – лист і тридцятидвосторінкова брошура “Євген Березняк. Миттєвості мого життя”, яка побачила світ під грифом Міністерства оборони України. У листі, вітаючи з святами, Євген Степанович зауважив: “Пересилаю свою бр[ошуру] “Миттєвості мого життя”. Буде час-прочитайте!”. Я за яку

годину “проковтнув текст” нового видання і був шокований. Ніколи і ніде не писав і не розповідав він, що 9 травня 1945 року – день перемоги йому і радистці Ользі довелося зустрічати у фільтраційному таборі №174 НКВС СРСР в містечку Подольськ під Москвою. Уважно вчитувався в кожне речення, переживав разом з автором його тривоги, ті приниження, яких зазнав він з радисткою та його “...товариші по нещастю і полковники, і заслужені генерали, і Герої Радянського Союзу – люди, які з тих чи інших причин побували в оточенні, у полоні, в гестапівських катівнях”(с.27). Читаю на наступній 28-ій сторінці: “На всіх чекало покарання: кому строк у концтаборах і заслання, кому – японський фронт (штрафний батальйон). Щастило лише тим, хто одержував довідку. Таку довідку отримав і я за кілька днів до “відрадження” на японський фронт. Допомогли мої щирі друзі, чесні і порядні з ГРУ (Головного розвідувального управління)”. Ще одна миттєвість життя – і на цей раз доля усміхнулася йому. Але як? Хто ті чесні і порядні друзі? Власне, після прочитаного в мене виникло чимало питань. Вирішив зачекати приїзду Євгена Степановича на Дунаївеччину – він якраз збирався з дружиною у маківський санаторій “Україна”.

29 травня, о 7-ій ранку, зустрів їх з Катериною Кузьмівною на залізничному вокзалі в Кам’янці-Подільському. По дорозі до Макова говорили про бруд чергової виборчої кампанії. Євген Степанович розповідав, як влада всіма правдами і неправдами на посаду київського мера пропихала Г. Суркіса, а кияни, у тому числі і він, стояли на боці діючого мера Олександра Омельченка. А я про виборчу кампанію у нашому окрузі, де керівники райдержадміністрації також діяли всупереч волі виборців, заставляли триматися “державницької” позиції, що означало вибирати не того, кого хочеш, а того, кого вони пропонують. У санаторії передав гостей під опіку головному лікарю Юрію Олександровичу, синові мого друга і перед тим головного лікаря санаторію Олександра Дмитровича Лисяка, який загинув в автомобільній аварії.

А наступного дня, у Зелену неділю, Євген Степанович і Катерина Кузьмівна гостювали в нас, у Дунаївцях. Ось тут у зручний час я і вихлюпнув цеберко питань моєму гостеві, і Євген Степанович, задоволений тим, що я так уважно віднісся до його чергового видання, щедро ділився спогадами. Мене, насамперед, цікавило, чому він так довго мовчав про фільтраційний табір.

– А чим тут хвалитися, Вікторе Степановичу? – питанням на питання відповів він. – Тим, що за наше героїчне і жертвне виконання розвідувального завдання “сталінські соколи” заплатили брутальним

недовірям, хамством і образами? Та й ще багато імен на час написання моєї книги про діяльність розвідгрупи були засекречені. Але коли “Известия”, які 1968 року статтею “Здравствуй, майор Вихрь” відкрили країні подвиг розвідгрупи капітана Михайлова – Березняка, нещодавно, у час “переоцінки цінностей” та пошуку сенсацій, опублікували статтю “Майор Вихрь: бывший ЗК, боец штрафбата”, це мене обурило до глибини душі. Я відповів на цей наклеп інтерв’ю в українській “Комсомольській правді”, а також цією брошурою, видання якої спонсорувала Служба безпеки України.

– А як же все-таки Ви зуміли вирватися? Хто ті чесні і порядні люди, які ціною власної безпеки, а може й життя, поручилися за вас із радисткою?

Євген Степанович розповів, як посилено в момент небезпеки працював мозок, шукаючи вихід із становища. Не раз бачив, як на територію табору вантажівка з московським номером привозила продовольство, медикаменти, білизну тощо. Вирішив написати записку і попросити водія передати в розвідуправління. Ризикував, звичайно, адже йому суворо наказано не контактувати з “контингентом”. І все ж влучив момент і підійшов до водія. *“Виручай, брат, передай будь – ласка в розвідувальне управління. Це єдиний спосіб довести, що я не винен ні в чому”*, – звернувся до водія з погонами старшини. Той мовчки оглянувся навкруги, пильно подивився на мене. Мабуть, у нього боролосся два почуття – страх, чи не уготували йому провокацію, і співчуття до такого, як і сам фронтовика, бажання хоч одному допомогти вирватися з лабет енкаведистів. Врешті повірив, можливо й тому, що записка адресувалася не якійсь приватній особі, а полковнику Євенку Василю Севастьяновичу, начальнику відділу розвідшкіл Управління розвідки, взяв записку і швидко заховав у кишеню гімнастерки.

Наступного дня полковник В.С. Євенко, який готувався у відрядження, приїхав у табір. Бо розумів, що після відрядження вже може бути пізно. Провів переговори з керівництвом, написав розписку, якою взяв на себе відповідальність, і Євген Степанович з радисткою вирвались на волю. Цього разу – від своїх...

9 січня 2004 року отримав новорічне вітання і чергове видання його книги “Пароль “Dum Spiro”, київського видавництва “Україна” (2003р., 222 с.) з дарчим надписом: *“Тамарі Костянтинівні і Віктору Степановичу. Дарую вам цю книжку, бо високо шаную за розум, порядність, доброту. Січень 2004 р.”*. Разом з книгою прислав і ксепроопію цілої сторінки газети

“Киевский вестник” за 27 грудня 2003 року, де вміщено відгук на цю книгу Бориса Чижевського, завідуючого секретаріатом Комітету Верховної Ради України з питань науки і освіти, кандидата педагогічних наук, та розмову з читачем автора, об’єднані одним заголовком “Поки живу – сподіваюся, борюся!”. На цій же сторінці вміщені обкладинка книги – центр Кракова з пам’ятником А. Міцкевичу та портрет Є.С. Березняка у формі полковника. Відповідаючи читачам на питання про мотиви його героїчних вчинків, він одним із них назвав справжню непарадну любов до Батьківщини: *“У моєму серці найдорожчою була, є і завжди буде моя Вітчизна. Свою багатостраждальну Україну я любив і тоді, коли вона була зруйнована громадянською війною, і тоді, коли її окупували і пограбували німецькі нацисти, і тоді, коли вона долала величезні труднощі повоєнної відбудови, і тепер, коли вона опинилася в числі найбільш кривдних країн Європи. І навіть така вона є моєю Батьківщиною, і я їй вірю, вірю народові своєму, здатному піднятися з колін і подолати небачену жорстоку кризу”*.

Я відповів Євгену Степановичу листом, привітав з виходом гарно оформленої книги, подякував, висловив думку, що його “Розмова з

У Будинку офіцерів ЗСУ в день 90-річчя Є.С. Березняка: А.І. Козирська, зав. РМК, В.С. Прокопчук, зав. Дунаєвецьким РВНО, В.М. Курило, колишній заступник міністра освіти, В.М. Фоменко, колишній міністр освіти, В.П. Шепотько, колишній заст. міністра освіти. 25.02.2004 р.

читачем”, останній заключний розділ нового видання, містить моральні приписи, возведені у принципи людського буття, і є своєрідним заповітом нинішньому і наступним поколінням.

До речі, таких газетних вирізок і ксерокопій, надісланих Євгеном Степановичем, у моєму домашньому архіві зберігається більше десятка.

У січні 2004 року отримали офіційне запрошення оргкомітету взяти участь у відзначенні 90 – річчя Євгена Степановича, згодом запрошення повторив ювіляр особисто. Колегія відділу освіти з нагоди 90-річчя видатного педагога відзначила його внесок в підготовку керівних кадрів району званням лауреата премії імені Мелетія Смотрицького. А до Києва виїхали делегацією – я, А.І. Козирська, завідувача районним методичним кабінетом, і Л.М. Ковальчук, директор Дунаєвецької ЗОШ І-ІІ ст. №3. Урочистості відбувалися 25 лютого 2004 року в Будинку офіцерів Збройних Сил України на вул. Грушевського.

На фуршеті Євген Степанович запросив до свого столу і познайомив з міністром оборони України Є. К. Марчуком. *“Я той учитель, який турбував Вас пропозицією про присвоєння ювіляру генеральського звання”, – представився.*

“Дуже приємно, як бачите, ваша пропозиція цілком співпала з нашими намірами, – відповів він, – ми направили Президенту України подання про присвоєння Євгену Степановичу звання генерал-майора і чекаємо указу”.

З Є.К. Марчуком зустрілися під час відзначення 90-річчя Є.С. Березняка.
25.02. 2004 р.

Дуже втішили Євгена Степановича видані вже після ювілею його вибрані твори, укладені не в два, як планувалося, а в три томи. На обкладинці кожного – портрет автора: у першому – фото, мабуть, перших повоєнних літ, коли повернувся до педагогічної праці, на палітурці другого – вже часів його праці в міністерстві освіти, на обкладинці третього – він у думках про долю освіти, долю Батьківщини, на піджаку – Золота Зірка Героя України, семирядкова орденська планка. Тритомник залишив для наступників його наукові напрацювання в царині освітнього менеджменту, роздуми про шляхи підвищення ефективності навчання і виховання молоді, низку його публіцистичних виступів, а також спогадів.

Відгукнувся Євген Степанович і на мій 60-річний ювілей. На прохання авторів біобібліографічного нарису “За покликом серця” проректора Кам’янець-Подільського державного університету професора Анатолія Григоровича Філінюка і Валентини Миколаївни Заторжинської надіслав тристорінкового листа – своє бачення мого скромного внеску в освіту району, який у дещо скороченому вигляді під заголовком “Організатор-порадник” увійшов до названого нарису.

В останні 10 років почав втрачати зір, за підтримки російського посла в Україні Віктора Степановича Чорномірдіна відбув операцію в Уфі у знаменитого російського професора-офтальмолога, однак це не допомогло. Під час телефонних розмов бідкався, що не має змоги читати, дивитись телевізор. Але жодного разу не втрачав духу.

6 жовтня 2013 року по телефону привітав Євгена Степановича з Днем учителя, поговорили, головним чином – про наступний його 100-літній ювілей.

– Я, Вікторе Степановичу, досяг вікової стелі, боюся, аби не сталося запаморочення від успіхів, – жартував.

– Хіба це стеля, – відреагував я.- Ось в Америці, писалось у газеті, якийсь чоловік загубився в лісах і вже прожив 123 роки. Треба долати наступну десятилітню планку.

– Якщо вже братися, то я долатиму вищу...

Повели мову і про наступний ювілей.

– Знаєте, мені вже стає соромно жити. Інколи виходжу з допомогою Катерини Кузьмівни в двір на прогулянку. Побачив мене сусід і каже: “То ви ще живий...”. Я йому відповів, що мушу жити, бо багато ветеранів покинули цей світ, нікому буде до Меморіалу квіти покласти. А взагалі почуваюсь не дуже... Вже маю місце на Байковому цвинтарі. На горбочку, щоб Київ було видно...

А 25 листопада 2013 року УТН і “Факти” повідомили про смерть “майора Вихора” – генерал-майора Є.С. Березняка. Він помер 24 листопада за три місяці до свого 100-річчя, і з усіма почестями був похований на тому місці, з якого добре видно рідний Київ. Пухом земля і вічна пам’ять вірному синові України. Нещодавно з приємністю дізнався, що його ім’я присвоєно Военно-дипломатичній академії Міністерства оборони України в м. Києві.

У співпраці з Українським фондом культури

1 липня 1988 року в Дунаївцях на приміщенні Будинку піонерів була відкрита зініційована мною і не без моєї участі виготовлена пам’ятна дошка композитору, піаністу і педагогу Владиславу Зарембі. Віктор Васильович Женченко – член президії і співробітник створеного 11 квітня 1987 року Українського фонду культури, мій давній друг і подвижник на ниві культури, їздив зі мною в художньо – виробничий комбінат “Художник”, аби авторитетом Фонду прискорити її виготовлення. Приїхав він і на відкриття дошки, виступав, вніс цікаву пропозицію про проведення в місті міжнародних фольклорних фестивалів імені В.І. Заремби. Я вже писав, як до цього віднеслися тогочасні керівники району і чим це закінчилося. Він бачив, яка різностороння українознавча, краєзнавча робота з відновлення історичної пам’яті велася в закладах освіти району. Незабаром зателефонував:

Приїжджай негайно до Києва. Я розповів Борису Іллічу, яка культуротворча робота ведеться у вас, запропонував обрати тебе до правління Фонду, і він підтримав. Завтра у нас пленум, обов’язково приїжджай.

Пленум проходив у залі Спілки письменників. Більшість присутніх на пленумі були мені незнайомі. Впізнав академіка П.Т. Тронька, голову Українського товариства охорони пам’яток історії і культури, який побував у районі, знайомився з маківською картинною галереєю, Б.І. Олійника, голову УФК, і, звичайно, поглядом щоразу ловив мого наставника і куратора В.В. Женченка, зайнятого організацією пленуму. І, мабуть, на той час це були всі, кого знав. Кинувся у вічі єдиний в залі священнослужитель, високий, симпатичний, у чорному облаченні і високій білій митрі.

Пленум розглядав довгострокову програму “Т.Г. Шевченко” і план підготовки до відзначення 175-ої річниці від дня народження нашого Кобзаря. Доповідав перший заступник голови Дмитро Григорович Янко,

колишній зав. сектором відділу культури ЦК КПУ. Виступаючі доповнили пакет невідкладних заходів своїми пропозиціями.

Наприкінці розглянули й організаційні питання. Спочатку виводили зі складу правління тих, які вибули або не проявляли активності. І тут стався конфуз. Піднялася жінка і заявила:

– *А куди це я вибула, якщо сиджу в залі серед вас?*

Борис Ілліч зняв некоректність тих, хто готував питання, вибачився і запропонував проголосувати за її повернення до складу правління. А потім представив учасникам пленуму архієпископа Агафангела, тоді главу Вінницько-Хмельницької єпархії московського патріархату. Зал схвально загудів, мовляв, це добре, що до культурних акцій Фонду долучається церква, і всі одногосно проголосували “за”. А я сидів і думав, як київська еліта сприйме пропозицію ввести до правління вчителя.

– *Від освітян є пропозиція обрати до правління В.С. Прокопчука, завідуючого Дунаєвецьким районним відділом народної освіти з Хмельниччини,* – мовив головуючий, і додавив, – *у час відродження ви знаєте яка роль відводиться школі, потрібно репрезентувати вчительство в нашому фонді.*

Так у грудні 1988 року став я членом правління Українського фонду культури, згодом, одне скликання, був членом президії, і впродовж чотирнадцяти років епізодично, приїжджаючи до Києва, брав участь у різних його акціях УФК – звітно-виборних конференціях, пленумах, засіданнях президії, виставках, конкурсах, презентаціях тощо.

Після закінчення пленуму зустрілись з архієпископом Агафангелом як подоляни і водночас новообрані члени правління УФК, привітали один одного. Підійшов Віктор Васильович, Борис Ілліч, і владика запросив нас на обід у готелі “Київ”, де він зупинився в трикімнатному люксі. Борис Ілліч та Віктор Васильович пішли проводити московських фондівців, які приїхали на пленум за дорученням Раїси Максимівни Горбачової, а ми залишилися утрюх – архієпископ, якого атакували інтерв’юери з медіа, фотографували (церква набирала сили, а Агафангел – авторитету), секретар єпархії Антоній, в миру Василь Іванович Фіалко, зайнятий турботами замовлення, доставки продуктів і накриття столу офіціантами готельного ресторану, і я.

Скоро все стихло, і в очікуванні Б.І. Олійника та В.В. Женченка ми ще з пів години розмовляли. Мого співбесідника цікавило, що робилось у тогочасній школі, якими були стосунки між школою і церквою, і я коротко розповів про основні напрями формування національної школи, про те,

що програмою передбачено знайомство школярів з Біблією, якої ще в жодній школі не було.

– *А ви особисто маєте Біблію?* – запитав архієпископ.

Дізнавшись, що її в мене теж не було, обіцяв надіслати україномовну Біблію. І слова дотримав – наприкінці лютого 1989 року я отримав її з автографом, скріпленим ще й печаткою керуючого Вінницькою єпархією: *“Виктору Степановичу Прокопчуку, заведуючому Дунаєвським районним отделом народного образования, в знак глубокого уважения. Архиепископ Агафангел. 25.02.1989. Винница”*.

Мій співбесідник повідав про недавню миротворчу поїздку в Америку, подорожування по р. Місісіппі, провокаційні питання, які там задавали священнослужителям, про те, що незабаром знову їде в закордонне відрядження. Розмова була цікавою, але, мені здалося, дещо настороженою, адже перед ним – абсолютно незнайома людина.

Час від часу зіскакували на думку про Б.І. Олійника, який складав для архієпископа великий інтерес. Згодом від В.В. Женченка довідався, що він готувався в народні депутати, а відтак – і на чоло Української православної церкви московського патріархату. Треба сказати, що кандидатура мені здалася досить підходящою – 50 років від роду, протягом 1967-1975 рр. – ректор Одеської духовної семінарії, наділений глибоким розумом, гострим відчуттям ситуації й обставини.

Нарешті прийшли Борис Ілліч і Віктор Васильович, стало веселіше і цікавіше. Йшов піст, подавали виключно рибні та овочеві блюда. Звучали тости за голову Українського фонду культури, за архієпископа, який своєю участю мав додати Фонду авторитету, за процвітання України, за дружбу між українським і російським народами. Це дуже припало до душі архієпископу Агафангелу – в миру Олексію Михайловичу Саввіну, уродженцю села Бурдіно Тербунського району Липецької області Росії. Згодом полились пісні, домінував, звичайно, Віктор Женченко, професійний співак

Митрополит Агафангел

Заслужений артист України. Ніжно й мелодійно виконав українську пісню про кохання хлопця і дівчини й владика. Покидали готель, коли почало сутеніти, обнялись.

– *Не забувайте, Вікторе Степановичу. Сподіваюсь ще побачимось*, – мовив на прощання.

І ми деякий час, до переїзду його в Одеську єпархію, підтримували стосунки. Я привітав владика з отриманням сану митрополита. Прийшла й відповідь – у конверті нова візитка *“Агафангел, Митрополит Винницький і Брацлавський. Винница, ул. Первомайская, 162”* і коротенький теплий лист:

“Дорогой Виктор Степанович! Сердечно благодарю Вас за Ваше душевное поздравление и благие пожелания в связи с высокой патриаршей наградой – саном Митрополита.

Взаимно желаю и Вам доброго здоровья, радости, большого человеческого счастья, во всем благополучия, неиссякаемой энергии в Вашей благородной деятельности по воспитанию будущего нашего общества. Пусть самое светлое, прекрасное всегда сопутствует Вам.

Огромное спасибо Вам, Виктор Степанович, за Вашу доброту. Храню в сердце своем самые теплые воспоминания о нашей встрече в Киеве.

Многих благословенных лет Вам и Вашей семье. С глубоким уважением Митрополит Агафангел. 3.04.89”.

Десять на початку червня того року дунаєвецький благочинний отець Леонтій повідомив, що 11 червня благочинію відвідає митрополит Агафангел, що він хотів би побачитись. У цей день ми з дружиною зустріли владика на межі Дунаєвецького і Ярмолинецького районів. Пішов дощ, ми сховались у машину і з кабінки спостерігали за трасою. Показався чорний ЗІМ, я ледь встиг вискочити з машини, а він на швидкості промчав повз нас. Заскреготіли гальма, машина дала задній хід, владика вийшов з кабінки. Обнялись, дружина Тамара вручила букет троянд.

– *Ви, мабуть, у церкві не будете*, – не то запитував, не то констатував гість, – *а після моління я приїду за вами машину – трохи поспілкуємось.*

Вечір пройшов на квартирі благочинного за участі єпископа Чернівецького і Буковинського Антонія (В.І. Москаленка), секретаря єпархії Антонія (В.І. Фіалка), священників Дунаєвецької благочинії. Були розмови, частування, тости з піснеспівними побажаннями багатоліття. На прощання владика витягнув з відра усі подаровані йому вірянами квіти і цей оберемок вклав у руки Тамарі Костянтинівній.

Ще не раз обмінювались новорічно – різдвяними вітаннями. 1992 року митрополит Агафангел прийняв Одесько-Ізмаїльську єпархію. Я певний час слідкував за його діяннями, радів, коли 1993 року очолив Одеську духовну семінарію, 1999 року отримав ступінь доктора богослов'я, 2004 року – звання Почесного громадянина Одеси. У силу обставин не раз бував в Одесі, де навпроти залізничного вокзалу височіє велична будова його резиденції. Але вже жодного разу не нагадував про себе – у владики нові обличчя, нові контакти, а у мене – теплі спомини.

19 травня 1989 року на 12-у годину з В.В. Женченком прибули в Спілку письменників України, де я мав отримати посвідчення члена правління Українського фонду культури. Борис Ілліч, водночас секретар СПУ, когось приймав у службовому кабінеті. Побачивши нас, швидко завершив розмову, вийшов назустріч, вручив документ, привітав.

Хвилин десять спілкувались, вели мову про Канів, де за участі Фонду мало відбутися відзначення 175-річчя Тараса Шевченка. Спілка письменників та Український фонд культури відправляли на святкування делегацію свого активу, і Борис Ілліч, звертаючись до Віктора Васильовича, запропонував:

– А ти візьми Віктора Степановича. Ви маєте бажання і можливість поїхати? – це вже він до мене. – Йдьте з нами – не пожалієте.

І я поїхав. Поїхав і не пожалів. У Каневі, на могилі Т. Шевченка, відбувся мітинг. У президії серед керівників держави був і Б.І. Олійник. Грали бандуристи, кожен виступ доповнювався піснею на слова Т. Шевченка. Емоції зашкалювали – перефразовуючи класика, скажу, що там був справжній український дух, там Україною пахло. Зрідка проглядали жовтоблакитні прапорці чи маленькі тризубці в руках представників Руху – українці жадали перемін. Це особливо відчувалося, коли ведучі

надали слово Івану Драчу – лідеру Народного руху. Багатотисячна Тарасова гора загуділа схвальними вигуками й оплесками, які не стихали поки Іван Федорович не почав промову. Жовтоблакитних прапорців і тризубців помітно побільшало. “Хлопці в цивільному” намагались когось із носіїв цих атрибутів затримати, що викликало хвилю обурення, заклацали фотоапарати, у тому числі закордонних гостей і, мабуть, по чийсь команді “хлопці” відступили. Зразу ж після виступу І. Драча по сигналу режисера свята Дмитра Гнатюка кількасотенний хор почав “Реветя стогне Дніпр широкий”, пісню підхопили усі учасники мітингу, і я також з неймовірним піднесенням виспівав її до кінця.

Свято тривало до вечора. На різних майданчиках йшли концерти творчих колективів, звучали вірші у виконанні авторів. Незабутній день, хоча минуло понад 30 років.

Мені випало побувати на Тарасовій горі ще кілька разів. У тому числі й брати участь у науковій конференції до **200-річчя від дня народження**

Учасники наукової конференції “Кобзар єднає Україну”, присвяченої 200-річчю Т.Г. Шевченка. Канів, 24.04.2014 р.

Т.Г. Шевченка, на яку ми з професором Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича Петром Павловичем Брицьким представили дослідження “Тарас Шевченко і Поділля”. Конференцію вів голова правління Національної спілки краєзнавців України член-кореспондент Національної академії наук України Олександр Петрович Реєнт, оголосив заголовну доповідь. Навколо – багато знайомих облич – О.В. Добржанський, Т.С. Яценюк з Чернівців, В.М. Мельниченко і А.Ю. Чабан з Черкас та ін. Спочатку промовляли черкашани, потім Олександр Володимирович Добржанський, голова Чернівецької обласної організації НСКУ, зробив доповідь і я.

На пам'ять залишилися чимало фотографій, ювілейних друків. Все було неповторно і пам'ятно.

Але враження від 175-річного ювілею Кобзаря з його патріотичним зарядом залишаються неперевершеними.

В одну з поїздок до Києва два вечори підряд з Віктором Васильовичем Женченком зустрічали в аеропорту “Бориспіль” Б.І. Олійника. Першого разу він не прилетів – через туман рейс скасували.

Наступного вечора, аж після 24-ої год., він прилетів. Член ЦК КПРС, народний депутат СРСР, заступник голови Ради національностей Верховної Ради СРСР мав чим поділитися. Я уважно слухав інформацію з перших уст. Борис Ілліч якраз повернувся з Молдавії – там штормило, народ прагнув незалежності. Розповідав, що М.С. Горбачов втрачав авторитет і підтримку Верховної Ради СРСР, депутати зажадали його звіту. *“Схоже, що Союз на грані розвалу”*, – висловив думку Борис Ілліч.

Наступного дня група фондівців на чолі з головою УФК побувала в **Івана Макаровича Гончара**, скульптора, збирача фольклору, тестя Ніни Матвієнко. Мета відвідин – оглянути експозиції, які він частково розгорнув у домашньому музеї, та фонд зібраних ним пам'яток, обдумати план будівництва музею для них. Жив він у своєму двоповерховому будинку. У дворі лежало кілька скульптур, у тому числі накритий мішковиною незакінчений бюст Л.І. Брежнєва – змінилася влада, деś зникли замовники, і бюст виявився нікому не потрібним. Чисто по-нашенськи. Усі зацікавились орденами, майстерно виліпленими Іваном Макаровичем. Оглянули багатющі колекції національних надбань, їх явно вистачало на окремий музей. Побували на ділянці, де міг би з'явитись майбутній музей. УФК брався виступити організатором і спонсором будівництва.

Ми розмовляли з Миколою Луковим, редактором журналу “Дніпро”, поетом, уродженцем Вінниччини. Мова йшла про вибори до

Верховної Ради України, кандидатом у народні депутати була висунутий і Б.І. Олійник. Планувалося використати поїздку до І.М. Гончара ще й з передвиборною агітаційною метою, і я, представник з низів, перед камерою мав задати Борису Іллічу питання, а він розкрити основні положення своєї програми. Про це ми і розмовляли з Миколою Володимировичем. Але мороз посилювався, гнав усіх до машини, і Борис Ілліч порахував, що інтерв'ю на морозі було б явною натяжкою.

Зрідка брав участь у пленумах УФК. Їх було здебільшого два на рік. Памятаю пленум 12 лютого 1992 року, який розглянув план роботи на рік, обговорив і затвердив Положення про відділення Фонду, прийняв рішення про терміни проведення обласних та III-ої звітно-виборної конференцій Фонду. Виступив на пленумі і я. Лейтмотив виступу – діяльність низових, у першу чергу обласних осередків Фонду, відсутність належного зв'язку правління зі своєю первинною ланкою, який, мені здавалося, набирав характеру небажаної тенденції. У своєму виступі головуючий перший заступник голови Д.Г. Янко зреагував на мої зауваження, назвав їх “м'якою критикою”, погодився, що треба міняти стиль роботи апарату. Реплікою його підтримав і Борис Ілліч, обіцявши закріпити працівників за областями, аби спілкувалися, виїжджали, допомагали ентузіастам на місцях. Не знаю, як це було зреалізовано в масштабах України, а ось на Хмельниччину, зокрема в Дунаївці, В.В. Женченко став приїжджати частіше.

Створили ми обласне відділення Українського фонду культури і в Хмельницькому. Його очолив Петро Михайлович Григорчук, начальник обласного управління кінофікації, заступниками обрані я і О.В. Лебедева, а С.П. Пилявський – відповідальним секретарем. Офіс відділення знаходився в одноповерховому будиночку біля мерії. Не часто я бував там, здебільшого радились по телефону, організаційну роботу на платній основі вів Сергій Прокопович. Але коли приїжджав до Хмельницького, то починав з офісу відділення.

У відповідності з рішенням пленуму УФК 14 травня 1992 року в Хмельницькому відбулася обласна звітно-виборна конференція. У її роботі взяв участь член президії УФК В.В. Женченко. Звітував від імені правління голова, проінформував про проведену роботу, включивши до здобутків і створення в Дунаєвецькому районі музеїв Мелетія Смотрицького в Смотрицькій його імені середній школі, музею Івана Сварника в Лисогірській неповній середній школі, зібрані на Дунаєвеччині і передані Фонду 10 тис. крб., про проведений під егідою обласного відділення I-й міжнаціональний конгрес, реалізацію раніш прийнятих програм, підготовку книги про славетних земляків “Подільської землі сини”, до

якої ввійшли і мої нариси про Герасима і Мелетія Смотрицьких, композитора Владислава Зарембу, письменників Івана Сварника та Володимира Бабляка, історика професора Федора Шевченка, першого серед медиків академіка Феофіла Яновського. Звіт був прийнятий схвально – Україна розправляла крила і свою дешицю в розбудову незалежності вносили й активісти обласного відділення.

Цікаві думки прозвучали у виступах Н.Л. Пукас, секретаря комісії у справах неповнолітніх, В.А. Роззуваєва, голови товариства національної культури, М.В. Макухіна, члена ради ветеранів області, С.Л. Крука, представника товариства Реріха, Г.К. Буяновської, директора обласної бібліотеки для юнацтва, А.М. Ткачука з Полонного. П.Я. Слободянюк, начальник обласного управління культури, вніс пропозицію встановити зарплату голові обласної організації, заснувати своє періодичне видання. Виступав і я, В.В. Женченко, який, крім усього сказаного запропонував провести виїзний пленум у Дунаївцях за участі представників і центрального правління.

Аналізуючи культуротворчі процеси в духовній сфері області, заступник голови облдержадміністрації Микола Миколайович Дарманський згадав відкриття в Смотричі музею і пам'ятної дошки Мелетію Смотрицькому, заходи з вшанування у Великому Жванчику пам'яті Володимира Бабляка, в яких брав особисту участь і запропонував обрати мене головою обласного відділення Фонду. Я швидко зреагував і після його виступу зразу ж зробив ремарку: *“Микола Миколайович у такий спосіб, мабуть, просто висловив мені подяку за певні зусилля в нашій спільній справі, бо, зрозуміло, з Дунаївців керувати справами відділення не можливо”*. А під час виборів запропонував кандидатуру Петра Яковича Слободянюка, і він й очолив обласне відділення.

Ми обрали п'ять делегатів на **III-ю звітно-виборну конференцію** Українського фонду культури, яка відбулася в грудні того ж 1992 року. Мене з чийось міркувань запросили до президії конференції. Відкрив засідання і звітував від імені правління Дмитро Григорович Янко, перший заступник голови, бо Бориса Ілліча Олійника не було, головуючий повідомив, що він, як народний депутат, був у непередбаченому, але дуже важливому відрядженні. По залу пішов шумок невдоволення, почалося перешіптування, піднявся якийсь молодий чоловік і запропонував у такому разі перенести конференцію на наступний день. Пропозиція була відхилена і після організаційної частини розпочався звіт.

Він був цікавий, наповнений багатьма конкретними справами, здійсненими апаратом Фонду та обласними відділеннями. Фонд предметно займався створенням першого в Україні пам'ятника жертвам голодомору

1932-1933 рр., виділив кошти на проектування музею І.М. Гончара, реєстрацію його експонатів, відродження університету “Києво – Могилянська академія”, на підтримку Бюро пропаганди художньої літератури СПУ, на придбання творів художниці Галини-Інги Карклінь з Риги, підтримав створення ТОВ “Спектр” і ТОВ “Свіга ЛТД”, які мали вливати кошти у скарбницю УФК, висунув кандидатури художників Феодосія Гуменюка, Володимира Сингаївського та видатних українських митців Ганни Собачко-Шостак та Івана Шостак на здобуття Державних премій ім. Т.Г. Шевченка, проводив велику роботу з виявлення юних талантів, підвищення розміру стипендій переможцям огляду-конкурсу, який щорічно проводився в рамках програми “Нові імена України”. Доречно сказати, що за 25 років існування Українського фонду культури переможцями конкурсу і стипендіатами стало 22 представники Хмельниччини, у тому числі за нашого сприяння – юна поетеса з Мушкунтинців, вихованка літературної студії “Джерельце” Неля Варфоломеева. Вона не тільки отримала стипендію, а й на пільгових умовах була прийнята до Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Давалася оцінка діяльності відділень Фонду, приємно було чути похвальне слово на адресу хмельничан, згадувався й дунаєвецький осередок. Цікавими справами була наповнена діяльність Волинського обласного відділення, яке очолював справжній подвижник культурної ниви письменник Микола Антонович Онуфрійчук. Мені згодом довелося близько познайомитись з ним, побувавши в Луцьку, вочевидь побачити, які масштабні акції організовував він, а згодом привітати свого побратима з присвоєнням за поданням правління Фонду почесного звання заслуженого працівника культури України. І сьогодні 80-літній ветеран ще в строю, очолює товариство “Холмщина”, гуртує в його рядах нащадків депортованих з Холмщини українців.

Запам'яталася та конференція ще й труднощами, які несподівано склалися під час обрання голови правління. Львівська та Івано-Франківська делегації виступили проти обрання головою Бориса Ілліча Олійника, мовляв, статутом Фонду не передбачено обрання головою відсутнього на конференції делегата, навіть запропонували когось із своїх делегатів. У залі почалася запекла перепалка. Переважна більшість горою стояла за діючого голову, їх позицію досить емоційно відстоював Володимир Бровченко, щоразу втручаючись у дискусію. Висловив свою підтримку Борису Іллічу академік П.Т. Тронько, який сидів у президії поруч з Д.Г. Янком.

Я запропонував Дмитру Григоровичу і Петру Тимофійовичу оголосити перерву, аби трохи вляглися пристрасті і можна було продумати, як

діяти далі. Кілька хвилин вони радились, і Дмитро Григорович оголосив перерву, несподівано для мене повідомивши: *“Після перерви головуватиме представник хмельницької делегації В.С. Прокопчук”*. Не знаю, чому вони прийняли таке рішення. Можу припустити, що пропозицію вніс П.Т. Тронько, який бачив мене в ролі головуючого на двох науково – краєзнавчих конференціях у Дунаївцях, в яких він брав участь. А може в критичній ситуації, коли обрання Б.І. Олійника головою правління УФК опинилося під серйозною загрозою, у його першого заступника Д.Г. Янка виникла ідея перекласти відповідальність на мене. Це я тепер так міркую, а тоді верх брала думка, як діяти. Рада була короткою – орієнтуватись по ситуації, кандидатуру Бориса Ілліча відстояти.

З нею й пересів до мікрофона та оголосив засідання продовженням. Аудиторія ніби втихомирилась. А може втихла, розглядаючи нового головуючого і намагаючись зрозуміти, *“откуда и что это за географические новости”*. Як тільки я запропонував повернутися до виборів голови, львів'яни знову заговорили про порушення статутних вимог і в залі почалася суперечка. Тоді я запитав: *“Що для нас важливіше? Аби фонд і далі очолював його засновник, визнаний політичний і громадський діяч, відомий письменник, академік, який вже стільки зробив для його утвердження, чи не зовсім виразно виписаний рядок у статуті? Якщо отой злополучний рядок, то статут приймали ми – учасники такої ж конференції. Ми й можемо його сьогодні змінити”*. І зал затих – я вибив з-під ніг нечисельної, але дуже крикливої *“опозиції”* головну опору. Посипались пропозиції ставити кандидатуру

*У президії ІІІ-ої звітно-виборної конференції
Українського фонду культури Д.Г. Янка та
В.С. Прокопчук. 1992 р.*

Б.І. Олійника на голосування. “Опозиція” мовчала. А делегати за виключенням кількох проголосували за обрання головою УФК на новий термін Бориса Ілліча Олійника. Завершення конференції відбулося в нормальній спокійній обстановці. Тоді мене було обрано до складу президії правління.

З кожним приїздом до Києва я брав участь у якихось заходах фонду, зустрічався з новими людьми, з багатьма встановлювалися близькі стосунки.

27 березня 1990 року Фонд виступив організатором першого установчого з'їзду, на якому була створена Всеукраїнська спілка краєзнавців. У числі делегатів від Хмельниччини – професор І.С. Винокур, Е.Р. Лалетін, директор обласного краєзнавчого музею, А.В. Сваричевський, краєзнавець, зав. кабінетом української мови та літератури обласного Інституту підвищення кваліфікації учителів – голосував за відновлення ВСК – спадкоємиці репресованого в 1930-і роки Українського комітету краєзнавства, обрання головою академіка П.Т. Тронька, заступниками – Г.С. Косян, Л.Л. Макаренка, А.П. Непокупного, відповідальним секретарем – Ю.З. Данилюка, головою ревізійної комісії – Є.М. Скляренка.

Віктор Женченко, Галина Лозко і Віктор Прокопчук під час звітно-виборної конференції УФК. 1997 р.

5 березня 1997 року взяв участь у презентації персональної виставки молоді 28-річної художниці Наталії Лук'янюнок. Наступного дня – у прес-конференції Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історії і культури, яку вів його голова академік П.Т. Тронько, виступали директор Інституту археології НАН України академік П.П. Толочко, який критично оцінив вичікувальну позицію представників церкви навіть у питанні відтворення Михайлівського та Успенського соборів, В.А. Ющенко, тоді голова правління Національного банку України, серйозний спонсор Фонду, який запросив наступну зустріч провести в НБУ. Тоді вперше зустрівся з чанківчанином Іваном Сергійовичем Чекманом, відомим ученим-медиком, поговорили, обмінялися телефонами.

Під час звітно-виборної конференції УФК познайомився з Галиною Лозко, тоді працівником новоствореного Інституту українознавства, дослідниця і палка прихильниця рун-віри. нині – докторка історичних наук.

Вона подарувала мені заавтографоване своє дослідження “Язичництво”, попросила викупити хоча б по книзі для кожної школи, що згодом було зроблено.

Серед нових знайомих була Галина Сергіївна Косян, працівниця апарату Українського фонду культури і, як виявилось, уродженка с. Тинна, людина, яка без мого звернення зініціювало зустріч з академіком П.Т. Троньком на предмет підтримки моїх наукових пошуків. Дружні стосунки склались у мене з письменниками Станіславом Зінчуком та Анатолієм Логвиненком, з якими познайомив мене В.В. Женченко.

З моїм переходом у штат Кам'янець-Подільського національного університету я дещо відірвався від дунаєвецького осередку Фонду. Та і Фонд в умовах безгрошів'я почав звужувати панораму своєї діяльності, а після смерті Д.Г. Янка і в зв'язку з перманентним перебуванням його голови Б.І. Олійника на лікуванні в різних клініках – працювати в основному на утримання нового маловідомого заступника голови О.Д. Бакуменка та його не менш маловідомого оточення. У цьому я переконався, побувавши з В.А. Берекецем на запрошенні оргкомітету на відзначенні **30-річчя УФК**. Під час офіційного виступу не були згадані навіть присутні в Будинку учителя, де проходило святкування, його фундатори і колишні штатні працівники Галина Сергіївна Косян, Віктор Васильович Женченко, не те що ми з Віктором Антоновичем, запрошені для вручення відзнак Фонду. Хоча перед тим на звернення Галини Сергіївни і моє прохання В.А. Берекець перерахував на підтримку Фонду кілька тисяч гривнів, за що Борис Ілліч з лікарні телефоном висловив нам вдячність. Ті відзнаки

ми отримали, але вже в офісі УФК після урочистостей... Мабуть, не без урахування того, що УФК здає позиції, при міністерстві культури з'явився Український культурний фонд і нині робить те, що в кращі часи робив Український фонд культури.

Однак стосунки з фундаторами Фонду, зокрема й Борисом Іллічем, підтримувались ледь не до останнього дня його життя. Було приємно 23 березня 1996 року, вже після захисту кандидатської дисертації, під час презентації монографії “Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність” у Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці тоді ще ім. М. Островського отримати з Києва вітальну телеграму за підписом Б.І. Олійника, В.В. Женченка, М. Вінграновського, М. Луківа, С.Зінчука, Л. Горлача і Л. Талалая, озвучену директором бібліотеки С.Л. Карван. У ній крім іншого зазначено: “Дорогий наш друже, побратиме! Щиро вітаємо тебе з презентацією твоєї книги – монографії. Ти на власному прикладі допомагаєш багатьом українцям зосередитись і зробити такий висновок: шукати вічно енергію і насагу треба лише в корінні власного народу, а не в порожньому блудослів’ї...”.

Цей обмін вітаннями, як завжди актуальна і приємна форма комунікації, продовжувався і в наступні роки. Привітав мене Фонд з нагоди 25-річчя з часу заснування, Борис Ілліч підписав Почесну грамоту і посвідчення про нагородження ювілейною медаллю. Вітав і я своїх друзів і наставників Б.І. Олійника та В.В. Женченка з їх успіхами – виходом чергових книг, нагородами, які заслужено отримували: Борис Ілліч – звання Героя України, Віктор Васильович – заслуженого діяча мистецтв України.

20 жовтня 2015 року з нагоди 80-річчя направив Борису Іллічу телеграму: *“Сердечно вітаю з ювілеєм! 1988 року Ви ввели мене не тільки у правління Українського фонду культури, а й у світ своїх думок, ідей і справ, які я завжди розділяв і підтримував. Водночас відчував Вашу підтримку і розуміння і в сонячну, і в штормову погоду. Високо цінуючи Вас як класика світової літератури, академіка, державця, щиро зичу міцного здоров'я, творчого довголіття та незрадливих друзів. З незмінною повагою – Віктор Прокопчук, доктор історичних наук, професор”*.

В останні роки очолював він і Фонд, і Комітет з Шевченківських премій, працював, не покладаючи рук. На жаль, бракувало йому саме здоров'я. Лікувався в Інституті геронтології, у Феофанії, у клініці Шалімова, однак зранене полум'ям думок, переживань, успіхів і проблем серце здавало. Галина Сергіївна Косян, одна з вірних і доконечних його соратниць, відвідувала хворого, а потім телефонувала й передавала невтїшну інформацію. У телефонному режимі і я намагався підтримувати Бориса Ілліча.

А 30 квітня 2017 року, у неділю, прочитав в Інтернеті співчуття Президента України П.О. Порошенка: *“Українська культура понесла непоправну втрату – пішов у вічність видатний поет та громадський діяч Герой України, голова Українського фонду культури... Він багато зробив, щоб нація утвердила свою мову і культуру. Схиляю голову у глибокій скорботі і висловлюю сердечні співчуття рідним і близьким Б.І. Олійника...”*. Медіа інформували: 2 травня в Успенському соборі відбулося вечірне, а 3 травня – ранкове відспівування, з 11-ої – прощання в клубі Кабінету Міністрів України. Поховали на Байковому кладовищі. Схоже з ним відійшла у минуле ера Українського фонду культури. Хоча нинішній керівник силкується утримувати якісь позиції, 10 жовтня 2017 року офіційно взявши на прапор Фонду ім'я засновника і впродовж 30 років незмінного чоловічого Героя України Б.І. Олійника.

На пам'ять залишилася висока оцінка дунаєвецьким активістам Фонду, зафіксована в ювілейному на честь 25-річчя УФК виданні:

“Особливо змістовну роботу проводить Дунаєвецьке районне відділення УФК, яке очолює В. Прокопчук. Наукові конференції, монографії, виставки, музей М. Смотрицького у снт Смотричі – далеко не повний перелік справ цього великого подвижника національної культури”, книги Бориса Ілліча з дарчим надписом та остання відзнака, 11 квітня 2017 року завізована підписом голови – медаль Українського фонду культури “За подвижництво в культурі”.

Неможливо не розділити глибоко емоційні слова хайку, написаного побратимом по Фонду В.В. Женченком:

Погасла ще одна в моїм житті свіча –
Немає більш Бориса Ілліча...
Ніяк не замовка в мені печаль.

І знову про справи освітянські дунаєвецькі

У середині 90-х, а точніше – після прийняття Верховною Радою України сумнозвісного Закону про бюджет на 1996 рік з його вимогою до міністерств і відомств, інших установ державної виконавчої влади “... забезпечити скорочення державних витрат, припинення реалізації раніш прийнятих проектів, які не забезпечуються джерелами фінансування, **приведення показників щодо мережі, штатів та контингентів підвідомчих установ і закладів у відповідність із розмірами коштів, передбаченими в державному і місцевому бюджетах на їх утримання у 1996 році**”, система освіти зазнала болючого удару.

Наші сподівання на краще в умовах ринкової економіки не справдилися, а може переносилися на перспективу. Відбувався розпад колгоспів – головного сектора економіки району, вже 1992 року в порівнянні з попереднім роком виробництво м'яса зменшилося на 21 %, молока – на 18,5%. Скоротилося виробництво промислової продукції, на арматурному заводі, наприклад, за рік – на 15,5%. А звідси – скорочення бюджету, а отже – видатків на різні галузі життя. Освіту супроводжували також серйозні демографічні проблеми. У моїй доповіді на серпневій 1994 року

вчительській конференції наводилися цифри: за 5 років смертність у районі майже вдвічі перевищила народжуваність – 2999 дітей народилося, а 5260 осіб померло, по Михайлівській сільраді – 65 і 135 відповідно. До всього того добавилася гіперінфляція та бартер, коли розрахунки набрали характеру товарообміну, навіть зарплату почали видавати не грішми, а промисловими товарами і продуктами. На адресу відділу котилася лавина підзаконних актів – розпорядження і накази міністерства та обласного управління освіти, обласної та районної державних адміністрацій про те, що і до якого числа слід скоротити. Прес адміністративного тиску, у першу чергу з боку тодішнього голови райдержадміністрації та його заступника – обидва, до речі, педагоги, райфінвідділу був щоденний, приводив до “палких дискусій”, погроз про покарання і, навіть, звільнення з роботи.

Важко було усвідомити, чому в умовах омріяної незалежності може таке відбуватися, як можна руйнувати те, що вибудоване своїми руками. Для розуміння ситуації наведу факти, зафіксовані в доповіді відділу освіти на вчительській конференції 21 серпня 1996 року: *“Під шаленим тиском цілком конкретних осіб скорочено 217 вчительських ставок із 1400. На 1183 ставки, що залишилися, припадає 1344 педагоги, які працюють на 0,8 – 0,5 і, навіть, третину ставки. І цього виявляється мало – треба закрити рештки груп продовженого дня, за якими близько 80 педагогів, що тримаються за 0,5 ставки, як за соломинку. Достатньо вибити цю опору, як усі вони – 80 високоосвічених фахівців – опиняться за бортом життя. Ми творимо неприпустимий злочин по відношенню до інтелігенції – мозку нації, видаляючи його частину за частиною. Кому це потрібно? Невже нашої незалежній Україні та її народові? А може окремим керівникам, які замість того, щоб докладати зусиль до збільшення доходів, активізації економічних перетворень, ідуть шляхом обездолення найбільш підготовленої частини населення – учителів, працівників культури”*.

На третину скоротилася кількість груп та вихованців у Будинку школярів, Станції юних туристів, Станції юних натуралістів, Смотрицькому центрі виховної роботи.

Зростала заборгованість по зарплаті – за 1996 рік вона склала 482 тис., за 1997-ий – 729 тис. грн. Кожен ранок у роботі завідуючого відділом освіти починався з вирішення складних матеріально-фінансових питань.

– Можна? Добрий день, Вікторе Степановичу, – з слізьми з порога починала відвідувачка.

У кожного свої біди – у когось похорон, у когось – весілля, роди, відправка сина до армії або операція в лікарні. А зарплата була три місяці тому.

– Не плачте, будь-ласка, бо ті, що в приймальній, подумують, що тут не завідує, а якийсь нелюд сидить.

Грошей на рахунку – ні копійки. Телефоную зав. фінвідділом. Відповідь: “Грошей на заправку “Швидкої допомоги” не має”. Звертаюся до керівника господарства того села, звідки учителька, і, користуючись давніми діловими і чисто людськими стосунками, прошу допомогти хоча б продуктами. Нарешті вдалося хоч якось зарадити. Сльози старанно витерті, проводжаю до дверей і запрошую наступного відвідувача.

А це – директор. Колгоспна водокачка зупинила подачу води, бо припинив функціонування й колгосп. Не працює їдальня, бо з господарства – ніяких продуктів. Десь санстанція закрила шкільну їдальню, знайшовши пощерблені кілька мисок і чашок.

До обіду ледь встигаєш зреагувати на невідкладні проблеми. А далі треба вирішувати кардинальні проблеми – рятувати освітню систему, вирішувати виклики часу. Ввечері приходиш додому “чорний” від отриманого негативного заряду. Йду на грядку, аби “погомоніти” з рослинками, відволіктись. А думки не покидають...

А тут ще й почалася втеча учителів. Тільки 1999-2000 навчального року звільнилося 144 педагоги, 10 відсотків педколективу району – 20 вийшли на пенсію по віку, 40 – за вислугою років, 84 – з різних причин, головним чином у пошуку стабільної платні, гарантованих засобів виживання.

У цих умовах треба було ще й розбудовувати національну школу, втілювати в життя реформи. Але як дійти до директора, завідувачки ДДЗ, учителя, вихователя? Відповідь на це питання знайшов і приклад показав начальник обласного управління освіти В.Д. Красицький – через навчання. Обирався район, визначалася актуальна тема семінару, у відділі освіти направлявся план теоретичного розгляду проблеми, список літератури. І завідувачі відділу та райметодкабінету починали вивчати проблему – шукати відповідь на визначені питання, не знаючи на яке з них тобі доведеться відповідати. При цьому аналізувати напрацювання району з цього питання, визначати об'єкти для проведення свого семінару, аби розіслати по всіх закладах план, закріпити працівників райВО для надання допомоги, шукати можливість у визначених закладах вирішити найневідкладніші матеріально-фінансові проблеми. І після обласного

проводили аналогічний з цього чи іншого питання семінар вдома. У тих умовах важко збагнути, де колективи шкіл, дошкільних і позашкільних закладів знаходили ентузіазм і можливості зразково підготуватися до семінару, на практиці продемонструвати знання і досвід вирішення актуальних проблем реформування навчально-виховного процесу. А їх приклад надихав інших, дехто з директорів, щоб викликати “друге дихання”, возив свої делегації переймати досвід сусідів. Ось так, без адміністрування, самообілізовувалися, спонукаючи одні одних йти в ногу з часом. В освітніх закладах впроваджувалися нові педагогічні технології, інноваційні форми і методи роботи.

Дошкільна ланка за методичної підтримки Л.І. Конопельнюк освоювала програму фізичного виховання М.М. Єфіменка, оздоровлення дітей за порадами Порфирія Іванова, систему дидактичних ігор і вправ Марії Монтесорі, методику навчання дітей читання та рахунку з двох років.

Після поїздки в м. Ульяновськ директорів-істориків І.С. Дака і Г.В. Медведюка і ознайомлення з досвідом роботи вчителя історії Ю.І. Латишева почали впроваджувати модуль як альтернативу урокові. Ефективністю відзначалася модульно-розвивальна система організації навчання в Маківському колегіумі, інтегровані уроки – у Великожванчицькій, Смотрицькій, Шатавській середніх школах, все ширшого застосування набував увесь спектр так званих нестандартних уроків.

На зламі 80-90-х у шкільне життя прийшло тестування – раніш незнаний спосіб навчання, самоперевірки знань, а також державного контролю. В умовах розширення міжнародних зв'язків, закордонного туризму все більшого авторитету набувало вивчення іноземних мов. Великої уваги надавали роботі з обдарованими дітьми. 1995 року почало діяти Дунаєвецьке районне наукове товариство, яке на правах співголів очолили завідуючий відділом освіти та завідувач райметодкабінету. Того року район вперше направив своїх вихованців на конкурс – захист учнівських науково-дослідницьких робіт, і вони зайняли 3 призових місця, 13 дипломів різних ступенів привезли учасники обласних предметних олімпіад.

Складніше було з комп'ютеризацією, як і з будь-якими питаннями, що потребували коштів, але на початок 1999-2000 навч. року з 26 середніх шкіл 21 мала комп'ютерні класи.

Шукали способів подальшої демократизації управління: у порядку експерименту і довіря Лисецька, Маківська, Морозівська, Шатавська школи працювали на самоконтролі, дирекціям шкіл і педколективам

були надані широкі права у виборі режиму, навчального плану, форм і методів роботи, використанні шкільного компонента. Гласності роботи сприяв випуск інформаційного вісника “Освіта Дунаєвеччини”. При відділі освіти запрацювала колегія, у закладах – ради за участі представників педагогічних, учнівських, батьківських колективів та громадськості. Голів цих рад, а серед них були керівники господарств, підприємств, авторитетні батьки, власне ті, хто міг впливати на стан справ у закладі, запрошували на пленарні засідання серпневих конференцій або сесії районної ради чи розширені засідання колегії райдержадміністрації, на яких розглядалися питання готовності до нового навчального року та його особливості.

Поглиблювалася диференціація як один з потужних важелів підвищення якості знань. У 2001-2002 навчальному році 20 шкіл із 28 концентрували години і курси на обслуговування певного профілю: гуманітарний профіль обрали 6 шкіл, природничо – математичний – 4, технологічний – 10. Успішно діяли в районі чотири заклади нового типу, зокрема Дунаєвецький НВК “ЗОШ I-III ст., гімназія”

На кінець 2003 року придбали 108 персональних комп’ютерів нового покоління, 18 шкіл підключили комп’ютери до системи Інтернет. На один комп’ютер вже припадало 26 учнів 2-11 класів (було 42) і 3,7 учня 10-11 класів. Це був свого роду прорив у справі комп’ютеризації шкіл району.

Проводилось оздоровлення школярів у літній період. 2000 року 90 дітей пільгових категорій – у Маківському санаторії “Україна”, 3527 молодших школярів – у пришкільних таборах, 1268 учнів основної і старшої школи – у таборах праці і відпочинку. Керівники селянських господарств “Відродження”, “Козацька долина”, з Малої Кужелівки та ін. виділили кошти на поїздки школярів до моря, у Карпати, Кам’янець-Подільський, до Почаєва. Дві групи побували у Польщі. Влітку 2003 року походами та екскурсіями було охоплено 5115 дітей, загалом оздоровлено 97,6 відсотка учнів, у тому числі 2356 із числа соціально – незахищених категорій, 1040 обдарованих і здібних дітей, затрачено 292 тис. грн.

У цих складних умовах вдалося вистояти тільки завдяки відданості справ вчительського колективу району, директорського корпусу, допомозі батьків, господарських структур, що збереглися. На початок 2001 року вдалося зберегти мережу: як і 1995-1966-го, так і 2000-2001 навчального року в районі діяло 62 школи – 10 початкових, 26 неповних

середніх і 26 середніх. Однак учнівський контингент зменшився з 10230 до 9842 – на 388 осіб.

Відповідальний екзамєн на здатність реформувати систему освіти та оцінку перших результатів Дунаєвеччина, як і деякі інші райони та міста області, витримала під час перевірки освіти Хмельниччини Державною інспекцією навчальних закладів МОН України в березні 2003 року. Члени комісії О.П. Клепак, С.В. Василенко, В.М. Єрмолова вивчали роботу відділу освіти, райметодкабінету, Дунаєвцького НВК “ЗОШ I-III ст., гімназія”, Маківського НВК “ЗОШ I-III ст., колегіум”, Шатавського НВК “ЗОШ I-III ст., колегіум”, Станційнодунаєвцької ЗОШ I-III ст., ДЮСШ. 364 учні були охоплені контрольними роботами. Найкраще справились з ними учні гімназії.

За наслідками перевірки 29 травня 2003 року питання “Про стан управління процесом розвитку освіти в Хмельницькій області” розглядалося на засіданні колегії Міністерства освіти і науки України. Колегія стримано, як і належить, відзначила, що *“управління освіти і науки Хмельницької обласної державної адміністрації в складних соціально-економічних умовах перехідного періоду активно впливає на процеси розвитку освіти в регіоні, досягаючи позитивних результатів у структурних перебудовах”*, намітила комплекс заходів, спрямованих на вирішення проблемних питань, представила начальника облуправління освіти і науки В.І. Войтенка до звання заслуженого працівника освіти України. Це була висока оцінка внеску в реформування освіти на зламі тисячоліть як обласного управління освіти і науки облдержадміністрації, так і всього педагогічного колективу області, міст і районів, підданих перевірці, у тому числі і освітян Дунаєвеччини, яких я представляв на згаданому засіданні міністерської колегії.

2004 року після двадцятирічної праці на посаді завідувачого районним відділом освіти з досягненням пенсійного віку завершив державну службу і перейшов у штат Кам'янець-Подільського державного університету, де за сумісництвом доцентом кафедри історії народів Східної Європи і археології працював з 1996 року.

VI. КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА: І НАУКА, І ВИЩА ОСВІТА

У пам'яті 20 липня 2004 року – ювілейний день. Я вже одягнутий, збираюсь виходити з дому – спрацьовує звичка, що десятиліттями вкорінювалася, бути на роботі до приходу працівників. Аж тут, десь о пів на восьму, зателефонував голова райдержадміністрації Юрій Володимирович Кучерявий, привітав і додав: *“Будьте на роботі о 8-ій, вас хоче привітати губернатор області”*.

З Віктором Францовичем Коцемиром не був знайомий, хоча багато чув про нього від батька Франца Карловича, з яким підтримував гарні стосунки, та сестри Валентини Францівни, директора Морозівської СШ, яка за моєю рекомендацією очолила відділ освіти в Хмельницькому районі. Кандидат технічних наук, губернатор Вінницької, а тепер Хмельницької областей, вольовий, напористий, вимогливий до себе і оточення – він швидко вніс свіжий струмінь в життя області. Мабуть, від своїх рідних, у першу чергу, а можливо й з інших вуст чув він і про мене. Того дня в районі мала проходити нарада-семінар голів районних державних адміністрацій, і він виявив бажання привітати начальника відділу освіти з ювілеем. Рідкісний випадок і велика честь.

Цього разу вперше не я зустрів колег, а вони мене. Керувала цим процесом енергійна і невтомна в праці Алла Іванівна Козирська, завідувача районним методичним кабінетом, якій я привселюдно надав статус свого заступника, неофіційно, звичайно. Але це значно підвищило авторитет і її особистий, і працівників методкабінету. Вітання були щирі й теплі. Почали піходити, щоб привітати, керівники закладів освіти, педагоги, ті, кого за 20 років праці на посаді освітнього очільника прийняв на роботу, довірив управління закладами, до кого, власне, доторкнувся і рукою, і думкою, і душею.

І раптом шум, гучний голос Віктора Францовича, який вітався з присутніми. Швиденько виходжу в приймальню, щоб зустріти керівника області, вітаюсь. У відповідь привселюдно:

– Ось подивіться на нього, на пенсію зібрався! Хіба схожий він (це до мене) на пенсіонера? Юрій Володимирович (це вже до голови районної державної адміністрації), нікуди його не відпускай!.

Під цей шум зайшли в кабінет губернатора області з колегами-управлінцями, і я, розхвилюваний і датою, з приводу якої немало думав-передумав, і приходом таких несподіваних гостей. Теплі слова, Почесна грамота, квіти, обійми і взаємна подяка – мені за багаторічну працю, Віктору Францовичу і його колегам за вітання та увагу. Треба сказати, що згодом, 23 серпня, напередодні Дня незалежності, вручаючи мені диплом лауреата премії імені Юхима Сіцінського, він повторив ці ж слова, але вже перед активом області.

Того дня в актовій залі Будинку школяра, вітаючи з ювілеєм, ректор Кам'янець-Подільського державного університету Олександр Михайлович Завальнюк перед усім загалом запросив перейти в штат університету, підкреслив, що не пізніше жовтня мені буде надана посада професора кафедри. Він показав аудиторії монографію “Під егідою Українського комітету краєзнавства”, яку я видав до ювілею, і зауважив: “Думаю, що скоро ми будемо вітати Віктора Степановича із здобуттям ступеня доктора історичних наук, у чому перехід у штат університету йому може тільки сприяти”.

Голова Хмельницької обласної державної адміністрації В.Ф. Коцемир вітає з ювілеєм. 20.07. 2004 р.

Вітань було багато. А я мимоволі думав, що ж його робити – залишатися в районі чи перейти в Кам'янець-Подільський. Ситуація складалася майже як колись у Києві, куди зателефонував Е.С. Лазркевич, передаючи пропозицію обкому партії очолити обласний відділ народної освіти. Порадитися не було ніякої можливості – дружина в залі, я на сцені, а хвилин за 20 треба не тільки подякувати за вітання, а й дати відповідь на питання, що ж далі. На цей час вже було підготовлено половину розділів докторської дисертації, моя мрія стати науковцем поетапно здійснювалась, а університет – якраз те місце, де логічно довести справу до кінця. Дивлюсь у зал, ловлю погляд дружини, вона мій, але очима багато не скажеш. Знаю одне, вона прийме любий мій вибір і, як завжди, буде поруч, підтримає, підставить плече. І я, подякувавши за вітання, багатолітню співпрацю, заявив, що приймаю пропозицію ректора.

Так розпочався кам'янецький період мого життя і праці, який з перервами тривав 25 років і завершився 1 вересня 2015 р., на 71-му році життя. Ці чверть століття за своїм змістом та формою діяльності можна поділити на три етапи: 1962-1967 рр.- здобуття вищої освіти, 1996-2004 рр. – робота за сумісництвом на посаді доцента кафедри, і 2004-2015 рр.- очолив наукову бібліотеку університету і на тій же кафедрі працював на посаді професора на 0,5 ставки.

У науці немає стовпового шляху...

Не раз сам собі задаю питання, як у мені пробудився історик. Дід Іван Якович і батько Степан Іванович були педагогами – дід у 1896-1911 рр. – учителем гімнастики Бличанівського однокласного училища міністерства народної освіти, а батько у 30 – 40-і – учителем і завідувачим початкових шкіл. Батька не знав, бо загинув він 31 січня 1945 р. у Польщі під час форсування Вісли. Можливо він теж цікавився історією, бо зібрав домашню бібліотеку десь зо 200 книг, які мама продавала, щоб здобути яку копійку хоча б на сіль, керосин та мило. Мені у спадок дісталася й досі зберігається в домашній бібліотеці “Історія України-Русі” Миколи Аркаса з батьковими маргінальними олівцевими помітками. У дитинстві я добавив своїх “поміток”, особливо на багаочисельних ілюстраціях. А коли підріс і схаменувся, то старанно витер гумкою, що зміг, а головне – кілька разів перечитував історію, яку тоді не містив жоден шкільний підручник. Пізніше усвідомив, що спадок мій відносився до заборонених книг.

Дід ніколи не переповідав мені якихось історичних подій, бо на старість погано чув, у розмови включався рідко. А бабуня Явдоха, моя

“домашня вчителька”, будувала свої “уроки” на біблійних сюжетах, часто зачитуючи цілі історії із земного життя Ісуса Христа.

У Блищанівській семирічній школі не було підстав захопитися історією, бо учителька, маючи базову зоотехнічну освіту, щоразу переповідала – ліхтарик за ліхтариком – черговий параграф шкільного підручника і вимагала, аби ми його також справно переказували, запам’ятовували дати і могли на карті показати країну чи місто, згадуване в розповіді. Було скучно, а інколи й прикро, особливо, коли учителька перекручувала дату чи ім’я. Тоді учні, що слідували за її розповіддю по підручнику, поправляли учительку і справді було сумно спостерігати, як вона, щоб зберегти обличчя, намагалася вийти із ситуації.

Рівень мого рахнівського учителя історії Василя Івановича Кліща був високий. І – це зрозуміло, адже він стаціонарно закінчив Львівський державний університет імені Івана Франка. Уроки були цікавими, із залученням додаткового матеріалу, краєзнавчих фактів. Ось тут я зрозумів, що історія – це не просто предмет вивчення, а наука, що займається дослідженням минулого, яке заховало в глибині століть багато фактів – подій, явищ, персоналій, що історія – поруч, у тому числі і в моєму рідному селі, де жили і творили покоління людей, де загальноісторичні процеси знаходили свій розв’язок.

Думаю, було щось і в характері, що привело до занять історією. Любив побути на самоті з книжкою, особливо історичною. Не раз задумувався, чому село називається Блищанівкою, два горбики на межі з рахнівськими полями – Кіпцями, а грот з джерельною водою в михайлівському парку – Іспектями, гора біля ставка – Свірховою, поле під лісом – Пожарами, що ховається в кургані на Томубоці – полі по праву руку від річки Блищанівки.

А звідси й бажання знайти відповідь на ці та інші питання. Малим залазив на сосну біля церкви, що росла мало не на межі з нашим садом, хотів оглянути село. На жаль, піднятися високо ще не міг, та і мої наміри не знаходили підтримки з боку мамі – бувало й діставав на горіхи. Залишалося мріяти про те, що коли підросту, то обов’язково на вершечку сосни укладу з дощок оглядовий майданчик, а ще б бінокля дістати, такого як дядько Афанасій, підполковник і родич Миколи Чекалюка, під час відпустки привозив, тоді побачив би кожен куточок, кожную хату, річку, ліс, парк, ставок, ті ж Іспекті. А коли підріс, з’явилися інші не менш важливі турботи. Мрія відсувалася, але не забувалася. Здійснив її значно пізніше, вже після здобуття вищої історичної освіти, наукового ступеня кандидата історичних наук.

Набула вона нового звучання – я вважав, що, як професійний історик, зобов'язаний дослідити життя односельчан – попередників, зафіксувати його в науковій праці, щоб зберегти і передати наступникам. Книга “Два села – одна доля” – про нерозривну історію Блищанівки і Михайлівки побачила світ 2001 року.

Вирішальний вплив на мій рух до наукових історичних досліджень справив Кам'янець-Подільський педагогічний інститут, де п'ять років здобував спеціальність учителя історії, російської мови та літератури. Нас оточували і шокували своїми знаннями й відкриттями перші інститутські повоєнні науковці проректор Віктор Іванович Тищенко, кармалюкознавець, автор книги “Народ про Кармалюка”, ректор Іван Степанович Зеленюк, дослідник подій 1917-1920 років на Поділлі, автор монографії “1917 рік на Поділлі” і, особливо, перший в інституті доктор історичних наук, професор Леонід Антонович Коваленко, який разом із запрошеним 1963 року з Чернівців кандидатом, згодом доктором історичних наук Іоном Ізраїльовичем Винокуром запалив вогник студентського наукового дослідництва і дав путівку в наукове життя багатьом нинішнім докторам історичних наук.

Учасники презентації книги в Михайлівській НСШ 15.02.2002 р.

Мій випуск, істориків і філологів водночас, не був включений у ці процеси. Ми лише спостерігали, як наші наступники, вже “чисті” історики, займались у студентському науковому товаристві, яке очолював тоді студент, а нині доктор історичних наук, професор Лев Баженов, як члени товариства публікували свої перші наукові праці в газетах, а згодом, після Першої подільської історико-краєзнавчої конференції (1965), і в наукових збірниках. Це надавало моїй мрії більшої окресленості.

Цей дослідницький вогник роздмухувала ситуація в країні – робота сотисячного колективу пошуковців над дослідженням, написанням і публікацією в 60-70 роки двадцятишеститомної “Історії міст і сіл Української РСР”, збір матеріалів, у тому числі архівних, до нарису про Маків та музею історії села, публікація в дунаєвецькій районній газеті “Ленінським шляхом” низки краєзнавчих матеріалів. Але як діяти далі? Якось, відвідавши інститут, зустрів завідуючого кафедрою О.Ф. Осетрова. Привіталися. І він, швидше для годиться, запитав, як справи, де працюю. Вирішив скористатися нагодою і повідати йому свою мрію, бо з ким же я пораджусь у Макові.

– Можу тобі запропонувати посаду асистента на нашій кафедрі, – мовив Олександр Федорович, – а там побачимо.

Обіцяв подумати. Мрія, здавалося, знайшла своє русло. Але зразу ж розбилася об життєві реалії. Порадилися з дружиною і не знайшли відповіді на самі насущні питання. У Макові при школі мали квартиру, обоє – роботу, треба було піднімати маленьку донечку, якій не було ще й року. Вирішили залишитися в Макові.

Однак думка про науку не покидала. Переїхавши в Дунаївці, щось потроху робив у царині краєзнавства, регіоналістики. Інколи й ховався від оточення, аби не порахували “небезпечним мрійником”, або швидше таким, що відволікає сили від основної роботи. Однак робота над створенням Дунаєвецького районного краєзнавчого музею, що тривала протягом 1983-1986 рр., вимагала звернутись до архівних та надрукованих документів і матеріалів, дореволюційних видань, у першу чергу раніш ізольованих від дослідників “Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета”, “Подольских епархиальных ведомостей” та ін. З’явилися мої розвідки в збірниках Подільських історико-краєзнавчих конференцій, видав кілька брошур, а 1989 року у львівському “Каменярі” – краєзнавчий нарис “Дунаївці”.

Були й інші спроби знайти дорогу в науку, але і вони не були успішними. Але на початок 90-х вже мав 8 окремих видань, більше

десять статей в наукових збірниках, 80 газетних науково-популярних публікацій на краєзнавчу тематику. Важливу роль у моєму становленні як науковця відіграв Віктор Васильович Женченко, який ввів мене в столичний науковий і мистецький світ, познайомив з багатьма цікавими людьми, зокрема й землячкою – уродженкою с. Тинна співробітницею УФК Галиною Сергіївною Косян. Вона довгий час в Українському товаристві охорони пам'яток історії і культури працювала під керівництвом П.Т. Тронька, і, дізнавшись від Віктора Васильовича про мої краєзнавчі заняття, розповіла про них Петру Тимофійовичу. І він визначив мені день і час зустрічі в своєму робочому кабінеті на вул. Грушевського.

Скільки я передумав за тих кілька днів до зустрічі. Згадував, що вперше почув це прізвище наприкінці 60-х років минулого століття, коли йшла до завершення робота над історією міст і сіл Української РСР, набирала обертів пам'яткоохоронна діяльність. І в першому, і в другому випадках вона пов'язувалася з іменем Петра Тимофійовича Тронька, голови Головної редколегії багатотомної історії населених пунктів та голови створеного 1966 року Українського товариства охорони пам'яток історії і культури. А коли з 11 січня 1969 року почав працювати учителем історії Маківської середньої школи і допомагати директору Івану Івановичу Сохатюку шукати архівні матеріали для нарисів історії Макова, тоді щоразу чув: П.Т. Тронько приїжджав в область, давав настанови авторам, ставив високі вимоги до наукового рівня нарисів і довідок.

Вперше побачив його у тому ж Макові, але вже з іншої нагоди. Він приїжджав із заступником голови облвиконкому А.А. Городецькою, і я, вже районний працівник, супроводжував їх до Макова, де у відбудованій сільській церкві була розгорнута виставка художніх полотен. Картин явно не вистачало, і Петро Тимофійович, схваливши факт відбудови пам'ятки сакральної архітектури і достойне її використання, пообіцяв долучити до справи Спільку художників України.

А потім, 27 березня 1990 року, був перший установчий краєзнавчий з'їзд, де я, як делегат, голосував за відновлення репресованого в 30-і роки Українського комітету краєзнавців і обрання академіка П.Т. Тронька головою новоствореної Всеукраїнської спілки краєзнавців. Того року в Кам'янці-Подільському була V всеукраїнська конференція з історичного краєзнавства, де головував Петро Тимофійович. Не раз бачив його в Українському фонді культури, оскільки офіс Всеукраїнської спілки краєзнавців тривалий час був на другому поверсі палацу графині Уварової на Липській, 16, в одному приміщенні з кабінетами працівників Фонду.

Та зустріч на початку 1992 року корінним чином змінила моє життя. Передам слово Щоденнику, швидше – Епізодичнику, до якого час від часу нотував хроніку зустрічей, телефонних розмов, власне – контактів з моїм науковим керівником, науковим консультантом, наставником, духовним поводитирем, хроніку, що рельєфно відображує мої наступні кроки до її величності Клію.

Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько: погляд зблизка

(зі щоденникових записів)

22 квітня 1992 року, 6-а ранку • На залізничній станції Дунаївці зустрів П.Т. Тронька, Ф.П. Шевченка, Г.С. Косян, А.А. Ситника, які приїхали на наукову конференцію “Поділля в роки Визвольної війни

Академіка П.Т. Тронька з Дунаєвецьким районним краєзнавчим музеєм знайомить його організатор В.С. Прокопчук. 22.04.1992 р.

українського народу 1648-1654 рр.”, влаштував у готелі військового містечка, напоїв чаєм і залишив відпочити з дороги. Об 11-й зустрілись у відділі освіти. Потім була бесіда з головою райдержадміністрації, відвідування районної бібліотеки та музею.

Того ж дня побували в Михайлівці та Слобідці Рахнівській. У Макові прийняв В.В. Стеньгач, голова ордена Леніна колгоспу “Україна”, Герой Соціалістичної Праці. Відвідали середню школу.

Вечеряли в нас вдома. Галина Сергіївна Косян зробила запис у сімейному альбомі: “Дорогі Вікторе

Степановичу, Тамаро Костянтинівно! Низький вам уклін за вашу подвижницьку роботу з розвитку краєзнавства, виховання молодого покоління на традиціях національної культури. Роботи Віктора Степановича воістину послужать справі розбудови нашої незалежної суверенної соборної України. Сподіваємось, що в недалекому майбутньому Віктор Степанович отримає науковий ступінь кандидата історичних наук. Щастя, любові і злагоди у Вашій сім'ї!". Підписи поставили П.Т. Тронько, Ф.П. Шевченко, Т.С. Косян, А.А. Ситник.

23 квітня 1992 року, четвер • Петро Тимофійович запропонував тему кандидатської дисертації “Поділля в історико-краєзнавчих дослідженнях”. Крім 35 квитків дунаївчанам – членам Всеукраїнської спілки краєзнавців, оформлених у Києві, підписав ще 20.

З Кам'янця-Подільського під'їхали учасники конференції ректор педінституту А.О. Копилов, професори І.С. Винокур, В.С. Степанков, доцент М.Б. Петров, з Хмельницького – заступник голови облвиконкому А.А. Городецька, начальник облуправління освіти В.І. Войтенко, його заступник Г.І. Степанець, А.В. Сваричевський та інші.

О 10-й годині конференцію відкрив голова райдержадміністрації, виступили заступник голови облвиконкому А.А. Городецька, А.О. Копилов, П.Т. Тронько, І.С. Винокур, В.С. Степанков, Ф.П. Шевченко та інші. Я підсумував роботу конференції, вніс пропозицію обрати дунаївчанина члена-кореспондента НАН України, доктора історичних наук, професора Федора Павловича Шевченка Почесним громадянином Дунаївців.

О 13-й відбулася установча конференція і була створена друга в Україні Дунаєвецька районна організація Всеукраїнської спілки краєзнавців. Виступив голова ВСК академік П.Т. Тронько, вручив членські квитки зі своїм підписом першим 55 дунаївчанам – членам Спілки, дав настанови. На пропозицію Петра Тимофійовича головою районної організації обрали мене.

Ввечері провів гостей до поїзда.

Червень 1992 року • П.Т. Тронько викликав мене з опублікованими працями до Києва. Я привіз ще й 10 примірників книги “Репресоване краєзнавство”, надрукованої в Кам'янці-Подільському. Петро Тимофійович з гордістю показував її усім, стверджуючи українську першість у розкритті теми репресованих краєзнавців.

Побували у вченого секретаря Інституту історії України НАН України О.С. Рубльова, він висловив сумнів у можливості мого захисту

за опублікованими працями. Аргумент Петра Тимофійовича про нещодавній захист у такий спосіб Д.В. Табачника на нього не вплинув. Погодились, що остаточне рішення має прийняти директор Інституту історії України академік НАН України Ю.Ю. Кондуфор.

На другий день побував на консультації в доктора історичних наук, професора А.В. Санцевича. Той зробив висновок: треба готувати дисертацію, запропонував доповнити тему хронологічними рамками “Поділля в історико-краєзнавчих дослідженнях 50-х – 90-х років”.

Ю.Ю. Кондуфор, вислухавши Петра Тимофійовича, порадив братися за дисертацію. Аргументи Петра Тимофійовича перекреслив короткою реплікою: *“Ваш підшефний не очолює Адміністрацію Президента України...”*.

2 липня 1992 року • Зателефонував академік П.Т. Тронько і повідомив, що вчена рада Інституту історії України НАН України затвердила запропоновану тему моєї дисертації, а його – керівником, дав перші настанови.

18 грудня 1992 року • Брав участь у першому офіційному засіданні редколегії відродженого журналу “Краєзнавство”, до якої ввійшов з першого номера. Вів засідання голова редколегії академік П.Т. Тронько, думками ділились редактор Г.Г. Гайовий, А.А. Ситник, Л.О. Тімічев, А.П. Непокупний. Обговорювалася концепція видання та невідкладні проблеми – фінансування, передплатники, випуск першого числа, матеріали до якого вже були зібрані. Редактор Григорій Гайовий бачив журнал науково-популярним – з гумором, кросвордами, загадками і т.п., розрахованим на масового читача. Ми з Анатолієм Павловичем Непокупним відстоювали науковий статус видання. Оскільки редактор надто емоційно захищав своє бачення журналу, я у виступі наголосив: *“Багато, звичайно, залежить від особи редактора, який має прийняти концепцію як кодекс, як норму діяльності й докласти журналістського хисту щодо форми подачі матеріалів. Але в редколегії мають бути фахівці, які визначатимуть ступінь цінності і наукової новизни матеріалів”*. Підсумував дискусію і розставив акценти голова редколегії Петро Тимофійович Тронько: журнал має бути науковим.

2 січня 1993 року • Завіз до Кам’янця-Подільського свій нагородний лист, віддав ректору педінституту А.О. Копилову. Наступного дня професор І.С. Винокур, що їхав до Києва, мав відвезти голові ВСК П.Т. Троньку 3 комплекти нагородних листів – свій, Анатолія Олексійовича і мій.

25 червня 1993 року • Розгляд дисертації на засіданні відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН

України. Після моєї доповіді виступили Ф.П. Шевченко, Є.М. Скляренко, Ю.З. Данилюк, порадили скоротити вступ, перший параграф, історію подільського краєзнавства довести до наших днів. Петро Тимофійович визначив термін доопрацювання дисертації з урахуванням висловлених пропозицій.

20 липня 1993 року • Розшукав П.Т. Тронька, який просив зателефонувати. Петро Тимофійович повідомив, що Указом Президента України Л.М. Кравчука мені та А.О. Копилову присуджено звання “Заслужений працівник народної освіти України”, просив передати цю інформацію Анатолію Олексійовичу.

22 липня 1993 року • “Подільські вісті” опублікували Указ Президента України:

“За значний особистий внесок у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини присвоїти почесні звання “Заслужений працівник народної освіти України”

Копилову Анатолію Олексійовичу – ректорові Кам’янець-Подільського державного педагогічного інституту, професору, Хмельницька область,

Прокопчуку Віктору Степановичу – завідувачому відділом народної освіти Дунаєвецької районної державної адміністрації, голові районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, Хмельницька область.

*Президент України Л. Кравчук
м.Київ, 15 липня 1993 року”.*

23 листопада 1993 року • На засіданні відділу регіональних проблем історії України мою кандидатську дисертацію рекомендували до захисту.

16-18 грудня 1993 року • Був у Києві, брав участь у міжнародному форумі юних краєзнавців “До оберегів відродження”, який проходив на базі Державного еколого – натуралістичного центру. Учасників форуму вітав голова ВСК П.Т. Тронько, виступав і я. По закінченні мого виступу Петро Тимофійович повідомив присутніх, що я завершив дисертацію, закликав побажати мені успішного захисту.

Цього дня запросив мене додому. Вели розмову, у т.ч. про перевибори директора Інституту історії України – Ю.Ю. Кондуфор наступного дня передавав керівництво В.А. Смолію. Ночував у робочому кабінеті академіка в оточенні книг та архівних папок. Петро Тимофійович дав познайомитись з томиком творів Т.Г. Шевченка за 1876 р. з не дуже гарними відгуками Тургенєва і Полонського про Тараса Григоровича.

Наступного дня з Є.М. Скляренком оформився в архів СБУ, де протягом кількох днів опрацьовував кримінальні слідчі справи В.П. Затонського

та подолян – учасників харківського 1930 року процесу в справі “Спілки визволення України” Г. Голоскевича, И. Карповича, М. Кривинюка, М. Любинського, В. Підгаєцького, Н.Токаревської, К.Туркала.

28 січня 1994 року • На засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії України НАН України після захисту докторської дисертації Б.А. Кругляком за інформацією В.О. Горбика до захисту прийняли і мою дисертацію.

27 травня 1994 року • Відбувся захист моєї дисертації на засіданні спеціалізованої вченої ради Інституту історії України. Перед тим у кабінеті академіка П.Т. Тронька обговорили питання видання моєї монографії “Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність”, Петро Тимофійович обіцяв дати вступне слово до неї.

Першим захищався А.Є. Заєць – викладач Львівського поліграфічного інституту, тема дисертації – “Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII ст.”.

На моєму захисті групу підтримки складали дружина Т.К. Прокопчук, В.М. Цвілій – ветеран війни з Борисполя, визволитель Дунаєвеччини, Н.І. Шинкарук з Міністерства народної освіти України, В.О. Савчук, В.В. Женченко, Г.С. Косян та А.А. Ситник. Виступив Петро Тимофійович, як науковий керівник. А потім, коли доповідав я, він дуже переживав. І, коли його обличчя посвітлішало, я зрозумів, що все йде нормально. Усі 14 присутні на засіданні члени спеціалізованої вченої ради проголосували “за”.

Побували на квартирі Петра Тимофійовича і Валентини Іванівни.

– *А тепер вибирайте час, приїжджайте з Тамарою Костянтинівною, щоб спокійно подивитись Київ*, – запросив на прощання Петро Тимофійович.

12 липня 1994 року • У Маківському санаторії “Україна” відзначили 79-річчя П.Т. Тронька. Були з Дунаївців ми з дружиною та Л.С. Омелянчук, з Кам’янця-Подільського – ректор А.О. Копилов, Л.В. Баженов, В.О. Савчук.

20 липня 1994 року • Петро Тимофійович з Валентиною Іванівною приїхали з Макова і взяли участь у відзначенні в читальному залі Дунаєвецької районної бібліотеки мого 50-річчя. Петро Тимофійович привітав від правління ВСК, вручив посвідчення “Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців” і витяг з протоколу засідання президії ВСК.

18 листопада 1994 року • У кабінеті Петра Тимофійовича Тронька з його ж рук у присутності Є.М. Складенка, Ю.А. Пінчука, Ю.З. Данилюка, Т.В. Главак, А.А. Ситника отримав диплом кандидата історичних наук. Підійшов із сесії Верховної Ради України народний депутат, голова Українського фонду культури Б.І. Олійник, привітав, запропонував негайно братися за докторську дисертацію. Цього дня побував на презентації полотен Марії Приймаченко, де мав розмову з Ніною Митрофанівною Матвієнко.

25-29 червня 1995 року • На облдержадміністрацію надійшов лист за підписом заступника Прем'єр-міністра І.Ф. Кураса відрядити мене до Харкова на ювілейний з нагоди 70-річчя Українського комітету краєзнавства пленум Всеукраїнської спілки краєзнавців.

27 червня в санаторії-профілакторії "Політ" харківського авіазаводу поселився в одній кімнаті з Є.М. Складенком і А.Н. Стежаром, директором Дніпропетровського обласного краєзнавчого музею. Приїхав голова ВСК П.Т. Тронько. Цього ж дня брав участь у відкритті в бібліотеці ім. В.Г. Короленка українсько-канадської бібліотеки, у прес-конференції, яку проводив академік П.Т. Тронько. Він розповів історію виникнення УКК, повідомив, які заходи відбудуться з нагоди ювілею.

28 червня зранку учасники пленуму брали участь у відкритті пам'ятника на могилі М. Хвильового. О 10-й в педінституті відбувся урочистий пленум, де заступник голови Харківської облдержадміністрації В.Ф. Мещеряков оголосив привітання Президента України Л.Д. Кучми. Доповідав П.Т. Тронько, відбулося обговорення. До складу правління Спілки ввели голову Харківської обласної організації ВСК І.Ю. Саратова, доцента С.І. Посохова, заввідділом бібліотеки ім. В.Г. Короленка В.О. Ярмошик, Т.І. Максим'юка з Одеси, В.І. Романька із Слоб'янська. Чимало краєзнавців з нагоди ювілею отримали нагороди. Цього дня відбулася наукова конференція, де я зробив повідомлення про краєзнавчу діяльність професора І.С. Винокура. Учасники пленуму відвідали Музей народного мистецтва Слобожанщини та Художній музей.

29 червня побували в с. Пархомівка Краснотуркеського району, де учитель Опанас Федорович Луньов у конторі цукрового заводу організував прекрасний художній музей.

В автобусі під оплески колег вручив Петру Тимофійовичу диплом лауреата премії імені Мелетія Смотрицького, встановленої Дунаєвецьким райвідділом освіти Хмельницької області, цим відмітивши його внесок у підтримку педагогів і школярів району, з якими неодноразово зустрічався.

Мав тривалу розмову з Петром Тимофійовичем, подарував йому з нагоди 80-річчя, що наближалось, художньо оформлене дерев'яне яйце з його портретом. Він чекав на відзнаку Президента та публікацію в республіканській пресі за підписом О.Гончара та Б.Олійника. Спонукав братися за докторську дисертацію. А я думав, як в умовах району, перебуваючи на практичній роботі, та ще й у кризовий час, у пік безгрошів'я, братися за таку відповідальну наукову працю.

Серпень 1995 року • Вийшла друком моя монографія “Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність”, яку вступним словом поблагословив науковий редактор академік П.Т. Тронько.

5 листопада 1995 року • Повернувся з похорону Федора Павловича Шевченка, виступав під час прощання в конференц-залі Інституту історії України. Слово про друга мовив академік П.Т. Тронько. У їдальні, на першому поверсі приміщення, де працював Ф.П. Шевченко, пом'янули. У складі делегації були також дунаєвецький міський голова С.Б. Небельський та директор Маківської середньої школи І.П. Паштепа.

2 грудня 1995 року • Розмовляв з Петром Тимофійовичем по телефону. Помер його давній друг професор Дмитро Шлапак. Жалівся, що друзі сипляться осіннім листям, обскубуючи і його оптимізм. Документи на затвердження теми докторської дисертації ще не пішли до вченої ради, бо не переговорив з директором Інституту історії України НАН України академіком В.А. Смолієм.

9 січня 1996 року • Зателефонував П.Т. Тронько і повідомив, що вчена рада Інституту історії України НАНУ затвердила тему моєї докторської дисертації “Краєзнавство Правобережної України 20-90-х років ХХ ст.: проблеми становлення і розвитку”.

9 травня 1996 року • Привітав Петра Тимофійовича з черговою річницею Перемоги. Він поділився, що брав участь у покладанні квітів до Меморіалу Слави разом з керівниками держави Л.Д. Кучмою, О.О. Морозом, Є.К. Марчуком.

5 листопада 1996 року • П.Т. Тронько і Ю.З. Данилюк приїхали до Кам'янця-Подільського, побували в міській раді, педінституті. У готельному номері будинку відпочинку “Кооператор” ми розмовляли про труднощі функціонування Всеукраїнської спілки краєзнавців, підготовку II з'їзду ВСК.

Наступного дня перед від'їздом до Києва Петро Тимофійович і Юрій Зіновійович завітали в Дунаївці.

– Концентруйтесь на підготовці докторської, – наставляв Петро Тимофійович.

25 грудня 1996 року • Взяв участь у роботі II з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців, від імені мандатної комісії зробив доповідь, повідомив, що із 125 обраних делегатів на з'їзд прибуло 120, у тому числі 85-річний Валентин Полікарпович Замковий з Артемівська Донецької області. Серцевиною з'їзду була звітна доповідь голови ВСК П.Т. Тронька. Він наполегливо ставив завдання працювати над історією міст і сіл у новій редакції, що знайшло відображення і в постанові з'їзду. До правління ВСК від Хмельниччини обрані І.С. Винокур, В.І. Войтенко, В.С. Прокопчук, В.О. Савчук.

13 березня 1997 року • Працював у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України. О 15-й під'їхали “Волгою” Петро Тимофійович і Віктор Васильович Женченко, і ми поїхали в Конча-Заспу на дачу Петра Тимофійовича.

– Поки я приготую яечню, Валентина Іванівна залишила кусень сала і десяток яєць, Ви, Вікторе Степановичу, як і обіцяли, підріжте куці

калини, – запропонував господар.

Цю роботу я люблю, та й звична вона, тому за півгодини привів калиновий гай Петра Тимофійовича в належний стан. Він обдивився, усміхнувся – сподобалося: “Ви би взяли собі в Дунаївці кущик – два, мали б пам'ятку...”

У калиновому
гаю академіка
П.Т. Тронька
в Конча-Заспі

Перекусили, гуляли територією, проходили біля кількоповерхового гуртожитку.

– А тут, до речі, живе ваш колишній перший секретар Хмельницького обкому партії Бубновський, старенький вже.

Ми ходили і слухали спогади Петра Тимофійовича, достойні хрестоматії з історії України ХХ ст.

– Куди б мені втекти хоч на 3 місяці? Я б написав щонайменше томик спогадів, – міркував вслух.

– У Дунаївці, Петре Тимофійовичу, у Дунаївці. Там Вас ніхто не знайде, – запропонував я.

Ми слухали сюжет за сюжетом. З уст Петра Тимофійовича не сходила тема репресій – міцно в'їлася і в пам'ять, і в душу...

– Каганович Л.М. був страшною людиною, жорстокою. Пронизує тебе своїми темними очима і раптом: “Ти чого так дивишся на Лазара Мойсейовича? Не любиш! Хочеш вбити?..”

– Та ні, що ви, я ...

І коліна затрусились, голос пропав. Що йому відправити тебе на той світ – один порух руки, один телефонний дзвінок.

– У мене було три зустрічі з Л.М. Кагановичем, і кожна залишила важкий осад.

А потім продовжив:

– Часи бути страшні. У Лебедині, де я працював секретарем райкому комсомолу, був герой громадянської війни Харитон Мусійович Фролов. До революції його гноїли царські тюремники. У роки громадянської командував партизанською бригадою. Мав орден Червоного Прапора, заслужити який було важче, ніж Зірку Героя. Денікінці знищили його сім'ю. “Де твій батько?” – запитав денікінський офіцер малого. А той щиро по-дитячому: “Деніківців б'є...”. Ударом шаблі білогвардієць забрав життя дитини, а потім і матері. І ось такого відданого сина народу вмить зробили його “ворогом”. На одному з допитів не витримав, жбурнув стільцем у слідчого, відібрав наган і кілька днів сидів, забарикадувавшись. Взяли голодом і безсонням. Щось відбили. Через рік випустили, скоро й помер. Ми йому погруддя встановили в Лебедині.

Гірко було слухати такі історії. В.В. Женченко запитав: “А чи не можна було когось захистити?”

– Ви що! Загримів би негайно, як пособник. Перший секретар принижувався перед енкаведистом. Мене ледь не мобілізували на цю

“службу” – захистив перший секретар райкому партії, бо був я в резерві на першого секретаря райкому комсомолу.

А ще розповів історію сільської дівчини, яка вступала до Київського медінституту і замість твору про письменника описала своє гірке життя, без батька, у нужді. Ректор поділився зі мною, і ми ризикнули її підтримати. Дівчина успішно закінчила інститут, мабуть, стала гарною лікаркою, так і не знаючи, від кого тоді залежала її доля... Воістину роби добро, не чекаючи вдячності.

20 березня 1997 року • Був з Петром Тимофійовичем у “Троньківці” – Музеї народної архітектури і побуту. Зустріли його, як рідного: співробітники віталися, навперебій розпитували, радились. Невідступно супроводжував директор Микола Степанович Ходаківський. Петро Тимофійович розповідав, як творився музей, адже будувалось все те під егідою Українського товариства охорони пам’яток історії і культури.

– Що ти там, Петре, звозиш до Києва всіляку “рухлядь”, – якось досить серйозно “пожартував” перший секретар ЦК КПУ В.В. Щербицький.

– Ви мені за ту “рухлядь” ще колись спасибі скажете, – таким же жартом закінчив пояснення Петро Тимофійович.

1972 року відкрили першу чергу. На оглядини прибуло усім складом політбюро ЦК КПУ. Наприкінці огляду Володимир Васильович подякував і запропонував: “Давай, Петре Тимофійовичу, зробимо ще й сучасне село!”

Кожна область згодом монтувала свої будинки за проектом і під наглядом київських спеціалістів.

Вечеряли в Пирогово на другому поверсі дерев’яної хати: салат, квасоля, галушки, вареники з капустою – усе своє. Петро Тимофійович розповів, як починалося повоєнне життя в Києві та області.

– В’їхали до столиці четвертою машиною в колоні Г.К. Жукова і М.С. Хрущова. На Хрещатику люди кинулись до них – сльози радощів, поцілунки. Під’їхали до пам’ятника Т.Г. Шевченку. Ще з 5 листопада горів університет, запалений фашистами. Микита Сергійович потряс кулаком, кинув кілька міцних слів на адресу нацистів. А взагалі, за весь час моєї роботи можу назвати двох справжніх лідерів, це – М.С. Хрущов і В.В. Щербицький.

– А П.Ю. Шелест? – запитав я.

– Я колись напишу про це...

Пішла розмова й про пам’яткоохоронні, краєзнавчі справи.

– Вважаю, Вікторе Степановичу, найголовніших три моїх справи: на першому місці – двадцятишеститомна історія міст і сіл, на другому – Музей народної архітектури і побуту, на третьому – меморіальний комплекс на Хортиці.

– А Сквородинівка?

– Це теж моя справа. А скільки їх було? І пам'ятник Т.Г. Шевченку в Москві. А ще недавно з Борисом Іллічем Олійником Канівську гору відстояли від забудови промисловими об'єктами. А ще б хотів побачити в Києві відновленим хоча б Михайлівський собор...

На під'їзді до Києва Петро Тимофійович знову нагадав мені про навчальний посібник з краєзнавства.

– Візьміться за це, хто краще зробить, ви ж освітянин і краєзнавець!

– Я розумію, Петре Тимофійовичу, але ж вже працюю за Вашим завданням над докторською дисертацією.

– Та воно ж одне другому не завадить...

Вдома, на Грушевського, 34-а, подивились останні вісті. Б.М. Єльцин летів у Фінляндію на зустріч з президентом США Б. Клінтоном, біля трапу літака кинув кілька застережень на адресу США.

Петро Тимофійович провів до зупинки 20-го тролейбуса. Ділився:

– Скоро минає 60 років з часу мого вступу до лав партії. Ця партія дала мені все, і я її не зраджу...

Під'їхав тролейбус.

– Зателефонуйте в неділю ввечері. А в понеділок, о 10-ій, чекаю в кабінеті, – кинув на прощання.

14 серпня 1997 року • З дружиною поїхали до Макова в санаторій "Україна", де відпочивали Петро Тимофійович з Валентиною Іванівною. З Кам'янця-Подільського під'їхали В.О. Савчук, М.І. Каньоса, І.І. Жезицький, з Макова О.В. Сорокатюк і І.П. Паштепа. Пообідали разом.

Через 3 дні провели Петра Тимофійовича і Валентину Іванівну до кам'янецького поїзда. На ранок прозвучав традиційний дзвінок: "Дібрались благополучно, дякуємо".

19-20 листопада 1997 року • У Дунаївцях відбувся, можна сказати, День краєзнавця. Насамперед, за *представництвом*: з Києва прибули академік П.Т. Тронько, доктор історичних наук, професор Ю.А. Пінчук, зав. відділом Інституту історії України НАН України, з Кам'янця-Подільського – професори І.С. Винокур, О.М. Завальнюк, Л.В. Баженов, доценти А.Г. Філінюк, О.Т. Щур, А.Ф. Суровий, П.Є. Ткачук, Т.І. Колотило,

А.П. Гавришук, з Хмельницького – професор О.П. Григоренко, доцент Ю.В. Телячий, В.Є. Берега, заст. начальника управління освіти облдержадміністрації, М.С. Шкварелюк – директор обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді, його колеги В.П. Малиновський, С.В. Шевчук, були представники обласних центрів туризму і краєзнавства учнівської молоді з усієї України.

Та й за змістом роботи. У Дунаївцях відбулася науково- краєзнавча конференція “Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій”.

У Дунаєвецькій ЗОШ I-III ст. №2 відкрили музейну кімнату та меморіальну дошку на честь її колишнього випускника члена-кореспондента НАН України доктора історичних наук, професора Ф.П. Шевченка. Виступав П.Т. Тронько, оголосив письмове вітання віце-прем’єр-міністра і директора Інституту історії України НАН України В.А. Смоля.

У Смотричі в другій половині дня відбулося знайомство з музеєм М.Смотрицького та круглий стіл “Смотрицькі біля витоків української ідеї”.

Петро Тимофійович Тронько і Юрій Анатолійович Пінчук ночували у нас вдома. Повідомив, що з Президентом України Л. Д. Кучмою, радником з питань історико-культурної спадщини якого був, домовився про підготовку указів з підтримки краєзнавчого руху й видання історії міст і сіл України в новій редакції.

У президії конференції академік П.Т. Тронько, В.С. Прокопчук, проф. І.І. Винокур, доценти А.Г. Філінюк, О.Т. Шур, А.Ф. Суrowий, О.М. Завальнюк. 19.11.1997 р.

7 грудня 1997 року, неділя • Я знову в Києві, зустрів В.В. Женченко. О 17-й поїхали до Петра Тимофійовича. Він якраз повернувся з дачі. Випили по чашці кави. Петро Тимофійович похвалився тільки що пошитим мундиром з орденами, медалями і майорськими погонами. Попросили одягнути, зробили кілька знімків.

Поспішали в театр Івана Франка, де, як члени президії Українського фонду культури, мали брати участь у підведенні підсумків конкурсу “Перлини сезону”.

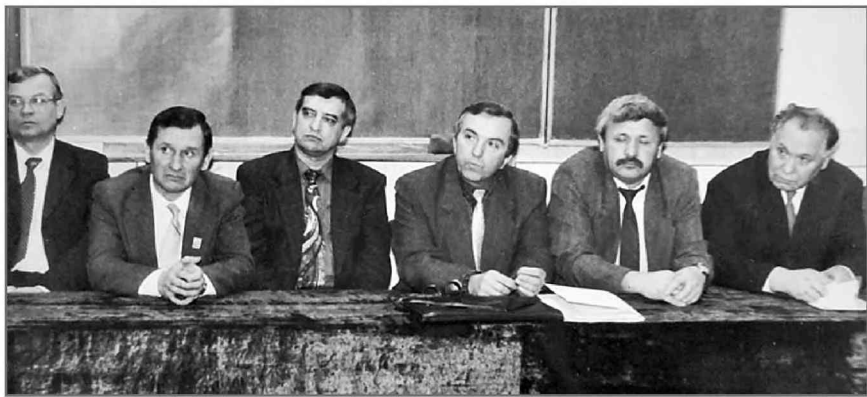
2 серпня 1998 року • У Маківський санаторій “Україна” знову приїхали Петро Тимофійович і Валентина Іванівна.

– Буду готувати тут доповідь на конференцію в Канаді, куди збираємось летіти з Б. Олійником і В. Бровченком. Доповідь маю відіслати до Канади спочатку факсом, – ділився планами Петро Тимофійович.

У неділю забрав гостей в Дунаївці. Під’їхав з Кам’янця-Подільського професор І.С.Винокур. Обідали. Спілкувались.

6 серпня 1998 року • Голова Всеукраїнської спілки краєзнавців П.Т. Тронько вручив Дунаєвецькій централізованій бібліотечній системі диплом і знак лауреата премії імені Дмитра Яворницького за значний внесок у бібліотечне краєзнавство. Такою ж премією відзначена Хмельницька обласна універсальна наукова бібліотека ім. М. Островського.

15 лютого 1999 року, понеділок • По дорозі до Центрального державного архіву громадських об’єднань долучився до відкриття щойно

Учасники круглого столу О.П. Григоренко, Д.Г. Омельченко, В.П. Струманський, В.С. Прокопчук, В.Є. Берека, П.Є. Ткачук. 19.11.1997 р.

побудованого навпроти Києво-Печерської лаври пам'ятника воїнам-афганцям. Президент України Л. Кучма, міністр оборони генерал армії О. Кузьмук, митрополит Володимир, міський голова О. Омельченко, віце-прем'єр В. Смолій, Г. Удовенко, П. Симоненко – головні діючі особи урочистостей. Поклонився і я пам'яті убієнних, знайшов на плитах імена загиблих в Афганістані дунаївчан Юрія Богуцького, Віктора Дубицького і Михайла Кузя.

22 лютого 1999 року • Напередодні Дня захисників Вітчизни, побував на Грушевського, 34-а, кв. 57, привітав Петра Тимофійовича з нашим чоловічим головним святом, а Валентину Іванівну – з днем народження. Вечеряли.

Дивились по телевізору, як заарештували в нью-йоркському аеропорту Павла Лазаренка, колишнього прем'єр-міністра, що поцупив з бідної України кільканадцять мільйонів доларів. Петро Тимофійович розповів, як 19-річним юнаком брав участь у перевірці спиртзаводу, де все заховано й недоступно, а все ж робітники якимось чином напивалися. Йому не тільки показали як, а й дали можливість через трубку-“сопілку” попробувати браги.

Зателефонував С.З. Зарембі та директору Інституту рукописів, попросив посприяти мені – його докторанту в опрацюванні матеріалів.

Загрипували Валентина Іванівна і Лариса Петрівна, квартира перетворилася в домашній лазарет.

10 березня 1999 року, середа • О 14 год. зателефонував Петро Тимофійович й повідомив про створення Української академії історичних наук, яку очолили В.А. Смолій – президент, П.Т. Тронько – віце-президент. Академіками обрані хмельничани А.О. Копилов, І.С. Винокур, В.С. Степанков, Л.В. Баженов, членами-кореспондентами – В.С. Прокопчук, І.В. Рибак, В.О. Савчук. Я подякував за довір'я і честь.

3-6 червня 1999 року • На запрошення Петра Тимофійовича і Валентини Іванівни ми з дружиною Тамарою побували в Києві.

5 червня Петро Тимофійович повіз нас на екскурсію в Музей української архітектури і побуту. Більше десятка світлин зафіксували те приємне подорожування. Обідали з Петром Тимофійовичем, Валентиною Іванівною і Ларисою Петрівною в ідальні дачного містечка Конча-Заспа.

А потім поїхали в Палац культури “Україна” на звітний концерт Черкаської області. Чого тільки вартий черкаський народний хор, виступ народної артистки України Ольги Павловської з піснею “Степом, степом”. Почастували черкащани й короваєм.

Повні вражень з почуттям безмежної вдячності Петру Тимофійовичу, Валентині Іванівні, Ларисі Петрівні Тронькам і друзям нашим Віктору Васильовичу і Любові Григорівній Женченкам, в яких квартирували, повернулись до рідних Дунаївців. Незабутня зустріч!

1 серпня 1999 року, неділя • У п'ятницю, після повернення з відпустки, поїхали до Петра Тимофійовича і Валентини Іванівни, які відпочивали в санаторії “Україна” в с. Маків.

А сьогодні, у неділю, Петро Тимофійович і Валентина Іванівна гостювали в нас у Дунаївцях. Петро Тимофійович згадував, як, підготувавши доповідну записку про увічнення козацьких місць, зайшов до секретаря ЦК КПУ з ідеологічних питань А.Д. Скаби. Ознайомившись з доповідною, той кинув: *“А хто нам, Петре Тимофійовичу, сухарі буде носити?”* Після паузи перехрестив сторінку й поставив підпис. На засіданні Політбюро ЦК, яке вів П.Ю. Шелест, доповідав Петро Тимофійович. Натиск робив на виховному потенціалі козацького подвигу, інтернаціональному характері козацького середовища, співдружності українських і російських козаків. Ні питань, ні пропозицій не було. Хтось напівголосом видавив: *“Справа варт підтримки...”*. *“Чи будуть інші думки?”* – перепитав Петро Юхимович, і після мертвої мовчанки додавив, – *“рішення прийняте”*.

А коли над П.Ю. Шелестом почали згущуватись хмари, він одного разу запитав: *“Як там Хортиця?”* І, не дочекавшись відповіді, додавив: *“Треба поспішати...”*. Згодом, як і за Петра І, його взяли до Москви. А в Україні за Маланчука піднялася чергова хвиля боротьби з “українським буржуазним націоналізмом”, робота з увічнення козацьких місць зупинилася...

У Музеї народної архітектури і побуту України В.С. Прокопчук, Т.К. Прокопчук та організатор цього музею академік П.Т. Тронько. Пирогово, 5.06.1999 р.

З приводу “золотої вересневої осені 1939 року” розповів про атмосферу піднесення, яка панувала у Львові, Станіславі та інших місцях, де бував особисто. Показав тимчасове посвідчення і мандат учасника Національних зборів. Вважав, що на честь 60-річчя возз’єднання західних земель з УРСР варто в Києві і Львові встановити пам’ятники.

Вели розмову про концепцію перевидання історії міст і сіл України в новій редакції. Я пропонував питання кількості книг дати на розгляд областей, історію населених пунктів кількох районів об’єднувати в окремі книги обласного тому, а то й видавати по кожному району окрему книгу, як це вже зробили краєзнавці Теофіпольського району Хмельницької області під керівництвом І.А. Стасюка. “Будемо домовлятись на конференції”, – була його відповідь.

Петро Тимофійович запропонував провести в районі акцію “Бойовий орден і медаль у твоєму домі” на честь 55-річчя Перемоги. Пообіцяв доукомплектувати Дунаєвецьку центральну бібліотеку книгами “Історія міст і сіл Української РСР”, яких не вистачало.

3 жовтня 1999 року • З Києва прийшов лист: *“Надсилаю вам на добру згадку про наші зустрічі в Дунаївцях кілька фотознімків. Ваш П.Т. Тронько”*.

11 липня 2000 року, вівторок • З Києва зателефонував земляк С.А. Лавренюк: “Вашому науковому керівнику П.Т. Троньку присвоєно звання Героя України”.

Зразу ж набрав номер квартирної телефону. Трубку взяла Валентина Іванівна. Привітав з нагородою, в якій є і її частка, й мовив словами Петра Тимофійовича: “Є правда на світі!”.

Почав збиратись до Києва: взяв диплом лауреата премії імені Ф.П. Шевченка, встановленої Дунаєвецькою районною організацією Всеукраїнської спілки краєзнавців, вимпел з гербом Дунаївців і словами: “Тронька П.Т., академіка НАН України, Почесного члена Дунаєвецької районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, дунаївчани вітають з 85-річчям”, вишитий учителькою Г.Б. Ахметзяною.

Ввечері, як і домовлялися, постукав у двері київської квартири Петра Тимофійовича... На прощання він подарував ксерокопію Указу Президента України від 7 липня 2000 р., № 864 про присвоєння звання Героя України і внизу дописав: “На згадку шановному Віктору Степановичу і Тамарі Костянтинівній про незабутнє”. Поставив підпис і дату 12.VII. 2000 р.

12 липня 2000 року • О 14-й розпочалася церемонія вшанування Петра Тимофійовича з нагоди його 85- річчя. Вів урочистості академік В.А. Смолій. Привітав Прем'єр-міністр В.А. Ющенко, потім – В.М. Литвин, голова президентської адміністрації, який вручив від Президента, котрий перебував у закордонній поїздці, годинника й додавив: *“Годинник швейцарський, а символіка і надписи наші, бо ще не вміємо робити путніх годинників...”* Вітали В.Г. Кремень, міністр освіти і науки, Б.С. Ступка, міністр культури, Б.І. Олійник, І.Ф. Драч, генерал І.О. Герасимов, П.Ю. Шабатин, богодухівці та ін.

З І.С. Винокуром були на фуршеті. Спішили, підійшли попрощатись з Петром Тимофійовичем. А він відламав шмат короваю, завернув у серветку: *“Передайте цариці Тамарі...”*. Себто – моїй дружині.

Серпень 2000 року • Петро Тимофійович з Валентиною Іванівною знову в санаторії “Україна”, зайняли трикімнатний люкс колишнього голови маківського колгоспу В.В. Стеньгача, який побудував санаторій. Двічі з дружиною провідували київських гостей.

13 серпня, у неділю, забрав Петра Тимофійовича і Валентину Іванівну в Дунаївці. Приїхав професор І.С. Винокур з Кам'янця-Подільського. З увагою слухали спогади Петра Тимофійовича. Ділились думками з приводу багатотомної історії міст і сіл України в новій редакції. Петро Тимофійович ніби й прийняв мою пропозицію про окрему книгу для кожного району.

– Але де ж взяти грошей? – роздумував вслух.

Він запропонував прорецензувати його монографію “Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття”, виступити на ювілейному пленумі Спілки з нагоди 75-річчя Українського комітету краєзнавства, порушити питання вивчення топонімії кожного краю та генеалогії.

Мова йшла і про мою докторську дисертацію. *“Я планую зустрітись з вашим губернатором В.М. Лундишевим і попрошу дати вам належних пірроку творчої відпустки”*, – повідомив Петро Тимофійович.

Повели дискусію про сучасну історіографію. Зійшлись на необхідності помірковано і неполітизовано розглядати історичний процес. Я попросив І.С. Винокура спільну нашу позицію зафіксувати в родинному альбомі. У результаті з'явився наш “меморандум” щодо принципів розвитку історіографії. *“Історіографія і розвиток історичної науки в Україні на рубежі III-го тисячоліття тіснішим чином пов'язані з сумлінністю вчених-істориків, – писав І.С. Винокур. – Основна засада – спокійно і розважливо розглянути історичний процес у його конкретній динаміці.*

Це означає, що історики повинні об'єктивно, не політизуючи, розглядати події історії і сучасності. Фальсифікаціям, пов'язаним з політичними віяннями, не повинно бути місця в історії. Одним словом, одну неправду не потрібно замінити іншою. Тільки за цих умов можна наблизитися до висвітлення конкретних подій і до їх дійсно наукового узагальнення". Спочатку підпис поставив Іон Ізраїльович, потім Петро Тимофійович, а за ними і я.

23 серпня 2000 року • По "Інтеру" побачив, як Президент України Л.Д. Кучма вручив П.Т. Троньку відзнаки Героя України. Набрал кийвський номер, привітав Героя.

13 вересня 2000 року, середа • Зателефонував Петро Тимофійович: *"Мав бесіду з вашим губернатором Віктором Миколайовичем Лундишевим, гарна людина. Просив його серед іншого дати Вам піврічну творчу відпустку для написання дисертації. Обіцяв вирішити питання. Ви би зайшли до нього".*

Подякувавши, я задумався над тим, як полагодити тут, у Дунаївцях, з надто вразливим головою райдержадміністрації.

1 жовтня 2000 року, неділя • День працівників освіти. У Маківському санаторії "Україна" відвідали Якова Петровича і Олену Федорівну Погребняків.

– Це мої друзі, Вікторе Степановичу, приділіть їм увагу, – доручив Петро Тимофійович.

Возив гостей на екскурсію до Кам'янця-Подільського. Були тривалі розмови за чаєм про минуле – круті повороти долі колишнього першого секретаря кількох обкомів партії в Україні, другого секретаря ЦК КПУ, стосунки з П.Ю. Шелестом, В.В. Щербицьким. І про сьогоднішнє.

– Чому партія так легко здала владу? – запитав Якова Петровича.

– Допустились багатьох помилок: войовничий атеїзм, що переріс у війну з архітектурними пам'ятками, та, власне, й народом, репресії, голодомор, не треба було все перетягати на ЦК, і, звичайно – недооцінка ситуації.

На прощання Яків Петрович подарував свою книгу "Не предам забвению..."

7-9 жовтня 2001 року • Брав участь у роботі II Всеукраїнського з'їзду педагогічних працівників, виступав на секції. Ввечері 8 жовтня П.Т. Тронько приїхав машиною і забрав нас з ректором А.О. Копиловим додому.

18 жовтня 2002 року, п'ятниця • У конференцзалі Кам'янець-Подільського державного педуніверситету вшановували П.Т. Тронька, якому вчена рада присвоїла звання Почесного професора. Були й ми з дружиною, і після секретаря міськради, який вручив Петру Тимофійовичу картину із зображенням Кам'янецької фортеці, привітали гостя з сьомим по ліку званням Почесного професора і від учнів-хмельничан, і від краєзнавців Дунаєвеччини, відмітивши, що не один провідний ВНЗ хотів би мати на своєму прапорі ім'я академіка НАН України П.Т. Тронька. Квіти, фотографування, щирі обійми.

20 жовтня 2002 року, неділя • По дорозі на Київ Петро Тимофійович заїхав до нас. Залишив 2 фотографії з процедури вручення диплома і мантиї Почесного професора К-ПДПУ, постанову Кабінету Міністрів України від 10 червня 2002 р. №789 і затверджену нею “Програму розвитку краєзнавства на період до 2010 року”. Вели мову про XI всеукраїнську конференцію з історичного краєзнавства, яку планувалося провести в Хмельницькому під егідою Всеукраїнської спілки краєзнавців.

Згадував Петро Тимофійович Наталю Ужвій, яку відвідав у лікарні в останні дні її земного життя. *“Голубе ти мій сизокрилий, – зраділа, ледь розплющивши очі. – Спасибі тобі...”*

Був ухворого О.Є. Корнійчука. Той сподівався на одужання й ділився планами. Наступну п'єсу мав присвятити сучасним бобчинським-топчинським, які забувають тебе на другий же день після смерті. У п'єсі герой мав воскреснути, а ті колоною стати біля кабінету, щоб повідомити, як страждали, як допомагали сім'ї, шанували пам'ять...

Після смерті Олександра Євдокимовича дружина оприлюднила листа Й. Сталіна, в якому той, уважно прочитавши п'єсу “В степах України”, радив зм'якчити сюжет про продрозверстку, звернути увагу на інші деталі. *“У мене деє є копія цього листа. Як тільки знайду, продублюю і для Вас”*, – обіцяв Петро Тимофійович.

Розповів, як вибивав у Москві дозвіл на ремонт музею в Каневі за українські гроші.

Скориставшись можливістю, нагадав Петру Тимофійовичу про його зустрічі з Л.М. Кагановичем й запитав, коли в свідомості юного П.Т. Тронька настав перелом у розумінні репресій як страшного лиха.

– *Справа в тому, що ми щиро вірили в існування ворогів і законність дій влади*, – почав Петро Тимофійович. – *Надщербилу мою віру ситуація з Харитоном Мусійовичем Фроловим, командиром – червоногвардійцем. А ще ситуація з Яшою Доценком, завідуючим спортвідділом з Лебедина, якого заарештували, виключили з комсомолу й присовокупили до справи його*

київського керівництва: є центр – має бути й периферійна мережа... Ну і, звичайно, мої зустрічі з Лазаром Мойсейовичем. Страшна була людина...

Оскільки Петро Тимофійович забув папку з документами, ми помчали за ним до Хмельницького, застали в Л.Л. Місінкевича. Підійшов сусід доктор медичних наук, професор М.П. Чорнобривий. Звідти й провели Петра Тимофійовича в дорогу, у дворі зробивши групове фото.

11 липня 2003 року • Надіслав телеграму Петру Тимофійовичу, якому завтра, на св. Петра, виповниться 88. Хай оберігає його Ангел – Валентина Іванівна!

19 вересня 2003 року, п'ятниця • У Будинку творчості школярів відбулася науково-краєзнавча конференція “Дунаївці на зламі тисячоліть”, присвячена 600-річчю першої письмової згадки про Дунаївці. З вітальним словом виступили академік П.Т. Тронько, голова Дунаєвської райдержадміністрації Ю.В. Кучерявий, з доповідями О.М. Завальнюк, ректор Кам'янець-Подільського держуніверситету, професор І.С. Винокур та ін. Голову Всеукраїнської спілки краєзнавців академіка П.Т. Тронька нагородили Почесною грамотою райдержадміністрації та районної ради.

29-30 жовтня 2003 року. 28 жовтня о 15-ій відвідав Петра Тимофійовича в його офісі. Тут кипіла робота з підготовки матеріалів III з'їзду ВСК. Дізнався, що з Р.Ю. Подкуром мали готувати доповідь мандатної комісії.

29 жовтня зустрів делегатів-кам'янчан Л.В. Баженова, І.С. Винокура, О.М. Завальнюка, О.Б. Комарницького, В.О. Савчука, А.Г. Філінюка. О 13-ій взяв участь у роботі погоджувальної ради, вніс пропозицію до складу правління ввести ректора Кам'янець-Подільського державного університету О.М. Завальнюка. Цього дня окрім вітань заслухали звітну доповідь голови ВСК П.Т. Тронька, 13 виступів. О 18-ій перший день роботи з'їзду завершився.

30 жовтня на ранковому засіданні виступив і я, запропонував внести до статуту положення про творчий характер Спілки, допустити до членства старшокласників, добитись журналу “Краєзнавство” статусу наукового фахового видання, ініціювати створення Головної редколегії історії міст і сіл України.

До правління ввійшло 104 особи, від Хмельницької області І.С. Винокур, В.І. Войтенко, голова обласної організації ВСК, О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, В.О. Савчук.

20 липня 2004 року • Зателефонував Петро Тимофійович:

– Направили вам вітання від Спілки з 60-річчям. Зателефонував на роботу, а там кажуть, що ви вже пенсіонер...

– Так, так, самий юний пенсіонер, чистий пенсіонер, – відповів. – Хоча не зовсім, чуть-чуть “забруднений”: є 0,25 ставки доцента в Кам’янець-Подільському державному університеті, а ще ректор Олександр Михайлович Завальнюк тримає посаду директора університетської бібліотеки, яку пропонує зайняти з 1 вересня, та й голова райдержадміністрації Ю.В. Кучерявий має якісь пропозиції...

Петро Тимофійович привітав з ювілеєм, втішив, що з виходом на пенсію тільки й починається життя, мовляв, – незалежний, матеріально захищений, можна собі багато чого дозволити. І додав:

– Але це – не для вас, негайно закінчуйте докторську, а там побачимо.

14-16 жовтня 2004 року • У Хмельницькому, в актовому залі університету регіонального управління і права, проходила ХІ всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства “Велика Вітчизняна війна: маловідомі сторінки історії, імена, події”. 15 жовтня пленарне засідання відкрив народний депутат України, голова наглядової ради університету В.М. Олуйко, представив гостей і передав слово академіку П.Т. Троньку. Учасників конференції вітали губернатор В.Ф. Коцемир, голова облради А.О. Овчарук, секретар міськради М.И. Василенко, народний депутат України В.М. Новак, ректор Кам’янець-Подільського державного університету О.М. Завальнюк. Доповідь виголосив академік П.Т. Тронько. Потім генерал армії І.О. Герасимов доповів про завершення п’ятнадцятирічної роботи над “Книгою пам’яті України” – побачило світ 250 книг, до яких занесено більше 6 млн. пізвищ загиблих воїнів. Виступили М.П. Вавринчук, О.Є. Лисенко, Г.Г. Денисенко та ін. Під час перерви сфотографувались біля приміщення університету. Під час секційної роботи я пішов послухати виступ онука – шестикласника Костика Омелянчука на тему “І в Дунаївцях кувалась Перемога”. У кафе “Театральне” відсвяткували день народження дружини Тамари.

16 жовтня Петро Тимофійович мав приїхати в Дунаївці. Однак зателефонував з Хмельницького, що погано почувається і їде до Києва.

– Ми до Вас приїдемо з Валентиною Іванівною на кілька днів десь пізніше...

10 червня 2005 року • Надіслав Президенту України листа:

“Високоповажний Пане Президенте! Звертаюсь до вас з пропозицією. Уважно слідкував за відзначенням 60-річчя Перемоги, високо ціную Ваш переліт Москва – Київ, участь в урочистій ході по Хрещатику разом з ветеранами, розділяю і підтримую, бо, як і Ви, є сином сільського вчителя – фронтовика, що загинув і похований в м. Пищина у Польщі, за 20 км від Освенціма. Дякую Вам за генеральські звання групі ветеранів-фронтовиків.

Вчора отримав листа від мого педагогічного наставника Євгена Степановича Березняка і фото: у генеральській формі, зібраний, мудрий, на 92 році життя в очах світиться іскорка оптимізму... Ще раз спасибі Вам за це. Євген Степанович дружить з моїм наставником, але вже по лінії науки, Героєм України, академіком НАН України Петром Тимофійовичем Троньком – Бог зводить людей за біблійними принципами. Рекомендувати Вам Петра Тимофійовича не має потреби. Ви його знаєте не менше мене. Як член правління Українського фонду культури я був на презентації Петром Тимофійовичем новостворених Комісії і Фонду відтворення пам'яток історії і культури в УФК, Ви тоді запропонували фінансову підтримку й запросили наступне засідання провести в Національному банку. А ще пам'ятаю Ваші вітання, але вже в ранзі Прем'єр-міністра, які ви тепло і щиро виголосили Петру Тимофійовичу в конференц-залі Інституту історії України НАНУ. Добавлю тільки одне: він пройшов з боями від Станіслава до Сталінграда, захищав його, визволяв Україну, столичний Київ, закінчив війну в званні майора авіації, має бойові нагороди, тепер – полковник у відставці.

Ювілейний рік продовжується. А 12 липня 2005 року П.Т. Троньку ще й виповнюється 90. Від імені наукової громадськості прошу Вас присвоїти полковнику Троньку П.Т. чергове звання генерал-майора. Це буде і по заслугах, і справедливо, позитивно сприйметься як ветеранською, так і науковою громадськістю, всіма, хто знає його як в Україні, так і за її межами, прислужиться справі патріотичного виховання громадян України, особливо – молоді.

*Віктор Степанович Прокопчук,
професор Кам'янець – Подільського державно університету,
Заслужений працівник народної освіти України”.*

Отримав відповідь:

“УРЯДОВА

СЕКРЕТАРІАТ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ,

Служба з питань звернень громадян

01220, м.Київ-220, вул.Банкова, 11

Куди: 32400, Хмельницька обл., м.Дунаївці, вул.Горького, 5а, кв.6

Кому: Прокопчук В.С.

Повідомляємо, що Ваше звернення в Секретаріаті Президента України одержано і 23.06.05 за №22/101416-22 надіслано за належністю на розгляд до Міністерства оборони України з проханням повідомити Вас про прийняття рішення.

Завідувач сектору Т. Мартинова”.

*Мама Є.І. Францішко-Прокопчук
(11.0.1916-18.09.2006)*

*Батько С.І. Прокопчук
(21.02.1916-31.01.1945)*

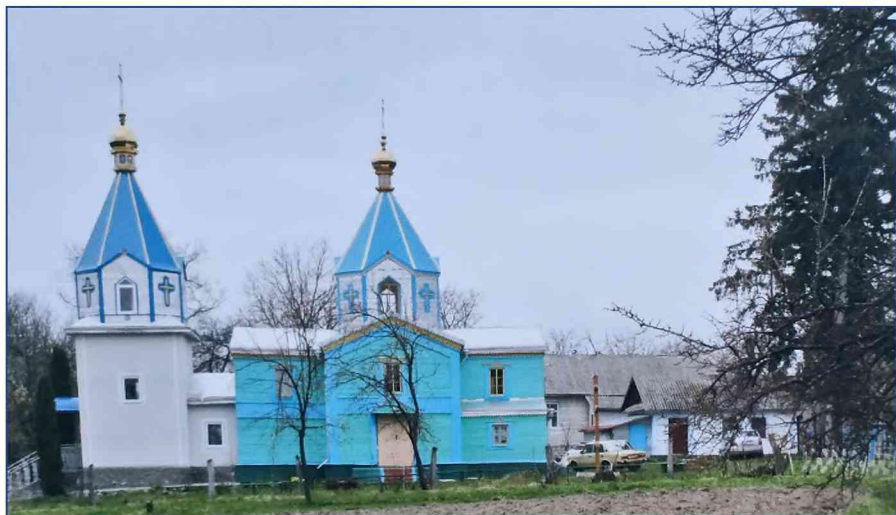
*У відпустку приїхав двоюрідний брат – моряк Михайло, зібралися родичі, сусіди.
1951 р.*

Господиня Л.В. Нагуляк і дім в Яромирці, в якому квартирував 1967 року. 2003 р.

Блищанівська Св. Успенська церква. Тут пройшло моє справді босоноге дитинство. 2010 р.

Академік АН СРСР М.М. Тихомиров серед викладачів КПДПІ. 19.10.1962 р.

Кореспонденти "Радянського Поділля" П.П. Карась, М.І. Гонтарук у Нестерівцях. 1979 р.

Зустріч з Дніпрогесом. 1973 р.

*На засіданні літературної студії "Джерельце" в районному Будинку піонерів.
1990 р.*

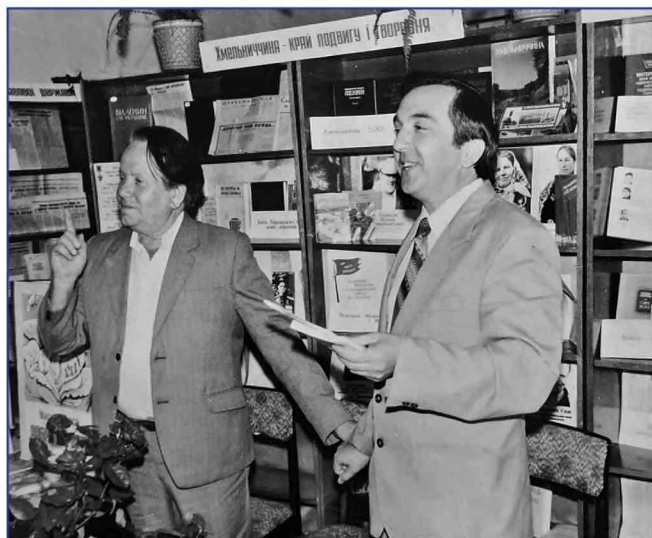
*Біля Кургану козацької слави
на полі Пилявецької битви
в день його відкриття і освячення
Тамара і Віктор Прокопчуки.
23.09.1990 р.*

Г.С. Косян, В.С. Прокопчук, чл.-кор. АН Ф.П. Шевченко в Макові. 22.04.1992 р.

*З 50-річчям
вітає письменник
Микола Магера.
20.07.1994 р.*

*Учасники конференції Поділля і Південно-Східна Волинь у роки Визвольної війни
українського народу середини 17 ст. біля могили п-ка Івана Ганжі в Пиляві.
19.09.1998 р.*

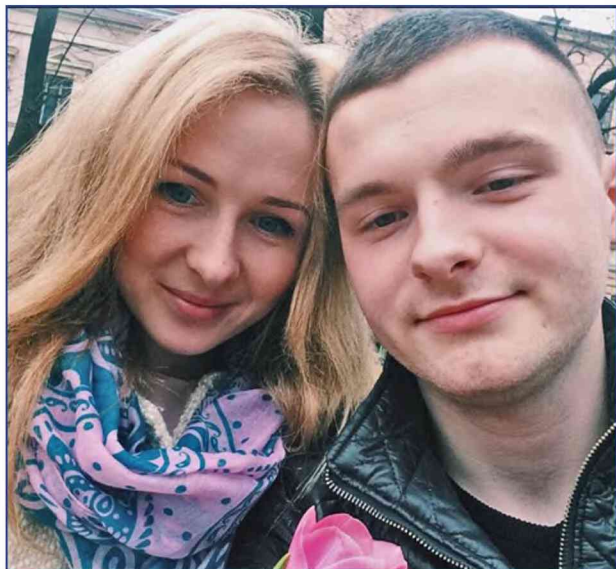
*Учасники відкриття пам'ятника Владиславу Зарембі М.А. Ластовецький,
В.С. Прокопчук, М.П. Люшиня, М.Н. Магера, О.Д. Полянський.
Дунаївці. 19.06.1999 р.*

*У Ялті всією сім'єю відвідали
Массандрівське кладовище і
поклонилися праху
С.В. Руданського. 25.07.2002 р*

*Covid-19 (коронавірус)
одягнув онука Костю,
Надю і їх кота
в маски.
29.03.2020 р.*

*Онук Вадик і його
дружина Наталія.
2019 р.*

Онук Вітя – перший раз у перший клас. 1.09.2011 р.

*Онук Костя отримав
Почесну грамоту з рук
губернатора І.К. Гавчука.
Дідусь – гордий.
19.12.2009 р.*

Онук Костя Омелянчук біля могили В. Чорновола. 15.09.2011 р.

В.В. Женченко і В.С. Прокопчук на дачі ак. П.Т. Тронька в Конча-Заспі

*Біля відновленого родинного склепу Маковецьких - Стефан
Маковецький з Варшави та жителі Михайлівки і Блещанівки.
30.06.1999 р.*

Семінар начальників відділів освіти у Волочиську. 22.04.2003 р.

Дунаївчани привітали майора Вихора – Є.С. Березняка з 90-річчям. 25.02.2004 р.

*ІІ-В.С. Прокопчук, ак. П.Т. Тронько, проф. І.С. Винокур біля
пам'ятника Владиславу Зарембі в Дунаївцях. 2000 р.*

*Делегати II всеукраїнського з'їзду педагогічних працівників
Г.П.Сорокатиюк, В.С. Прокопчук, В.І. Войтенко, Н.М. Ткачук,
М.М. Дарманський, А.О. Лавренюк. 7.10.2001 р.*

*Мер м. Хмельницького
М.К. Чекман був делегатом
II всеукраїнського з'їзду
педагогічних працівників.
Київ, палац Україна.
7.10.2001 р.*

60-річчя зустрів з родиною. 20.07.2004 р.

Колектив наукової бібліотеки в день 90-річчя Кіпну ім. І. Огієнка. 22.10.2008 р.

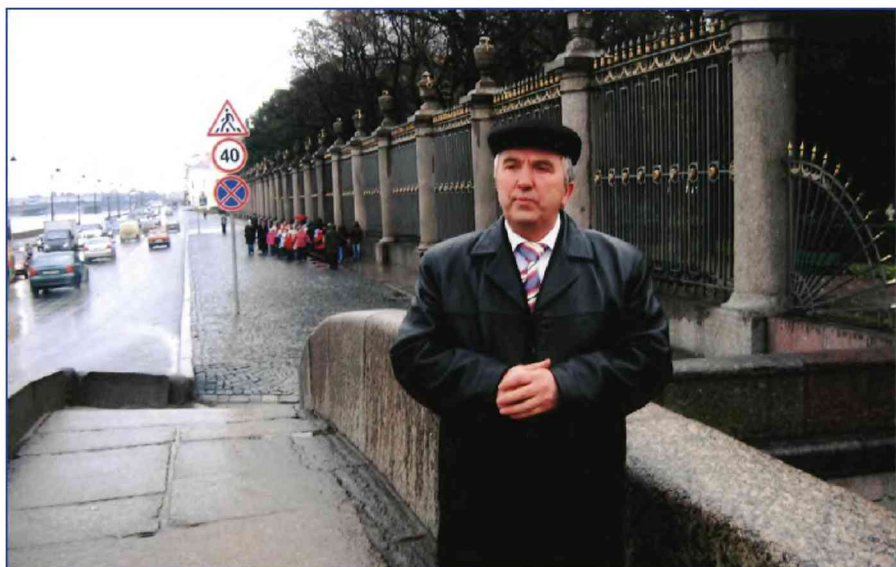

*Презентація робіт фотохудожника Д. Каца в Дунаєвецькій районній бібліотеці.
2006 р.*

Зустріч з автором "Страни Моксель" В.Б. Белінським у КПНУ ім. І. Огієнка

Літній сад у Санкт-Петербурзі зустрів осіннім дощем. Жовтень 2007 р.

*У Кабінеті літературного краєзнавства КПНУ ім. І. Огієнка В.І. Горбатюк,
В.В. Нечитайло, Ю.В. Телячий, В.С. Прокопчук, М.І. Красуцький, Л.В. Третьяк.
25.09.2008 р.*

Б.М. Негода, Е.М. Мельник і В.С. Прокопчук під час святкування 90-річчя університету. 22.10.2008 р.

В.С. Прокопчук і Є.М. Паранюк – цікава розмова. Вересень 2008 р.

*Під час урочистостей з нагоди 17-ої річниці незалежності України
Т.К. Прокопчук, В.С. Прокопчук, О.В. Сорокатиюк, Г.П. Сорокатиюк.
Дунаївці, 24.08.2008 р.*

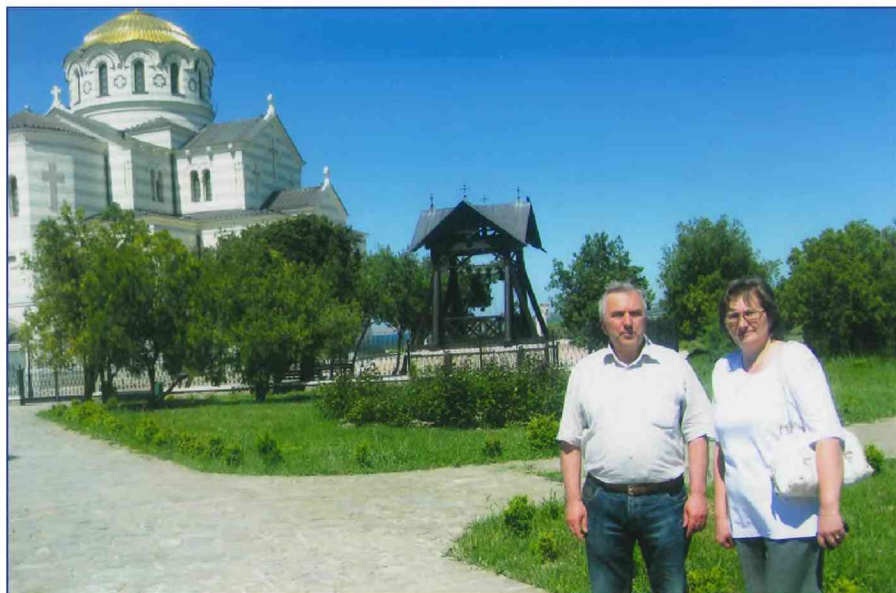

*З творцем Кам'янець-Подільського національного університету
ім. І. Огієнка ректором
проф. О.М. Завальнюком.
2009 р.*

Мітинг біля пам'ятної плити п-ку Болбочану П.Ф. на ст. Балин. 16.05.2009 р.

Біля Володимирського собору в Херсонесі В.С. Прокопчук і Л.В. Дитинник. 2009 р.

*У Хмільнику зустрілись з народним депутатом професором В.А. Яблонським.
30.07.2009 р.*

Під час пленуму НСКУ, присвяченого 85-річчю УКК. 29.05.2010 р.

*Хмельничани
привітали
академіка
Героя України
П.Т. Тронька
95-річчям.
2010 р.*

*Пленарне засідання I міжнародного бібліографічного конгресу
в Санкт-Петербурзі. 2010 р.*

Професори В.С. Прокопчук, П.П. Брицький, О.П. Григоренко. 2013 р.

З Леонідом Утьосовим зустрілись в Одесі. 20.07.2013 р.

Учасники науково-краєзнавчої конференції Дунаївці в контексті історії України, присвяченої 610-ій річниці міста та 90-річчю району. 13.09.2013 р.

*Відзначення 200-річчя Т.Г. Шевченка в бібліотеці педфаку
КПНУ ім. І. Огієнка. 2014 р.*

*Біля храму Різдва Христового
у Вифлеємі. 17.02.2016 р.*

*Професори С.Д. Абрамович, І.М. Конет, В.С. Прокопчук, М.І. Красуцький.
17.11.2017 р.*

Професори В.С. Прокопчук і Ю.В. Телячий – делегати VI з'їзду НСКУ. 23.01.2017 р.

Видавцеві Д.Г. Зволейку (у центрі) виповнилося 60. 13.07.2018 р.

4 квітня 2017 р. відзначили 30-річчя мистецького об'єднання Сонях ім. В. Бабляка

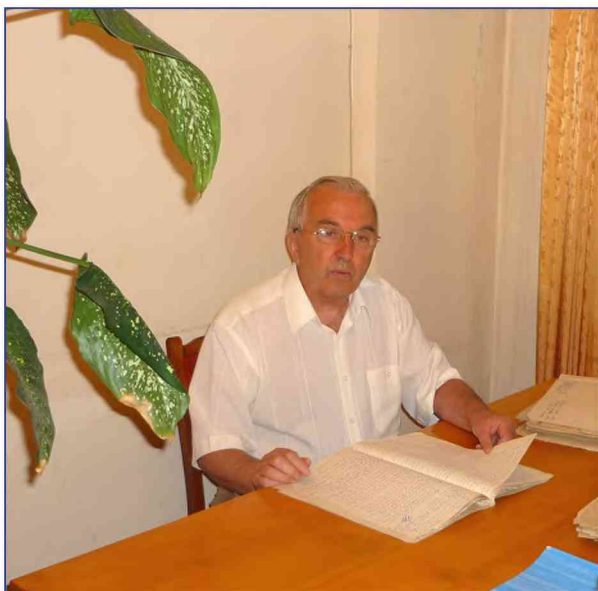

*Премією
ім. Михайла
Петренка
відзначений
2018 року*

Учасники розширеного засідання президії обласної організації НСКУ

*Робота з документами
в Держархіві
Хмельницької області.
2018 р.*

Педагоги – члени Поважної ради Дунаєвецької міської ОТГ. 2019 р.

*З Тадеушом Адамовичем
Михайловським –
редактором рай газети,
головою районної ради
ветеранів, полковником-
фронтовиком завжди
плідно співпрацювали.
16.08.2020 р.*

Учасники спільної хмельницько-вінницької краєзнавчої зустрічі. 10.09.2020 р.

12 липня 2005 року • 90-річчя П.Т. Тронька. До цієї дати ми з дружиною підготували брошуру “Академік НАН України П.Т. Тронько і Дунаєвеччина”, вмістили кілька статей, 12 світлин, вказаний вище лист до Президента і відповідь Секретаріату, купили в Кам'янці-Подільському красивий спортивний костюм, щоб у ньому прогулювався наш Петро Тимофійович у Конча-Заспі. Все це вручили ще 11 липня ввечері на квартирі. Валентина Іванівна жалілася на проблеми мозкового кровообігу – крутився світ, а Петро Тимофійович тримався гарно.

12 липня в Інституті історії України ще раз привітали ювіляра, сфотографувалися в його робочому кабінеті.

А черга до нього не міліла – йшли як на прощу: Петра Тимофійовича люблять і цінують тисячі людей. Кого тільки не зустрів...

Свято продовжилося в колонному залі Національної філармонії. Вітали Маркіян Лубківський від Президента України, Адам Мартинюк – від Верховної Ради, Роман Безсмертний – від уряду, Борис Патон – від НАНУ, Валерій Смолій – від Інституту історії України. Делегація з Кам'янця-Подільського на чолі з ректором О.М. Завальнюком та заст.

У день 90-річчя академіка П.Т. Тронька. 12.07.2005 р.

міського голови А.В. Шевчуком, від Хмельницького – нардеп В.М. Олуйко. Некоректність допустив Роман Безсмертний, назвавши бібліотекарів свого Макарова, які десь там у підсобці тримали ще не розкритий том “Історії міст і сіл Української РСР. Київська область” – дітище Петра Тимофійовича, нецензурним словом. Це не сподобалося залу.

Свої пісні ювіляру присвячували квартет “Гетьман”, бандуристи.

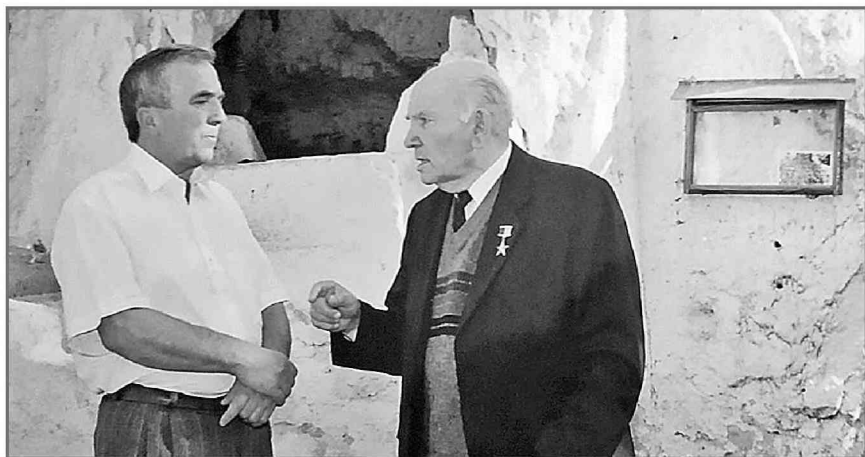
Завершив свято Ювіляр коротким і виваженим словом: “Дорожіть усім, що було, ні від чого не відрікаючись. Вдячний комсомолу, партії, академії, сім’ї, усім, хто прийшов привітати, зобов’язуюся виконати доручення виступаючих – дожити до 100”. Зал встав, а Петро Тимофійович під оплески покинув трибуну.

3 жовтня 2005 року • Майже протягом тижня Петро Тимофійович був на Хмельниччині.

28 вересня зустрівся з головою облдержадміністрації І.В. Гладуняком та головою облради А.О. Овчаруком з питань видання книг “Реабілітовані історією” та функціонування обласної організації Спілки.

29 вересня побував у районній бібліотеці. Ми представили Петру Тимофійовичу старійшого музейника – краєзнавця зі Смотрича Ганну Паляницю, і він доручив мені підготувати подання на присвоєння їй звання Почесний член ВСК.

Поїхали в Кам’янець-Подільський. Там підключився В.О. Савчук. Відвідали мерію, відбулася розмова з головою О.В. Мазурчаком. Після

Біля входу в Бакотський скельний монастир. 29.09.2005 р.

обіду поїхали в Бакоту. Помаленьку, спираючись на мою руку, Петро Тимофійович подолав складний шлях униз до скельного монастиря, у XIX ст. розкопаного В.Б. Антоновичем.

Пиля джерельну водичку, фотографувалися. Академік був задоволений – багато читав і чув про першу столицю Подільського краю, і, нарешті, особисто побував тут.

30 вересня Петро Тимофійович зустрівся з викладачами та студентами природничо-економічного факультету, взяв участь у відкритті читального залу.

Сьогодні, 3 жовтня, по дорозі на Київ завітав у Дунаївці. Поснідали разом. Я доповів, що здав у видавництво “Абетка-Нова” монографію, що текст автореферата вніс до комп’ютера. Вирішили провідною організацією обрати Харківський національний університет ім. В. Каразіна.

22-24 березня 2006 року • Був у Києві, двічі зустрічався з Петром Тимофійовичем, домовились, у кого просити відгук на автореферат. Один примірник моєї докторської дисертації Петро Тимофійович дав читати Я.В. Верменич, другий залишив у себе. Порекомендував зустрітись з ученим секретарем О.І. Гуржієм. Привітав мене з народженням третього онука Віті, подарував йому маленьку чашечку для молока...

7 жовтня 2006 року • Вийшла з друку монографія “Історичне краєзнавство Правобережної України 30-хроків XX- початку XXI ст.: від репресій, занепаду – до відродження й розквіту”. Мав розмову з науковим керівником академіком П.Т. Троньком. Хворіє.

24 січня 2007 року • Побував у Києві. Обговорювали питання дисертації. Побажань чимало: посилити історіографію та підрозділ про методологію дослідження, зробити більш “проблемною” назву теми, врахувати інші поради.

Петро Тимофійович запропонував захист проводити не в Інституті історії України НАН України, а в Харкові. Я висловився за Чернівці, аргументував. Зупинилися на Чернівецькому національному університеті імені Ю. Федьковича.

4 травня 2008 року • Рух до захисту моєї докторської дисертації зупинився, бо тема кандидатської і докторської пов’язана з краєзнавством, а останній абзац п. 12-го постанови Кабміну України від 7 березня 2007 року гласить: *“Наукові положення і результати, які виносились на захист у кандидатській дисертації здобувача наукового ступеня доктора наук, не можуть повторно виноситися на захист у докторській дисертації...”*. Голова спеціалізованої вченої ради у Чернівецькому

національному університеті імені Ю.Федьковича О.В. Добржанський завагався. Розсудити міг начальник відділу ВАК України Л.Є. Шкляр. *“Не падайте духом, – підтримав Петро Тимофійович. – Безвихідних ситуацій не буває. Будемо шукати вихід”*.

9 травня 2008 року • Привітав Петра Тимофійовича з Днем Перемоги. А він розповів про прийом у Кабміні, виступ у Київському національному університеті імені Тараса Шевченка, покладання квітів до Меморіалу, в якому брав участь. На зустрічі в Президента України не був – важко ходити і стояти.

20 травня 2008 року • 3 моїм науковим консультантом академіком П.Т. Троньком побували в начальника відділу ВАК України Леоніда Євдокимовича Шкляра. Віднісся поважливо, уважно вислухав Петра Тимофійовича, мої пояснення. Ознайомившись з планами колишньої кандидатської і нинішньої докторської дисертацій, сказав: *“Я не бачу якихось особливих проблем – і географічні, і хронологічні рамки відрізняються. Ще раз уважно переглянете, аби не допустити повтору теоретичних положень і висновків (це не стосується емпірики-фактів). Передайте голові спеціалізованої вченої ради О.В. Добржанському моє погодження на подальший розгляд дисертаційної роботи”*.

З Петром Тимофійовичем, а згодом і Валерієм Андрійовичем Смолієм погодив питання мого стажування в Інституті історії України НАН України.

Учитель та учень: на засіданні спеціалізованої вченої ради Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича. 20.02.2009 р.

29 жовтня 2008 року • Повернувся з IV з'їзду Спілки, яка у відповідності з постановою Кабінету Міністрів України реорганізована в національну. *“Враховуючи видатні заслуги у забезпеченні розвитку української національної культури, надати*

статус національної Всеукраїнській спілці краєзнавців і надалі іменувати її Національною спілкою краєзнавців України. Прем'єр-міністр України Ю. Тимошенко”, – зазначено в постанові.

Входив до мандатної комісії, виступив на з'їзді від імені фундаторів Спілки (а я був делегатом 1-го установчого та усіх наступних з'їздів) привітав Петра Тимофійовича ще з однією його вікопомною справою. Спілка стала творчою, професійною і цим доказала деяким “критикам” із середовища Інституту історії України, що краєзнавство – як комплексне дослідження і науково-громадський рух – має гарну перспективу. Разом із О.М. Завальнюком, Л.В. Баженовим, В.О. Савчуком обраний до складу правління НСКУ.

20 лютого 2009 року • Петро Тимофійович Тронько приїхав у Чернівці на захист своєї докторської дисертації на історичному факультеті Чернівецького національного університету ім. Ю.Федьковича. На моє прохання його зустріли біля поїзда Л.В. Баженов та А.Г. Роздобудько.

Коли Петро Тимофійович зайшов у зал спеціалізованої вченої ради, члени ради привітали його оплесками. Виступив, як науковий консультант, відсидів ціле засідання – три з половиною години. “За” проголосували усі 11 членів ради.

Після обіду провів Петра Тимофійовича до поїзда, посадив у купе. Подякував, обнялись, попрощались.

Цієї поїздки по боювалися колеги Г.О. Клепак, Р.В. Маньківська. Натякав і я Петру Тимофійовичу, що погода, мовляв, погана, чи варто їхати. Але він настояв на своєму. Сердечно вдячний йому.

Університетський колектив поповнили 4 доктори наук: В.С. Прокопчук, доктор історичних наук, Н.О. Урсу, доктор мистецтвознавства, Л.М. Марчук, доктор філологічних наук, І.М. Конет, доктор фізико-математичних наук. 2009 р.

12 червня 2009 року, четвер • У конференцзалі Київського національного університету імені Тараса Шевченка, у червоному корпусі, відбулося два заходи: нарада з питань підготовки нової редакції історії міст і сіл України та пленум НСКУ – перший після IV з’їзду. Вручаючи посвідчення члена правління НСКУ, Петро Тимофійович під оплески учасників пленуму привітав мене з отриманням диплома доктора історичних наук (це сталося напередодні, 11 червня, у кабінеті вченого секретаря ВАК України М.С. Держалюка). Обідали в затишній їдальні університету. Випили сухого вина за здоров’я Петра Тимофійовича. Після обіду провів Петра Тимофійовича до залу, де засідали. Він попросив показати диплом.

– А де обкладинка? – запитав.

– Не було, тепер не дають, – відповів, – а я ще не встиг купити.

– Не треба, ми вам подаруємо...

Я попрощався, бо спішив на швидкісний поїзд №177.

20 серпня 2009 року • Своєю машиною з дружиною приїхали до Києва. Головна мета – провідати Петра Тимофійовича. Застали в службовому кабінеті. Передали для бібліотеки відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАНУ низку наших видань: мій біобібліографічний покажчик до 65-річчя, монографію “Інституціоналізація краєзнавчого руху Правобережної України 20-х років ХХ-ХХІ ст.”, нарис історії наукової бібліотеки Кам’янець-Подільського національного університету, яку з 1 вересня 2004 р. очолюю, нарис життя і діяльності ректора Кам’янець-Подільського ІНО Ф.А. Кондрацького, методичні рекомендації щодо написання і захисту учнівських науково-дослідних робіт, спільні з дружиною два випуски біобібліографічного довідника “Дунаєвеччина в іменах” та дослідження про земляка Мелетія Смотрицького “Я спасення шукав для народу...” Валентині Іванівні передали дунаєвечські гостинці, почаювали й обговорили проспект навчального посібника “Шкільне краєзнавство”. Схваливши задум, Петро Тимофійович згодився виступити його науковим редактором.

23 серпня 2009 року • Зателефонував Петру Тимофійовичу на дачу. Трубку, як завжди, взяла Лариса Петрівна. Привітались.

– Виктор Степанович, сейчас позову папу. Папа, возьми трубку – к тебе Виктор Степанович...

Вже вкотре чую саме ці дуже приємні мені слова, вони засвідчують – у домі все в порядку. Привітав Петра Тимофійовича з 18-ою річницею незалежності України. Запитав, як почувається.

– Неважно почуваємося ми з Валентиною Іванівною, погані ми комсомольці, трійчники... – гірким жартом виказав, власне, правду. – Телефонуйте, не забувайте, звертайтеся, якщо щось потрібно.

– А можна Вам телефонувати не тоді, коли потрібно, а тоді, коли хочеться почути Ваш голос, дізнатись, як самопочуття?

– Звичайно, я завжди вам радий.

8 травня 2010 року • Зателефонував В.О. Савчук і повідомив, що напередодні 65-річчя Великої Перемоги П.Т. Троньку присвоєно звання генерал-майора. Я зразу ж зателефонував на дачу в Конча-Заспі, привітав Петра Тимофійовича. “Та немає ще нічого”, – відповів він.

Пригадали мого листа – першу спробу ще 2005 року зініціювати присвоєння генеральського звання. Поговорили про ювілейний пленум на честь 80-річчя Українського комітету краєзнавства, домовились про публікацію в журналі “Краєзнавство” спільної статті про УКК. Наприкінці привітав і з наступаючим святом Перемоги. “Буду вдома дивитися по телевізору – ноженьки болять”, – з гіркотою мовив Петро Тимофійович.

10 вересня 2010 року • Як заступник голови Хмельницької обласної організації НСКУ по телефону доповів Петру Тимофійовичу, що працюємо над проектом обласної програми розвитку краєзнавства до 2020 р., встановили 2 премії обласної організації Спілки – імені І.С. Винокура для відзначення видатних досягнень у галузі краєзнавчої роботи та імені І.А. Стасюка – за видатний внесок у написання історії населених пунктів у новій редакції.

30 січня 2011 року, неділя • Завтра закінчується моя зимова відпустка, майже завершив 2-ге доповнене видання монографії “Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність”. Петро Тимофійович дав згоду виступити науковим редактором.

22 липня 2011 року • “Провідав”, по телефону, звичайно, Петра Тимофійовича на дачі в Конча-Заспі. Запитав, як почувається. У відповідь: “Не дуже, на трійку...”. Сказав Петру Тимофійовичу, що два дні тому згадував його у день свого народження. Адже відбувся, як науковець, завдяки йому. Петро Тимофійович зрадів, розчулився, традиційно передав вітання дружині – “цариці Тамарі”. Розмовляти йому було важко. Слабіє мій Учителю.

3 вересня 2011 р., субота • До нас у Кам'янець-Подільський дійшла інформація, що Петро Тимофійович лів на обслідування до Феофанії. Ввечері зателефонував Ларисі Петрівній, щоб дізнатися, як іде обслідування. Виявилося зовсім інше. Його розбив інсульт. Поїв, зібрався на прогулянку і в умивальні впав. Забрали в лікарню – відняло лівий бік, мову. І, на жаль, стан не поліпшується.

– Я беру його за руку, розповідаю про маму, що лежить у цій же лікарні, нібито вона одужує прямо на очах. Питаю: “Папа, ти чуєш мене? Якщо чуєш відкрив очі, або закрив очі”. І він це робить. Дихає через кисневу маску. А маму обманюю (прости, Боже!), що папа ніби тільки пішов, бо ти спала... До нього нікого не пускають, навіть мені дали кілька хвилин. Тому Ви не приїжджайте поки що.

11 вересня 2011 року • У неділю ввечері знову зателефонував Ларисі Петрівній, щоб дізнатися, як проходить лікування.

– Вже вимовляє окремі слова, – повідомила. – Лікарі сказали, що протягом 2-3 днів відбудеться перелом.

13 вересня 2011 року, вівторок • З Києва зателефонував ректор Олександр Михайлович Завальнюк.

– Петра Тимофійовича не стало...

Я повідомив В.О. Савчуку, Л.В. Баженову цю трагічну звістку...

15 вересня 2011 року, четвер • Делегації з Кам'янця-Подільського (О.М. Завальнюк, В.О. Савчук, Л.В. Баженов і я) та Хмельницького (Л.Л. Місінкевич, В.І. Очеретянко, М.І. Баюк, Н.В. Титова), а ще під'їхали П.С. Каньоса, А.М. Каньоса, Н.Л. Кротік, О.А. Шевчук, попрощались з Петром Тимофійовичем у клубі Кабінету Міністрів України, а потім – і на Байковому кладовищі, де на центральній алеї, біля самої церкви, отримав він останній спочинок.

Приступаю до статті – некрологу, яку в співавторстві з О.М. Завальнюком вмістимо в 17-му випуску наукового збірника “Освіта, наука і культура на Поділлі”, редколегію якого з 2-го випуску очолював академік НАН України П.Т. Тронько.

23 січня 2012 року • У залі Будинку освіти, де колись засідала Центральна рада, відбувся позачерговий V з'їзд Національної спілки краєзнавців України. Хвилиною мовчання делегати вшанували пам'ять беззмінного впродовж 1990-2011 рр. голови Спілки академіка П.Т. Тронька й обрали головою його колишнього заступника члена-кореспондента,

заступника директора Інституту історії України НАН України подолянина Олександра Петровича Реєнта. У президії сиділа Лариса Петрівна Тронько – голова Фондації імені Героя України П.Т. Тронька. У розданому нею і А.Н. Сериковим першому числі бюлетеня “Старожитності” побачив своє прізвище серед членів редколегії цього видання та моє новорічне вітання Ларисі Петрівній, яке з’явилося на хвилі емоційного піднесення, коли отримав від неї листівку й конверт Фондації з портретом Петра Тимофійовича: “З великим хвилюванням узяв до рук конверт фондації Героя України академіка П.Т. Тронька з портретом Петра Тимофійовича, поцілував портрет мого Учителя, зрадів, що така фундація з’явилася: наші Петро Тимофійович – з нами, його розум, добрі справи діють, об’єднують, ведуть. Дякуємо Вам, Ларисо Петрівно, за таку приємну звістку! Завжди Ваші – Віктор і Тамара Прокопчуки”.

Вніс пропозицію президії V з’їзду НСКУ встановити премію імені академіка П.Т. Тронька для відзначення кращих краєзнавців, підтриману хмельницькою делегацією.

12 липня 2013 року у чотирьох номінаціях були відзначені перші лауреати премії імені Героя України академіка НАН України П.Т. Тронька

Звичайно, далеко не все представлено в цій хроніці, та і не все записувалося, а те, що не записано, як відомо, вважаєш, втрачено. І все ж з наведеного можна судити про змістовність і багатогранність стосунків Петра Тимофійовича тільки з однією людиною. А на його життєвому шляху, без перебільшення, їх були сотні, тисячі. Він роздавав себе людям залишаючись у їх долях, життєвій і громадянській позиції, у їх пам'яті.

Доля подарувала мені більше 20 років спілкування з академіком П.Т. Троньком, людиною, яка, без перебільшення, зробила переворот не тільки в моєму духовному світі, а й у житті взагалі. Я доторкнувся до багатої скарбниці людської мудрості, досвіду державного, політичного діяча, видатного вченого, організатора науки і краєзнавства, до глибокої криниці людської чистоти й порядності.

Петро Тимофійович провів мене через усі перепони наукового становлення – був науковим керівником і консультантом, співавтором окремих публікацій, науковим редактором чотирьох монографій, навчального посібника “Шкільне краєзнавство”.

1993 року за його пропозицією я став членом редколегії журналу

“Краєзнавство” – органу Співки та членом правління, протягом 1991-2011 рр. – учасником V-XII наукових конференцій з історичного краєзнавства, долучився до підготовки низки важливих нормативних актів – проекту Указу Президента України “Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні”(2001), урядової

17.07.2016 року з онуком Вітею Сікорою відвідали місце вічного спочинку Петра Тимофійовича на Байковому цвинтарі

“Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року”(2002), деяких матеріалів II-V з’їздів Спілки.

Він був людиною тонкою, високо цінував людську порядність, самовідданість і жертвну працю на благо рідної України, свого народу. І кожна зустріч, розмова ставали незабутньою школою. Низько кланяюсь й щиро дякую Петру Тимофійовичу за все – я у довічному боргу перед своїм Учителем.

Повернення до Альма-Матер

20 лютого 1996 року о 8-й 30, як завжди, вже був за робочим столом, уточнював напередодні намічений план дій на день. І раптом – міжміський телефонний дзвінок. Хто б це?

Доброго ранку, – чую знайомий голос Іона Ізраїльовича Винокура. – Вичого так рано на роботі? Телефонував додому, а Тамара Костянтинівна каже, що він вже пішов у відділ освіти.

Ми ж на периферії, у нас традиція така – керівник має зустрічати колектив на робочому місці, показуючи приклад, – привітався і я.

Ми оце порадилися з деканом і ректором і хочемо зробити вам пропозицію.

Деканом історичного факультету тоді був Олександр Михайлович Завальнюк, а ректором Анатолій Олексійович Копилов.

У зв’язку з атестацією інституту нам потрібно збільшити кількість науковців у викладацькому складі, тому пропонуємо працювати в нас на чверть ставки доцента, за сумісництвом, звичайно.

Пропозиція була неочікуваною. Я не задумувався про роботу в інституті – вистачало турбот, складних через кризові явища в економіці, але дуже цікавих, бо відбувалося інтенсивне реформування галузі, розбудова національної школи.

– І що ж я буду робити у вас?

– Читати спецкурс з історії подільського краєзнавства. А ще керувати підготовкою курсових та дипломних робіт. Очолите державну екзаменаційну комісію у випускників – істориків на заочному відділенні.

– Дякую, Іоне Ізраїльовичу, працювати з Вами на кафедрі, яку очолюєте, то для мене велика честь. Але треба обдумати все, порадитись.

– Анатолій Олексійович сказав, щоб ви з документами були в нього 22-го.

22 лютого 1996 року поїхав до Кам'янця-Подільського, відбулася розмова в ректора, декана О.М. Завальнюка, проректора з наукової роботи А.Г. Філінюка, написав заяву, оформив інші документи, і наказом ректора був призначений на 0,3 ставки доцента кафедри історії країн Східної Європи та археології з 1 березня 1996 року.

Так почався другий етап мого життя і праці, пов'язаної з Кам'янцем-Подільським, який тривав без кількох місяців майже 20 років. Почав у педінституті, 1997 року став доцентом педуніверситету, 2003 року – державного, а 2008 року – і національного університету імені Івана Огієнка.

В інститут прийшов не з пустими руками, а захищеною дисертацією, монографією “Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність” (1995), а ще з одинадцятьма окремими виданнями, досвідом організації кількох науково-краєзнавчих конференцій, редактором збірників їх матеріалів, а, головне – з досвідом учителя історії і розумінням, з яким багажем знань випускник вишу має прийти в школу. Спецкурс з історії подільського краєзнавства розробив так, щоби студенти усвідомили давність і важливість краєзнавчих досліджень, отримали деякі навички його організації в школі і переконання в його мотиваційних можливостях для успішного опанування курсу вітчизняної історії, відновлення історичної пам'яті, формування національної свідомості і дієвого патріотизму.

4 березня завідуючий кафедрою Іон Ізраїльович представив мене третьокурсникам, і темою “Зародження подільського краєзнавства” розпочав я свою працю у вищій школі. По закінченні пари з деб'ютом привітали мене декан історичного факультету О.М. Завальнюк, професор кафедри всесвітньої історії В.С. Степанков та колеги по кафедрі І.В. Рибак, В.А. Радіоненко, О.Т. Щур, Ю.А. Хоптяр.

Того ж року очолив ДЕК – державну екзаменаційну комісію, до складу якої ввійшли професори І.С. Винокур, М. Г. Кукурудзяк, доценти заступник декана А.О. Гуменюк, С.А. Копилов та Е.М. Мельник. Найскладнішим виявився екзамен з педагогіки – викладач діяв на студентів різко негативно, особливо на жінок – доходило до нервових зривів. Як тільки за потреби він покидав аудиторію, студенти ніби воскресали, просились відповідати і давали вичерпну відповідь як на питання білета, так і додаткові. Сталося так, як тільки двері відчинилися і через поріг ступив екзаменатор, дівчина завмерла, зблідла, і скільки ми не заспокоювали, більше не сказала жодного слова. А коли посипав питаннями екзаменатор, вона заплакала і покинула аудиторію. Під час виставлення оцінок всі члени комісії запропонували поставити їй “добре”,

екзаменатор же категорично наполягав на незадовільній оцінці. Почався конфлікт, спочатку між І.С. Винокуром і екзаменатором.

Я до вашої історії не втручаюсь, чому ви вважаєте, що краще мене знаєте педагогіку, – грубо обізвав шанованого нами професора екзаменатор.

Мої аргументи, що дев'яносто п'ять відсотків відповіді випускниці дала до його повернення в аудиторію, що на другому курсі в нього ж на іспиті з педагогіки вона отримала “відмінно”, на нього не подіяли.

– Вам що, відбули екзамен і поїхали, а нам тут працювати, тримати дисципліну, дбати про якість знань, – відрізав він.

– Не зовсім так – я працюю в цьому ж, що й Ви виші, а як завідуючому районним відділом освіти, який щороку приймає 30-40 випускників, мені абсолютно не байдуже, хто і з якими знаннями приходить у школу, – заперечив я.

Кожен член комісії висловив свою думку, але переконати екзаменатора ми не змогли. Врешті проголосували за те, щоб поставити їй “задовільно”. Екзаменатор ніби погодився, але зажадав, аби в протоколі була зафіксована його окрема думка. На щастя, подібних ситуацій ні того, ні в наступні роки більше не траплялося.

Запам'ятався староста групи істориків мій земляк Юрій Телячий – син наших друзів з села Лисець – сільських інтелігентів агронома Василя Івановича і бібліотекаря Ксені Степанівни. Армійський старшина, справжній лідер колективу – він був душею групи і водночас таким же студентом. Але на випускні випробування замість іспита з історії за моєю порадою готував дипломну роботу з історії рідного Лисця. І хоч керівником дипломника був інший викладач, на звернення Юрія Васильовича я дав йому не одну консультацію, вичитував розділ за розділом, рекомендував матеріали для доповнення. Робота згодом набула завершеного вигляду і отримала відмінну оцінку. Згадав цей випадок з того приводу, що після серйозного доопрацювання 1998 року за нашого з Юрієм Васильовичем авторства вона побачила світ окремим виданням у вигляді краєзнавчого нарису. Дизайн обкладинки зробив уродженець Лисця, член Спілки художників України М.П. Мاستикаш: у центрі на голубому фоні шіснадцятипроменеве подільське сонечко, внизу три яблучка – предмет особливої турботи лисичан та, власне, і їх бізнесу, який ще в радянські часи виокремлював село серед інших добротними хатами, критими жерстю, кількістю мотоциклів, автомобілів та іншої побутової техніки. Це була друга після мого нариса про Дунаївці книга, в якій село отримало свою друковану біографію. Водночас ця дипломна

і опублікований на її основі краєзначий нарис стали стартом наукової праці Юрія Васильовича, у недалекому майбутньому кандидата, а згодом і доктора історичних наук.

1996 рік у моєму житті був насиченим й іншими подіями. 9 січня спеціалізована вчена рада Інституту історії України затвердила тему моєї докторської дисертації. Провели за участі кандидата педагогічних наук Є.С. Березняка триденний семінар з питань демократизації управлінської діяльності. Обласне управління освіти узагальнило досвід нових підходів до управлінської діяльності відділу освіти Дунаєвецької райдержадміністрації. Здали приміщення Підлісномукарівської середньої та Лошковецької і Шатавської неповних середніх шкіл. У Хмельницькій обласній універсальній науковій бібліотеці імені М. Островського відбулася презентація моєї першої монографії про подільське краєзнавство. Отримав звання підполковника. 16 червня, через 35 років після закінчення Рахнівської СШ, вдалося організувати зустріч випускників 1961 року – моїх однокласників за участі трьох ще живих наших наставниць Надії Іванівни Кірюхіної, Віри Миколаївни Шевчук та Любові Опанасівни Клименко. 28 червня тішились прийняттям Конституції незалежної України. 24 серпня урочисто відзначили п'ятирічний ювілей української незалежності. Купонокарбованці поступилися місцем національній валюті – гривні. У кабінеті голови районної ради Л.М Байталюка та за його участі заступник голови облдержадміністрації В.М. Олуйко зробив мені пропозицію піти першим заступником голови з перспективою за два місяці очолити райдержадміністрацію, пропозицію, яку я відхилив. З 7 по 21 грудня проходив педагогічне стажування в числі 10 осіб з області у м. Гданську (Польща). 24 грудня як делегат брав участь роботи у II з'їзду Всеукраїнської спілки краєзнавців, виступав з доповіддю мандатної комісії. Було чимало й інших подій, якими було наповнене повсякденне життя начальника відділу освіти.

Того року за відсутності бюджетних асигнувань почався погром в усіх бюджетних установах і закладах – уцілювання, скорочення, звільнення... Правоохоронці невтомно шукали корупцію. Якщо б я читав лекції за рахунок робочого часу на основній роботі, це могло мені коштувати і штрафних санкцій, і навіть звільнення з роботи. Маючи чималий стаж державної служби, хотів згодом отримати пенсію держслужбовця, вищу звичайної, та ще й таку, яка мала переглядатися паралельно з черговим підвищенням зарплати державного службовця відповідного рангу.

Стимул чималий. Тому на період вчитування курсу брав частину чергової відпустки.

Незажаючи на додаткові до основної роботи труднощі, я дорожив роботою у виші – нові знайомства, новий досвід і, звичайно, потужна мотивація для посиленої роботи над собою. Тільки впродовж 1996 – 2003 рр. були підготовлені і видрукувані 9 окремих видань, 92 статті в наукових збірниках, журналах і 68 науково-популярних матеріали – у газетах. Серед них – методичний посібник “Топоніми рідного краю”(1999), виданий під грифом Хмельницького обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді та його коштом, краєзнавчі нариси “Лисець” (1998) (у співавторстві з Ю.В. Телячим) і “Два села – одна доля”(2001) про рідну Блищанівку та сусідню з нею Михайлівку, які впродовж віків мали спільних власників, спільну долю, разом ділили і радощі, і болі. З дружиною зібрали подільські колядки, щедрівки і гаївки й видали збірку “Ой радуйся, земле”(2001), на прохання дунаєвецького земляцтва підготував нарис життя і науково – медичної діяльності нестерівчанина доктора медичних наук, професора М.П. Чорнобривого (2003), упорядкував і за кошт відділу освіти видав два випуски творів учителів та учнів Дунаєвецького району під назвою “Тернавське гроно”. Нашими з Т.К. Прокопчук зусиллями було повернено із забуття ім’я і поетичний доробок репресованого поета друга Олеся Гончара нестерівчанина Леоніда Лупана, упорядковано і видано збірку віднайдених його віршів під назвою “Дорога у вічність”, відзначено 80-річчя від дня його народження, у школі відкрито музейну кімнату, а згодом – і меморіальну дошку. У ролі члена редколегій, рецензента, автора статей брав участь у створенні хмельницьких томів Книг пам’яті, Книг скорботи і “Реабілітовані історією”, виступав на трьох міжнародних наукових конгресах українських істориків, які проходили на базі Чернівецького, Кам’янець-Подільського та Волинського університетів, у всеукраїнських наукових конференціях з історичного краєзнавства, які організовував Інститут історії України, президія Всеукраїнської спілки краєзнавства, та багатьох регіональних.

Суттєво просунувся в зборі документів і матеріалів до докторської дисертації, по два тижні відпрацювавши в держархівах Вінницької, Житомирської, Рівненської та Волинської областей і, звичайно, – у київських центральних, обласному, міському архівах та архіві Служби безпеки України. А ще – бібліотеки, Інститут рукописів, робота з бібліотеці діаспорної літератури, з виданнями вінніпезького Інституту дослідів Волині, які отримав завдяки голові Товариства “Волинь” у Вінніпезі Іллі

Онуфрійчука. Встановив контакти з Австралією, зокрема – з Левком Богацьким, онуком нестеровецького на Дунаєвеччині священника Олександра Богацького, і Степаном Радіоном, волинянином, письменником, доля яких закинула в ті далекі заокеанські краї.

1999 року був прийнятий до новоствореної Української академії історичних наук у статусі члена-кореспондента. 31 травня 2001 року вчена рада університету проголосувала, а 18 жовтня Атестаційна колегія МОН України присвоїла мені вчене звання доцента.

Читаючи цю інформацію, хтось може подумати, що все так легко вдавалося, йшло гладко і тільки по висхідній. Далеко не так, бо, як писав Лопе де Вега, “жизнь изменчива, как море, сегодня – радость, завтра – горе”.

Я вже розповідав про труднощі і втрати, завдані економічною і фінансовою кризою, яка з середини 90-х почала підточувати здобуту незалежність та й наші надії і сподівання. Вже з перших кроків незалежності почалася запекла і, навіть, кривава боротьба між різними кланами, мафіозними структурами, які безцеремонно грабували створені людською жертвовною працею матеріальні блага, між політичними силами, які шукали винних у ситуації, що склалася, і виходу з неї. О цій порі партії з’являлися, як гриби після теплого літнього дощу. До речі, цей процес продовжується дотепер, особливо – з наближенням виборів. Я вже втратив лік цим партіям і партійкам, або й просто групкам, що прориваються до парламенту, обласних, районних, міських рад. З одного боку – це свідчення зростання ролі громадянського фактору у вирішенні державних справ, з іншого – запеклої боротьби за владу, за блага. Чому я звернувся до цієї проблематики? Бо вона, ця боротьба, зачепила і мене своїм крилом.

24 жовтня 1991 року відбувся установчий з’їзд Соціалістичної партії України, яку очолив Олександр Мороз. У міській газеті “Хмельницький вечірній” 21 листопада 1991 року була опублікована програмна заява, 26 листопада – статут новоствореної політичної сили. А 30 грудня я отримав листа від Й.В. Вінського. *“Думку звернутись до Вас мені підказала Ваша книга “Тернова стежка”, – писав Йосип Вікентійович. – Відчув Ваш біль і тривогу за долю простих людей, за наше життя і подумав, що Ви можете бути тією людиною, яка може допомогти нашій партії”*. Він запропонував розгорнути роботу зі створення районного осередку партії.

На той час я не знав, хто такий Й.В. Вінський. Це – по-перше. А по-друге, вже твердо вирішив не встрявати ні в яку політичну боротьбу, а тісніше породинитись з членами, умовно кажучи, партії освіти, науки і

культури, власне, чим я на той час і активно займався. Спочатку відклав прийняття рішення, бо потребувало воно серйозного обдумування. А згодом нові події відтиснули його на другий план, і я не відповів на листа, про що дуже жалкую, адже проявив безтактність по відношенню до дуже порядної людини, яка повірила в мене і сподівалась на співпрацю.

Пізніше не без рішення Йосипа Вікентійовича отримав пропозицію ввійти у виборчий список СПУ до Верховної Ради України від хмельницької обласної організації. Її, ту пропозицію, передала людина не вельми авторитетна в районі, я засумнівався і знову ж не потиснув протягнуту руку.

Але справа швидше всього була в тому гіршому уроці людської підступності і непорядності, який отримав під час виборів до Верховної Ради України 1998 року. Не маю бажання розгортати цю тему – можливо колись повернусь до неї, щоб розкрити механізм брудної боротьби за владу і роль конкретних посадових осіб району в цій боротьбі всупереч волі народу, якому нібито тоді служили вони. На початку січня 1998 року голова райдержадміністрації А.А. Бугерко та його перший заступник Ю.В. Кучерявий звернулись до мене з проханням, я не помилився – з кількох проханнями, а не пропозицією, навіть з приходом у кабінет начальника відділу освіти для, так би мовити, щирої і довірливої розмови, дати згоду на висунення моєї кандидатури в народні депутати від Дунаєвецького виборчого округу. Аргументи голови про те, що райдержадміністрація хотіла б мати у Києві свою впливову людину для вирішення важливих для району справ, що генерал А.В. Чикал не є тією особою, яку варто підтримувати, мовляв, ви ж читали, що про нього пишуть військові – його колеги по службі. А в той час по округу хтось масово поширив двосторінкове газетне звернення до виборців, в якому досить неприглядно охарактеризовано Адама

Народний депутат України Й.В. Вінський

Васильовича. І дав мені один примірник такої газетки для ознайомлення. Розмова закінчилася моєю контрпропозицією, щоби голова порадився з керівництвом області, бо в нього є своє бачення кандидатури, і якщо думка району і області співпаде, тоді прийму рішення і я. Через кілька днів отримав відповідь, що все погоджено, пропозиція залишається в силі. Ще раніше, на початку незалежності, таку пропозицію зробив мені тоді народний депутат, а згодом голова районної ради А.Я. Глуховський. Обдумавши все це, повіривши, що в такий нелегкий час керівники району щиро хочуть, аби з моєю допомогою прискорити вирішення складних проблем, я дав згоду.

Але ближче до виборів побачив, що увесь передвиборний механізм району працює натовго ж А.В. Чикала. Мені було зроблено кілька вигідних пропозицій за умови, що зніму кандидатуру з виборчого списку. А за тиждень до виборів зажадав зняти кандидатуру і той, хто нібито щиро й переконливо нещодавно просив дати згоду балотуватися від району. Ще й пригрозив: “Не забувайте, буде 31 березня, але й буде 1 квітня...”. Мене не розпирали амбіції. Більше того, знаючи, як в районі організовувалися вже не одні вибори, я усвідомлював перспективу. Але зняти кандидатуру вже було не можливо, щоби не махнути рукою на ту підтримку, яку мені, здається досить щиро, виявляв мій передвиборний штаб – А.Я. Глуховський, А.Б. Надорожний, Я.М. Слободянюк, В.М. Шклярук, О.Д. Лисюк та інші патріоти району. А ще з голови не виходила зустріч з механізаторами с. Криничани. Затиснуті нуждою, за пів року не отримавши жодної копійки зароблених грошей, спостерігаючи, як нувориші під виглядом приватизації розтягують народне добро взамін на папірці – сертифікати, вони в один голос просили не знімати кандидатуру. Після півгодинного спілкування хтось із присутніх заявив: *“Ви – учитель, і ми віримо вам, бо учитель не може обманювати. Будемо голосувати за вас, але не подумайте зняти кандидатуру”*. І такі звернення звучали майже на кожній зустрічі.

У день виборів “довірені” особи на дільницях під тиском місцевих високопосадовців, у Лошківцях, наприклад, – голови господарства, вилучали і нищили одні бюлетні, і заповнювали другі, як потім ділилася одна з членів Балинської виборчої комісії, “аж руку зводило”.

А після виборів почалося переслідування. Спочатку за чиєсь в області вказівкою приїхали міліцейські підполковник і майор. Мабуть, чи не ті, що півтора роки тому пропонували посаду голови РДА, побачили в мені серйозного “злочинця”, бо надіслали аж двох старших офіцерів, щоб скласти протокол про те, що я не подав декларацію про доходи і витрати за 1997 рік.

Вони не врахували, що таку декларацію я подав ще в січні в окружну виборчу комісію, оформляючи документи кандидата в народні депутати. Відбувся суд у Хмельницькому, і суддя, отримавши копію тієї декларації, подивувався неграмотності колег з управління внутрішніх справ.

Тоді за дорученням дунаєвецького “диригента-переслідувача” в університет був відряджений працівник райвідділу внутрішніх справ, щоб знайти порушення в моїй роботі на посаді доцента за сумісництвом. Перед тим був звільнений з посади незручний для управління зеленчанський сільський голова – учитель за професією, який мав кілька годин у школі, розташованій через дорогу від сільради. Але тут не вдалося знайти порушення – я вчитав курс за рахунок відпустки. І тут – невдача.

Заступник голови РДА О.І. Костяшкін порадив пошукати порушення у виділенні коштів на мою монографію “Краєзнавство на Поділлі: історія і сучасність”, яку, як і книги інших авторів, було видано за кошти, виділені районною радою. А тут спрацювало – рішення про виділення грошей не знайшлося, гроші райфінвідділом були перераховані безпосередньо районній друкарні, а директору і головному бухгалтеру вказано, що це на друк моєї книги. За вказівкою А.А. Бугерка начальнику міліції М.О. Мельнику була заведена кримінальна справа, мовляв, директор друкарні і я шахрайським способом привласнили державні кошти... Тяганина тривала кілька місяців, забрала чимало енергії і закінчилася тим, чим мала закінчитися – закриттям справи за відсутності складу злочину. До речі, 17 листопада 2002 року вже в статусі заступника голови облдержадміністрації А.А. Бугерко на прийомі з нагоди вшанування працівників аграрного сектора Дунаєвеччини за участі керівників провідних районних установ та організацій висловився, що тоді його “занесло” і приніс прилюдні вибачення.

Але урок був дуже гірким, гірким, але цінним – я зрозумів, що живемо ми вже в іншому світі, з іншою мораллю і треба вчитися жити і в таких умовах. Саме тому, коли 2001 року з такою ж пропозицією звернулися соціалісти, я вирішив не випробовувати долю, аби не втратити повагу людей, серед яких прожив більшу й саму активну частину життя, аби не подумали, що і я відчайдушно рвусь за шматком народного пирога. Йосип Вікентійович, уродженець Федорівки, що нині перебуває в складі Лошковецького староства Дунаєвецької селищної територіальної громади, вихованець Санційнодунаєвецької середньої школи, відіграв важливу роль у розбудові СПУ, був народним депутатом, міністром транспорту в Уряді України і при цьому не забував і не забуває, звідки почалася його

життєва стежка, надав суттєву матеріальну допомогу школам, в яких навчався, та різнобічну підтримку керівництву сіл. Я про те написав у книзі “Селище Дунаївці в сузір’ї громад”, віддаючи належне йому – патріоту України і рідного краю, прекрасній людині, у такий спосіб потиснувши колись протягнуту Йосипом Вікентійовичем руку.

На ниві науково-педагогічній і бібліотечній

1 вересня 2004 року на запрошення ректора О.М. Завальнюка я перейшов у штат університету, обійнявши посаду директора університетської бібліотеки. При цьому залишився на тій же кафедрі історії країн Східної Європи та археології, яка з 2003 року стала називатися кафедрою історії народів Росії та археології, а з 2014-го – кафедрою архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін, але вже на посаді професора.

Моє повернення на бібліотечну ниву було цілком усвідомленим – для мене бібліотека, в якій концентруються знання, думи і переживання попередніх поколінь, завжди була і залишається скарбницею суспільного досвіду, храмом високої духовності. А тим більше, коли йдеться про університетську бібліотеку зі столітнім стажем. Я думав про те, що зможу зробити для її розвитку в умовах всезростаючого суперництва друкованої книги з книгою електронною. Тим більше, що до цього бібліотечною роботою займався епізодично, професійної освіти не мав.

1 вересня 2004 року, це було в середу, на 10-у годину прибув до ректора Олександра Михайловича Завальнюка. Біля його кабінету чекала група жінок. Як виявилось – було це бібліотечне керівництво: Валентина Михайлівна Бунда, заступник директора, Тамара Миколаївна Опря, завідувача відділом бібліографії, та керівники інших відділів. Олександр Михайлович повідомив, що у відповідності з наказом я приступаю до виконання обов’язків директора, дав коротку характеристику, представив присутніх, побажав успіхів й пообіцяв своє кураторство над бібліотекою. Скажу зразу – ректор слова дотримав, що дозволило помітно посилити як інформаційний потенціал бібліотеки, так і її авторитет у бібліотечному середовищі області та України.

Почав із знайомства з підрозділами – базою і людьми, вияснення проблемних питань, власне – збору інформації для аналізу, роздумів, прогнозування і планування покрокових дій.

Відвідав бібліотеку Хмельницького національного університету, познайомився з директором Валентиною Михайлівною Петрицькою та

заступником директора Оленою Борисівною Айвазян, які вивели свою книгозбірню в число кращих, багато зробили для її комп'ютеризації, накопичення електронного ресурсу, автоматизації бібліотечних процесів, перетворили в методичний центр для бібліотек вищих навчальних закладів області. Свої особливості мала бібліотека Кам'янець-Подільського державного аграрно-технічного університету, яка корінням сягала фундаментальної бібліотеки колишнього державного українського університету, виросла з неї, із закриттям 1921 року університету перебравши частину її фонду. Щиро ділилася багатолітнім досвідом роботи директор Лідія Іванівна Малина. Познайомився з директором Кам'янець-Подільської міської бібліотеки тоді ще імені В.П. Затонського (нині – імені першого голови подільської “Просвіти” лікаря Костя Солухи) Валерієм Миколайовичем Любецьким та його колективом. Гарне враження склала невелика за кількістю документів бібліотека Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, особливо – повна ентузіазму її завідувачка Людмила Вікторівна Дитинник. У той же час засів і за літературу – мене цікавила історія бібліотеки, її традиції, здобутки. А проблеми після двомісячної роботи з вивчення стану справ окреслилися самі по собі і досить виразно:

- колектив, що налічував 62 особи, був, м'яко кажучи, слабокерованим, кожен підрозділ жив своїм життям, мали місце конфлікти, справитись з якими було не під силу Валентині Михайлівні Бунді, яка після звільнення мого попередника В.С. Лозового виконувала обов'язки директора;

- фонд бібліотеки не мав відповідальних за його збереження – по кількох тисяч літератури в бухгалтерії числилося за покійним упродовж 1948-1993 рр. завідувачим бібліотекою Йосипом Івановичем Токарем, за померлим Сергієм Григоровичем Стадником (1993-2000), за Віталієм Станіславовичем Лозовим (2000-2004). Ніхто фонд не передавав і не приймав по акту, всі поступлення після 1 вересня 2004 року автоматично фіксувалися за мною. Рух книги був не відпрацьований, з одного поступлення, що прийшло у вересні 2004 року, по дорозі до підрозділів зникло 8 примірників шкільних підручників. Передача книг з відділу комплектування до підрозділів (а їх налічувалося 16, і були вони розкидані по всьому місту, де, власне, дислокувалися факультети) фіксувалася в зошитах, сліди яких мені виявити не вдалося;

- більш-менш сучасний вигляд мало хіба що приміщення абонементу-читального залу педфакультету, де працювали Тамара Володимирівна

Сологуб, Людмила Михайлівна Лавська, Наталя Йосипівна Сивак, решта потребувала ремонту й осучаснення дизайну;

- комп'ютеризація та автоматизація ще не починалися, кілька наявних комп'ютерів виконували роль друкарських машинок;

- масові заходи носили епізодичний характер.

І це лише деякі найголовніші проблеми. Стало вельми сумно, але відступати було нікуди, бо вже взявся за гуж...

Почав з низки **організаційно-управлінських заходів**. У вересні запровадили щотижневі понеділкові, о 10-й год., наради завідуючих загальноуніверситетськими відділами з участю директора та щомісячні наради з усім керівним складом, включаючи завідуючих бібліотечними підрозділами, аналізували виконання плану попереднього місяця, давали оцінку виконавцям, намічали план дій на місяць наступний, кожен мав можливість висловити свої міркування, проблеми, пропозиції. Після цього керівники підрозділів проводили подібну роботу зі своїми працівниками. Увесь колектив збирали десь раз на квартал. Наказом по університету створили бібліотечну раду для розгляду важливих питань діяльності бібліотеки на чолі з проректором з науково – педагогічної роботи кандидатом психологічних наук, доцентом Віктором Миколайовичем Федорчуком. Рада засідала раз у два місяці того дня, коли мала проводитись щомісячна нарада, таким чином не перевантажуючи управлінський процес додатковими засіданнями, аналізувала вирішення важливих питань утих чи інших підрозділах, розглядала актуальні проблеми. Відновили роботу методичної ради, її очолила заступник директора В.М. Бунда.

Негайно приступили до створення посадових інструкцій. Участь у цьому процесі брали керівники підрозділів, розкладаючи основні функції підрозділу на конкретних працівників. Далі над інструкцією працювали заступник директора, методист, директор. Після ознайомлення працівника, усунення можливих суперечностей посадову інструкцію підписували відповідальний працівник, керівник підрозділу, директор бібліотеки, затверджував ректор. Статус кожного працівника, тобто його права і обов'язки, набирали правового зафіксування і усували низку непорозумінь між виконавцями тих чи інших функціональних обов'язків.

По новому підійшли до планування. Окрім типового плану, що відображав у цифрах кількість читачів за єдиним обліком, обслужених, книговидачу, обертаність фонду, тематику виставок та бібліографічних оглядів та інші бібліотечні процеси і обов'язково надсилався до наукової бібліотеки Хмельницького національного університету – методичного

центру бібліотек ВНЗ області, створили додаток, який помісячно фіксував ці заходи та інші дії як загальнобібліотечні, так і кожного підрозділу. Він охоплював навчання кадрів – роботу семінару з основ наукового дослідження, школи “Молодий бібліотекар”, тематику засідань бібліотечної та методичної рад, відповідальних за підготовку питань на засідання цих рад, масові заходи, щомісячні планові показники книговидачі, формування електронного каталогу, роботи з фондом, поліпшення матеріальної бази тощо. Такий тактичний документ максимально відповідав принципам конкретності і контрольованості дій. А після його уточнення і доповнення на тижневих та місячних нарадах надавав роботі колективу бібліотеки чіткості і злагодженості.

У той же час ввели систему стимулів. Виробили чіткі критерії оцінки роботи підрозділів, проміжні підсумки проводили за півріччя – надавали гласності результатам виконання усіх 12 основних показників для роздумів, коригування дій, а за підсумками року визначали місце кожного підрозділу, преміювали переможців, а на руки усім – таблицю виконання показників у порівнянні з попереднім роком. Кожен, звичайно, прагнув просунутись вперед або хоча б прибавити балів порівняно з минулим роком. А ще ввели атестацію кадрів, яка відбувалася раз у 5 років і давала можливість підвищити категорію, а отже і зарплату.

Школа молодого бібліотекаря – слухачі і лектори. 2008 р.

Буваючи у підрозділах, подекуди, у відділі бібліографії, зокрема, бачив портрет покійного Йосипа Івановича Токаря, беззмінного керівника бібліотеки впродовж 45 років, не раз чув різні історії, пов'язані з ним, стилем його керівництва, а від Валентини Михайлівни Пархоменко – що він навіть знав, де лежить яка книжка. Власне, відчув, що пам'ять про керівника дорога тим, хто працював з ним. На одній з понеділкових нарад висловив думку про встановлення премії його імені для відзначення кращих у праці, яка знайшла схвалення. Підтримав нашу пропозицію і ректор. Виробили положення про премію, яке передбачало, що *“відзначення нею подвизників бібліотечної справи має на меті підвищення іміджу бібліотечної професії, ефективності роботи, а також пошанування пам'яті визначного бібліографа-бібліотекознавця, організатора бібліотечної роботи у виші”*, створили комісію для визначення переможця і щороку в День бібліотек відзначали одного – двох номінантів. Серед перших лауреатів – провідний бібліотекар Л.П. Смолінська (2006), провідний бібліограф В.М. Пархоменко (2007), завідувача бібліотекою рідкісних видань Н.Д. Крючкова (2009), завідувача бібліографічним відділом Т.М. Опря (2010), заступник директора бібліотеки В.М. Бунда (2011), провідний бібліотекар Л.С. Нижник (2012), бібліотекар 2-ої категорії Л.В. Огородникова (2013), завідувача абонементом – читальним залом педфакультету Т.В. Сологуб (2014). Лауреати отримували посвідчення, премію, розповідь про них з портретом обов'язково публікувалася в університетській газеті “Студентський меридіан”.

Щоб стимулювати зусилля з підготовки підрозділів до початку навчального року, проводили огляд готовності, відзначали тих, хто разом із деканатом зробив щось для поліпшення матеріальної бази, виконав увесь обсяг підготовчих заходів.

Ці стимули в сукупності майже виключали потребу вдаватись до адміністрування, висуваючи на перше місце функцію коригування і підтримки зусиль працівників.

Взялись і за **комп'ютеризацію бібліотеки**. За погодження і фінансової підтримки ректора 2006 року придбали в Києві комп'ютерну програму “УФД. Бібліотека”, київські фахівці встановили її, дали кілька уроків використання. Почали закупляти комп'ютери, намагалися дати по два на підрозділ – один на робочий стіл бібліотекаря, другий – у зал для читача. Звичайно, ідеально було б, якби в кожному бібліотечному підрозділі був клас комп'ютерів. Але фінансові можливості університету були обмежені, підтримувати розмаїту матеріальну базу, забезпечувати

науково – педагогічні потреби ректору було не просто – ще не всі факультети мали навчальні комп'ютерні класи. Тому приємно було, коли декан педагогічного факультету Павліна Степанівна Каньоса передала бібліотечному підрозділу свого факультету нехай дещо застарілої марки, зате цілий комп'ютерний клас.

Почали зі створення електронного каталогу – кожен підрозділ прагнув внести бібліографічну інформацію про свій фонд у комп'ютерну мережу, дати читачу доступ до неї, збільшити книговидачу. Для підтримки цієї роботи створили окремий підрозділ – відділ інформаційних технологій і комп'ютерного забезпечення в складі С.О. Кантлін – завідувача, Д.В. Дмитрук і О.В. Гавва. Усім доводилося річне завдання, розбите помісячно, на нарадах аналізували виконання цих показників, як і інших планових завдань, порівнювали результати. Приємно було бачити, відвідуючи підрозділи, як один бібліотекар працював на видачі, інший з пачкою каталожних карток – біля комп'ютера. За два роки в електронний каталог було внесено понад 150 тис. бібліографічних записів – третю частину активного фонду.

Паралельно накопичували фонд книг на електронних носіях. Постало питання відкриття окремого підрозділу – бібліотеки електронних видань з читальним залом. Директор використовував будь – які можливості для надання гласності проблемам бібліотеки, шукав способи їх вирішення. До ректора заходив, ґрунтовно обдумавши кожну пропозицію, зібравши переконливі аргументи. Розуміючи ситуацію, не зловживав, але настирливо відстоював інтереси бібліотеки. Олександр Михайлович жодного разу не проігнорував моє звернення, якщо не було можливості вирішити його негайно, відтермінував у часі:

– Нагадаєте мені десь наприкінці серпня – на початку вересня, коли університет поповнять нові контрактники і з'являться кошти.

Так восени 2007 року був придбаний повний набір комп'ютерів, сформований штат і за участі ректора в читальному залі на четвертому поверсі центрального корпусу урочисто відкрита бібліотека електронних видань. Її очолила Мирослава Іванівна Шахова і зі своїм невеликим колективом досить скоро збрала чималу колекцію різноманітної електронної літератури: підручники, навчальні посібники, монографії, хрестоматії, збірники документів, дисертації, автореферати тощо. Бібліотеку поповнювали спільними зусиллями – найбільше електронних видань щороку передавав ректор та проректори, зокрема В.О. Савчук привіз із Москви жорсткий диск електронних видань Московського державного

університету імені М.В. Ломоносова. Щоразу за комп'ютерами можна було бачити студентів різних факультетів – збільшилася кількість обслужених читачів і документовидача.

У співпраці з науковою бібліотекою Хмельницького національного університету (директор О.Б. Айвазян) почали творити зведений електронний каталог і приємно було дізнатися, що, скажімо, студент ХНУ не тільки знайшов у каталозі, а й опрацював віддалено те чи інше видання нашої бібліотеки, а наш студент чи викладач – видання бібліотеки ХНУ. Згодом нами був започаткований репозитарій електронних копій праць викладачів університету. Власне, за час ректорування Олександра Михайловича Завальнюка, до середини 2012 року, ми вже мали електронний каталог – 240 тис. бібліографічних описів, бібліотеку електронних видань з фондом – близько 5 тис. документів, автоматизували облік читачів і книговидачу, зробивши університетську бібліотеку відповідною часові, в якій успішно функціонував і знаходив свого читача як паперовий, так і електронний документи.

Важче виявилось з **передачею фонду** під відповідальність тих, хто з ним і працював. Опір чинили завідувачі абонементами і читальними залами, а також і бухгалтер, що вів бібліотеку. Я розумів, що їм не хотілося брати на себе відповідальність за кожну книжку, брошуру, журнал, що знаходився в підрозділі, а бухгалтеру – додаткову роботу з рознесення поступлень по більше десятка відповідальних. Аргумент був простий – у нас так не робилося, за ним можна було читати натяк, мовляв, директор хоче зняти відповідальність з себе і перекласти на нас. Доводилося переконувати, що тієї директорської відповідальності фактично не існує, бібліотечний фонд не передавався і не приймався понад пів століття. Одна справа за директора Й.І. Токаря, який прийняв 16 тис. книг, що зберігалися у двох кімнатах. А тепер маємо близько мільйона документів, і знаходяться вони в 16 абонементів і читальних залах, розкиданих по всьому місту, а ще – у 18 книгозбірнях кабінетів і кафедр та в Шепетівському навчально-консультаційному центрі, а фонд повинен мати господаря.

Цю ситуацію усвідомлювали директори-попередники, ще до мого приходу у відповідності з наказом ректора А.О. Копилова провели інвентаризацію фонду по підрозділах, але довести справу до кінця не змогли. З університетською бухгалтерією поладили швидко – головний бухгалтер Олена Павлівна Рибак розуміла, що бухгалтерія своїми методами має бути на сторожі матеріальних цінностей. Поступово почали

підтоплювати айсберг небажання керівників підрозділів. Підготували акти про передачу фонду, долучили до них інвентаризаційні акти і почали вести індивідуальну роботу. Першою прийняла фонд Людмила Василівна Резнічук, завідувача абонементом, де зберігалось понад 700 тис. книг, а потім одна за одною й інші керівники підрозділів.

Власне, аж за два роки вдалося вирішити кардинальну проблему збереження бібліотечного фонду, руху книги. Відтепер, поки поступлення знаходилося у відділі комплектування, за кожну книгу відповідали його працівники, у першу чергу – завідувача Олеся Валеріївна Литвиненко. Тут література облікувалася, каталогізувалася і по накладних передавалася в підрозділи. Один примірник накладної залишався у відділі комплектування, другий – у підрозділі, третій йшов у бухгалтерію. Кожного року у відповідності з планом проводилася інвентаризація фондів не менше двох підрозділів. І саме тоді ми побачили, як спрацьовує на практиці ота відповідальність. Ще до приходу комісії колектив підрозділу проводив свій переоблік фонду, шукав читачів, які не повертали книги, телефонували, писали листи вибулим, борючись за повернення кожної книги. Заслуховування результатів інвентаризації, усунення незначної нестачі досить ефективно впливало на збереження кожного примірника маже мільйонної бібліотеки.

Нового імпульсу надали **масовій роботі з читачами**.

Пам'ятаю 22 лютого 2012 року. У 306-ій аудиторії відбувся захід з відзначення 130-річчя від дня народження засновника і першого ректора університету Івана Івановича Огієнка, організований зусиллями читального залу №1 (завідувачка Інна Іванівна Грінішина), відділу бібліографії (Тамара Миколаївна Опря) у співпраці з Центром огієнкознавства (Євгенія Іванівна Сохацька). Спочатку відбулося покладання квітів до стели з портретом Ювіляра при вході до центрального корпусу, а далі по сценарію студенти – ведучі надали слово професорці Є.І. Сохацькій, завідувачці Центру огієнкознавства, голові всеукраїнського товариства імені І.І. Огієнка, лауреатці премії його імені, потім і я мовив про бібліотекознавчу і бібліографознавчу працю Івана Івановича в університеті та в еміграції. Письменник, лауреат всеукраїнської премії імені Івана Огієнка, почесний професор університету Мар'ян Іванович Красуцький прочитав уривок з ще неопублікованої повісті про кам'янецький період життя і праці І. Огієнка. Виставку творів Івана Огієнка представила Т.М. Опря. Захід залишив яскравий слід в пам'яті його учасників.

З не меншим розмахом 2014 року в кожному бібліотечному підрозділі пройшли спільні з викладачами і студентами факультетів заходи, присвячені 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка. У багатьох із них брав участь і я, розповідав про приїзд 1846 року поета, тоді співробітника Комісії з розгляду давніх актів до Кам'янця, про відображення нашого краю в творчості Кобзаря.

На педфакультеті, де вечір організовували Т.В. Сологуб і Н.Й. Сивак, з палким словом виступала декан П.С. Каньоса, з літературно – музичною композицією – викладачі музичного відділення подружжя Чайків. Захоплено й емоційно читали вірші та виконували пісні на слова Т. Шевченка студенти факультету, а на завершення усі присутні урочисто-піднесено виспівали “Реве та стогне Дніпр широкий”.

Кожен учасник отримав на пам'ять символ ювілейного заходу – два з'єднаних між собою кутасики з ниток жовтого і голубого кольорів. Вже минуло немало років, а подаровані мені кутасики-прапорець висять над дверима кабінету, в якому й вистукую в ноутбук оці незабутні спомини.

Бібліотека у співпраці з іншими підрозділами університету постійно організовувала **зустрічі з цікавими людьми**, як правило – творцям книг. У першу чергу з місцевими письменниками Мар'яном Красуцьким, Віталієм Нечитайлом, Іваном Прокоф'євим, Василем Горбатюком, Василем Кравчуком.

Під час одного з масових заходів на педагогічному факультеті

Двічі зустрічались з **О.А. Відоменком**, праправнучатим племінником Тараса Шевченка, автором кількох книг про свого знаменитого попередника.

З неприхованою образою Олександр Андроникович говорив про Олега Бузину, який у своїй книзі назвав Т.Г. Шевченка вурдалакою.

Не стала Україна за свого пророка. А мусульмани за карикатуру на свого пророка підняли на ноги увесь світ ...

Побували в Центрі огієнкознавства, сфотографувалися.

Запросили на зустріч мого знайомого і земляка уродженця смт Дунаївці Володимира Броніславовича Белінського, автора трилогії про країну Моксель, (Московію), стосунки між нашими народами.

10 березня 2006 року **приймали Дмитра Павличка і Нілу Крюкову**. У них була своя мета – перед виборами до Верховної Ради пропагувати блок Ю. Костенка – І. Плюща, до списку якого входив Д. Павличко, а ми, проводячи захід до шевченківських днів, скористалися можливістю посилити його участю відомого поета, дипломата і громадського діяча.

За дорученням ректора Олександра Михайловича Завальнюка я взяв над ними опіку, запросив на четвертий поверх, де в залі зібралося більше сотні потенційних виборців. Представивши гостей, запросив до слова Дмитра Васильовича. Він віддав належне Тарасу Шевченку, повів розмову про проблемні стосунки з Росією, яка нагнітала істерію навколо

О.А. Відоменко та організатори зустрічі професори В.С. Прокопчук і Є.І. Сохацька. 16.03.2006 р.

мовного питання, повідомив, що п'ята колона вже готує проект закону про російську як другу державну мову.

– Хто загрожує російській мові? В Україні 18 тис. російськомовної періодики і лише 4 тис. україномовної. А українців 47 млн. – 72 відсотки. Хто боїться української? – поставив питання, на яке зразу ж відповів. – Російські шовіністи, зрусифіковані хохли та брудні політики.

Закінчив віршем “Дві державні мови” з нещодавно виданої збірки “Погоня”:

Я вам скажу, брати, при сяєві Оранти,
Що з двох державних мов – дорога в смерть одна,
Нас винищать раби – законні окупанти,
До мови рідної ненависть потайна.

І закликав присутніх підтримати на виборах 26 березня патріотичні сили блоку, який представляв.

Розмову продовжили в кабінеті ректора. Передаючи бібліотеці свої книги, а кілька десятків збірок – викладачам і студентам, зауважив: *“Роздайте книжечки студентам, нехай голосують. Це все моє багатство, іншого в мене немає...”*.

Підписав і мені збірку – це вже була друга книга з автографом Дмитра Васильовича.

Зробив запис у Книзі почесних гостей університету: *“10 березня 2006 року я мав щастя відвідати Кам'янець- Подільський університет.*

Дмитро Павличко в університеті. 10.03.2006 р.

Це – навчальний заклад, який починає своє справжнє європейське життя. Не має в Україні багато таких чарівних міст, як Кам'янець- Подільський. Є тут щось таке, що зворушує кожне серце, а для української душі – це велика історія боротьби за державну незалежність, козацькі гніздов'я, терени першого президента України Михайла Грушевського. Тут кожен камінь нагадає про наше європейське походження. Я вірю у велике майбутнє Кам'янця і нових поколінь, що тут навчатися будуть. Дмитро Павличко”.

А Ніла Крюкова добавила: “Під кожним словом підписуюсь...”.

Супроводжуючі нагадали, що гості запізнюються у Хмельницький, де їх чекає наступна зустріч. Рукоштовування. З Нілою Крюковою згадали її приїзд з Павлом Глазовим у Дунаївці. Попрощалися.

Цікавою була зустріч 3 жовтня 2011 року з письменниками – подружжям Героєм України **Романом Іваничуком і Ніною Бічуєю**, з якою мав нагоду познайомитися ближче. Виявлося, що Ніна Леонідівна після війни навчалася в Маківській СШ, пам'ятала свою першу учительку Н.М. Олинець. Повідомила, що її першим чоловіком був син ректора Кам'янець-Подільського інституту народної освіти В.О. Гериновича, репресованого сталіністами. Р.М. Іваничук під час виступу в актовому залі згадав полковника Петра Болбочана, 1919 року розстріляного і, за його твердженням, похованого в Кам'янці. У розмові я поінформував його, що П.Ф. Болбочан розстріляний на ст. Балин, там де і похований, що на території станції встановлено пам'ятну плиту про цю сумну подію. Згадали байкаря і гумориста головного редактора “Кам'яняра” Івана Івановича Сварника. Розповів Ніні Михайлівні, що у Маківській семирічці свого часу вчився мій батько, а я працював учителем історії, був її директором. Розмова була не довгою, але цікавою. Ніна Леонідівна залишила координати, якими я так і не скористався.

Активізували роботу з популяризації книги, влаштовуючи час від часу **презентацію окремих видань** та їх творців.

Частим гостем бібліотеки був прозаїк Василь Іванович Горбатюк, директор Хмельницького обласного літературного музею, голова обласної організації Національної спілки письменників України, автор низки документальних романів і повістей.

2 листопада 2011 року відбулася презентація його книги “З-під трави забуття”, в якій відновлено сліди тридцяти трьох українських письменників на подільських життєвих стежках, давно порослих травною забуття, відображено зв'язок з краєм, з нашим університетом. Виступаючи

на презентації, я назвав його книгу четвертим томом “Кам’янець-Подільського університету в особах”, але вже одного автора – Василя Горбатюка.

15 жовтня 2012 року на історичному факультеті презентував Василь Іванович роман “Ще не настала ваша пора” про женишковецьке на Вінковеччині національно-патріотичне підпілля, про молодих патріотів України, понівечених тоталітарною системою за їх любов до рідної землі.

За мого наукового консультування у романі “Слово і меч” він відтворив образ активного учасника Української революції 1917-1920 рр., журналіста, письменника і науковця Павла Богацького, сина нестеровецького парафіяльного священника отця Олександра. З ним спільно працювали над увічненням пам’яті одного з чільних координаторів літературного процесу на Хмельниччині у 50-70-і роки ХХ ст. байкаря світового рівня Микити Годованця, збереженням його архіву, популяризацією творчості.

З нашою спільною участю 25 вересня 2008 року в бібліотеці відбулися урочистості з нагоди 115-ої річниці від дня народження М.П. Годованця, виступали завідувач кабінетом літературного краєзнавства Л.В. Третяк, поети-гумористи лауреати премії імені М.П. Годованця Василь Кравчук та Віктор Нечитайло, Мар’ян Кравчук, Василь Горбатюк, Іван Прокоф’єв. А ми з Ю.В. Телячим презентували збірку “Поезії 1917-1920 рр.” Микити Годованця, підготовлену спільними зусиллями, єдине видання поезій Микити Павловича.

Цікавим, як завжди, був виступ Василя Івановича Кравчука

24 вересня 2009 року, до 116-ої річниці, в приміщенні Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника відкрили меморіальну кімнату М.П. Годованця.

26 вересня 2013 року бібліотека стала організатором науково-літературних читань “Микита Годованець – класик української байки”. Доповідь про ранню творчість письменника зробив доктор історичних наук, професор В.С. Прокопчук, про життя і творчість Микити Павловича в роки репресій – Мар'ян Іванович Красуцький, про постколимський період – Віктор Васильович Нечитайло, доктор історичних наук, професор, “Листи Микити Годованця і Стефана Хмельницького” – тема доповіді Василя Івановича Горбатюка, “Трансформація байки М. Годованця” – доповідь доктора філологічних наук, професора і письменника Семена Дмитровича Абрамовича. До виступів долучилися проректор з наукової роботи Іван Михайлович Конет, голова профкому Людмила Володимирівна Третяк. На завершення було оголошено вітання онука байкаря Юрія Анатолійовича Годованця, кандидата культурології, референта відділу музеїв міністерства культури Російської Федерації.

Того ж дня тим же складом побували і в “Затонці” - міській бібліотеці.

А наступного дня долучилися до свята гумору “Воюю байкою із ворогом столиким...”, яке проходило в районному центрі культури і мистецтв “Розмай” (колишній кінотеатр ім. Войкова на вул. Шевченка, 41).

Відчули нескоординованість дій. Наша з В.І. Горбатюком зустріч з міським головою Михайлом Симашкевичем і його заступником з гуманітарних питань Василем Сукачем і розмова про урочисте відзначення ювілею пішла намарно.

3 квітня 2012 року провели презентацію книги поезій Петра Фаренюка, представника студентської творчої молоді 1960-х років, твори якої 1963 року склали збірку під назвою “Тобі, одній”. Виступали професор Євгена Сохацька, дружина П. Фаренюка – свого часу завідувача Кам'янець-Подільським районним методичним кабінетом Раїса Мручко, згадували поета просвітник Едуард Крилов, редактор університетської газети “Студентський меридіан” Анатолій Гавришук.

А 16 квітня 2013 року в цьому ж читальному залі за організаційної підтримки завідувачки Оксани Іванівни Пшетаківської, та і моєї, як куратора молодіжної поетичної студії, представляли читачам збірку творів “Свіжий вітер” молодих авторів – представників нинішнього покоління творчої студентської молоді. Відбувся своєрідний перегук поколінь, своєрідне свідчення тяглості літературного процесу в університеті.

Про це хочу сказати дещо детальніше. У квітні 2012 року до мене звернулися троє представників літературно обдарованої молоді – Оксана Забродна, магістр, заступник редактора “Студентського меридіана”, магістранти Ігор Куба та Валентин Пагор – і попросили взяти шефство над колективом початківців, яких налічувалося близько двадцяти. Звичайно, я намагався задресувати їх до декана і викладачів філологічного факультету, однак, пославшись на низку факторів, вони наполягали, аби бібліотека, зокрема читальний зал №2, стали центром їх зібрань, а я їх наставником. Таким чином через десятки років після “Літературних п’ятниць” довелося взяти на себе роль куратора новоствореного клубу “Молодий поет”. На організаційному засіданні обрали раду клубу, головою – досить активну і, як кажуть нині, креативну Оксану Забродну, обговорили план дій і дали життя новій творчій студентській інституції. Щомісяця початківці збиралися в бібліотеці, читали свої твори, обговорювали. Організували ми кілька зустрічей з письменниками, зокрема поетом, художником, ученим і педагогом доктором філологічних наук, професором С.Д. Абрамовичем.

А ближче до річниці осередку вирішили видати збірку, включити до неї більшість творів, які прозвучали на засіданнях клубу. Упорядкування збірки взяв на себе член клубу Віталій Горбуленко, ілюстрування – Аліна Горбуленко. І 16 квітня 2013 року на засіданні з нагоди річниці “Молодого поета” була презентована збірка “Свіжий вітер”, до якої ввійшов 81 твір 19-ти авторів. Виступили запрошені нами завідувач відділу виховної роботи А.А. Заводовський, член НСПУ М.І. Красуцький. Вітав і я, розповівши про традицію підтримки початківців у нашому виші. У художній частині під музику та з елементами театралізації свої твори представляли члени клубу Юлія Спектор, Юлія Ячмінь, Ганна Осійчук, Олександр Войнаровський, Ярослав Яремчук, Ярослав Геник. Ювілейний захід вдався, що відмітили присутні в залі журналісти А.П. Гаврищук і О.В. Будзей.

Однак, коли з метою економії коштів новопризначений ректор С.А. Копилов скоротив пів ставки заступника редактора, Оксана Забродна, а за нею й Ігор Куба, ініціатори створення клубу, у пошуках засобів для життя покинули університет. Вогник студентського запалу почав тьмяніти.

Слід відмітити, що з письменниками, що цілком закономірно, у нас були постійні творчі контакти. У пам’яті – день письменника, літературознавця академіка Г.О. Костюка, проведений на його ж батьківщині в с. Боришківці. Тоді на будинку, що починав центральну вулицю села,

урочисто відкрили таблицю, яка засвідчила перейменування вулиці Радгоспної на вулицю імені свого знаменитого уродженця, побували на садибі Костюків.

У школі провели зустріч з колективом, відбулося вручення відомому українському прозаїку хмельничанину Броніславу Грищуку диплома лауреата премії ім. Григорія Костюка.

Були презентації й наукових видань. Кілька разів спільно з кафедрою влаштовували презентацію монографій професора С.Д. Абрамовича. Талановитий вчений, цікава людина – поет, перекладач, художник – він завжди мав що сказати аудиторії, у тому числі й під час презентації своєї монографії про Миколу Гоголя.

А 2010 року, напередодні Дня перемоги, відбулася презентація книги “Кам’янець-Подільський державний учительський інститут у роки Великої Вітчизняної війни” за участі авторів професорів О.М. Завальнюка, В.С. Прокопчука і доцента А.П. Гаврищука та багатьох героїв книги. Книга висвітила роботу відновленого напередодні війни в Кам’янці-Подільському учительського інституту, вперше – нетривале в часі функціонування під час окупації Кам’янець-Подільського інституту народної освіти, очоленого колишнім випускником Іваном Миколайовичем Бондаренком, участь викладачів та студентів у русі опору окупантам, боротьбу викладачів університету

з нацистською навалою на фронтах Другої світової війни, перші пов’язані з історією інститутські будні, у розділі “Переможці” представила біографічні нариси про 67 працівників університету – учасників війни, спогади тоді живих ветеранів, добірку документів, у тому числі вперше введених

Микола Федунець оголошує рішення про присвоєння премії ім. Г. Костюка Броніславу Грищуку (перший зліва)

у науковий обіг, а отже раніш не знаних про ІНО окупаційної доби. Присутні на презентації герої книги О.М. Жук, Б.М. Кушнір, Б.Р. Ліпман, О.К. Носов, М.Й. Семиліт, В.Г. Скірко та інші з вдячністю сприйняли вихід книги, ділилися спогадами, поклали квіти на могилу визволителів міста.

У пам'яті ще один незабутній епізод. Якимось зайшов до мене проректор з наукової роботи Іван Михайлович Конет, доктор фізико-математичних наук, професор, з яким поєднали нас і майже одночасний захист докторських дисертацій, і низка спільно зреалізованих наукових проєктів.

– Як ви дивитесь, якби до 95-річчя ми підготували книгу “Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка”, – вже з порога почав він міркувати про наступне спільне видання.

– Абсолютно позитивно, – відповів я. – У мене вже закрадалася подібна думка.

Проект сподобався ректору Олександру Михайловичу Завальнюку, він схвалив його. Але наступили літні відпустки, у липні – серпні 2012 року- зміна ректорів, і до нього ми повернулися дещо пізніше, коли обстановка в колективі ввійшла у більш-менш звичне русло.

Не знали, як діяти, бо з приходом нового ректора розмови велися не стільки про нові проєкти, скільки про те, що і де можна скоротити, закрити для економії коштів...

– Підемо до Сергія Анатолійовича, поговоримо, – запропонував Іван Михайлович.

І ми, не відкладаючи, піднялися поверхом вище, розповіли про свій задум ознаменувати ювілей університету новим меморіальним виданням. Після низки уточнень ректор дав згоду, і ми розпочали роботу.

Не буду розповідати, як працювали над книгою, головне – 2013 року вона побачила світ у видавництві колишнього випускника фізмату Дмитра Григоровича Зволейка, а 21 жовтня 2013 року, напередодні 95-річчя університету і в рамках його відзначення, була презентована. Примірник отримали працюючі доктори наук, професори, родичі покійних.

Книга отримала гарний відгук. У газеті “Подоланин” – у невеликій довідці – рецензії “Раритетна книга про еліту” журналіста і краєзнавця Олега Будзея, а під час презентації – у виступах її героїв, у листі Оксани Юрїївни, дочки покійної професорки Н.Я. Грипас, яка, до речі, зазначила: *“Надзвичайно зворушена, дякую усім причетним до укладання цього бібліографічного покажчика, оскільки без нього я не мала б повної інформації про наукову і трудову діяльність Надії Яківни. Багато даних мені взагалі*

невідомі, вражена значним обсягом її наукових, науково-методичних напрацювань... Низький уклін, безкінечно вдячна...". Схвально оцінили наше видання ректор Варшавського університету, якому Іван Михайлович вручив книгу під час консорціуму представників Варшавського та низки українських університетів, і його учасники.

Пам'ять про 41 доктора, професора університету в такий спосіб знайшла увічнення та своєрідну меморіалізацію.

Важливим напрямом роботи був фонд, його комплектування й оновлення у відповідності з введенням нових спеціальностей, а отже – курсів, вивчення яких прагнули інформаційно підтримувати. Працювали в співдружності з навчальним відділом, факультетами, кафедрами, викладачами, які їх читали. Розумів важливість цієї роботи ректор О.М. Завальнюк, нерідко сам ініціював придбання необхідної літератури. Не так воно просто було в умовах постійного дефіциту бюджету, але за Олександра Михайловича щорічне поповнення фонду наближалось до оптимальної відмітки.

Чимале поповнення давала акція "Подаруй бібліотеці книгу", впроваджена нами. У відповідності із затвердженням ректором положенням облік добродійних поступлень вів відділ комплектування, підводились підсумки, відзначалися переможці. Постійну першість тримав ректор, і не тому, що саме через нього багато – хто дарував університету свої видання, які партіями періодично передавалися до бібліотеки, а головним чином за ті придбання, які він після кожної поїздки до Києва (а їх бувало навіть

Творці меморіальної книги про докторів наук, професорів університету В.С. Прокопчук та І.М. Конет. 2012 р.

по кілька в місяць) робив за власні гроші в магазині “Наукова думка”. Приклад ректора наслідувал проректори В.М. Федорчук, О.М. Федьков, А.А. Заводовський, завідувачий науковим сектором, а згодом і проректор з наукової роботи професор І.М. Конет, декани П.С. Каньоса, В.А. Дубінський, керівник Центру дослідження історії Поділля професор Л.В. Баженов, професори Є.І. Сохацька, А.Г. Філінюк, Ю.А. Хоптяр та ін.

Серед дарувальників з вдячністю згадую професора Василя Веригу та голову товариства “Волинь” Іллю Онуфрійчука з Канади, завідувачку відділу бібліографії і краєзнавства Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург) докторку історичних наук Наталію Леликову та її колегу кандидата історичних наук Олексія Роздорського, директора Інституту історії України НАН України академіка В.А. Смолія та його заступника, нині голову Національної спілки краєзнавців України члена – кореспондента НАНУ О.П. Реєнта, сина Микити Павловича Годованця Анатолія Микитовича, письменників Мар’яна Красуцького, Миколу Магера, Василя Горбатюка та ін.

Книги великими партіями дарували різні організації, зокрема – обласне єврейське товариство “Хесед-Бешт”. Були й зарубіжні надходження, зокрема – з Польщі, особливо після вводу в навчальний план університету вивчення польської мови. Їх здійснили радник посольства Республіки Польща в Україні з питань культури Ольга Гнатюк, староста Саноцького повіту Богдан Струсь, бургомістр Санока Войцех Блехарчик. Велика заслуга в цьому проректора з міжнародних зв’язків В.О. Савчука. Поступлення були чималими, тому сконцентрували їх в окремій авдиторії, відкривши Кабінет полоністики.

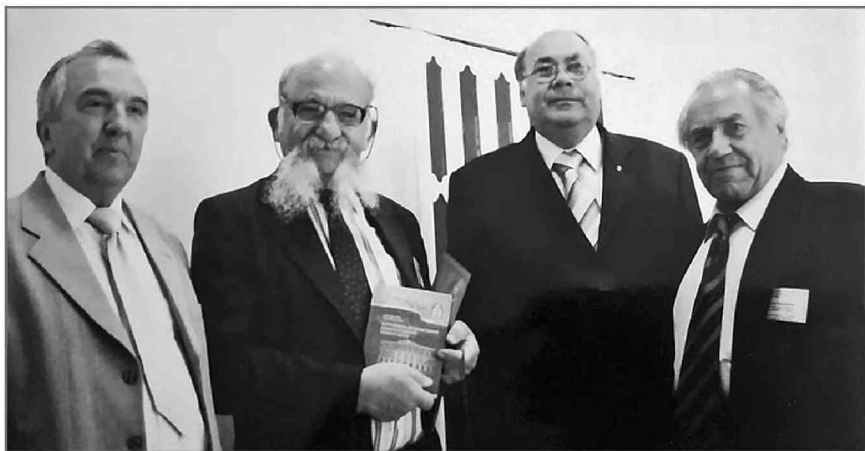
До 2014 року не раз поступали книги і з Російської Федерації. 10 квітня 2008 року відбулася церемонія передачі бібліотеці 478 книг старшим радником посольства РФ в Україні генерал-майором ФСБ випускником Кам’янець-Подільського педінституту 1969 року Станіславом Петровичем Тюлягіним. Через п’ять років, 19 березня 2013 року, у рамках II туру всеукраїнської студентської олімпіади з російської мови, що проходила на базі університету, 300 томів літератури з історії, культурології і мистецтва передала І.А. Лопухіна, зав. відділом зв’язків з громадськістю Дому російського зарубіжжя імені О. Солженіцина. Велику партію літератури привезли волонтери з Франції.

Окремо хочеться сказати про книжкові дари Євгена Михайловича Паранюка з Нью-Йорка, уродженця Івано – Франківщини. Він переслав із США тільки до нашої бібліотек понад тисячу томів англomовної

літератури, виділеної в центральному абонементі в окремий фонд Євгена Паранюка, урочисто відкритий 11 вересня 2011 року під час його перебування в університеті. Серед них: 32- томна енциклопедія “Британіка”, 23-томна “Універсальна енциклопедія” французькою мовою, одинадцятитомна “Історія цивілізації”, десяти томна енциклопедія “Гранд Лярус”, низка словників, довідників тощо. Тільки восени 2006 року від нього надійшло 39 контейнерів книг вагою 1,5 тонн. Він кілька разів був в університеті, а 12 вересня 2008 року в конференц-залі університету бібліотека організувала міжнародні наукові читання “Євген Паранюк: людина, дослідник української еміграції, меценат”, присвячені 85-річчю від дня його народження.

З доповіддями і повідомленнями виступали професор Микола Мушинка зі Словаччини, професори Л.В. Баженов, В.С. Прокопчук, колишній викладач університету і друг Є. Паранюка Б.М. Кушнір, сам ювіляр та інші учасники. Матеріали читань були опубліковані окремим виданням. У такий спосіб ми пошанували свого мецената і патріота України, який там, в еміграції, жив інтересами України, вносив свою дещину в розбудову її незалежності.

У підсумку за ректорування професора О.М. Завальнюка, незважаючи на щорічні списання зношеної та дублетної невикористовуваної літератури, фонд бібліотеки зріс більш, ніж на 100 тис. примірників.

Учасники наукових читань професори Віктор Прокопчук, Микола Мушинка (Словачія), Лев Баженов, Євген Паранюк (США). 1.09.2008 р.

Вивчення минулого бібліотеки, в ході якого виявилось, що вона у 1920-і роки мала статус наукової і була філією Книжкової палати України, у числі 10 книгозбірень республіки отримувала обов'язковий примірник, все більше налаштовувало мене на розгортання з колективом **бібліотекознавчих досліджень** і повернення їй статусу наукової. Правда, ні критеріїв, ні механізму надання бібліотеці статусу наукової знайти не зміг, бо його, схоже, й не було. Як і якоїсь координації роботи вишівських бібліотек з боку МОН України. Формально методичним центром для всіх бібліотек ВНЗ вважалася наукова бібліотека Київського національного університету ім. Тараса Шевченка, в якій вистачало і своїх проблем. Бралася координувати роботу бібліотек вищих навчальних закладів, які готували педкадри, й наукова бібліотека АПН України. Треба сказати, що з її директоркою Павлою Іванівною Роговою було досить приємно співпрацювати. Але насправді не було людини, а така, на мій погляд, мала би бути в МОН, яка б акумулювала інновації і проблеми бібліотечної справи, ініціювала прийняття нормативно-регуляторних актів, навіть у тому ж питанні наукового статусу своїх бібліотек.

Поділився думкою з Олександром Михайловичем, він палко підтримав намір розпочати бібліотекознавчі наукові дослідження і порадив взятися за вивчення історії книгозбірни. Вирішили ввести ставку вченого секретаря і взяти на цю посаду Л.Ф. Філінюк. Вона, на думку ректора, найбільше підходила на цю посаду – знала колектив, бо в 1995-2000 рр. вже працювала в бібліотеці, мала вищу освіту, вдома – кваліфікованого консультанта чоловіка – колишнього проректора з наукової роботи, на той час завідувача кафедри історії України Анатолія Григоровича Філінюка. 2006 року Любов Феодосіївна обійняла посаду вченого секретаря і отримала довгострокове відрядження в Хмельницький для вивчення фондів Державного архіву Хмельницької області, збору документів і матеріалів з історії бібліотеки. З поставленою задачею справилася успішно, зібрані нею матеріали дали можливість проаналізувати перебіг подій від заснування книгозбірни і до ліквідації 1935 року Кам'янець-Подільського педінституту, доповнити матеріалами повоєнної доби і доби незалежності, визначити структуру і за два роки підготувати й видати за нашого з нею авторства майже трьохсотсторінковий історичний нарис “Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розквіту” (2008), належним чином ілюстрований і доповнений цінними додатками.

Надалі цей напрям бібліотекознавчих досліджень знайшов успішний розвиток. Було скрупульозно вивчено життя і діяльність у Кам'янці-Подільському зачинателів і корифеїв українського бібліографознавства

бібліотекаря (так називалася тоді посада керівника фундаментальної бібліотеки державного українського університету) С.О. Сірополка, помічників бібліотекаря Л.Ю. Биковського, М.І. Ясинського. На основі цих досліджень на звернення Харківської державної бібліотеки імені В. Короленка підготовлено статтю “Кам’янець-Подільський період у бібліографічній діяльності М.І. Ясинського”, опубліковану в “Четвертих бібліографічних студіях, присвячених 120-річчю Михайла Ясинського” (Харків, 2009). Разом з Інститутом рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (тепер – імені Ярослава Мудрого) у співпраці з Таїсією Іванівною Ківшар та директором Інституту Володимиром Івановичем Попиком провели двоетапну конференцію, присвячену 140-річчю від дня народження С.О. Сірополка – спочатку в Києві, а згодом у Кам’янці-Подільському, за її матеріалами 2013 року видали науковий збірник. Згодом історична складова бібліотекознавчих досліджень вилася в підготовлений мною підрозділ “Бібліотеки і освіта” колективної монографії “Вища педагогічна освіта і наука України: історія, сьогодення та перспективи розвитку. Хмельницька область” (Київ, 2010), та монографію “Бібліотеки Поділля” (друга половина XIX- початок XX ст.), 2016 року видану разом з моєю аспіранткою і колегою – вже кандидатом історичних наук директором наукової бібліотеки Хмельницького національного університету Оленою Борисівною Айвазян, низку статей, опублікованих у вітчизняних та зарубіжних наукових виданнях.

Розвивали й методичну складову бібліотекознавчих досліджень. Узагальнивши наявний досвід, підготували, обговорили на засіданні бібліотечної методичної ради і довели до працівників усіх підрозділів рекомендації з підготовки і видання біобібліографічних покажчиків. Оскільки вони почали переростати рамки звичних, можна сказати академічних покажчиків, бо крім біографічної довідки і бібліографії видань науковця нерідко доповнювалися думками друзів і колег, цитуванням різних публікацій, хронікою подій, фотодобіркою тощо, а отже, набирали обрисів своєрідного нарису про особу, взяли курс саме на підготовку таких розгорнутих видань, назвавши їх біобібліографічними нарисами. Попит на такі видання був чималий, ініціювали їх підготовку і ректор, і декани, деякі завідувачі кафедрами, як правило, до ювілеїв колег. Вирішили запровадити їх серійний випуск під назвою “Постаті в освіті і науці”. У числі перших у цій серії побачили світ видання про колишнього ректора І.В. Іваха, урочисто презентоване на розширеному засіданні кафедри методики фізики та дисциплін технологічної освітньої галузі (завідуючий професор П.С. Атаманчук) з нагоди 90-річчя від дня народження Івана Вікторовича, та про І.М. Конета,

доктора фізико-математичних наук, професора, тоді завідуючого науковим відділом університету. Двадцятим у серії за моїм упорядкуванням був біобібліографічний показник “Професор С.А. Копилов” (2013). За час моєї праці бібліотека підготувала і видала 24 бібліографічних показників та нарисів цієї серії, популяризуючи в такий спосіб життя і наукову спадщину своїх читачів – творців книг, а також – і свій фонд.

Життя викликало потребу в ще одному виді бібліографічних видань – серії “Видатні випускники Кам’янець-Подільського національного університету імені І. Огієнка”, зініційованої ректором О.М. Завальнюком. Зрозуміло, що бібліотека в їх підготовці займала ключове місце. Як і в підготовці серії книг про університетські наукові школи, які готувались завідуючим науковим відділом у співпраці з бібліотекою. Професор І.М. Конет відповідав за узагальнення досвіду наукової школи, а я з відділом бібліографії, передовсім з Т.М. Опрєю та В.М. Пархоменко, – за її бібліографічну складову.

Розробка питань теорії і методики бібліотечної справи, як і її історії, підштовхнули нас до проведення бібліотекознавчих конференцій та видання серійних наукових збірників.

Перша науково-практична конференція регіонального рівня “Роль бібліотеки ВНЗ в інформаційному забезпеченні потреб освіти та науки на сучасному етапі” відбулася 24 жовтня 2006 року і зібрала колег з області, обговорила низку проблем, акцентуючи на потребі взаємодії і співпраці в обговорюваному питанні.

Відкриття міжнародної науково-практичної конференції. 20.09. 2007 р.

20-21 вересня 2007 року наша бібліотека спільно з відділом бібліографії і краєзнавства Російської національної бібліотеки (Санкт-Петербург) провела міжнародну науково-практичну конференцію “Бібліотека вищого навчального закладу – центр науково-інформаційного забезпечення

підготовки національних кадрів”.

У роботі конференції взяли участь і зробили доповіді представники Російської національної бібліотеки, зокрема завідувача відділом бібліографії

Під час візиту до Російської національної бібліотеки зустрівся із зав. відділом бібліографії і краєзнавства Н.К. Леликовою. 12.10.2007 р.

2 вересня вів секцію “Історії бібліографії”, яка працювала в бібліотеці Російської академії наук. Учасників конгресу привітав її директор В.П. Леонов

і краєзнавства доктор історичних наук Наталія Леликова. Тоді нею і ректором О.М. Завальнюком був підписаний договір про співпрацю між її відділом і нашим університетом, який до 2014 року успішно і взаємовигідно реалізовувався. До слова, ми з колегами Російської національної бібліотеки (колишньої публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедріна) обмінялися візитами, брали участь у спільних заходах, публікувалися у наших та їх виданнях.

А 17-23 вересня 2010 року наша делегація (директор, Т.М. Опря, Л.В. Литвиненко) брала участь у роботі І міжнародного бібліографічного конгресу, організованого Російською національною бібліотекою за участі представників 14 країн світу, ми виступали на секційних засіданнях.

Як виключення, тільки нам та представниці міністерства культури Російської Федерації з Москви, була надана можливість жити в приміщенні бібліотеки, у Домі бібліотекаря і письменника- байкаря І.А. Крилова, оглянути книгозбірню з 30-мільйонним фондом, побувати у відділі рукописів, де працювало тоді 12 докторів і кандидатів наук.

Матеріали нашої конференції склали основу першого випуску бібліотекознавчих наукових праць університету, презентованих 26 вересня 2008 року під час круглого столу “Бібліотека Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: минуле, сьогодення, перспективи”, проведеного з нагоди 90-річчя книгозбірні. Збірник був зареєстрований у міністерстві юстиції України і став серійним виданням.

Другий випуск наукових праць увібрав матеріали ще однієї міжнародної науково-практичної конференції “Роль і функції бібліотек вищих навчальних закладів у контексті модернізації освіти”, 7-8 жовтня 2010 року проведеної за участі директора бібліотеки Краківської політехніки Марека Гурського та його заступника Дороти Буздиган, колег Російської національної бібліотеки.

“Наукові праці Кам’янець-Подільського національного університету. Серія: Бібліотекознавство. Книгознавство”, випуск 3-ій, акумулювали матеріали всеукраїнської науково-практичної конференції “Степан Сірополко-освітянин, науковець, бібліотекознавець”, у два етапи проведеної спільно з Інститутом рукописів Національної бібліотеки України, зокрема – ґрунтовні доповіді киян Т.І. Ківшар, П.І. Рогової, О.М. Василенко, Л.В. Домбровської, В.М. Гулак, кам’янчан О.М. Завальнюка, Л.В. Баженова, В.С. Прокопчука, П.П. Брицького з Чернівців, Н.Е. Кунанець зі Львова, Ю.В. Телячого, О.Б. Айвазян з Хмельницького, Т.Р. Соломонової з Вінниці та ін.

Основу четвертого випуску праць, виданого ще в період моєї роботи в університетській бібліотеці, склали доповіді і повідомлення всеукраїнської науково-практичної конференції “Університетські бібліотеки в сучасному інформаційному просторі”, яка відбулася 23 квітня 2013 року.

Наукові праці не тільки представляли доповіді, оприлюднені на конференціях різних рівнів, проведених бібліотекою, а й інші матеріали. Постійними рубриками були “Історія становлення та розвитку бібліотечної справи в Україні”, “Постаті в бібліотечній царині”, “Бібліотечне краєзнавство”, “Хроніка подій”, “Критика, бібліографія”. З випуску у випуск у рубриці “З творчого доробку попередників” представляли наукові напрацювання попередників: у першому – посібник Степана Сірополька “Народні бібліотеки. Організація та техніка”, у другому – деякі важливі статті, спогади та бібліографію праць, опублікованих Левком Биковським у кам’янецький період, у третьому – статтю С.О. Сірополька, свого часу товариша міністра народної освіти УНР, “Завдання нової школи”, яку на наше прохання доповнив своїми коментарями дослідник освітніх процесів тієї доби кандидат історичних наук Ю.В. Телячий, у четвертому випуску – фрагменти спогадів сучасників про фундаментальну бібліотеку Кам’янець-Подільського державного університету. Загалом – це 1772 сторінки тексту – 123, 75 умовних друкованих аркушів. Випуск праць, що дуже приємно, знайшов продовження і за директорування Людмили Вікторівни Климчук, 2018 року з моєю участю побачив світ п’ятий випуск, готується і шостий.

До кожної з таких конференцій, до важливих масових заходів, ювілейних дат відділ бібліографії (Т.М. Опря, В.М. Пархоменко, Л.П. Савченко, Є.П. Сільвеструк, Н.О. Козак) у співпраці з відповідними підрозділами розгортав виставки доробку факультетів, а в їх складі – кафедр. Нерідко займала така виставка усе фое на другому поверсі, або, під час роботи міністерських комісій, півкругом – територію конференц-зали. Особливо цікавила гостей давня література з бібліотеки рідкісних видань, яку представляли Н.Д. Крючкова та В.Ф. Биковська. У ході комп’ютеризації, на самому її початку з придбанням програми “УФД. Бібліотека”, започаткували віртуальні виставки. Я досі зберігаю в комп’ютері виставку й моїх праць з нагоди 65-річчя.

Бібліотека розгортала і такий напрям наукових досліджень як бібліотечне краєзнавство: формування краєзнавчого фонду, його популяризацію, як і результатів краєзнавчих досліджень науковців університету, краєзнавців Поділля, авторів багатьох праць, що поповнювали фонд

бібліотеки. З 1955 року бібліографічний відділ веде краєзнавчий каталог. Популяризація краєзнавчих праць та їх авторів здійснювалася як згадуваними серійними персональними бібліографічними виданнями, так і з допомогою ще однієї бібліографічної серії “Хмельниччина краєзнавча”, у випусках якої ми представили читачам літературу про університет, про подільську “Просвіту”, розкрили свій фонд перідики, окремо – доби Української революції, описавши 98 назв – 1465 газет 1917-1920 рр., що зберігаються у бібліотеці рідкісних видань на історичному факультеті. У цій краєзнавчій серії були розписані матеріали 12 випусків “Трудов Подольского епархиального историко-статистического комитета”. Якщо раніше досліднику потрібно було потратити щонайменше день, аби знайти в цих випусках матеріал про свій населений пункт, вивчити його і скопіювати, то з появою покажчика пошук займає хвилин десять, а ще годину – опрацювання матеріалу. Зате на підготовку цієї праці (“Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета (церковного историко-археологического общества). Зведений каталог і покажчик змісту”) потратили ми із співавтором завідуючою бібліотекою рідкісних видань Надією Дмитрівною Крюковою два роки. Оскільки в нас не було повного комплексу Трудов, звернулись до завідувачої музейною бібліотекою В.М. Вінюкової, і вона дозволила зробити електронну копію тих кількох випусків, які були в її бібліотеці і яких не вистачало нам. Відтоді вони не тільки були розписані, а й стали доступними для опрацювання читачами бібліотеки рідкісних видань.

У серії “Хмельниччина краєзнавча” були також представлені 1553 матеріали подільських історико-краєзнавчих конференцій за 45 років (1965- 2010 рр.), матеріали 24 випусків наукового збірника “Освіта, наука і культура на Поділлі”.

2006 року побачив світ перший випуск “Календаря знаменних і пам’ятних дат Кам’янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка”, який представляв у хронологічному порядку події й постаті творців вишу і був з вдячністю зустрінутий читацькою громадою.

На договірній основі співпрацювали з багатьма іншими бібліотеками, зокрема Хмельницькою універсальною науковою бібліотекою ім. М. Островського, науковою бібліотекою Київського національного університету ім. Т. Шевченка та ін. Брили участь у наукових конференціях, які проводили наукові бібліотеки Хмельницького національного університету, Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, Львівської “Політехніки” та ін.

Неодноразово очолював я державну екзаменаційну комісію в Кам'янець-Подільському училищі культури.

Всіляко сприяв своєму Дунаєвецькому району в проведенні наукових конференцій до ювілейних дат, підготовці і виданні серійних наукових збірників “Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій”, дослідив, написав і видав історію свого села “Два села-одна доля” (2001) та міста “Дунаєвеччина: край і люди”(2013) та ін.

Спільно з Дунаєвецькою районною бібліотекою (директор Т.К. Прокопчук) за участі викладачів університету Є.І. Сохацької, О.А. Рарицького і Л.В. Третяк організували академію на честь 430-річчя Мелетія Смотрицького.

Надали допомогу Маківському НВК “ЗОШ I-II ст., колегіуму” у становленні однієї з кращих шкільних бібліотек області, ректор О.М. Завальнюк і я, а також ректор Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії І.М. Шоробура і директор бібліотеки Л.В. Дитинник взяли участь в її урочистому відкритті. З того часу учителі та учні навчально-виховного комплексу отримали право користуватися фондами будь – якого з 16 підрозділів нашої бібліотеки. Через рік взяли участь у проведенні управлінням освіти Дунаєвецької РДА (Ф.П. Поліщук,

*Під час державного екзамену на бібліотечному відділенні училища культури:
О.Я. Павлюк, заст. директора, В.С. Прокопчук, голова ДЕК, С.С. Никитюк,
зав. відділенням. Червень 2007 р.*

Н.В. Михайлова на базі маківської шкільної бібліотеки семінару з питання участі бібліотек у шкільному краєзнавстві.

Мабуть, саме аналіз нашої бібліотекознавчої діяльності дав підстави ректору О.М. Завальнюку прийняти рішення про відновлення університетській бібліотеці статусу наукової, зафіксувати його в Статуті Кам'янець-Подільського національного університету, затвердженому на зборах колективу 20 лютого 2008 року. А це потягнуло за собою зміну положення про вже наукову університетську бібліотеку, затвердженого ректором, в якому на основі власного, та і досвіду інших бібліотек, були детально виписані основні напрями наукової бібліотечної роботи. До речі, згодом, готуючи оновлений варіант Статуту університету, новий ректор С.А. Копилов, не вникаючи в зміст, форми і методи нашої бібліотекознавчої наукової роботи (по принципу “Я вашої книжки не читав, але вона мені не подобається...”), викинув із Статуту положення про науковий статус бібліотеки очоленого ним університету. Ось такі бувають метаморфози...

23 серпня 2008 р., у день відзначення 17-ої річниці незалежності України, у рік 430-ліття Мелетія Смотрицького і 90-річчя бібліотеки, вона стала лауреатом обласної премії ім. Мелетія Смотрицького серед кращих бібліотек області, удостоєних цієї почесної відзнаки.

*Учасники академії, присвяченої 430-річчю Мелетія Смотрицького,
у с.мт Смотрич. 24.10.2008 р.*

На 1 січня 2012 року бібліотека мала 10407 читачів, річна книговидача складала 732 тис. документів, до електронного каталогу внесено близько 250 тис. бібліографічних записів, фонд електронної бібліотеки склав 7 тис. документів.

На жаль, терпили і втрати. Передчасно пішли з життя Ємілія Іванівна Циганюк, Галина Антонівна Бачинська, Таміла Степанівна Дік, Євгена Григорівна Лабутенко, Лариса Степанівна Нижник, Валентина Михайлівна Бунда, Оксана Станіславівна Гаврілова, Людмила Михайлівна Лавська. Вони залишилися в пам'яті колег, а також тисяч читачів – студентів і викладачів, яким допомагали в їх становленні як фахівців та науковців.

Прикро, але за три роки при новому ректорі було закуплено лише 62 книги, бібліотеку переведено на групу по оплаті праці, рівну сільській бібліотеці з фондом до 10 тис. примірників, штат скорочено майже вдвічі, що й ніким було замінити відсутнього працівника, знято доплату, встановлену бібліотекарям за головування в уряді Ю.В. Тимошенко (залишено 5 відсотків із 50), у бібліотеці ні заступника директора, ні методиста. Засновник університету Іван Огієнко твердив, що без бібліотеки не має університету, а нинішній його наступник, схоже, має інший погляд на роль бібліотеки в процесі підготовки кадрів з вищою освітою.

Значну долю зусиль забирала **викладацька праця**. Ще 30 серпня 2004 року на засіданні кафедри мене обрали на посаду професора і

Творили сучасну університетську бібліотеку усім колективом. 2007 р.

наказом по університету до обрання на вченій раді був затверджений на цій посаді. А 28 грудня і обраний вченою радою. На цій посаді працював до переходу на пенсію.

На кафедрі історії народів Східної Європи та археології вів курси, розроблені особисто. Спочатку це був спецкурс “Історія краєзнавства на Поділлі”, згодом, переконавшись, що шкільні наукові дослідження, особливо з розгортанням діяльності Малої академії наук та її обласних, районних і міських осередків, тісно пов’язані з шкільним краєзнавством, розробив спецкурс з однойменною назвою. Чи просто це? Зовсім ні. Легше читати вже напрацьований курс, скажімо, історії стародавнього світу, середніх віків, нову, новітню з давно усталеною програмою, підручниками, наочним матеріалом. У моєму випадку потрібно було продумати концепцію курсу, його структуру, підготувати для затвердження навчальну і робочу програми, цикл лекцій, тематику, плани, методичні рекомендації до семінарських і практичних занять, тематику самостійних робіт, навчальні і контрольні тести. Все це забиало місяці праці, проходило адаптацію в ході читання, наступне коригування поки не набирало характеру усталеного курсу.

Моя участь у статусі голови журі або й відділення дисциплін історичного циклу під час обласного конкурсу – огляду в рамках МОН виявила потребу поширення знань з теорії і методики шкільного краєзнавства й серед працюючих учителів. Тому засів за посібник “Шкільне краєзнавство” для викладачів і студентів вищих навчальних закладів та учителів, який з грифом міністерства освіти і науки України 2011 року побачив світ у київському видавництві “Кондор” і розійшовся по всій Україні.

З прийняттям низки законів (“Про освіту”, “Про дошкільну освіту”, “Про загальну середню освіту”, “Про позашкільну освіту”) і підзаконних актів в умовах корінної ломки системи освіти попередньої доби і формування національного освітнього простору виникла потреба допомогти студентам – майбутнім педагогам розібратися в цій лавині нормативних документів, розробити і прочитати для випускників курс “Законодавство України про школу”. Вибір впав на мене, як колишнього начальника відділу освіти, знавця сучасних освітніх процесів. У такій же послідовності протягом кількох місяців курс був розроблений і читався на більшості факультетів.

2006 року Держстандарт України затвердив нові правила бібліографічного опису джерел, надто складний, навіть для фахівців. Відділ

бібліографії, зокрема В.М. Пархоменко, розробила рекомендації їх застосування, і ми провели серію семінарів для усіх працівників бібліотеки. Керівництво історичного факультету запропонувало мені розробити спецкурс “Історична бібліографія” і читати його для істориків. Кілька років підряд читав курс історичної бібліографії і в університетському навчально-консультаційному центрі в м. Шепетівці. Робилося це у спосіб: заздалегідь через методиста ШНКЦ направляв п’ятикурсникам Центру питання курсу, літературу, тематику письмових робіт, у дні роботи читав кілька лекцій у скороченому варіанті, акцентуючи на основних проблемах курсу, проводив практичне заняття, перевіряв самостійну роботу і виставляв залік.

27 січня 2012 року, у п’ятницю, під час роботи в Шепетівському НКЦ, побував і в музеї М. Островського. Побачив чималу виставку фольклорно-етнографічного плану, відчув, що музей поступово нівелює ідеологічну складову. Мав ще одну мету – як заступник голови обласної організації Національної спілки краєзнавців України познайомитись з керівником шепетівського осередку Спілки, який налічував 17 членів НСКУ. А ним якраз була директорка музею Тетяна Валентинівна Грищук. Враження склалося не вельми приємне – розумна, але амбіційна молода керівниця замість того, щоб об’єднати навколо музею краєзнавчі сили Шепетівщини, посилити дослідницьку складову, збір матеріалів для подальшої трансформації музейних експозицій у бік очищеної і збагаченої новими фактами історії краю, запульсувати науково – краєзнавчими конференціями, круглими столами, цікавими зустрічами, як це, скажімо, робив її колега О.Г. Погорілець у Меджибожі, вважала цю роботу зайвою і, схоже, непотрібною їй. Мали довгу розмову, ніби й порозумілися, обмінялися контактними даними і з сподіванням, що в шепетівському осередку активізується життя. З цим і поїхав додому.

Практика застосування ДСТУ-2006 викликала потребу, і я опублікував дві статті в науковому збірнику “Освіта, наука і культура на Поділлі” як методичні поради для оформлення бібліографічного опису за новими вимогами.

Нарешті, з перейменуванням нашої кафедри і підготовкою магістрів – архівознавців, я розробив для них ще один курс – “Пам’яткознавство”.

Крім читання вказаних спецкурсів керував підготовкою студентами і магістрантами бакалаврських, дипломних і магістерських робіт. Був науковим керівником аспірантів, які готували кандидатські дисертації. Все це і складало основний зміст викладацької роботи.

Третій етап кам'янецького періоду життя і праці виявився вельми плідним у **науковій царині**. Головне – захистив докторську дисертацію, отримав вчене звання професора. Наведу деяку хроніку наукової роботи, те, що зберегла пам'ять.

Брав участь у трьох міжнародних наукових конгресах українських істориків у Чернівцях, Кам'янці-Подільському, а 17-18 травня 2006 року – у Луцьку, де на засіданні секції робив доповідь про трагедію українців, які після 1921 року опинилися за лінією Керзона, на території Польщі, діяльність волинського громадського культурного товариства “Холмщина” під керівництвом М.А. Онуфрійчука. Мав приємне спілкування з професором В.І. Сергійчуком, автором кількох праць з цього питання.

11-13 жовтня 2007 року з професором Львом Васильовичем Баженовим та його сином доцентом Олександром Львовичем Баженовим перебував у Санкт-Петербурзі на І всеросійському з'їзді істориків-регіонознавців, виступав з доповіддю “Краеведение Украины на современном этапе (1991-2007)”, надруковану в третьому томі “Трудов Первого Всероссийского съезда историков-регионоведов” (2010, с.376-383).

Учасники II міжнародного наукового конгресу українських істориків у Кам'янець-Подільському державному університеті. У центрі – останній президент УНР в екзилі Микола Плав'юк та Герой України академік НАН України Петро Тронько. 17.09.2003 р.

Доповідь була зустрінута з інтересом, колеги-росіяни цікавилися станом краєзнавства в Україні, отримав запрошення взяти участь з цією ж доповіддю в конференціях у Санкт-Петербурзькому і Саратовському університетах. Побував у колег з Російської національної бібліотеки.

Познайомився з академіком Сигурдом Оттовичем Шмідтом, на замовлення якого підготував статтю про перебування 1962 року в Кам'янці-Подільському на 900-річчя міста його учителя академіка М.М. Тихомирова та дискусію з приводу давності міста, започатковану ним.

Стаття за мого і О.М. Завальнюка авторства 2007 року була опублікована

Доповідь на I всеросійському з'їзді істориків-регіонознавців у Санкт-Петербурзі. 11.10.2007 р.

Л.В. Баженов, академік С.О. Шмідт і В.С. Прокопчук під час I всеросійського з'їзду істориків-регіонознавців у Санкт-Петербурзі. 12.10.2007 р.

в “Археографическом ежегоднике” Російської академії наук. Зустрівся з Тамарою Тарасівною Державець, по телефону розмовляв з її чоловіком Арнольдом Ісаєвичем, згадали зустрічі моєї армійської пори. Побував на екскурсії в Кронштадті.

16 листопада 2007 року був у м. Хмельницькому, де в Будинку творчості школярів відзначалося 60-річчя створення обласного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді. З ХОЦТКУМ у мене склалася давня співпраця ще з часу роботи в Маківській СШ, особливо після відкриття музею в школі, посилилась, коли вже на посаді завідуючого РВНО відкрив районну Станцію туризму і краєзнавства учнівської молоді, брав участь у семінарах, підсумкових заходах з приводу різних всеукраїнських історико – краєзнавчих експедицій, очолював журі конкурсів МАН, видав на пропозицію і під грифом Центру два методичних посібники – “Топоніми рідного краю”(1999) і “Учнівська науково-дослідницька робота: написання і захист” (2006), опублікував дві статті з історії Центру. Приємно було прослідкувати з доповіді директора С.М. Шенькарчука історичний поступ установи, відчутти увагу до її діяльності з виступів – привітань представника ОДА О.А. Лисюка, заступника начальника управління освіти і науки ОДА Н.В. Жолобок, директора обласного інституту післядипломної педагогічної освіти В.І. Войтенка, голови ОК профспілки працівників освіти А.С. Яримюка та ін. Вітаю і я, відмітивши значний внесок Центру в патріотичне виховання учнівської молоді. Ми з Марією Савівною Васильєвою з Іванківців отримали ювілейні грамоти – пам'ять про співпрацю з ОЦТКУМ.

В офісі ВАКу під час вручення диплома доктора історичних наук. 11.06.2009 р.

11-12 червня 2009 року провів у Києві. 11-го, у середу, о 16-й, з Віктором Васильовичем Женченком побували в офісі Вищої атестаційної комісії на Хрещатику, де вечний секретар ВАКу Микола Степанович Держалюк вручив мені диплом доктора історичних наук.

Пам'ятна мить – від затвердження теми докторської до неї йшов понад десять років. Зателефонував тим, хто підтримував мене на нелегкому науковому шляху. Першою про диплом дізналася дружина Тамара, повідомив О.М. Завальнюку, опоненту О.П. Григоренку, П.П. Брицькому. З Віктором Антоновичем Берекецем, дунаївчанином, який працював тоді в Службі геодезії і картографії, “обмили” диплом у кафе “Українські страви”, випивши аж по стакану пива. Пообідали. Посиділи – погомоніли біля фонтанів. Спека нестерпна – за 30 градусів.

Наступного дня в червоному корпусі національного університету ім. Тараса Шевченка відбулося два заходи – нарада “Концептуальні засади організаційно-методичної роботи з підготовки енциклопедичного видання “Історія міст і сіл України” і перший після 4-го з’їзду НСКУ пленум. Кругом знайомі обличчя, науково – краєзнавчий актив країни в піднесеному настрої – нарешті дається старт кампанії з написання історії населених пунктів України в новій історіографічній редакції, будуть зафіксовані історичні зміни, що сталися за 40 років після появи перших книг двадцятишеститомника радянської доби.

Надихало й те, що участь в нараді брали директор Інституту історії України академік Валерій Андрійович Смолій, його заступник і водночас заступник голови НСКУ член-кореспондент НАН України Олександр Петрович Реєнт, представники низки зацікавлених організацій. Доповідь з цього питання зробив

В.С. Прокопчук і Л.В. Баженов із заст. голови НСКУ членом-кореспондентом НАН України О.П. Реєнтом (у центрі). 12.06.2009 р.

академік П.Т. Тронько. Виступали В.А. Смолій, який закликав у силу української політичної поліфонії не піддатись політичним впливам, жорстко дотримуватись принципів об'єктивності і науковості, аби не з'явилося кілька історій. Емоційним, але малозмістовним був виступ заступниці міністра культури. Голова Архівного комітету К.Є. Новохатько обіцяв пом'якшити для дослідників історії населених пунктів режим роботи в архівах, М.П. Зяблюк, директор Всеукраїнського державного видавництва "Українська енциклопедія", – взяти на себе видання томів.

Цікаві думки висловили А.М. Шафаренко, голова Обухівської райради, мабуть, чи не єдиний в Україні районний посадовець, по-справжньому відданий краєзнавству, представник Івано-Франківської обласної організації НСКУ Петро Іванович Арсенич, голова Черкаської обласної організації НСКУ Василь Миколайович Мельниченко. Дуже часто з уст і доповідача, і виступаючих звучало поняття "енциклопедичне видання", і мені здалося, що колеги, вживаючи термін "енциклопедичний", як красивий епітет до слова "видання", не задумуються над його змістом, по суті пропонуючи перетворити історію населених пунктів у довідкове видання із стислими енциклопедичними статтями. Оскільки виступати від хмельницької групи мав голова обласної організації Лев Васильович Баженов, поділився з ним. Він теж усвідомлював цей нонсенс, тому у виступі наголосив на хибності такого підходу – виробляючи концепцію видання, ми заганяємо в глухий кут ідею створення повноцінного видання історії міст і сіл України. Нарада закінчилася на високій ноті – формування концепції видання в основному завершено. На черзі вирішення організаційних питань на рівні Президента України, Кабінету Міністрів, затвердження Редакційної колегії тощо. На жаль, зі смертю академіка П.Т. Тронька його наступники з огляду на ситуацію в державі цю складну і дорогавартісну роботу, розраховану на 5-10 років, відтермінували.

Цього дня ми отримали посвідчення членів правління НСКУ, дехто – нагороди. Знак Міністерства освіти і науки України "Петро Могила" вручили й мені. Обідали в їдальні університету. За столом – Л.В. Баженов, Л.Л. Місінкевич, Д.Г. Омельченко, заступник директора УДЦТКУМ, І.Г. Пашук та Г.В. Бондаренко, голови Рівненської і Волинської обласних організацій НСКУ, з якими заприятелював після моєї роботи в архівах Рівного та Луцька. На кожному столі – дві пляшки сухого вина, проголосили тост за успішну реалізацію ухваленної концепції, а потім – за здоров'я Патріарха українського краєзнавства академіка П.Т. Тронька. А почував він себе погано, схоже переніс мікроінсульт, ми з Г.О. Клепаком допомогли Петру Тимофійовичу вийти на поверх і дійти до столу президії.

21 жовтня 2008 року відбулася звітно-виборна конференція Хмельницької обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, 45 активних дослідників і організаторів обрали до складу правління, 11 з них склали президію, головою став доктор історичних наук, професор Л.В. Баженов, В.С. Прокопчук і Ю.В. Телячий – заступниками голови, А.Г. Роздобудько – відповідальним секретарем.

З отриманням Спілкою статусу національної організували проведення установчих зборів і створення на місцях її оновлених осередків. 23 жовтня 2009 року з Л.В. Баженовим провели установчу конференцію Дунаєвецької районної організації, головою обрали К.К. Беченко, заступником – В.Б. Оліфера.

2009-ий був для мене, в якійсь мірі, і підсумковим – виповнилося 65 від народження та 5 років праці в штаті університету. Цінним подарунком ректора О.М. Завальнюка до ювілею став виданий ним у співавторстві з Л.В. Баженовим біобібліографічний покажчик “Віктор Прокопчук – науковець, педагог”, третій у серії “Видатні випускники Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка”. У ньому зафіксовано 30 моїх окремих видань, 288 статей у наукових збірниках і журналах, 223 науково-популярних публікації в газетах та 179 публікацій, в яких йдеться про мене. За результатами наукової роботи у 2009 році зайняв третє місце серед більш ніж 600 науково-педагогічних працівників університету. До речі, у рейтингу науковців за 11 років роботи в штаті університету жодного разу не був я за межею призової двадцятки.

Отримав від ректора пропозицію очолити новостворювану кафедру туризму. Подякував, але відмовився, аргументуючи: *“Бібліотека, яку очолюю вже п’ять років, є загальноуніверситетською кафедрою. Разом з Вами, Олександр Михайловичу, розпочато стільки цікавих справ – їх же треба завершити...”*.

Не поривав зв’язків з районом. 23 жовтня 2009 року був на відкритті музею історії

З професором Л.В. Баженовим – давня співпраця.
2.06.2011 р.

освіти на Дунаєвеччин, яке відбувалося в приміщенні Станції туризму і краєзнавства за участі голови РДА Наталії Рохової, першого заступника голови районної ради Антона Камінського, начальника райвідділу освіти Франі Поліщук. Виступаючи, подякував за працю, налаштовував на перетворення музею в центр дослідження освітніх процесів у краї, подій, особистостей.

10 вересня 2010 року разом із професорами Стефанією Едуардівною і Львом Васильовичем Баженовими, Іваном Михайловичем Конетом, головою обласної організації НСПУ В.І. Горбатюком взяли участь у відкритті в Дунаєвецькій районній бібліотеці музейної кімнати письменнику-земляку Миколі Никаноровичу Магері.

6-8 червня 2012 року в університеті відбувалася міжнародна наукова конференція “Диференціальні рівняння та їх застосування”, приурочена 70-річчю доктора фізико-математичних наук, професора, лауреата Державної премії в галузі науки нашому земляку з Іванківців Дмитру Івановичу Мартинюку. Я знав Дмитра Івановича ще з інституту, він закінчував, а я починав навчання, зустрічались, спілкувались. 8 червня в останній день наукового форуму делегація науковців поїхала на Дунаєвеччину, щоб побувати на кладовищі в Іванківцях, де він похований. На запрошення професора Івана Михайловича Конета і за дорученням ректора поїхав в Іванківці і я. По дорозі розповів гостям про свій район, знаменитих земляків. Познайомився з директором Інституту математики НАН України академіком А.М. Самойленком, завідуючим кафедрою механіко-математичного факультету Київського національного університету ім. Т. Шевченка академіком НАН України М.О. Перестюком, уродженцем Полонного. Біля могили відбувся імпровізований мітинг, кожен згадував покійного. Більш рельєфним і зрозумілим для мене став його внесок у сучасну математику. У травні 2017 року така ж делегація математиків не тільки з різних вишів України, але й інших держав, з нагоди 75-річчя вченого знову побувала в Іванківцях. Мене запросив взяти участь в покладанні квітів проректор з наукової роботи університету доктор фізико – математичних наук, професор І.М. Конет. Гості висловили пропозицію встановити пам’ятну дошку на приміщенні школи, де навчався Дмитро Іванович. Поділився думкою з Й.П. Осецьким, краєзнавцем, поетом, моїм однокашником, розповів про звернення учених – математиків керівникам району, порушив питання і перед міською радою.

Не просто все вирішувалося, але врешті справа зрушилася з місця. 16 січня 2017 року мене запросили на засідання виконкому міської ради,

де розглядалося питання встановлення дошки на приміщенні Іванковецької ЗОШ I-III ст. Я розповів присутнім про Д.І. Мартинюка, його внесок у науку, застосування математичних розрахунків Дмитра Івановича в металургії і космонавтиці, і члени виконкому прийняли рішення дошку встановити, затвердили й відредагований мною текст. За виготовлення дошки взявся іванківчанин доктор юридичних наук М.С. Романов, всіляко сприяли В.І. Ліщинський, Й.П. Осецький, староста села О.А. Бабій, педколектив на чолі з директором О.М. Куровською.

14 жовтня 2018 року дошка була урочисто відкрита на приміщенні школи.

До 610-ої річниці письмової згадки про Дунаївці очолив підготовку і проведення 13 вересня 2013 року в Будинку школярів науково-краєзнавчої конференції “Дунаєвеччина в контексті історії України”, на яку 92 дослідники надіслали 94 доповіді і повідомлення, серед них-10 докторів і 22 кандидати наук, підготував і видав монографічне дослідження “Дунаєвеччина: край і люди”(2013), зафіксувавши в ній біографію свого міста і рідного краю.

20 січня 2011 року киянин В.В. Женченко повідомив: “Тільки що телефонував Ярослав Якович (мова йде про Я.Я. Болюбаша, нашого спільного знайомого, тоді директора департаменту вищої освіти МОН України.-Авт.) і повідомив, що тобі присвоїли професорське звання”.

19 травня 2011 року, у День науки, отримав Диплом переможця обласного конкурсу за навчальний посібник “Шкільне нраєзнавство”. Це була не перша і не остання відзнаки за наукові праці: 1998 року Почесною грамотою за перемогу в конкурсі на кращий методичний посібник була відзначена підготовлена мною програма “Топоніми рідного краю”; того року вибороли першість на всеукраїнському конкурсі на кращий матеріал туристсько-краєзнавчої тематики “Методичні рекомендації з підготовки і написання історії населеного пункту” і їх автор отримав Грамоту

Українського державного центру туризму і краєзнавства учнівської молоді; 2000 року Почесною грамотою управління освіти і науки облдержадміністрації відзначений мій методичний посібник “Топоніми рідного краю”; 2014 року Дипломом облради і грошовою премією – монографія “Дунаєвеччина: край і люди”.

Наприкінці 2011 року голова обласної ради ветеранів війни та праці Володимир Іванович Купратий попросив надати допомогу в підготовці і проведенні науково – практичної конференції “Внесок трудівників тилу в перемогу у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 рр.”. У складі оргкомітету Леонід Леонідович Місінкевич взяв на себе роботу з науковцями і краєзнавцями м. Хмельницького і північної частини області, а я – Кам’янця-Подільського і південних районів, організував більше 10 доповідей, редагував збірник, підготував і виступив на конференції з доповіддю “Гвардійці тилу: внесок трудящих Дунаєвеччини в перемогу над нацизмом”.

23 січня 2012 року в Будинку вчителя відбувся V-ий з’їзд Національної спілки краєзнавців України. Їхали університетськими “Жигулями” ректор О.М. Завальнюк, В.О. Савчук, Л.В. Баженов і я. По дорозі поділився думкою, що непогано б запропонувати на з’їзді увічнити пам’ять покійного голови НСКУ академіка П.Т. Тронька встановленням премії його імені. Колеги підтримали, а Олександр Михайлович доручив цю пропозицію внести мені. Ще до відкриття з’їзду написав записку з цією пропозицією, під нею підписалися ми – кам’янчани та присутні на з’їзді хмельничани, і передав її у президію. У меморіальній частині з’їзду, віддаючи шану незмінному впродовж 20 років голові Спілки П.Т. Троньку, його наступник Олександр Петрович Реєнт оголосив перелік заходів з увічнення пам’яті Академіка, окремо зачитавши записку з пропозицією хмельничан. І вона була підтримала делегатами. Був приєно вражений, коли дізнався про встановлення премії у чотирьох номінаціях. А 12 липня 2013 року на пленумі НСКУ в числі перших лауреатів отримав премію імені Героя України академіка П.Т. Тронька в номінації “За науково – організаційну та просвітницьку діяльність в краєзнавстві”. Премію 500 гривнів під час вручення посвідчення і медалі зразу ж віддав Ларисі Петрівній Тронько у фонд академіка П.Т. Тронька, створений за її головування. Мій приклад наслідували інші лауреати. Під час перерви спілкувався з Ларисою Петрівною, з нею дали інтерв’ю телебаченню про враження від з’їзду.

Ближче познайомився з фактичним керівником фонду Анатолієм Никифоровичем Серіковим. Отримавши підписні листи, я в Кам'янці-Подільському, а Л.Л. Місінкевич у Хмельницькому організували збір коштів у фонд – для створення музею, виготовлення надмогильного пам'ятника, підготовку п'ятиомника вибраних праць академіка тощо. Але не так думав Серіков. Поки Лариса Петрівна з важкохворою мамою безвиїздно жила на дачі в Конча-Заспі, він нібито для оперативного вирішення питань отримав від неї право підпису на фінансових документах, доступ до збережень сім'ї, право власності на батькову чотирикімнатну та її двокімнатну квартири. Врешті він вибрався з квартири, на ті гроші з розмахом відремонтував свою садибу в с. Веприки на Чернігівщині, створивши там “музей П.Т. Тронька”, бо там нібито академік любив відпочивати щоліта, хоча насправді Петро Тимофійович ніколи там не був. Квартири залишилися за ним, невідомо, як і куди пішли збереження Троньків та зібрані у фонд кошти. Лариса Петрівна тепер живе в своїй, а юридично – чужій квартирі. Ось так “підставив плече” доньці академіка один з його нібито “учнів”...

Наукове життя кам'янецької доби було наповнене багатьма цікавими справами, здійсненими проектами. Головні із них – це завершення і захист докторської дисертації, отримання диплома доктора історичних наук та атестата професора, щорічна участь щонайменше в п'яти – шести наукових конференціях, робота в архівах, написання і видання монографій, навчальних та методичних посібників, біобібліографічних покажчиків та нарисів (за період 2004-2015 рр. побачило світ 35 окремих видань), робота з студентами, магістрантами, рецензування наукових праць колег, написання відгуків на автореферати здобувачів, опонування дисертацій, захист кандидатських робіт моїми аспірантами О.Б. Айязян, І.А. Ісаковою, І.О. Стареньким. А скільки було цікавих інших подій, пам'ятних зустрічей, наукових контактів як в Україні, так і за її межами!

Ювілейні рубежі університету

За час навчання і роботи в університеті, а це – повних 25 років, я був свідком і учасником багатьох подій, у тому числі й низки ювілеїв університету. Запам'яталося 85-річчя альма-матер, відзначене в середу 22 жовтня 2003 року, 90-річчя (22 жовтня 2008 року, теж середа), 95-річчя (22 жовтня 2013 року, вівторок) і 100-річчя (23 жовтня 2018 року, вівторок). Основні заходи носили трафаретний характер і повторювалися від ювілею до ювілею: доповідь ректора, вітання від органів влади, вишів, друзів закладу, нагороди-відзнаки, концерт і прийом.

І все ж кожен із ювілеїв мав свої особливості. Найперше, – по своїй урочистості, рівню представництва, а отже – визнанню авторитету закладу: якщо перших два йшли по висхідній, то, на жаль, два останніх, у тому числі й 100-літній ювілей, вже того пафосу не мали. Торкнувся цього питання поетапно.

85-річчя зустрівач сумісником, своїм, майже повноправним членом колективу, оскільки з 1996 року мав третину ставки доцента на кафедрі історії народів Східної Європи та археології. Однак основне місце роботи було в Дунаївцях на посаді начальника районного відділу освіти, тому на святкування прибув у складі делегації з двох осіб – голова районної ради С.Т. Глуховатий і я. На пропозицію Станіслава Тимофійовича свої подарунки – вітальний адрес і портрет Мелетія Смотрицького – вручили ректору О.М. Завальнюку в його кабінеті.

На святкування приїхав голова Верховної Ради України доктор історичних наук, професор В.М. Литвин. Мав бути на 11 годину, а прилетів лише в Хмельницький о 13-й. Чекали довго, з хлібом-сіллю зустріли біля центрального корпусу о 14-й, а через пів години в міському Будинку культури – Пушкінському домі розпочалися урочисті збори.

На сцені – журнальний столик, за ним – проректор з наукової роботи А.Г. Філінюк. Він відкрив урочисті збори і передав слово ректору професору О.М. Завальнюку.

Центральною подією став виступ В.М. Литвина, який добре знав Олександра Михайловича і симпатії до ректора переносив на колектив. Але як історик, він також прекрасно знав, що Кам'янець-Подільський державний український університет – п'ятий в Україні – свого часу був не тільки потужним осередком вищої освіти, а й центром політичного і культурного життя УНР. Тому високо оцінив внесок вишу в історію України, привітав колектив, відзначив Почесними грамотами Верховної

Ради України професорів І.С. Винокура і В.С. Степанкова та ін., вибачився і покинув зал разом із супроводжуючими особами – міністром освіти і науки України В.Г. Кременем, керуючим справами Верховної Ради України, народними депутатами від Хмельниччини, головою облдержадміністрації В.М. Лундишевим, головою обласної ради А.О. Овчаруком та ін. Зіслався на відсутність Президента України Л.Д. Кучми (перебував з візитом у Бразилії), подіями навколо о. Тузла в Керченській протоці, а ще – необхідністю побувати на вечорі народного депутата України Б.І. Олійника з нагоди 50-річчя його творчої діяльності та дня народження. Зал провів Володимира Михайловича стоячи й щирими оплесками.

Напередодні за порадою В.В. Женченка і я направив телеграму Борису Іллічу, яку мали оголосити на вечорі. У ній зазначив: *“Шановний Борисе Іллічу. У цей святковий вечір прийміть щирі вітання з днем народження і 50-річчям творчої діяльності від учительства. Високо цінуємо і вивчаємо Ваші твори, шануємо за державотворчі справи, зміцнення міжнародного авторитету України, розвиток національної культури об’єднавчими зусиллями Українського фонду культури. Добрих справ! Многая літа! Від освітян Дунаєвського району Хмельниччини – Віктор Прокопчук, нач. відділу освіти”*.

Були вітання і відзнаки від Президента України, міністерства освіти і науки, обласної ради і облдержадміністрації. Міський голова

*Університет зустрічає голову Верховної Ради України В.М. Литвина.
22.10.2003 р.*

О.В. Мазурчак вручив ректору О.М. Завальнюку знак “Честь і слава”. Вітали ректори Подільської державної аграрно-технічної академії М.І. Бахмат, Уманського педуніверситету В.Г. Кузь, Рівненського гуманітарно-педагогічного університету Р.М. Постолювський та багато інших гостей.

Окрасою урочистостей став святковий концерт. Втомлений, але задоволений і гордий за свій університет пізно ввечері повернувся в Дунаївці.

90-річчя зустрів вже в штаті університету, був членом оргкомітету, учасником підготовки і відзначення знаменної дати. На початку 2007-2008 навчального року ректор О.М. Завальнюк, він же й голова оргкомітету, провів засідання і поставив завдання за кілька днів подати пропозиції кожного підрозділу до заходів з відзначення ювілею. Водночас повідомив про намір видати серію монографій під назвою “Керівники навчального закладу”, визначив авторів. Мені дісталось дослідження про Франца Андрійовича Кондрацького. На той час зі стенду на другому поверсі я знав, що був він ректором Кам’янець-Подільського інституту народної освіти в 1928-1930 рр., а після реорганізації, впродовж 1930-1931 рр. – ректором інституту соціального виховання. І – все. Однак завдання є завданням, його треба виконувати. Після того засідання оргкомітету натиснув кнопку “Думай” і почав пошук.

Насамперед, з керівництвом університетської бібліотеки виробили свій план ремонтів, поліпшення дизайну підрозділів, удосконалення роботи, започаткування Календаря знаменних і пам’ятних дат університету і серії біобібліографічних покажчиків “Постаті в освіті і науці”, визначили відповідальних за підготовку традиційної виставки доробку науково-педагогічних працівників університету. Наші пропозиції були підтримані головою оргкомітету.

А я почав активний пошук джерел – вивчав періодику тих років, документи державних архівів Вінницької та Хмельницької областей. Поступово проглядала цілком реальна постать людини складної, вірніше – трагічної доби. Уродженець австро-угорської частини Галичини з бідної селянської сім’ї 1905 року зумів закінчити Ярославську гімназію, а 1910-го – Львівський університет. Викладав у Рогатинській гімназії. Брав участь у I Світовій війні на боці Австро-Угорщини, командував ротою, з якою з утворенням Західно – Української Народної Республіки ввійшов до її армії. На території Поділля 1919 року отримав чин отамана і посаду командира 10-ої Янівської бригади I корпусу генерала Микитки, який дислокувався на Дунаєвеччині, у селах Балин, Чечельник, Зеленче, Рахнівка, штаб корпусу – у Січинцях, обоз – у Миньківцях. Щоб врятувати важкохворих на тиф

стрільців і старшин у госпіталях Вінниччини, а це – близько 90 відсотків складу армії, враженої тифом, командування УГА повело переговори з командуванням XII радянської армії і оголосило створення червоної УГА (ЧУГА). Представник бідняцьких мас Франц Кондрацький прийняв бік більшовиків, співпрацював з головою Галицького ревкому В.П. Затонським, згодом очолював оргвідділ народного комісаріату освіти, 1922 року став ректором Вінницького інституту народної освіти, 1924 року, після закриття ВІНО, – директором Сутиського на Вінниччині сільськогосподарського технікуму. У 1925-1928 рр. очолював єдиний факультет соціального виховання Кам'янець-Подільського ІНО, протягом 1928-1931 рр. – інститут. Був переведений на посаду керівника Дніпропетровського фізико-механіко-математичного інституту, 1933 року заарештований, як і всі інші галичани, борці за соборну Українську державу, за нібито участь в контрреволюційній “Українській військовій організації”, отримав п'ять років таборів... Маючи таку джерельну інформацію, я приступив до написання книги, з виданням якої справився до ювілею (Кондрацький Франц Андрійович – ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти/В.С. Прокопчук; Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2008. 72 с. (Серія “Керівники навчального закладу”). Починав у державному університеті, а видав вже в університеті національному, та ще й імені його першого ректора Івана Огієнка.

У ювілейний рік це сталося майже блискавично, тріумфально ознаменувавши 90-річчя закладу. 22 січня, деś близько 12-ої, тільки спустився у фое, як Валентина Михайлівна Бунда, заступник директора бібліотеки, а за нею і Віктор Олексійович Савчук, проректор з міжнародних зв'язків, з радістю і піднесенням повідомили, що саме в день 90-річчя проголошення Акту про злуку, соборність і єдність України Президент України В.А. Ющенко підписав указ про надання нашому університету статусу національного. А на інформаційному стенді вже красувалися вітання колективу і текст указу:

*“Ураховуючи загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності Кам'янець-Подільського державного університету та його вагомий внесок у розвиток національної освіти і науки, **постановляю:***

Надати Кам'янець-Подільському державному університету статус національного і надалі іменувати Кам'янець-Подільський національний університет.

м. Київ, 22 січня 2008 р.
№44/2008

Президент України
В. Ющенко”.

Вирішив ректору, який перебував у відпустці, у той день не телефонувати – його і так засиплять дзвінками. А десь о 18-й Олександр Михайлович зателефонував сам і повідомив, що попросив директора Держархіву Хмельницької області П.Я. Слободянюка замовити в Держархіві Дніпропетровської області кримінальну справу Ф.А. Кондрацького, аби я використав її матеріал у написанні книги. Правда, справу дніпропетровці не переслали, але я все ж отримав офіційну довідку, яка дещо пролила світ на фінальний відрізок життя колишнього очільника нашого вишу. Привітав Олександра Михайловича, сказав, що в історію нашого університету він ввійде, як творець державного, а тепер і національного університетів.

Рік був воістину тріумфальним. 20 серпня 2008 року, напередодні чергової річниці незалежності України, Кабінет Міністрів України прийняв розпорядження за №1119-р “Про присвоєння імені Івана Огієнка Кам’янець-Подільському національному університету”:

“Прийняти пропозицію МОН про присвоєння імені Івана Огієнка Кам’янець-Подільському національному університету та надалі іменувати його Кам’янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка.

Прем’єр-міністр України Ю. Тимошенко”.

В.В. Телячий, В.С. Прокопчук, М.Д. Матвеев. Хмельницький, 23.08.2008 р.

Через три дні на центральній площі м. Хмельницького, біля Будинку обласної ради, де відбувалося офіційне відзначення 17-ої річниці незалежності України, я отримав диплом лауреата премії імені Мелетія Смотрицького і медаль “Лауреат Хмельниччини”, якими відзначена 90-літня праця кількох поколінь працівників університетської бібліотеки. А природничий факультет (декан М.Д. Матвеев) – відзнаки лауреата премії імені П. Бучинського, Ю.В. Телячий – обласної премії імені К. Широцького. Там під срібною ялинкою і продемонстрували фотографу свої нагороди.

У середу 22 жовтня 2008 року колектив університету відзначав 90-річчя з часу заснування. Вражала виставка доробку викладачів університету, у тому числі 35 наукових збірників, які видавав університет. Гості, зокрема голова Наглядової ради директор Інституту історії України НАН України академік В.А. Смолій, доктор філологічних наук, професор М.С. Тимошик, доктор історичних наук, професор В.П. Ляхощкий та ін., з інтересом знайомились з книгами з історії факультетів та про керівників навчального закладу, виданими до ювілею за ініціативи ректора О.М. Завальнюка.

Об 11-ій урочисто відкрили меморіальний знак на честь функціонування в приміщенні у 1918-1921 рр. українського державного університету.

Місцем урочистостей став міський Будинок культури. Гостей було багато, обласне керівництво представляли голова облради В.В. Гладунок та заступник голови облдержадміністрації В.Б. Кирилюк, з рук якого і я отримав Почесну грамоту. Вітали Кам'янець-Подільський

*Професори В.С. Прокопчук і Є.І. Сохацька
під час відкриття меморіального знаку
на приміщенні університету.
22.10. 2008 р.*

міський голова В.М. Нестерук, голова райдержадміністрації Р.Т. Ярема, ректори В.М. Постолюк, випускник нашого університету (Рівне), М.Є. Скиба, В.Є. Берека (також випускник університету), В.А. Радомський (Хмельницький), М.І. Бахмат та багато ін.

Емоційно посилив урочистості концерт, який вела Тамара Плющ. Родзинкою, як і кожного разу, був виступ оркестру під орудою І.Г. Мариніна.

Цього разу ректор влаштував два одночасних прийоми – для приїжджих гостей у “Клеопатрі” по вул. Огієнка, для представників університетських підрозділів – в їдальні університету. На прийомі в “Клеопатрі” на особисте запрошення ректора був і я, мав слово, відзначив винятковість ювілею, побажав, щоби в такому ж складі присутні відзначили і 100-річчя університету. Гарне і щире побажання, на жаль, скоригувало життя – до 100-річчя не дійшли директор плодозаводу А.М. Яхіїв, ректор Хмельницького інституту конструювання і моделювання швейних виробів В.А. Радомський, а невдовзі після ювілею жертвою коронавірусу став почесний директор цементного заводу і власник “Клеопатри” С.І. Дарчук.

Ближче до завершення прийому ректор ще раз подякував присутнім за вітання, увагу і підтримку університету і поїхав у центральний корпус, аби там привітати учасників святкового прийому, підійти до кожного, доторкнутись до чарки, сказати кожному гарне слово, подякувати за внесок у розбудову університету, що, звичайно, не забувається і надихає сприймати університетські справи як особисті і від тебе залежні. Таким ректором був Олександр Михайлович, один з кращих ректорів нашої альма-матер.

95-річчя запам'яталося, насамперед, презентацією нашої з Іваном Михайловичем Конетом, проректором з наукової роботи, доктором фізико-математичних наук, професором, книги “Доктори наук, професори Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка” (Кам'янець-Подільський: Абетка-Світ, 2013. 512 с.: іл.), на якій виступив ректор професор Сергій Анатолійович Копилов, укладачі книги, а також професори П.С. Атаманчук, С.П. Миронова. Цим університетська бібліотека розпочала ювілейний тиждень. А ще була традиційна виставка доробку науково-педагогічних працівників за п'ять попередніх років, презентація книги Василя Горбатюка “Слово і меч” про подільянина, архіваріуса університету в 1919-1920 рр. Павла Богацького.

Урочистості відбулися 22 жовтня 2013 року, цього разу – в актовому залі університету. Коротко доповів ректор С.А. Копилов, званням Почесного професора університету відзначив редактора обласної газети “Подільські вісті” Й.І. Ядуху – брата губернатора. В.Г. Брицький, керуючий справами обласної ради, вручив грамоти, помічник нардепа Мельниченко – ноутбук, директор Держархіву Хмельницької області – банер з історією університету в документах і фотографіях. А ще вітали Кам’янець-Подільський міський голова М.Є. Симашкевич, заступник голови Кам’янець-Подільської райдержадміністрації П.Г. Довгопол, голова ОК профспілки працівників освіти А.С. Яримюк, ректор Подільського державного аграрно-технічного університету М.І. Бахмат, проректори Хмельницького і Прикарпатського національних університетів та ін. Був оголошений вітальний адрес голови Наглядової ради університету академіка НАН України В.А. Смолія. Завершилися урочистості святковим концертом.

100-річчя університету вже зустрічав професором на пенсії. Отримав запрошення доктора історичних наук О.М. Федькова, завідувачого кафедрою, на якій пропрацював 20 років.

Побував на історичному факультеті в колі друзів, колег, взяв участь у зустрічі з професором О.А. Удодом, який від імені керівництва Української академії історичних наук оголосив рішення президії про створення Кам’янець-Подільського осередку УАІН на чолі з доктором історичних наук, професором О.М. Завальнюком та прийняття мене, до цього члена-кореспондента, у дійсні члени цієї громадської наукової корпорації. Таким чином наш осередок на той день вже мав чотирьох академіків (професори Л.В. Баженов, О.М. Завальнюк, В.С. Прокопчук, В.С. Степанков) і одного члена-кореспондента доцента В.О. Савчука.

Відвідав кілька бібліотечних підрозділів, привітав з ювілеєм завідувачих читальними залами №№1 і 2 І.І. Гринішину та О.І. Пшетаковську, побував в інтелектуальному центрі бібліотеки – у відділі бібліографії, який беззмінно очолює Т.М. Опря, та відділі комплектування, яким тоді ще завідувала О.В. Литвиненко (обидві разом зі мною 2010 року склали університетську делегацію на І міжнародному бібліографічному конгресі в Санкт-Петербурзі), побував у найбільшому підрозділі бібліотеки – на абонементі.

Залишилося приємне враження, особливо від того, що до ювілею бібліотека відновила видання Календаря знаменних і пам’ятних дат

університету, готувала до друку 5-ий випуск наукових праць серії “Бібліотекознавство. Книгознавство”, що підтримуються традиції, зберігається наступність.

Цього разу урочистості проходили в міському Будинку культури. Знову лаконічно і влучно виступив ректор професор С.А. Копилов: за 100 років університет випустив 90 тис. спеціалістів, дав 70 докторів і 500 кандидатів наук, 16 переможців олімпійських ігор.

Вітали голова обласної ради М.В. Загородний, народний депутат В.В. Мельниченко, мер Кам'янця-Подільського М.Є. Симашкевич, мер Хмельницького О.С. Семчишен, від МОН України – А.Г. Шевцов. Досить емоційним був виступ голови Кам'янець-Подільської райдержадміністрації Василя Сукача, не раз переривався оплесками, за дорученням голови ОДА Вадима Лозового він вручив грамоти та подяки облдержадміністрації низці викладачів і студентів університету. Цінний подарунок університету та, власне, усім учасникам свята зробив директор держархіву області В.Г. Байдич, виготовивши і роздавши кількасот репринтних примірників односторонньої газети “Свято Поділля”, виданої 22 жовтня 1918 р., 100 років тому, до відкриття Кам'янець-Подільського державного українського університету. Виступали і вітали й інші учасники зборів.

Родзинкою урочистостей була група випускниць фізкультурного факультету давноминулих років на чолі із Зінаїдою Турчиною – колишні чемпіонки світу. Вони, вже бабусі, під бурхливі оплески кілька разів піднімалися на сцену, згадували, вітали, зичили. І, як завжди, – концерт з незмінною ведучою і солісткою Тамарою Михайлівною Плющ та оркестром під керівництвом Івана Григоровича Мариніна.

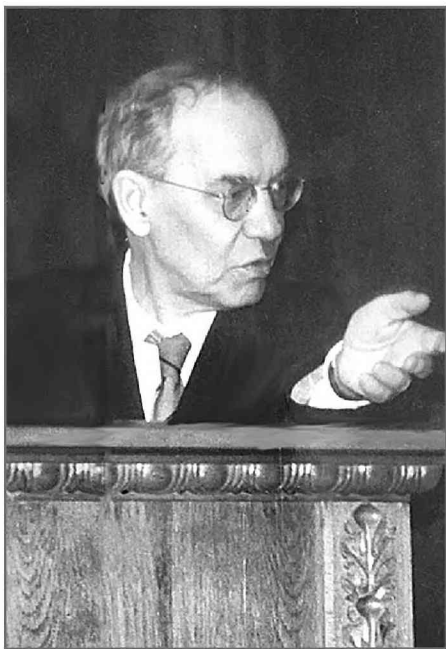
Університет, як і інші вищі навчальні заклади, тоді, та і тепер, переживав і переживає нелегкі часи, щось схоже на природний відбір, оскільки державі обтяжливо утримувати таку кількість вишів.

Від Майдану Оранжевого (2004) до Майдану Європейського (2014)

Кам'янецький період мого навчання і праці був наповнений багатьма подіями, учасником або свідком яких випало бути і мені. Не завжди усвідомлювалася їх роль і місце в історичному процесі – бракувало знань і досвіду. Скажімо, участь наших викладачів у більш ніж десятилітній кампанії з дослідження, написання і видання історії міст і сіл Хмельниччини, про яку вони нерідко розповідали нам, студентам, сприймалася, як їх звичайна наукова праця. І лише пізніше я усвідомив її історичне значення, зрозумів, що стала вона наслідком розвінчання культу особи Й. Сталіна, дітищем так званої хрущовської відлиги, початком відродження репресованого в 1930-і роки історичного краєзнавства.

Не збагнув я, тільки що розпочавши студентське життя, значення приїзду в Кам'янець-Подільський у жовтні 1962 року на святкування 900-річчя міста академіка АН СРСР М.М. Тихомирова хоч і був учасником низки заходів, зокрема – зустрічі академіка зі студентами, головним чином історико – філологічного факультету, та наукової конференції, яка 18 жовтня проходила в актовому залі інститутського приміщення на вул. Татарській.

І лише пізніше, коли на прохання учня М.М. Тихомирова академіка С.О. Шмідта я зайнявся відтворенням, аналізом і осмисленням подій 40-річної давності (наша спільна з О.М. Завальнюком стаття "Академик М.Н. Тихомиров и дискуссия о времени основания Каменца-Подольского" побачила світ у Москві в

Основною на конференції була доповідь академіка АН СРСР Михайла Миколайовича Тихомирова. 18.10.1962 р.

“Археографическом ежегоднике” РАН за 2005 р.), зрозумів, що приїзд той був очікуваний, адже в науковому світі не було єдиної думки щодо часу заснування Кам’янця-Подільського. Переважала зафіксована в літописі та низці публікацій згадка про місто за Коріатовичів –70-і роки XIV ст. Але була віднайдена грамота, яка гласила: *“Вот от великого князя Федора Дмитриевича косогацким армянам(те), которые пожелают сюда придти (и) придут мне на помощь, и я дам волю на три года, а коли будете мне подчинятся, поселится кто де пожелает”*. 1641 року ця грамота була вписана в Коронну метрику з датою 1062 р. Ця дата добавляла до біографії міста цілих 300 років і стала відправною точкою відзначення 900- річного ювілею. Все було б непогано, якби не стаття львівського історика Ярослава Дашкевича “Грамота Федора Дмитриевича (очерк с украинской дипломатии)”, в якій він стверджував, що грамота є фальсифікацією львівських вірмен, які, конфліктуючи з польською громадою міста, у такий спосіб доводили легітимність і давність своєї присутності в Україні.

Академік М.М. Тихомиров був у Кам’янці-Подільському більше тижня, знайомився зі Старим містом, побував у Бакоті, фортеці, в музеї, архіві. Відчувалося, що він добре знав і літописні згадки про Кам’янець, і літературні джерела, задавав питання, уточнював деталі. Іван Володимирович Гарнага, тоді заст. директора архіву, розповідав мені : *“Академік М.М. Тихомиров був у Кам’янці-Подільському багато днів. В один із них приїхав в архів. Відбулася бесіда з працівниками архіву. Його цікавили фонди судових матеріалів. З центрального корпусу пішли ми в Тринітарський костел, де зберігалися судові справи XIV-XVII ст. Він запитував, чи не має додатків у вигляді грамот, актів, договорів, заповітів до судових позовів. Полистав кілька давніх справ..., запитав, чи не має у фондах якого-небудь звернення вірменської громади до польського короля. Ми знайшли копію листа по питанню землекористування, який відносився до 18 століття і був написаний російською...”*. Власне, Михайло Миколайович був добре підготовлений до ювілейних заходів і в усіх своїх виступах, критикуючи Я.Р. Дашкевича, який заперечував існування міста дев’ять століть тому, твердив, що Кам’янець має ще давніше давньоруське коріння, що це мають підтвердити археологи, провівши розкопки у фортеці та в Старому місті. Отже перебування академіка в Кам’янці спрямувало дискусію про дату заснування міста в правильне і, головне, конструктивне русло, активізувало археологічний пошук, який увінчався успіхом. Але це вже тема іншої розповіді.

Цим хотів лише підтвердити думку, що тільки знання, помножені на знання, дають досвід і вміння оцінити роль і значення подій, які відбуваються за життя конкретної людини. Такими, без сумніву, були два революційні Майдани в Києві, які знайшли відгомін і підтримку на місцях, як правило, у містах. Не берусь відтворювати хід тогочасних подій в усій їх повноті (це потребує окремого і глибокого наукового дослідження), зупинюсь лише на окремих, в яких довелося брати участь або бути їх свідком.

Оранжева революція 2004 року стала наслідком поспрання демократії і потреб народу з боку тих, кого народ обрав на високі пости. Тогочасні державники, зверху і до низу, тримала курс на увічнення свого панування і захист награвованого народного майна. Відбувалося жорстке протистояння влади і переважної більшості народу, який прагнув очистити країну від розкрадачів матеріальних благ, створених працею багатьох поколінь.

Це в деякій мірі ілюструє подія, що сталася 28 серпня 2004 року в моєму селі Блищанівка під час храмового свята Успіння Матері Божої, або, як кажуть блищанівці і нині – Матки Божої. Отримав запрошення на свято і я: від родичів, від михайлівської сільради, яка відзначала в цей день 535-річчя першої письмової згадки про село – своєрідний день народження Блищанівки, тому вважала, що присутність автора книги “Два села-одна доля” буде доречною, а також і від керівництва району, хоч я вже мав призначення в штат Кам’янець-Подільського державного університету. І ми делегацією – голова районної ради С.Т. Глуховатий, головний лікар району І.М. Понцак, заступник головного лікаря Є.П. Блажеев, редактор “Дунаєвецького вісника” Л.І. Лемешко, заступник голови Дунаєвецького відділення Пенсійного фонду України О.В. Пекарський, головний зоотехнік сільгоспуправління С.М. Сковер – на вказаний час прибули в Блищанівку. Але тогорічне храмове свято в Блищанівці мало ще одну особливість, воно проходило в умовах підготовки до виборів Президента України 31 жовтня, і дунаєвецький десант мав чітке завдання під час мітингу з нагоди іменин села агітувати за В.Ф. Януковича. Мабуть, все відбулось би, як задумувалося, але... На свято прибула й команда кандидата в Президенти України В.А. Ющенко, тоді ледь не загальнонародного улюбленця, на якого українці покладали великі надії. Її очолював народний депутат України легендарний **Левко Лук’яненко**, в’язень мордовських таборів, автор популярної книги “Не дам загинуть Україні”. У наступному числі “Дунаєвецького вісника” від 4 вересня 2004 року Любов Лемешко повідомила про те буквально: “На

святкування завітав народний депутат України Левко Лук'яненко, який привітав жителів зі святом і побажав усім присутнім бути відповідальними за свою Батьківщину". Такий собі непосидючий Левко Григорович покинув Київ, бо дізнався, що в Блищанівці – храмове свято і захотів повеселитися. А було зовсім не так.

Приїхавши, я побачив нашого дунаєвецького лікаря-отоляринголога Олега Леонідовича Купчика, з ним смугляву симпатичну молоду жінку, підійшов, привітався, відрекомендувався Левку Григоровичу.

А дунаєвецька команда не знала, що робити. Почали радитись, вирішили все-таки починати мітинг. Мітинг відкрила голова сільради Л.І. Шевчук, представила гостей, "забувши" назвати присутнього народного депутата України Л.Г. Лук'яненка. Страх втратити посаду, а отже становище і стабільний заробіток, страх, що пульсував з головного владного кабінету в Дунаївцях у вигляді цитат типу "буде 31 жовтня, але й буде 1 листопада!?", паралізував волю і гідність більшості службовців. Отримуючи платню за рахунок податків, вони діяли всупереч волі і бажанню податкодавців. Мабуть, він, отой страх, став причиною і тієї першої помилки. Та і другої – народного депутата України "забули" запросити до імпровізованої президії. Підбігла ота симпатична чорнявка і категорично зажадала виправити помилку (забігаючи наперед, скажу, що тією нею виявилася Наталя Абіббулаївна Рохова, після виборів – голова Дунаєвецької районної державної адміністрації). Людмила Іванівна, сільський голова, під мою диктовку записала, що сказати, проголосила присутність Левка Григоровича і запросила до президії. Люди, а біля клубу зібралось кількасот жителів Блищанівки та гостей з навколишніх сіл, відповіли на те бурхливими оплесками.

І почалося змагання аргументів. Станіслав Григорович Глуховатий, колишній колгоспний парторг, а після смерті В.Я. Федоришена – голова михайлівсько – блищанівського колгоспу, мав перевагу "свого". Але йому бракувало переконливих фактів про суттєві досягнення під керівництвом діючої влади. Бо їх і не було – країна знаходилася на переправі від одного устрою до іншого, відбувалася "прихвистизація", розвалились колгоспи, припинили роботу суконна фабрика, цукровий та інші заводи, люди залишились без роботи й заробітку, бал правив бартер – примітивна форма розрахунків товаром за товар. Тому закликав під час виборів зайняти "державницьку позицію", зробити "правильний вибір", що означало, і всі це розуміли, голосувати за провладного кандидата.

Промова Левка Лук'яненка була більш аргументованою, але традиційною, відомою багатьом з його виступів по телебаченню. Комуняки, москалі та їх нинішні наступники замордували Україну, розкрадають її. А почав перший президент Леонід Кравчук, що створив “Бласко”, розікрав чорноморський флот, гроші поклав синові на закордонні рахунки. Він показав приклад, а наступна “братія” накинулася і донині рве тіло України. Треба очистити владу, замінити демократичними силами, які виведуть усе на чисту воду. Тоді й життя стане кращим. Спочатку присутні на мітингу палко підтримували його оплесками, а згодом, коли він почав затягувати виступ і повторюватися, оплески ставали все рідшими і не такими дружними. Але не було сумніву – учасники свята, які чекали концерту, музики і танців, були на боці гостя.

Третім виступив я, намагався дещо зняти передвиборний емоційний накал, повернути думку до свята – ювілею села, традиційної Матки Божої, черпнув кілька фактів з минулого, процитувавши рядки з 11-го випуску “Трудов Подольского церковного историко-археологического общества”, які дали підставу відзначати 535-у річницю села: *“У половині XV ст. (1469 р.) Блищанівка разом із Ступенцями (Маковом. – Авт.), Вербкою та іншими поселеннями належала Баговським, які мали своє родове гніздо в с. Баговиці...”*, привітав односельчан зі святом.

За сценарієм ведуча завідувача бібліотекою Н.М. Хапко надала слово учасникам художньої самодіяльності (директор Михайлівської НСШ Л.П. Гавшук, завуч Г.М. Бойко, учителька Л.В. Кернична та ін.), і вони виконали гімн Блищанівки – слова – мій вірш “Рідна Блищанівка”, вміщений у книзі “Два села – одна доля”, музика учителя з Макова Михайла Шаха. Мені, звичайно, було приємно.

І в а н М и к о -
л а й о в и ч П о н ц а к,
довірена особа кан-
дидата в президенти

*Народний депутат
Левко Лук'яненко
в Блищанівці.
28.08.2004 р.*

В.А. Януковича, вручив набір медикаментів сільському ФАПу, кільком жителям – рушники з доброю добавкою агітаційних матеріалів, закликав зробити “правильний вибір”. Але село, зорієнтувавшись, схоже на заклики вже не реагувало. Тим більше, що свято є святом...

Коли згодом з дружиною повертались від мами в Дунаївці і проїжджали біля клубу, село співало, танцювало, веселилось.

Чим ближче до виборів, тим протистояння ставало гострішим. У кожної сторони була своя зброя. Прихильники провладного кандидата масово роздавали “гречку”, просували в окружні комісії своїх людей, витягували з “арсеналів” свою випробовану зброю – різні способи впливу на результати голосування. А представники демократичних сил йшли до виборців без “гречки”, але зі словом правди, сіяли віру в позитивні зміни за президента В.А. Ющенка, який за короткий час на посаді прем’єр-міністра здійснив чимало добрих справ, добирали спостерігачів, аби не допустити порушень та фальсифікацій.

Перший тур, як і передбачалося, залишив два претенденти – В.А. Ющенка і В.Ф. Януковича. А коли стали відомими попередні підсумки другого туру виборів, що відбулися 21 листопада (у них усіма правдами – неправдами перемогу “здобув” В.Ф. Янукович: 49,42 відсотки – 14 942 418 голосів проти 46,7 відсотків – 14 120 791 у його опонента), стався вибух всенародного гніву, який породив Майдан у Києві та майдани в більшості міст України. З усіх кінців до ЦВК поступала інформація про кричущі порушення як під час виборів, так і в ході підрахунку голосів. Здебільшого підсумкові протоколи не приймалися окружними комісіями, поки в них не була зафіксована потрібна владі пропорція голосів. А голови дільничних комісій, голови сільрад та представники влади на виборах, знаючи цю “методу” здачі протоколів, нібито для того, аби, у випадку “помилки” в протоколі, не шукати по селу і не будити членів дільничних комісій, просили їх підписати кілька чистих бланків протоколів...

Вже в перші дні після виборів київський Майдан зібрав пів мільйона учасників. Поїхали туди й кам’янчани, зокрема і мій аспірант Ігор Старенький. По телевізору можна було бачити штандарти областей і міст, у тому числі й кам’янецький: зверху – “Кам’янець-Подільський”, під ним – оранжевий прапорець зі словами “Ю. – так!”. Майдан обрав Комітет національного порятунку, серед лідерів якого були Юлія Тимошенко, Олександр Зінченко, Іван Плющ, Анатолій Кінах, звільнений невідомо за що Л.Д. Кучмою прем’єр-міністр та ін., і закликав створювати

відповідні органи революційної влади на місцях. Рух переріс у революцію, названу оранжевою.

Студенти нашого університету, та й інших навчальних закладів міста, покинули аудиторії і заповнили майдан біля мерії навпроти парку танкістів. Мітингуючі вимагали від депутатів зібратися на позачергову сесію і дати оцінку тому, що сталося і відбувається. Тон задала обласна рада, 25 листопада прийнявши рішення “Про суспільно-політичну ситуацію, що склалася після проведення повторного голосування по виборах Президента України”. Неведу деякі його положення: *“1. У зв’язку з масовими виступами громадян проти фальсифікації виборів Президента України та неналежну організацію виборів висловити громадську недовіру Центральній виборчій комісії та звернутись до Верховного суду України щодо невизнання результатів підрахунку голосів Центральною виборчою комісією. 2. Звернутись до Верховної Ради України та Президента України з проханням знайти політичне рішення виходу країни з ситуації, що склалася. 3. Звернутись до народних депутатів від Хмельниччини підтримати волевиявлення своїх виборців. 4. Звернутись до Верховного суду України з проханням терміново розглянути звернення щодо порушень, які мали місце під час виборів, і дати правову оцінку діям Центральної виборчої комісії...”*

Не скрізь голови районних та міських рад, а тим більше державних адміністрацій, хотіли визнавати свої порушення і приймати відповідні рішення. Однак під тиском мас вимушені були визначатись. У Дунаївцях, наприклад, 26 листопада майданівці оточили будинок райдержадміністрації і районної ради, заблокували вхідні двері, а машиною – виїзд з двору, навіть не впустили до будинку працівників “Швидкої допомоги”, підозрюючи хитрування з боку головуєчого, і тримали облогу, поки сесія не засудила дії влади і не зафіксувала вимоги виборців.

Мене, тоді ще депутата Дунаєвецької районної ради, заворг райради запрошував на сесію, однак проректор А.Г. Філінюк, який заміщав тоді хворого ректора, не відпустив:

– Бачите, що робиться – студенти оголосили політичний страйк, вимагають, щоби професорсько-викладацький склад визначився, маємо сьогодні провести позачергову вчену раду, і я прошу вас взяти участь у підготовці проекту рішення вченої ради.

З 10 до 12-ої години над проектом працювали О.М. Федьков, проректор із заочного навчання, зав. кафедрою О.О. Городецький, професор І.В. Рибак і я. А о 12-ій у 208-ій аудиторії зібралося 52 члени вченої ради – дехто терміново “захворів”, у деякого виявились невідкладні справи...

Обговорення було палким, явних противників не було видно, зате добре було видно “ватників”, які нібито й щось говорили, але, на всяк випадок, нічого конкретного не сказали і не запропонували. Наш проект був більш рішучим, вносились і доповнення. У результаті вчена рада засудила дії ЦВК і його очільника Сергія Ківалова, підтримала політичний страйк і Комітет національного порятунку, зажадала відставки В.Ф. Януковича. Пізно ввечері повертався з Кам'янця-Подільського в Дунаївці і чув у вікно маршрутки, що дунаєвецький майдан ще гудів, кипів.

Верховна Рада України 270 голосами визнала вибори 21 листопада недійсними, створила депутатську слідчу комісію, щоб розібратися в діях ЦВК. Крапку поставив третій тур виборів, коли Віктор Андрійович Ющенко переміг, отримавши 51,99 відсотків голосів проти 44,18 відсотків, набраних В.А. Януковичем. У ніч на 1 січня 2005 року останній заявив, що з помаранчевими йому не по дорозі, що він пише заяву і переходить у “жорстку” опозицію. Несподівано “загинув” банкір, з допомогою якого відмивалися гроші на нечесні вибори, “застрелився” наш земляк з Ізяславщини міністр транспорту Г. Кирпа, перспективний політик. Поговорювали, що його міністерству виділили мільярд гривнів на міст, але не було ні мосту, не стало й грошей... До інших діючих осіб команди Януковича приставили охорону, аби “не перестрілялися”...

23 січня приємно було спостерігати процедуру інавгурації новообраного Президента України В.А. Ющенка, на яку прибуло 64 делегації. Українці, та, власне, і світ, покладали на нього великі надії. Сподіваючись, що нарешті ми вийшли на правильний шлях, я тоді записав у щоденнику: “У добрий путь, Вікторе Андрійовичу! Світлої тобі зірки, Україно!”.

Перша антикорупційна революція показала, що в Україні набирає сили громадянське суспільства. Але, змінивши державне керівництво, на жаль, революція не змогла вирішити самих болючих питань – в країні продовжувала процвітати корупція, казнокрадство. Не справдив народних сподівань і В.А. Ющенко, а суспільна зневіра в кінцевому результаті привела до влади все того ж В.Ф. Януковича, підтримуваного проросійськими силами в Україні та Кремлем, який газовим батоном знову настирливо заганяв країну в свої “братські” обійми. Державний апарат все більше набирив кримінальної сутності. Ставало зрозумілим, що треба міняти вектор розвитку, йти на тісну співпрацю з Європою. І коли В.Ф. Янукович відмовився підписати Угоду про асоціацію з Євросоюзом, чаша терпіння перепополнилася, і 22 листопада 2013 року, рівно через дев'ять

років після першого, зібрався другий Майдан. На перших порах вимога була одна – підписати Угоду про асоціацію з Євросоюзом.

Натомість антиукраїнські сили почали діяти за сценарієм Москви – взяли курс на силові акції. Коли 1 грудня 2013 року влада вчинила кривавий погром на Майдані, на захист дітей і демократичних свобод піднявся народ – Майдан зібрав півтора мільйона людей. Проігнорувавши вимоги Майдану, провладна більшість у Верховній Раді України на замовлення Банкової 16 січня 2014 року простим підняттям рук прийняла низку законів, які отримали назву “законів про диктатуру”. У відповідь Майдан вкрився барикадами.

На Майдан добровільно поїхали й сотні жителів Хмельниччини. А він, Майдан, висунувши вимоги, добивався їх виконання, тримав оборону, відбиваючи спроби “своїх – ближчих” і не своїх – “дальших” беркутівців розігнати протестувальників. А також – так званих тітушок, у тому числі й кам’янецьких (містом, та в університеті, ширились листівки, видані місцевим майданом, в яких були названі прізвища фальсифікаторів виборів та організаторів поїздок тітушок до Києва). Тітушки шастали по Києву, вчиняли побої, погроми, провокації, стараючись викликати невдоволення киян Майданом та застрашуючи їх. Чи не ними був застрелений на Великій Житомирській 37-річний Віталій Васильцев з с. Гаврилівці, що на Хмельниччині. За наказом з Києва місцева влада посиляла десятки автобусів і бусів з так званими антимайданівцями, демонструючи в такий спосіб нібито народну підтримку свого існування. У той час з’явився фольклор – прояви творчості, які ще чекають дослідників. “Подільнин”, одна з кращих і змістовніших газет у Кам’янці-Подільському, 28 лютого 2014 року вмістив відому, але перелицьовану пісню, яка правдоподібно відображала те, що діялось на Майдані:

Горіла шина, палала,
Там барикада стояла.
Там барикада стояла,
Диких собак не пускала.
Горіла шина ще й бензин,
Стріляв здалека сучий син.
Горіла шина ще й мішок,
Ой навезли нам тітушок.
Ой, зеки, зеки ви мої,
Довго служили ви мені.

Більше служить не будете,
Під суд народний підете.
Під суд народний, трибунал
Кожен піде регіонал.

20 лютого 2014 року беркутівці розстріляли Майдан, загинула щонайменше сотня протестувальників, названа Небесною. Хмельниччина в ході протистоянь у Києві та обласному центрі втратила 8 осіб: на столичному Майдані – 52-річного учителя Сергія Бондарчука з Старокостянтинова, 55-річного учителя Миколу Дзявувського з Шепетівки, 53-річного Рудецького сільського голову Анатолія Корнеєва з Кам'янецьчини, 26-річного слюсаря з Чернелівки Олександра Клітинського, 26-річного автослюсаря з Хмельницького Артема Мазура, 42-річного робітника із Залужжя Олександра Подзигуна, а під час акції біля управління СБУ в Хмельницькій області внаслідок кульового поранення загинули хмельничани 71-річна пенсіонерка, лікар-гінеколог Людмила Шеремет і 21-річний студент Дмитро Пагор.

Сергій Михайлович Бондарчук, уродженець с. Губин Старокостянтинівського району, закінчив фізико-математичний факультет Кам'янець-Подільського державного педінституту, був улюбленим фізиком Старокостянтинівської гімназії, мав звання учителя-методиста. Займав активну життєву позицію, очолював міську організацію всеукраїнського об'єднання “Свобода”, був членом “Просвіти”, депутатом і членом виконкому міської ради, зразковим чоловіком і батьком. 20 лютого 2014 року його смертельно поранили на вулиці Інститутській у Києві.

17 лютого 2015 року, напередодні річниці розстрілу майдану, за ініціативи побратимів-свободівців на лівому крилі центрального корпусу університету була відкрита меморіальна дошка. Палке слово про Сергія Михайловича мовили перший заступник голови Хмельницької ОДА Олександр Симчишен, народний депутат України від ВО “Свобода” Ігор Сабій, доцент фізико – математичного факультету Сергій Кріль. Мене, та й усіх учасників мітингу, глибоко схилювало щире і пристрасне слово Тетяни Володимирівни, дружини, учительки української мови та літератури, поетеси, авторки книги “Кохання, розстріляне снайпером”.

Президент В.Ф. Янукович та його “команда” заховали в закордонних банках та вивезли сумками, мішками, машинами мільярди народних грошей, на рахунок в казначействі, за словами нового Прем'єра Арсенія Яценюка, залишили лише 106 тис. гривнів. Так званими “реформами”

армія була доведена до повної втрати боєздатності. Навіть тепер, за президентства Володимира Зеленського, Державне бюро розслідування повернулося до цієї справи й розпочало кримінальне розслідування за звинуваченням Януковича і двох його міністрів оборони Саламатіна і Лебедева в державній зраді – у скороченні під виглядом реформ Збройних Сил України, розпродажу техніки, приміщень, переміщенні військ, зокрема з Криму, в інші місця дислокації, що дозволило Росії безборонно зайняти півострів.

Пригадую липень 2012 року. Ми з дружиною були в санаторії “Лівадія”. Кожного дня кілька разів проходили повз Лівадійський палац, оскільки жили за якихось 100 метрів від нього, ввечері відпочивали на лавочках біля палацу, милуючись рукотворним чудом. А 12 липня всі підходи до нього перекрила міліція, цивільні, курсанти, вказівники відводили відпочиваючих подалі від палацу на їх шляху до пляжу, подовжуючи віддаль удвічі. Бо в палаці відбувався саміт за участі В. Януковича і В. Путіна. Ввечері, коли облогу було знято, ми зайняли улюблену лавочку й міркували про те, що там, у палаці, діялося.

– Мабуть, скреготав зубами Путін, споглядаючи таку перлину мистецької творчості, – зауважив я. – Думаю, що в нього

ЗАЯВЛЕНИЕ

ПРЕЗИДЕНТА УКРАИНЫ

Как законно избранный Президент Украины,
заявляю:

События на Майдане, незаконный захват власти в Киеве привели к тому, что Украина оказалась на пороге гражданской войны. В стране царят хаос и анархия. Жизнь, безопасность и права людей, особенно на Юго-востоке и в Крыму, под угрозой. Под воздействием западных стран осуществляется открытый террор и насилие. Люди преследуются по политическим и языковым признакам.

В этой связи обращаюсь к президенту России Владимиру Владимировичу Путину с просьбой использовать вооруженные силы Российской Федерации для восстановления законности, мира, правопорядка, стабильности и защиты населения Украины.

В. Ф. Янукович

1 марта 2014 г.

Текст заявы В.Ф. Януковича до Президента Российской Федерации В.В. Путина від 01.03. 2014 р.

вже давно є план окупації Криму – хто і що має захопити, хто очолить той чи інший район, місто...

На жаль, через два роки так і сталося. Скориставшись, становищем, яке склалося в Україні, Путін ввів у Крим “зелених чоловічків” – військових без розпізнавальних знаків. Більше того, президент – утікач В.Ф. Янукович, хапаючись за соломинку, закликав президента РФ В.В. Путіна ввести війська в Україну, таким чином, давши привід окупувати Крим, а згодом і Донбас.

Вторгнення російських військ в Україну, окупація Криму та Донбасу стали шоком для українців. Народ, з яким упродовж віків ділили спільну долю, відстояли незалежність в роки Другої світової війни, лідери якого постійно називали і продовжують називати себе нашими братами, завдав такого віроломного удару. На боротьбу піднявся народ, за відсутності боездатної армії формуючи добровольчі батальйони, і зупинив просування ворога з Донбасу в напрямку Криму, а згодом відкинув, визволивши більшу частину території.

30 грудня 2014 року прийшов наш найменший онук Вітя, тоді третьокласник Дунаєвської гімназії, і простягнув аркушик.

– Це що? – питаю.

– Мій вірш...

Де степи, де поля, де лани,
Де сонце яскраво сяє,
Річечка Марічечка і чебрець
До українців гукають:
– Ви воюйте, захищайтесь від злої Росії!
Це – не брати, не брати, а вороги
Усього доброго на світі...

Перечитав ще раз, не знав, що й сказати: перша в житті спроба, найва, не досконала з точки зору віршування. Зате щиро висловлено те, чим жили, що переживали в ті перші місяці навіть малі діти.

Вже сьомий рік точиться війна, вона забрала і мільярди гривнів, так необхідних нам на етапі становлення, а саме страшне – понад 10 тис. загиблих синів і дочок України. Таку страшну ціну платить народ за свою незалежність, починаючи з другого Майдану. І – чи останнього?

А журавлі відлітають у вирії

З часу закінчення інституту і до цих пір я підтримував і підтримую, наскільки це можливо, контакти з моїми викладачами та однокурсниками. 1996 року влившись у колектив тоді ще інституту, мав співпрацю з моїми учителями завідуючим кафедрою професором І.С. Винокуром, ректором професором А.О. Копиловим, доцентом А.Ф. Суровим, зустрічався з О.Д. Степенком, дорожив стосунками з Б.Р. Ліпманом. А також – з однокашниками, взявши безпосередню участь у підготовці і проведенні чотирьох зустрічей.

Першу з них приурочили 30-річчю закінчення інституту і провели 14 червня 1997 року. Приїхало 11 однокурсників, а з чоловіками і жінками – 20 осіб. Були і ми з дружиною. По дорозі увесь час думав, як змінились ми, чи впізнаю усіх. А вони, мої друзі, юрмились біля історичного факультету на вул. Татарській, 14, хто сидючи на лавочках, хто стоячи, а хто походжаючи розмовляли – згадували, розповідали одне – одному про тридцять прожитих років. На щастя, усіх впізнав: Адама Півторака з дружиною однокурсницею Людмилою Фещук із Збаража, хмельничан Людмилу Міллер-Курюмову та Йосипа Осецького, кам'янчан Соню Богачик, Женю Грудзінську – Нікітіну, Марину Базанову – Михацьку, Зіну Литвинову, Анатолія Слободяна, Василя Якубовського, Ларису Паршикову, що приїхала з Києва, Раю Гаврилюк з Іршників на Старокостянтинівщині та ін. Обійшов присутніх, привітався, направився до останньої з гостей, що сиділа на лавочці і відчув, що не можу її впізнати. Підійшов, зупинився, щось говорю, але не знаю як вчинити – визнати, що не впізнаю, можу образити жінку, підтвердити, що постаріла, змінилася, а отже – зіпсувати їй день. Мабуть, це зрозуміли й колеги, а виручив Адам Півторак: “Не бійся жінки, обійми Галю...”.

Оглянувши факультет, гості були вражені змінами, що сталися за декана О.М. Завальнюка. Офіційну частину відбули в меморіальній аудиторії з портретами викладачів – істориків, які відійшли у пам'ять. Хвилиною мовчання віддали шану І.Ф. Слизькому, І.С. Зеленюку, Л.А. Коваленку, П.Ф. Лаптіну, П.А. Цикрі, Ю.М. Тарасову, а також трьом однокурсникам, які не дожили до ювілейної зустрічі – Зої Джерелюк, Петрові Гріху, Віктору Мандзюку. На правах викладача факультету розповів про стан справ. А вчилася тоді 350 студентів на стаціонарі і 250 – на заочному відділенні. Однак контрактників не добрали – треба було платити 450 грн. на рік, а заробити ці гроші не було де. Бідність

обсідала і студентів, і викладачів, по цій причині багато хто не зміг прийти і на зустріч.

Спілкування продовжили на літньому майданчику кафе, що навпроти будинку Кам'янець-Подільської районної ради.

До розмови долучилися мої зав. кафедрою Іон Ізраїльович Винокур і декан Олександр Михайлович Завальнюк.

Радість повернення в юність надовго поселилася в мою душу.

Наступну зустріч 22 червня 2007 року приурочили 40-річчю закінчення інституту. Десять років з часу попередньої не могли не принести змін: ректорував вже Олександр Михайлович Завальнюк, деканом істфаку став Сергій Анатолійович Копилов, син нашого ректора, на жаль, вже покійного. 2006 року неподалік Києва поховали професора І.І. Винокура. Танули і наші ряди – цього разу недорахувалися вже тринадцяти колег. А було нас чотири групи, більше 90 осіб. Вічна їм пам'ять.

Наступне зібрання відбулася 23 червня 2012 року з нагоди 50-річчя вступу і 45-річчя закінчення інституту. Прибуло 18 однокурсників: з російського відділення – Соня Богачик, староста І групи, Анатолій Слободян, Борис Лавренюк, Зіна Литвинова, Жень Грудзінська-Нікітіна, Адам Півторак і я, з українського – Йосип Осецький, Алла Дубчак,

*Є. Грудзінська, В. Прокопчук, М. Базанова, Л. Міллер, Л. Паршикова,
Т. Прокопчук, І. І. Винокур. 14.06.1997 р.*

Люмила Фещук, Надія Шевчук та ін. Багатьох не стало. Іван Яровий, староста моєї 2-ої групи, погано почувався, але зателефонував з Красилова, коли ми вже зібралися біля центрального корпусу, привітав, розпитав, хто приїхав. Це було в суботу. А в понеділок йому погіршало – стався третій і останній інфаркт.

Цього разу ми з Раїсою Гаврилюк, нашою поетесою, підготували сюрприз. За моєї підтримки (літературне редагування, вступна стаття “А вечір спогади збудив...”) у видавництві Д.Г. Зволейка в Кам’янці-Подільському побачила світ збірка її віршів “У слові – прихисток душі” та ще й з присвятою: “Друзям моїм – однокашникам з нагоди 50-річчя вступу і 45-річчя закінчення Альма-Матер”. У п’яти розділах вміщено 130 віршів – своєрідний літопис складної історичної доби в її художньому баченні. Останній п’ятий розділ (“Ты есть на свете”) – це доробок Раїси ще студентської пори. Ними ще 1963 року звітувала вона на засіданні гуртка “Літературні п’ятниці”, куратором якого була доцент Г.М. Краєвська. Тому багато з них ми знали напам’ять. Кожен хотів отримати автограф. Звідусіль можна було чути: “А я цей вірш знаю...”; “А пам’ятаєш, – це до

На зустріч прибуло 23 випускники 1967 року. 22.06. 2007 р.

Раї, - як ти мені написала ці рядки в зошиті для конспектів?”. Власне, було про що поговорити, що і кого згадати.

З кожним роком нас ставало все менше. Несподівно відлетіли у “вирій” душі Анатолія Свися та Анатолія Шемета. Покидали нас і наші Учителі, останніми – незабутній Борис Романович Ліпман та Анатолій Феодосійович Суровий, Еня Йосипівна Розенштейн і Галина Мефодіївна Краєвська.

На зустріч 4 липня 2018 року, на якій дуже наполягав, шукав однокурсників і запрошував до Кам'янця-Подільського Адам Миколайович Півторак, прибуло 13 осіб, зокрема Людмила Олійник і Марія Левицька, з якими побачився аж через 50 років, Людмила Ярова, вдова нашого старости Івана Ярового. Мені здалося, що та зустріч була чи не останньою. Буквально через кілька місяців відмовили нирки нашому великому оптимісту та ентузіасту Адаму Миколайовичу. Залишилося нас четверо чоловічин на усі чотири групи – Борис Лавренюк, Йосип Осецький, Василь Якубовський і я. Одні за одними відлітають у засвіти мої колеги і друзі...

З останньої зустрічі. 4.07.2018 р.

Головне – надійний тил

Я про тил сімейний, родинний, від якого в повній мірі залежить реалізація кожного члена сім'ї. У цьому мені пощастило. Дружина Тамара забезпечувала цей тил надійно, з розумінням ставилася до моїх занять, успіхів і невдач, з яких, як кажуть, ми щоразу виходили сильнішими.

Вона – з волинських обширів нашої Хмельниччини. Батько Костянтин Костянтинович Пижов з Вологодщини, учасник двох воєн – радянсько-фінської та Другої світової, старшина роти, кавалер двох орденів – Червоної Зірки і Вітчизняної війни II ст. та двох медалей “За відвагу”. На сайті “Подвиг народа”, де зберігаються електронні копії нагородних листів учасників тієї війни, у представленні до ордена Червоної Зірки від 24.11.1944 р. зазначено: *“У боях за висоту 442 тов. Пижов К.К. йшов першим у шерензі наступаючих, ведучи за собою бійців стрілецької роти. Коли вийшов зі строю командир 2-го стрілецького взводу, він прийняв на себе командування й успішно виконав поставлене перед взводом завдання. У цьому бою тов. Пижов К.У. знищив 5 фашистів, був прикладом хоробрості для своїх підлеглих”*. Мати Анастасія Василівна Якимчук родом із с. Прислuch Полонського району, закінчила Берездівське медучилище і теж була мобілізована на фронт. Після війни комуніста К.К. Піжова направили в с. Прислuch головою сільради, де зустрілись і побрались двоє фронтовиків. Згодом батька перевели на таку ж посаду у велике за 5 км від райцентру Полонне село Нооселицю. Тут 1948 року і народилася дочка Тамара. Із золотою медаллю закінчила Новоселицьку СШ, з відзнакою Кам'янець-Подільський державний педінститут.

Познайомились ми в Макові, куди її направили на педагогічну практику, 22 лютого 1970 року

Тамара Костянтинівна Прокопчук

одружилися. А далі – за принципом “куди голка...”. У Макові працювала вихователькою групи продовженого дня, учителькою української мови і літератури, у Дунаївцях- учителькою, заступником директора з виховної роботи Дунаєвецької СШ №3. А з 1 червня 1979 і до кінця грудня 2013 року, майже 35 років, очолювала Дунаєвецьку районну централізовану бібліотечну систему (ЦБС).

За 50 років нашого сімейного життя отримала, від мене, звичайно, звання хорошої дружини, від доньок – Людмили, 1971 р.н., та Ольги, 1975 р.н. – найкращої мами, а від трьох наших онуків – найтурботливішої бабусі. Як людина творчої інтелектуальної праці, з розумінням сприймала мої наукові заняття, часті поїздки, інколи й двотижневі, у держархіви, бібліотеки, особливо під час роботи над дисертаціями кандидатською і докторською. Разом розгортали краєзнавчу роботу – я з 1992 по 2004 рік очолював Дунаєвецьку районну організацію Всеукраїнської спілки краєзнавців, вона вела бібліотечне краєзнавство, залучивши до цього бібліотекарів усієї ЦБС. Бібліотека особливо після припинення роботи кінотеатру “Мир” була центром цікавих масових заходів – науково-краєзнавчих конференцій, зустрічей, презентацій. Її зусиллями, у першу чергу, у районній книгозбірні були створені бібліотека – музей члена – кореспондента Національної академії наук України доктора історичних наук, професора уродженця Дунаївців Федора Павловича Шевченка та музей члена Національної спілки письменників України Миколи Магери, в в Нестеровецькій сільській бібліотеці – музей доктора медичних наук, професора уродженця Нестерівців

Миколи Петровича Чорнобривого.

Стежиною прапрадідуся Івана Яковича, прадідуся Степана Івановича, батька і матері пішли доньки Людмила та Ольга. Людмила здобула фах учительки англійської мови й ось уже 28 років викладає англійську в Дунаєвецькій ЗОШ І-ІІІ ст. №3.

*М.М. Сікора і Л.В. Прокопчук з сином Віктором.
2009 р.*

Водночас з 2001 року працювала методистом з англійської мови Дунаєвецького міського управління освіти. Її чоловік Микола Миколайович Сікора працював методистом з математики того ж управління освіти, а тепер очолює міськуЗОШ I-III ст. №3.

Ольга отримала фах біолога і вже 24-ий рік працює учителькою біології Дунаєвецької гімназії, має вищу кваліфікаційну категорію і звання учителя-методиста. Її чоловік Костянтин Петрович Топольницький робить усе, аби дружина та син Вадим відчували надійне батькове плече.

До “тилових структур” моєї родини слід віднести і дві сім’ї старших онуків. Костя, син Людмили, закінчив Київську політехніку, живе і працює в Києві. Вадим – це по Оліній лінії – з дружиною Наталею закінчили Буковинський медуніверситет, живуть і працюють у Хмельницькому.

Онуки ідуть правильною дорогою, ні в чому не підвели своїх батьків, дідуся і бабусю і, сподіваюсь, примножать авторитет родини, зміцнять її генетичний код. Молодший онук, син Людмили Вікторівни і Миколи Миколайовича, взяв на свій життєвий прапор ім’я дідуся, вже навчається в 9 класі гімназії, є моїм першим учителем комп’ютерної справи і, дуже б хотілося, – у чомусь і наступником.

На щастя, і діти, і онуки з повагою ставляться до нас. Все це і є надійний тил, коли на моїй життєвій дорозі, у науково-педагогічній праці вони

*Ольга Вікторівна і Костянтин Петрович
на випуску сина Вадима. 28.05. 2011 р.*

нічим не підвели, не відволікали увагу на якісь серйозні проблеми. Враховуючи часто тиражовану думку, що в досягненнях чоловіка завжди є половина зусиль дружини, мені залишається подякувати їй за розуміння, підтримку усіх моїх справ, за комфортні морально-психологічні та побутові умови нашого життєвого поступу. І в той же час – і дітям, які щоденним телефонним дзвінком і щотижня, при нагоді, кількаразовим відвіданням, спілкуванням, взаємною допомогою підтримують відчуття нерозривності наших сімейних зв'язків. Радіємо за онуків, вдячні, що ми для них – дідусь і бабуся, що вже і так є високою нам нагородою. Сподіваюся, що вони достойно на тому відрізку, який їм виділить доля, даруйте за патетичність лексики, пронесуть наш родинний прапор. Дякую усім! Світлої дороги вам, діти.

*Дідусева надія і опора
онуки Костя, Вітя і Вадим. 22.10.2013 р.*

На жаль, вже відійшли у вічність моя мати і сестра, батьки дружини, і, як не прикро, два молодших її брати Микола і Володимир. Батьки достойно пройшли свою життєву дистанцію, дали нам найбільший дар – життя, підтримали, коли ми спиналися на крила. Доземний їм уклін і вічна пам'ять.

ЗМІСТ

ЧОМУ Я ВЗЯВСЯ ЗА СПОГАДИ?	3
I. ДО КОРЕНІВ РОДУ	7
II. ДИТИНСТВО ПОВОЄННОЇ ДОБИ	18
Так починалося	18
Дитина війни	19
Ми зростали без татів	25
Зустріч з батьком	31
Податки, позики... ..	34
Фезеушники	37
Справжній пастир	40
Блищанівський хор	44
Підкорювачі цілини	48
Мур	51
III. ДОРОГОЮ ЗНАНЬ	57
Бабуся “домашня школа”	57
У Блищанівській семирічці	59
За атестатом зрілості – у Рахнівську СШ	70
У древньому Кам’янці	86
Київські освітні вертикалі	114
IV. ПОЧАТОК САМОСТІЙНОГО ЖИТТЯ	119
На ниві бібліотечній	119
Старший піонервожатий	121
Кривчицька восьмирічка	124
Яромирська краєзнавча школа	127
І непатріотично, і непрестижно... ..	133
Шепетівська артшкола	138
В Ісакогорці	150
Школа підготовки офіцерів запасу	155
Офіцер запасу	158
Маків: учитель історії, директор школи	161

V. ДУНАЇВЦІ, ДУНАЇВЦІ – ПОДІЛЬСЬКА НАМИСТИНА _____	190
Райком партії: яким він був і чим займався _____	192
Повернення в освіту _____	230
Гордість Дунаєвеччини _____	243
І порозуміння, і примирення, і заклик до співпраці _____	248
Дунаєвецькі контакти Олеса Гончара _____	251
Зустрічі з “майором Вихором” – Є.С. Березняком _____	261
У співпраці з Українським фондом культури _____	271
І знову про справи освітянські дунаєвецькі _____	286
VI. КАМ’ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА: І НАУКА, І ВИЩА ОСВІТА _____	292
У науці немає стовпового шляху... _____	294
Академік НАН України Петро Тимофійович Тронько: погляд зблизька (зі щоденникових записів) _____	299
Повернення до Альма-Матер _____	331
На ниві науково-педагогічній і бібліотечній _____	340
Ювілейні рубежі університету _____	382
Від Майдану Оранжевого (2004) до Майдану Європейського (2014) _____	391
А журавлі відлітають у вирій _____	403
Головне – надійний тил _____	407

Літературно-художнє видання

Прокопчук Віктор Степанович

Людина і час

Спогади

Здано в набір 29.10.2020. Підписано до друку 21.12.2020.
 Формат 60х84 / 16. Гарнітура Шкільна. Папір офсетний.
 Ум. друк. арк. 23,95. Обл.-вид. арк. 21,12. Тираж 100 прим. Зам. 598.

Видавець і виготовлювач ПП Зволейко Д. Г.
 вул. Кн. Коріатовичів, 9; м. Кам’янець-Подільський,
 Хмельницька обл., 32300; тел. (03849) 3-06-20
 Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
 серія ДК №2276 від 31.08.2005 р.

Б 51338

ЛЮДИНА І ЧАС